

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

На правах рукопису

ТКАЧУК ОЛЕГ СТЕПАНОВИЧ

УДК 347.962:347.91(477)

**РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ
У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ:
СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:

Стефанчук Руслан Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України

Харків – 2016

ЗМІСТ

Список основних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні концепти реалізації судової влади у цивільному судочинстві.....	21
1.1. Судова влада та її функції в цивільному судочинстві: сучасний дискурс.....	21
1.2. Принцип спеціалізації судової діяльності та форми судочинства	52
1.3. Єдність та диференціація цивільної процесуальної форми	72
1.4. Цивільне судочинство в умовах глобалізації.....	93
Висновки до Розділу 1	112
РОЗДІЛ 2. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві та суміжні інститути юстиціарної сфери.....	117
2.1. Природа та фундаментальне значення права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві.....	117
2.2. Проблема спрощених проваджень та процедур у цивільному судочинстві.....	140
2.3. Проблема альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів та цивільне судочинство.....	178
2.4. Виконання судових рішень як частина судового розгляду.....	202
Висновки до Розділу 2	234
РОЗДІЛ 3. Принцип верховенства права та реалізація судової влади в цивільному судочинстві.....	240
3.1. Принцип верховенства права як стандарт судового правотлумачення та правозастосування і ефективність цивільного судочинства.....	240

3.2. Цивільна юрисдикція та повнота судової влади.....	267
3.3. Належні процедури цивільного судочинства та зловживання процесуальними правами	300
3.4. Судовий розсуд та легітимність судових рішень	327
Висновки до Розділу 3	345
РОЗДІЛ 4. Основні системоутворюючі тенденції розвитку цивільного судочинства.....	350
4.1. Проблема єдності судової влади та гармонізація процесуального законодавства.....	350
4.2. Тенденції розвитку досудових процедур в цивільному судочинстві....	370
4.3. Інстанційність та єдність судової практики у цивільному судочинстві.....	388
Висновки до Розділу 4	409
ВИСНОВКИ	412
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	419
ДОДАТКИ	521

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАСУ –	Вищий адміністративний суд України
ВГСУ –	Вищий господарський суд України
ВССУ –	Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
ВСУ –	Верховний Суд України
ГПК –	Господарський процесуальний кодекс України
ЄКПЛ, Конвенція –	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄС –	Європейський Союз
ЄСПЛ –	Європейський суд з прав людини
КАС –	Кодекс адміністративного судочинства України
КПК –	Кримінальний процесуальний кодекс України
ЦК –	Цивільний кодекс України
ЦПК 1963 р. –	Цивільний процесуальний кодекс України 1963 р.
ЦПК 2004 р. –	Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.

ВСТУП

Актуальність теми. Системна трансформація України у відкрите сучасне суспільство та демократію зумовлюється і органічно поєднується з модернізацією правової системи і такого її важливого елементу, як сектор судової влади та правосуддя. Незважаючи на наявну національну традицію судово-правової реформи в Україні, домінуюча політична культура не сприяла своєчасному і якісному реформуванню цієї сфери. Особливо це відчувається в умовах, коли став помітний конституційний дисбаланс між повноваженнями органів судової влади та іншими гілками влади і відбулося усвідомлення необхідності не лише проведення судово-правової реформи як такої, а й конституційних змін у частині правосуддя. Саме тому 20 травня 2015 р. Указом Президента України № 276/2015 затверджена «Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки», що дало поштовх до доктринального переосмислення сутності судової влади як правового явища та особливостей її прояву у цивільному судочинстві та юстиціарній сфері в цілому.

Розуміння правової реальності в нинішніх умовах розвитку держави та державних інституцій, зокрема й судово-правової системи, неможливе без дослідження фундаментальних проблем останньої з огляду на запити суспільства і нового бачення традиційних для цивільного процесуального права концептів реалізації судової влади.

Система балансу (стримування і противаг) різних гілок влади та універсальність принципу верховенства права у цивільно-процесуальному вимірі, а також вплив ЄКПЛ, зокрема, конвенційних прав на справедливий судовий розгляд та ефективні засоби захисту, стають домінуючими і детермінують принципово новий підхід і масштаб доктринальних засад теоретичного дослідження сфери правосуддя в цивільних справах у структурно-функціональному аспекті реалізації судової влади, який став визначальним у даному дисертаційному дослідженні.

Наріжною проблемою судового правозастосування на сьогодні є спірні питання імплементації принципу верховенства права у реальну судову практику. Тому цілком слушно зміну наукових парадигм дослідження фундаментальних проблем цивільного судочинства пов'язувати з еволюцією уявлень та підходів до правосуддя як високозначущого соціального інституту, його інтерпретації у контексті судової влади й механізму справедливого судового розгляду, значної ролі правосуддя у правовій системі. Як зауважують теоретики цивільного процесу, у науці цивільного процесуального права, як і в юридичній науці загалом, панував методологічний монізм, який обмежував наукові дослідження догмою права, практично не розроблялися спеціальні методи пізнання.

Варто зазначити, що чимало науковців досліджували як загальнотеоретичні питання судової влади, так і її окремі проблемні аспекти. Йдеться передусім про дисертаційні та монографічні роботи, наукові статті українських дослідників – теоретиків права та вчених-процесуалістів: В. Д. Бринцева, С. С. Бичкової, Ю. В. Білоусова, В. І. Бобрика, Н. Л. Бондаренко-Зелінської, Ю. М. Грошевого, К. В. Гусарова, С. В. Глущенко, С. П. Головатого, В. В. Городовенка, В. М. Горшеньова, С. Д. Гринько, І. О. Ізарової, Т. Є. Кагановської, М. І. Козюбри, В. В. Комарова, С. О. Короеда, Р. О. Куйбіди, М. П. Курила, Д. Д. Луспеника, І. Є. Марочкіна, Є. О. Мічуріна, Л. М. Москвич, І. В. Назарова, Ю. В. Навроцької, О. В. Петришина, С. П. Погребняка, С. В. Прилуцького, Ю. Д. Притики, О. Б. Прокопенка, П. М. Рабіновича, Н. Ю. Сакари, Н. В. Сібільової, В. В. Сердюка, В. О. Серьогіна, В. С. Смородинського, Л. Г. Талана, В. І. Тертишнікова, І. В. Удальцової, Г. В. Фазикош, В. Д. Чернадчука, С. Я. Фурси, Т. А. Цувіної, Д. М. Шадури, С. В. Шевчука, С. В. Щербак, С. О. Якимчук, М. М. Ясинка та деяких інших.

Різні аспекти судової влади в цивільному судочинстві досліджували також вчені-процесуалісти пострадянських країн: Г. О. Аболонін, В. М. Бібіло, О. Т. Боннер, Д. Х. Валєєв, В. Вішінскіс, Н. А. Громошина,

С. Л. Дегтярев, С. К. Загайнова, О. В. Ісаєнкова, О. В. Кудрявцева,
 Д. Я. Малешин, Е. М. Мурадян, С. Некрюшос, Т. М. Нешатаєва,
 О. І. Носирєва, Г. Л. Осокіна, Н. О. Рассахатська, І. В. Решетнікова,
 В. І. Решетняк, Т. В. Сахнова, С. А. Ташназаров, А. В. Цихоцький,
 В. М. Шерстюк, А. В. Юдін, М. К. Юков, В. В. Ярков та ін.

Західна правова наука проблематику судової влади, враховуючи сталі доктринальні традиції, розглядала, як правило, у контексті розвитку і гармонізації англосаксонської та континентальної моделей цивільного процесу, європеїзації цивільного процесу, його доступності та ефективності (Дж. Валдрон (J. Waldron), Р. ван Рее (R. Van Rhee), Б. Гарт (B. Garth), А. Гіді (A. Gidi), С. Голдберг (S. Goldberg), М. Гомез (M. Gomez), Н. Ендрюс (N. Andrews), М. Каппеллетті (M. Cappelletti), К. Крамер (X. Kramer), Дж. Лаутенбах (G. Lautenbach), Л. Лукайдес (L. Loucaides), Л. Мей (L. May), К. Менкель-Мідоу (C. Menkel-Meadow), Н. Моул (N. Mole), Ф. Сандер (F. Sander), Е. Сугіяма (E. Sugiyama), Дж. Сорабджі (J. Sorabji), М. Сторм (M. Storme), Б. Таманага (B. Tamanaha), М. Таруффо (M. Taruffo), А. Узелач (A. Uzelac), Дж. Хазард (J. Hazard), Б. Хесс (B. Hess), А. Цукерман (A. Zuckerman)).

У теорії цивільного процесуального права судова влада розглядалася як суто статичне явище, оскільки сутність цієї влади визначалася через посилання на органи, що її здійснюють, повноваження, якими останні наділені, функції тощо. Разом з тим не враховувалося, що феномен судової влади у контексті принципу поділу влади має самостійну цінність, яка знаходить прояв у затвердженні верховенства права, формуванні ефективної судової практики і довіри суспільства. Поза увагою залишився і такий фактор, як сучасні глобалізаційні процеси, що впливають на всі сфери суспільства і не можуть оминати й сферу реалізації судової влади.

Чимале значення для дослідження особливостей реалізації судової влади в цивільному судочинстві мають адекватна інтерпретація права на справедливий судовий розгляд як елементу принципу верховенства права та

необхідність дотримання на національному рівні стандартів права на справедливий судовий розгляд.

Крім того, актуальним є аналіз суміжних із цивільним судочинством інститутів юстиціарної сфери, а саме альтернативного вирішення цивільно-правових спорів та виконання судових рішень, що також мають розглядатися у контексті міжнародних стандартів справедливого судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практиці ЄСПЛ щодо тлумачення та застосування цієї статті.

Також потребує переосмислення сутність принципу верховенства права, оскільки останній не може розглядатися лише як загальноправовий. Він має оцінюватися як певний стандарт судового правотлумачення та правозастосування. Національні суди повинні враховувати його дію при розгляді та вирішенні цивільних справ з метою забезпечення права кожного на справедливий судовий розгляд та підвищення ефективності правосуддя.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Інституту законодавства Верховної Ради України за темою «Стратегія розвитку законодавства України» (державний реєстраційний № 0103U007975).

Мета й задачі дослідження. Мета дослідження полягає у створенні концепції структурно-функціональної моделі реалізації судової влади в цивільному судочинстві в умовах імплементації принципу верховенства права, заснованого на концепті системної єдності процесуальних доктрин та універсальних засад модернізації процесуального законодавства і судових практик.

Для досягнення мети в роботі поставлені такі основні задачі:

– визначити науковий напрям сучасних досліджень, виходячи з основних тенденцій у такій сфері правового регулювання процесуального права, як цивільне судочинство та суміжні інститути юстиціарної сфери;

– виявити наявні теорії судової влади в українській та зарубіжній науці в контексті наукових концептів і традицій з огляду на генезис доктрин, що тривалий час розвивалися в різних правових культурах, та дотичності еволюції наукових доктрин останніх десятиліть щодо фундаменталізації прав людини відповідно до принципу верховенства права як чинника гармонізації цивільного судочинства;

– уніфікувати проблему екстраполяції впливу ЄКПЛ та практики ЄСПЛ на сферу цивільних прав і обов’язків у контексті права на справедливий судовий розгляд не лише як на сферу суто цивільного судочинства, а й на юстиціарну сферу в цілому, у якій цивільне судочинство виступає її ядром;

– обґрунтувати структурно-функціональну модель судочинства у цивільних справах, її характеристики та структурну інституалізацію;

– з’ясувати характеристики принципу верховенства права та його застосування як стандарту судового правотлумачення, ефективності цивільного судочинства;

– визначити особливості реалізації судової влади через характеристику цивільної юрисдикції, належні процедури, судовий розсуд та легітимність судових рішень;

– обґрунтувати спеціалізацію судової діяльності, диференціацію форм судочинства та законодавчих практик у контексті теоретичного концепту єдності та розмежування цивільної процесуальної форми, деформалізації судових процедур;

– виявити вплив глобалізації у правовій сфері на розвиток та типологію принципів і процедур цивільного судочинства на національному та наднаціональному рівнях;

– з’ясувати й узагальнити певні функціональні закономірності інституалізації альтернативних методів урегулювання цивільно-правових спорів, їх взаємодію з цивільним судочинством.

Об’єктом дослідження є реалізація судової влади в цивільному судочинстві як правової реальності в контексті інституційного механізму

функціонування і багатофакторного впливу ЄКПЛ та практики ЄСПЛ на національний правопорядок, а також теоретичного дискурсу забезпечення ефективності правосуддя й розширення юстиціарної сфери приватного права та інститутів альтернативного вирішення спорів (далі – АВС).

Предметом дослідження є структурно-функціональний аспект реалізації судової влади в цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали основні загальні і спеціальні методи наукового пізнання: історичний, діалектичний, системний та структурно-функціональний, формально-юридичний, порівняльно-правовий, логічні (абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, екстраполяції, моделювання) та інші.

Історичний метод застосовувався при дослідженні генезису та інстанційної структури судової влади з огляду на утвердження нової парадигми демократичної, правової держави та правосуддя, що дозволило досягти більш глибокого розуміння природи судової влади, її функцій, змісту та перспектив розвитку у сфері цивільного судочинства та більш широкої юстиціарної сфери – АВС (підрозділи 1.1, 2.3, 3.1, 4.3).

Діалектичний метод дав змогу дослідити проблему судової влади в цивільному судочинстві в контексті єдності та відмінностей, форми і змісту в загальному механізмі цивільного судочинства, реалізації судових рішень і супутніх цивільному судочинству процедур АВС (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.4).

Системний та структурно-функціональний методи стали інструментами теоретичної рефлексії у: 1) побудові гносеологічної моделі структурно-функціональної характеристики судової влади у сфері цивільного судочинства і супутніх йому цивілістичних процедур АВС та 2) дослідженні онтології цивільного процесу в широкому розумінні як інституційної структури і об'єктивної правової реальності, системи, що виконує специфічні функції інституційної та соціально-правової взаємодії при реалізації судової влади (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3).

Формально-юридичний метод дослідження з його інструментарієм використовувався для сутнісної та понятійної інтерпретації різних правових явищ і процесів, які охоплювалися об'єктом та предметом дисертаційної роботи, для формулювання теоретичних узагальнень, юридичних конструкцій, тлумачення юридичних текстів тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 2.4).

Порівняльно-правовий метод сприяв вивченню законодавства різних держав з метою визначення тенденцій розвитку судової влади в глобальному і національному контекстах та оцінки модусу судової влади в цивільному судочинстві в умовах імплементації ЄКПЛ та практики ЄСПЛ (підрозділи 1.4, 2.4, 3.1, 4.1, 4.2).

Логічні методи (абстрагування, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, екстраполяції, моделювання тощо) були застосовані при характеристиці феномену судової влади, перевірці наукових гіпотез, які висувалися при розгляді прикладних напрямів наукового пошуку (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3, 3.3, 3.4, 4.2).

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертації вперше досліджуються структурно-функціональні аспекти реалізації судової влади в цивільному судочинстві та юстиціарній сфері суміжних інститутів АВС і визначаються доктринальні засади імплементації європейської традиції та практики ЄСПЛ, що зорієнтовані на підвищення ефективності правосуддя у цивільних справах та АВС, зокрема:

уперше:

– запропоновано модель реалізації судової влади у цивільному судочинстві з урахуванням структурно-функціонального аспекту, що базується на концептуалізації динамічних характеристик судової влади у сфері цивільного судочинства, європеїзації цивільного судочинства в умовах фундаменталізації права на справедливий судовий розгляд стосовно сфери правосуддя у цивільних справах та суміжної юстиціарної сфери (виконання судових рішень, арбітраж, медіація тощо);

– розглянуто судову владу не лише з точки зору її «державно-атрибутивних» ознак (статики), а саме винятковості, доступності, легітимності, провіденціальності, процесуальної форми, особливої правової дії (сили) судових рішень, а й динамічних характеристик і виконання функцій судової влади як однієї з форм державної влади, що в цілому дозволяє активно впливати на формування правової політики;

– розкрито цивільну процесуальну форму як основне поняття у категоріальному ряді «судова влада» – «цивільні процесуальні правовідносин» – «цивільне судочинство», сукупність засад функціонування цивільних процесуальних правовідносин – нормативності, детермінованості основоположними принципами цивільного процесуального права, алгоритмічністю, єдністю, предметними межами диференціації, імперативності та структурної диференціації по вертикалі на судові провадження і судові процедури, а по горизонталі – на правозастосовні цикли, які поділяються на процесуальні стадії;

– охарактеризовано феноменологічну та самоціннісну сутність права на справедливий судовий розгляд як елементу принципу верховенства права, яка інтегрується у двох функціональних характеристиках: суб'єктивного права в контексті концепції прав людини і системи мінімальних вимог, тобто як позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах, як імперативна, когентна норма;

– розкрито проблему спрощених процедур цивільного судочинства з позицій забезпечення принципу пропорційності, публічних та приватних інтересів правосуддя з метою дотримання мінімальних гарантій права на справедливий судовий розгляд у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що вкладається у загальний напрям «третьої хвилі» всесвітнього руху «Доступність до правосуддя»;

– запропоновано багаторівневу класифікацію спрощених проваджень та процедур за різними критеріями: 1) виходячи із структури цивільної процесуальної форми; 2) залежно від особливостей правового регулювання та

рівня, на якому застосовується процедура; 3) залежно від збереження усного початку в регламентації; 4) за специфікою правового регулювання; 5) залежно від можливості переходу спрощеного провадження до загального порядку розгляду справи; 6) залежно від матеріально-правового критерію, тобто особливості вимог, які можуть стати предметом розгляду в тому чи іншому виді спрощених проваджень, що дозволило надати системну характеристику останніх з точки зору їх модернізації;

– доведено, що процесуальна система юстиціарної сфери АВС є єдиним структурно-функціональним комплексом та інституційною системою органів і процедур, правосуддя і суміжних процесуальних інститутів, що відбиває саму сутність геному політики доступності та ефективності правосуддя і обумовлений, по-перше, об'єктивними реаліями формування окремого сегмента юридичної практики, яка поєднує в собі правосуддя у цивільних справах та різні способи АВС (третейське судочинство, медіацію, колаборативні процедури тощо); по-друге, певною єдністю ознак і принципів окремих способів АВС; по-третє, необхідністю приведення національної практики у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини і громадянина;

– запропоновано новий теоретичний підхід до визначення природи та інституційної характеристики досудових процедур цивільного судочинства як предмета процесуального регулювання поза межами формального судового розгляду. Обґрунтовано, що під досудовими процедурами слід розуміти процедури, спрямовані на досудове врегулювання наявного між сторонами спору і на його забезпечення, що нівелює потребу судового вирішення спору, а також процедури забезпечення доказів та повного розкриття інформації й надання доказів у справі задля подальшого її розгляду в максимально короткі строки в одному судовому засіданні (досудовий порядок врегулювання спору, досудове забезпечення доказів, а також провадження у справі до судового розгляду). При цьому досудовий порядок

врегулювання спору включає консенсуальні процедури та окремі квазісудові способи ABC;

– розроблено конструкцію процедури досудового обміну інформацією, яка повинна бути визнана обов’язковою у справах, що виникають з договорів, укладених у письмовій формі, та деяких інших, сутність якої зводиться до того, що потенційний позивач має запропонувати потенційному відповідачу скористатися одним зі способів ABC, а також визначено строк, протягом якого повинна бути отримана відповідь;

– сформульовано пропозицію виділяти три базові медіаційні процедури за критерієм інтегрованості в судове провадження: сепаровану, флуктуаційну та інтегровану. При сепарованій моделі медіація існує паралельно з судовими процедурами й особа сама вирішує, яким порядком вона хоче скористатися. Флуктуаційна модель характеризується тим, що медіація також існує паралельно з судовими процедурами, однак суддя після відкриття провадження у справі має право запропонувати особі скористатися медіаційною процедурою. Інтегрована модель передбачає інтерполяцію медіації в судові процедури, що може відбуватися різними шляхами;

– запропоновано доктринальне розуміння єдності судової практики у сукупності таких ознак: по-перше, як складової принципу правової визначеності; по-друге, однаковості застосування тих самих норм права всіма судами при розгляді та вирішенні справ, фактичні обставини яких є тотожними; по-третє, як явища, якому притаманний статичний (фронтальна тенденція до універсалізації застосування норм права за однакових обставин) та динамічний стани (можливість зміни усталеної судової практики як реакції на потребу дотримання фундаментальних прав і свобод людини та верховенства права); по-четверте, відбиття синергізму приватних та публічних інтересів; по-п’яте, перешкоджання об’єктивній появі конфліктуючих судових рішень; по-шосте, забезпечуваності інстанційністю, в основі якої специфічні повноваження і визначальна роль найвищої судової інстанції.

удосконалено наукові положення щодо:

– функцій судової влади в цивільному судочинстві, під якими розуміються детерміновані предметною сферою її функціонування основні напрямки реалізації судової діяльності, що обумовлені метою, специфікою предмета такої діяльності та формами її здійснення. Виділяється п'ять функцій судової влади: правосуддя, установча, забезпечувальна, судового контролю, єдності судової практики;

– концепту єдності та диференціації процесуальної системи з точки зору поєднання судоустрійних та процесуальних аспектів, співвідношення матеріального та процесуального права, взаємозалежності предмета спору та форм судочинства в межах єдиної судової системи в частині доцільності виокремлення таких автономних форм судочинства, як цивільне та адміністративне, й, відповідно, виокремлення системи спеціалізованих адміністративних судів;

– парадигми виконавчого провадження як частини судового розгляду в контексті принципів верховенства права та правової визначеності, взаємозв'язку виконання судових рішень у розумний строк з правом на справедливий судовий розгляд, іншими елементами цього права та права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ), а також з позицій окремих матеріальних конвенційних прав;

– інтерпретації повноти судової влади, відповідно до якої повнота судової влади має розумітися не як всеосяжна доступність правосуддя, поширення її на всі без винятку правовідносини, що виникають у державі, а як поширення судової влади передусім на всі юридичні спори, виходячи з основної функції судової влади – відправлення правосуддя;

– необхідності впровадження на національному рівні заходів щодо подолання колізій (конфліктів) юрисдикції судів з точки зору їх спеціалізації і введення єдиного процесуального кодексу для цивільного, господарського та адміністративного судочинства, а також системи засобів подолання колізій судової юрисдикції;

– наукових поглядів щодо мети провадження у справі до судового розгляду та запровадження різних способів АВС і процедур повного розкриття інформації, що стосується обставин справи, та надання підтверджуючих їх доказів, що має сприяти його ефективності.

дістали подальшого розвитку теоретичні положення щодо:

– впливу глобалізації на цивільне судочинство, виходячи з того, що цивільний процес у глобальному контексті все більше змінюється під впливом універсальних чинників, які на наднаціональному та національному рівнях прискорюють й оновлюють процеси універсалізації та акультурації національних судочинств, способів і механізмів уніфікації, гармонізації, рецепції, імплементації цивільного процесуального законодавства;

– структури права на справедливий судовий розгляд як сукупності таких органічних компонентів: 1) прелімінарного (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів; 2) інституційного (незалежного, безстороннього суду, встановленого законом), який відбиває характеристики належного суду в демократичному суспільстві; 3) процесуального (публічності, розумного строку розгляду справи та справедливості розгляду у вузькому розумінні або справедливого слухання), який відображає процесуальні вимоги розгляду справи; 4) легітимаційного (правової визначеності і виконання рішень суду), завдяки яким відбувається легітимація судових рішень та досягається мета правосуддя;

– доктринальної концепції верховенства права в аспекті релятивізації універсальних правових цінностей (демократії, верховенства права, прав людини) до сфери судової влади і правосуддя в цивільних справах через його інтерпретацію в контексті судової юрисдикції, належних судових процедур судових рішень, визначення генезису структури та універсалізації судового правотлумачення та правозастосування;

– розуміння судового рішення не лише як акту судової влади, структурного елементу судового провадження, а й як конститутивно-атрибутивної ознаки і форми реалізації судової влади, правосуддя у

цивільних справах з точки зору легітимізації та конституалізації судової влади;

- класифікації моделей виконавчого провадження залежно від різних критеріїв та субкритеріїв: ступеня централізації, чіткості розподілу компетенції між органами виконання, за предметним критерієм, способом організації професії виконавця тощо;

- уніфікації термінології у сфері судової юрисдикції, що дозволить виокремлення предметної, інстанційної та територіальної юрисдикцій, та узгодити підходи до юрисдикції як міждисциплінарного інституту, а також привести її у відповідність до конституційних засад.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження універсальних проблем науки цивільного процесуального права теоретико-методологічного та прикладного характеру (акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження в науково-дослідну роботу Національної школи суддів України від 09 вересня 2016 року);

- у правотворчій діяльності – при визначенні процесуальної політики та розробці й прийнятті нормативних актів, спрямованих на забезпечення ефективності цивільного судочинства та суміжної юстиціарної сфери (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у законопроектну роботу, затверджений заступником Керівника Апарату Верховної Ради України – Керівником Головного юридичного управління 26 серпня 2016 року; законопроекти: щодо досудового врегулювання спору (медіації); щодо удосконалення заочного розгляду справи; щодо удосконалення наказного провадження; щодо удосконалення інституту судової юрисдикції);

- у правозастосуванні – для оптимізації та підвищення рівня професіоналізму судової практики у сфері цивільного судочинства та суміжній юстиціарній сфері (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Вищого спеціалізованого суду України з

розгляду цивільних і кримінальних справ від 07 вересня 2016 року; акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Апеляційного суду Запорізької області від 08 вересня 2016 року);

– в освітньому процесі – при підготовці підручників і навчальних посібників, інших освітніх ресурсів, під час викладання навчальних дисциплін з процесуальних галузей права.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні й практичні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднено на двадцяти двох науково-практичних і науково-теоретичних конференціях всеукраїнського та міжнародного рівнів: Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом» (Київ, 26 вересня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності» (Одеса, 11–12 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічного адміністрування у напрямку розвитку правової системи України» (Київ, 11–12 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція» «Юридична наука та практика: виклики сучасності» (Київ, 17 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку сучасної юридичної науки» (Харків, 18–19 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи» (Львів, 18–19 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки наукових досліджень» (Київ, 22–23 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства» (Дніпропетровськ, 25–26 вересня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (Запоріжжя, 25–26 вересня 2015 р.); Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Państwo i

Prawo. Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki) (Poznań, 30 вересня–01 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Цінність права як найефективнішого регулятора суспільних відносин» (Харків, 2–3 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (Дніпропетровськ, 2–3 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та правова держава» (Ужгород, 16–17 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми судового права», присвяченій пам'яті проф. І. Є. Марочкіна» (Харків, 30 жовтня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні» (Запоріжжя, 30–31 жовтня 2015 р.); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (Харків, 2 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридичні факти в системі правового регулювання» (Київ, 26 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право, держава та громадянське суспільство в умовах системних реформ у процесі євроінтеграції» (Дніпропетровськ, 27–28 листопада 2015 р.); Medzinárodnej vedeckej konferencie «Právna veda a prax: vyzvy moderných európskych integračných procesov» (Bratislava, 27–28 листопада 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (Херсон, 11–12 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нотаріат, адвокатура, суд, виконавче провадження, актуальні проблеми» (Київ, 23 березня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Національні та міжнародні стандарти професії нотаріуса: тенденції та перспективи розвитку» (Київ, 7 квітня 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні, знайшли відображення в п'ятдесяти одній науковій публікації: одній монографії, двадцяти восьми статтях у фахових

виданнях, з яких десять – у наукових виданнях зарубіжних країн, та тезах двадцяти двох доповідей на наукових конференціях.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Судова влада та її функції в цивільному судочинстві: сучасний дискурс

Проблеми визначення сутності судової влади і правосуддя у цивільних справах не є новими для науки, зокрема й науки цивільного процесуального права. Однак проведення конституційної реформи у галузі правосуддя, переоцінка його ролі й ролі судової влади у сучасному демократичному суспільстві, які відбуваються на тлі фундаменталізації прав людини, процесів уніфікації та глобалізації цивільного судочинства, конвергенції різних правових систем, змушують повернутися до вирішення вказаних питань. Тим більше, що, як слушно зазначалося в літературі, «... судова влада – частина держави і вона має бути гармонізована з іншими її частинами» [31, с. XI].

Дослідження різних аспектів судової влади і правосуддя останнім часом здійснювали В. Д. Бринцев, В. В. Городовенко, В. В. Комаров, А. Ф. Ізваріна, В. Лебедев, І. Є. Марочкін, І. В. Назаров, І. Л. Петрухін, Н. Ю. Сакара, В. С. Стефанюк, В. М. Циганаш, А. В. Цихоцький, Т. А. Цувіна та ін. [130; 232; 280; 348; 612; 695 тощо]. Варто зазначити: незважаючи на те, що термін «правосуддя» достатньо часто використовується у законодавстві, судовій практиці, літературі і його зміст нібито є очевидним для усіх, не існує єдиного більш-менш узгодженого визначення цього поняття. Так, найпростіше правосуддя визначається через діяльність державних органів щодо розгляду спорів про право [225, с. 5], яка здійснюється особливим органом держави – судом [706, с. 77]. У більш розгорнутих визначеннях автори наголошують на меті проведення такої діяльності, її правозастосовному характері, особливій формі здійснення [23, с. 68; 703, с. 97], категоріях справ, що розглядаються [23, с. 10], можливості застосування заходів державного примусу [545, с. 19–20]. Окремі автори

зосереджують увагу на тому, що це не просто діяльність, а державно-управлінська діяльність, яка забезпечує виконання державою її функцій [390; 297, с. 23], вказують на зв'язок між нею та судовою владою [211, с. 39], ототожнюють її або із судовою владою [349, с. 14], або з формою захисту права [582, с. 108, 169, с. 9], визначають її як метод здійснення правоохоронної функції [383, с. 49] тощо.

Незважаючи на різноманітність підходів у визначеннях, до ознак, що характеризують правосуддя, за загальним правилом відносять: 1) здійснення його тільки спеціально створеним органом державної влади – судом; 2) здійснення його шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях цивільних і кримінальних справ; 3) здійснення його тільки у передбаченому законом порядку (процесуальна форма); 4) наявність спеціальних цілей; 5) можливість застосування заходів державного примусу.

В. В. Комаров, не заперечуючи наведених вище визначень та ознак правосуддя, водночас зазначає про таке. Навряд чи можна вважати, що вони дають змогу повно й вичерпно визначати сутність цього явища, його відмінність від інших форм юрисдикції. Тому поняття «правосуддя», на його думку, має інтерпретуватися в єдності із судовою владою. Виходячи з наведеного та необхідності концентрації судової влади, правосуддя – це форма реалізації судової влади. Судова влада як влада державна, окрім як у правосудді, втілюватися не може і не повинна. Характерними ознаками судової влади, відображеними у правосудді, є винятковість (генетична ознака правосуддя, яка відокремлює судову владу від законодавчої та виконавчої) і повнота (функціональна ознака правосуддя, що визначає сферу реалізації судової влади). При цьому зміст судової влади (предметна ознака правосуддя) полягає у визначенні виду й обсягу прав та юридичних обов'язків суб'єктів права на підставі розгляду й вирішення юридичної справи. Судові рішення, на відміну від актів інших органів, мають законну силу. І, нарешті, правосуддя як правозастосовна діяльність характеризується специфічною процесуальною формою, що визначає правосудність судових рішень [289, с. 15–27; 338, с. 22–278]. На зв'язок правосуддя та судової влади звертав увагу й Є. В. Богданов [59, с. 4, 9, 14].

На мій погляд, пропозиції, висловлені В. В. Комаровим і Є. В. Богдановим, заслуговують на увагу та мають бути визначальними у підходах при дослідженні сутності правосуддя, оскільки в своїй основі вони ґрунтуються на такому конституційному постулаті, як: «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди (ч. 1 ст. 124 Конституції України)». Разом із тим запропоновані характеристики правосуддя потребують уточнення. Так, В. В. Комаров, використовуючи системний зв'язок «судова влада – правосуддя», більшою мірою звертає увагу на специфіку судової влади як влади, до функцій якої належить здійснення правосуддя, її відмінність від законодавчої та виконавчої гілок влади, але не надає сутнісну характеристику правосуддя, не виділяє ознаки, які відрізняють його від інших видів юрисдикційної діяльності. У свою чергу, Є. В. Богданов виокремлює саме ознаки, властиві правосуддю. Однак за їх допомогою не можна провести розмежування судової діяльності та діяльності інших юрисдикційних органів. Тому вважаю за потрібне, визначивши сутність судової влади, охарактеризувати правосуддя як діяльність, що здійснюється судами.

Слід зазначити, що в науковій літературі використовується декілька підходів до тлумачення поняття «судова влада». Відповідно до організаційного підходу судову владу визначають через сукупність органів [124, с. 40; 184, с. 48 та ін.]. Другий підхід отримав назву функціонального і відповідно до нього судова влада визначається через сукупність повноважень суду щодо відправлення правосуддя [40, с. 17; 419, с. 60; 725, с. 25–26]. Третій підхід (організаційно-функціональний) поєднує два перші. За такого підходу судову владу визначають як систему створених згідно із законом органів, наділених повноваженнями щодо здійснення правосуддя [691, с. 31; 347; 612, с. 21–22; 169, с. 17]. Окрім того, останнім часом з'явився й четвертий підхід, який можна назвати «державно-атрибутивним», що доповнює визначення, запропоновані в межах третього підходу, шляхом підкреслення владних проявів судової влади [110, с. 68–79; 252, с. 21; 342, с. 145 та ін.]. Існують також поодинокі позиції, що не охоплюються окресленими вище підходами [274, с. 78–81; 607, с. 21 тощо].

Убачається, що характеристика судової влади з точки зору «державно-атрибутивного» підходу є максимально повною щодо інших підходів, оскільки одночасно без зайвого ускладнення враховує різні прояви судової влади: як системи органів, як сукупності повноважень, для реалізації яких утворюються такі органи, як гілки державної влади, що діє в системі розподілу влади. Однак їх дослідження проводиться у «статичі», тобто визначаються вимоги, які пред'являються до кожного елементу, що не відображає цілісне уявлення про таке правове явище, як судова влада. Разом із тим власне факт наявності системи органів й наділення їх владними повноваженнями, якими не користується жоден інший суб'єкт, не означає, що дійсно існує судова влада як обов'язковий атрибут кожної демократичної правової країни. Вона повинна «проявлятися зовні», тобто функціонувати, реалізовувати покладені на її органи повноваження. Наведене може відбуватися лише у взаємодії з іншими суб'єктами, інакше кажучи, в межах певних відносин. До речі, В. М. Бібіло зазначає, що судовою владою є те, що охоплюється нею, тобто ті суспільні відносини, природа яких вимагає реалізації судової влади. Судова влада – це система суспільних відносин, які характеризуються здатністю впливати на зміст і напрями діяльності учасників судового процесу шляхом соціально-правових механізмів, свого авторитету, виходячи зі становища, яке займають у суспільстві [47, с. 27–28].

На мою думку, дослідження відносин, які виникають між судами й іншими суб'єктами, надасть можливість з'ясувати специфіку судової влади в «динаміці». Тому, використовуючи метод моделювання, необхідно проводити дослідження цього правового явища, сконцентрувавши увагу на ідеальній моделі таких відносин, яка виступає внутрішньодержавною загальноправовою моделлю [472, с. 20]. Для неї характерні наведені далі ознаки. По-перше, на конституційному рівні закріплено, що державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, тобто судова влада є однією із форм державної влади. По-друге, як уже зазначалося, вона – необхідний атрибут будь-якої демократичної правової держави. Обов'язковість судових рішень є конституційною засадою судочинства (п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України). По-

третє, судова влада виступає гарантом втілення у життя конституційного постулату, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України). По-четверте, для судової влади характерна стабільність, пов'язана з її конституційним статусом, порядком утворення, певною прогнозованістю судових рішень, що дає змогу активно впливати на формування правової політики.

Судовій владі як внутрішньодержавній загальноправовій моделі відносин притаманна внутрішня структура, елементи якої поділяються на три групи: інституціональні, функціональні та нормативні.

Інституціональний елемент охоплює суб'єктів, які діють всередині моделі. Відповідно до ч.ч. 1, 3 ст. 124, ч. 1 ст. 125 Конституції України (ч. 1, 2 ст. 124, ч. 1 ст. 125 Конституції в редакції Закону України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [484]) правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Не вдаючись до вирішення питання щодо системи судових органів, оскільки воно виходить за межі цього дослідження, можна зробити висновок, що суб'єктами, які реалізують судову владу, є лише спеціально створені державні органи – суди. При цьому згідно з ч. 1 ст. 127 Конституції України безпосередні носії судової влади – професійні судді. Вони мають бути незалежними, неупередженими та створеними (призначеними) відповідно до закону [280, с. 33–37; 695, с. 122–165].

Суди виступають основним постійним незмінним інституціональним елементом. Однак, як уже зазначалося, сам факт їх існування не призводить до функціонування такої влади, бо остання є «недіючою» до появи «відхилення», яке підлягає усуненню. Останнє виступає «спусковим механізмом» судової діяльності. Проте ініціатива щодо її початку повинна виходити від стороннього «зовнішнього» суб'єкта, що звертається до суду. Таким чином, завжди має бути

два учасники з різним правовим статусом: суд як орган, що здійснює судочинство, який не може делегувати свої функції (ч. 1 ст. 124 Конституції України) й інший суб'єкт, який виступає ініціатором і звертається із вимогою, що є юридичним фактом та призводить до появи відносин, у межах яких і відбувається реалізація повноважень суду, що зовні проявляється у здійсненні судової влади. Така участь є обов'язковою й перетворює його у подальшому на учасника судочинства. При цьому єдина вимога, яка до нього висувається, – наявність правосуб'єктності.

Як уже зазначалося, суд і суб'єкт, який до нього звертається, вступають у відносини, що становлять функціональний елемент моделі, яка аналізується. За своєю правовою природою вони є процесуальними правовідносинами, оскільки врегульовані нормами процесуального права. Водночас, ураховуючи галузь цього дисертаційного дослідження, вважаю за потрібне аналізувати їх через призму цивільного процесуального права, тобто характеризувати як цивільні процесуальні правовідносини. Одним із елементів таких правовідносин є об'єкт, інакше кажучи, те, заради чого вони виникають. Незважаючи на поширену точку зору про те, що як загальний такий об'єкт, тобто однаковий для всіх цивільних процесуальних правовідносин, необхідно виділяти мету цивільного судочинства [686, с. 64–65; 337, с. 405], дискусійною залишається її сутність. Виокремлюють два основні підходи (ідеологічні концепції) в цьому аспекті, залежно від того, яку ціль має на меті правосуддя як різновид судової діяльності. Перший підхід полягає в тому, що воно є послугою, яка надається за плату від імені держави всім здатним за неї заплатити. Другий підхід відображає наявність заінтересованості суспільства і держави в уніфікованому застосуванні права, існування обов'язку держави забезпечити функціонуючий механізм правосуддя, до якого могли б вдатися всі заінтересовані особи [761, с. 49–57; 303, с. 49–57], тобто є найважливішою соціальною функцією правової держави, формою досягнення громадського спокою [336, с. 88–89]. Убачається, що перший підхід помилковий. Мета, заради якої здійснюється повноваження судової влади, має відображати соціальне призначення судової системи. Діяльність суду не може розглядатися як послуга, що надається державою за плату, оскільки в цьому випадку суд стає

підпорядкованим волі сторін [493, с. 720], що неприпустимо, виходячи з вимог, яким має відповідати цей орган. Окрім того, таке розуміння мети може нівелювати статус судової влади у системі розподілу влади.

Незважаючи на абсолютно виправдане поширення серед науковців другого підходу щодо визначення мети, при її розкритті висловлюються різні пропозиції. Так, зазвичай більшість вчених під нею розуміють захист порушених і оспорюваних прав, свобод та інтересів осіб [691, с. 37, 62–63; 671, с. 16; 550, с. 15; 374, с. 44–45 та ін.]. Ця ціль є основною. У деяких випадках вона доповнюється за рахунок додаткових (віддалених, проміжних): укріплення законності та правопорядку; запобігання правопорушенням; формування поважливого ставлення до закону й суду [140, с. 8; 294, с. 14–15], затвердження соціальної справедливості, виховання громадян у дусі неухильного виконання законів [691, с. 63], вирішення питання про правильність вимог позивача та реальне поновлення права [372, с. 142]. Окремі вчені визнають, що, крім захисту прав, свобод та інтересів, у судовій діяльності переслідується мета, яка полягає у вирішенні цивільно-правового спору [162, с. 52], оскільки саме в цьому випадку судова система здатна урівноважити інтереси особи й держави, захистити її права від можливих порушень [692, с. 487], або юридичної справи, пов'язаної з захистом порушених чи оспорюваних прав та інтересів приватної особи [532, с. 135].

Убачається, що виділення захисту прав, свобод чи інтересів як мети судової діяльності обґрунтовано нормами чинного процесуального законодавства (ст. 1 ЦПК, ст. 2 КАС, ст. 2 КПК). Однак, на мій погляд, при цьому поза увагою залишається сутність такої категорії та специфіка справ, які відносяться до юрисдикції судів. Не вдаючись до детального аналізу існуючих точок зору щодо поняття «захист цивільних прав», хотілося б зазначити, що потреба в останньому виникає в тому випадку, коли суб'єктивне право порушене або існує загроза його порушення, має місце невиконання суб'єктивного обов'язку, наявна суперечка щодо належності прав та обов'язків, їх обсягу тощо, тобто коли виникає нагальна потреба усунути перешкоду в реалізації суб'єктивних прав, вирішивши спір про право. Однак зі змісту ч. 3 ст. 15, п. 2 ч. 3 ст. 100, ч. 1 ст. 234, ч. 6 ст. 235 ЦПК,

ст. 4-1 ГПК впливає, що не всі справи, віднесені до судової юрисдикції, є спірними. Таким чином, захист прав, свобод та інтересів не може вважатися загальною універсальною метою всієї судової діяльності. Що стосується вирішення спору про право, то це, як на мене, можна розцінювати як спосіб, за допомогою якого досягається мета, а не як саму мету.

Багато вчених намагається відійти від виділення захисту прав, свобод та інтересів як основної мети судової діяльності. Приміром, В. Некрошюс зазначає, що в ієрархії цілей судового провадження лідируючу позицію займає мета примирення сторін, а вирішення справи по суті та ухвалення рішення мають трактуватися як другорядні цілі та застосовуватися лише тоді, коли примирити сторони вже не можливо [416, с. 12–13]. Розвиваючи зазначену вище точку зору, С. Л. Дегтярев вказує, що при визначенні мети судочинства характерним є дедалі зростаюче значення альтернативних процедур вирішення конфлікту, відповідно, саме судочинство має сприяти не лише встановленню матеріальної істини, що може призвести до «розпалювання» правового конфлікту, а й усуненню цього конфлікту всіма доступними сучасними способами [176, с. 15–16, 59–62]. Наведену точку зору висловлюють й інші дослідники цього питання [611, с. 79]. Деякі вчені при визначенні мети судової діяльності на «перший план» виводять публічні інтереси [540, с. 33–37; 21, с. 10].

Із викладеними позиціями навряд чи можна погодитися, адже, по-перше, на мій погляд, примирення – це різновид посередницьких послуг, а, як уже зазначалося, діяльність суду за своєю сутністю не може бути послугою, що надається державою. Суд може сприяти примиренню, пропонуючи сторонам скористатися альтернативними способами врегулювання спору, роз'яснюючи переваги цього, а також наслідки вчинення розпорядчих дій, бути учасником медіативної процедури, яка проводиться за межами основного провадження, але не перетворюватися на медіатора. Суміщення функцій у цивільному судочинстві не допускається. По-друге, якщо йдеться про необхідність врегулювання конфлікту, то, по суті, презюмується, що наявні декілька суб'єктів, які не можуть досягнути згоди, тобто між ними існують суперечки, усунути які неможливо без

сторонньої допомоги. У результаті мета судової діяльності все одно зводиться до необхідності вирішення спору про право, але акцент переноситься на застосування «мирних» шляхів. Недосягнення між сторонами згоди щодо порядку врегулювання конфлікту не знімає з суду обов'язок вчинити правозастосовну діяльність з метою його подолання, тобто вирішити спір про право. Однак, як уже зазначалося, у межах цивільного судочинства суди розглядають не лише спірні, а й безспірні справи. У цьому випадку їхня діяльність не може зводитися до врегулювання конфлікту, позаяк останні, по суті, вчиняють дії з метою їх попередження. По-третє, можливо допустити, що мета судової діяльності може відрізнятися залежно від виду судочинства та його структури, однак, враховуючи єдність судової влади, мають виділятися цілі, які є загальними й однаковими для всієї судової діяльності. У подальшому залежно від специфіки судочинства загальна мета може трансформуватися в спеціальну, притаманну вже певній судовій діяльності. По-четверте, на мою думку, при визначенні мети судової діяльності не можна надавати перевагу лише публічним інтересам, забуваючи про приватні, бо зазвичай заради задоволення саме приватних інтересів у різних їх проявах і відбувається ініціювання судочинства. Однак це також не означає, що не повинні враховуватися публічні інтереси.

Як на мене, при формулюванні мети судової діяльності слід виходити з необхідності збереження балансу між приватними й публічними інтересами, або, інакше кажучи, вона має переслідувати одночасне задоволення їх обох. Як останню, на наш погляд, можна запропонувати основну й універсальну мету діяльності всіх судів – подолання невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. При цьому залежно від виконуваних судовою владою функцій її досягненню сприяє, у свою чергу, досягнення спеціальних цілей: захист порушених, невизначених чи оспорюваних прав, свобод та інтересів шляхом вирішення спору про право (позовне провадження), охорона прав та інтересів шляхом створення умов для майбутнього здійснення особистих немайнових чи майнових прав (окреме провадження), створення умов для реального здійснення суб'єктивних прав у майбутньому (наказне провадження) тощо. Подолання

невизначеності у суб'єктивних правах та обов'язках сприяє забезпеченню стабільності в існуючих суспільних відносинах, підтриманню правопорядку й довіри до органів судової влади.

Зміст цивільних процесуальних правовідносин становлять суб'єктивні права й обов'язки суб'єктів, а також їхні дії [689, с. 147–155]. Тому в межах окресленого питання щодо характеристики судової влади убачається за необхідне проаналізувати процесуальну діяльність суду, в якій об'єктивуються надані йому повноваження. У літературі висловлюється точка зору, що така діяльність і є правосуддям [611, с. 23; 169, с. 64–65 та ін.] Однак останнім часом дедалі частіше науковці починають проголошувати дещо інші точки зору. Як приклад, одна група вчених розмежовує діяльність і функції, які здійснюються судом, залежно від категорії справ. На підставі цього робиться висновок, що не охоплюється поняттям правосуддя діяльність суду: з розгляду та вирішення справ окремого провадження [654, с. 13–14; 155, с. 1049–1050], оскільки вона є звичайною адміністративною діяльністю з охорони прав; щодо видачі судового наказу [154, с. 130; 687, с. 80], адже за її допомогою відбувається судове забезпечення безспірних прав; у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, оскільки наведені дії становлять дві самостійні стадії третейського розгляду, одна з яких є перевіркою, а друга – заключною, тобто суд здійснює контрольні функції [440, с. 73]; у справах про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, де суд реалізує функцію сприяння та контролю щодо правозастосовних актів, винесених іншими юрисдикційними органами [496, с. 52–56]. Окрім того, з кола суб'єктів, які здійснюють правосуддя, пропонується вилучити Конституційний Суд [14, с. 102–103].

Друга група науковців відносять або не відносять процесуальні дії суду до правосуддя залежно від їх змісту, тобто стадії процесу, на якій вони відбуваються. Наприклад, дії судді, що включаються до змісту підготовки справи до судового розгляду, не є вирішенням спору в справі, а тому не становлять правосуддя. Тільки процесуальні дії, спрямовані на вирішення справи [10, с. 51–52], прийняття

судових актів, які вирішують цивільну справу по суті, можуть бути віднесені до правосуддя [276, с. 242–243; 337, с. 34–35]. Третя група процесуалістів правосудність діяльності суду ставлять у залежність від виду судового рішення, яким закінчується судовий розгляд. Вони виходять із того, що правосуддя буде здійснено лише при такому розгляді спору, який закінчується вирішенням його по суті шляхом ухвалення рішення [154, с. 129]. Інші форми закінчення судового розгляду, зокрема й постановлення судом ухвали про припинення провадження у справі, не є здійсненням правосуддя [10, с. 657].

На мій погляд, при визначенні того, чи вся діяльність суду становить правосуддя, необхідно передусім відштовхуватися від конституційних засад, оскільки останні мають фундаментальне значення для формування сфер правового регулювання. Зі змісту ст. 124 Конституції України випливає, що на конституційному рівні категорії «правосуддя» та «судочинство» розмежовуються. Так, «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди» (ч. 1 ст. 124 Конституції України), при цьому судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. З наведеного можна зробити висновок, що вся діяльність, яка здійснюється судами, є судочинством, однак не вся є правосуддям. Останнє історично та доктринально пов'язується із необхідністю захисту прав та свобод, тобто предметна сфера правосудної діяльності пов'язана з вирішенням спору про право та визначенням виду й обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків конкретної особи [278, с. 193]. При цьому особливе значення має якісна характеристика такої діяльності, позаяк правосуддя іманентно пов'язане зі справедливістю, тобто правосудною може визнаватися лише діяльність, яка відповідає вимогам справедливості. У цьому зв'язку варто погодитися з тим, що справедливість – це внутрішня властивість правосуддя, без якої воно немислиме [553, с. 62]. При цьому йдеться саме про процесуальну справедливість, а не справедливість рішення суду.

Наведені положення дають змогу дійти попереднього висновку, що під правосуддям необхідно розуміти лише діяльність суду щодо вирішення спору про право, що здійснюється з обов'язковим дотриманням процесуальної форми, в якій

не просто передбачені порядок і послідовність вчинення процесуальних дій, а й відображено вимоги справедливих (належних) судових процедур.

У правомірності обраної позиції можна пересвідчитися, проаналізувавши рішення ЄСПЛ, який є єдиним органом, який уповноважений тлумачити положення ЄКПЛ і діяльність якого сприяє розробці стандарту «процесуальної справедливості». Так, ЄСПЛ виходить із того, що вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо права на справедливий судовий розгляд застосовуються, якщо наявний спір про права й обов'язки цивільно-правового характеру приватної особи. При цьому термін «спір» повинен розумітися в його матеріально-правовому, а не формальному значенні [869]. Він повинен бути реальним і серйозним, стосуватися як питання існування суб'єктивного права, так і його обсягу чи способу здійснення [782]. Стаття 6 Конвенції не поширюється на процедури, які не передбачають розгляд спору між сторонами та вирішують справи в односторонньому порядку, за якого немає сторін із протилежними інтересами, та які доступні лише за відсутності спору про право [765]. Таким чином, оскільки з дотриманням справедливих (належних) судових процедур обов'язково має відбуватися вирішення справ позовного провадження, то саме таку діяльність суду й слід визначати як правосуддя. Це, однак, не виключає можливості вчинення судом інших дій щодо розгляду безспірних справ. Зокрема, процесуальна діяльність суду під час розгляду справ у порядку наказного та окремого провадження, про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів тощо не є правосуддя, однак здійснюється у порядку цивільного судочинства. Як слушно зазначав О. В. Аргунов, право забороняє лише здійснення правосуддя іншими, крім державних судів, органами, але в жодному разі не забороняє суду здійснювати іншу, окрім правосуддя, правозастосовну діяльність [25, с. 167].

При вирішенні питання щодо кількісної характеристики правосуддя необхідно приєднатися до процесуалістів, які виходять з того, що діяльність із відправлення правосуддя поширюється не лише на стадію вирішення справи по суті [154, с. 129–130; 672, с. 116–131; 27, с. 81–83 та ін.]. Однак така точка зору

потребує певного уточнення з урахуванням позиції ЄСПЛ щодо сфери застосування справедливих (належних) процедур. По-перше, хотілося б зазначити, що останній, надаючи тлумачення категорії «суд», вказує, що ним повинен виступати орган, який характеризується наявністю у нього судової функції, тобто функції вирішення спорів, які входять до його компетенції, на підставі норм права у межах провадження, здійсненого в установленому порядку [941]. Вимоги п. 1 ст. 6 ЄКПЛ за загальним правилом не поширюються на вчинення окремих попередніх процесуальних дій, як-от: вжиття забезпечувальних заходів, оскільки вони не розглядаються як такі, що «вирішують» спір про цивільні права й обов'язки [965]. Виняток становлять випадки, коли «право», що зачіпається у межах забезпечувального заходу, є «цивільним» в розумінні ЄСПЛ та забезпечувальний захід може вважатися таким, що ефективно визначає цивільне право й обов'язок, що є об'єктом розгляду в межах основного провадження [883]. По-друге, ЄКПЛ не зобов'язує Договірні держави створювати суди апеляційної та касаційної інстанцій, однак країни, що заснували такі суди, повинні забезпечити, щоб учасники процесу на цих стадіях могли використовувати основні гарантії, що містяться в п. 1 ст. 6 [910]. Разом із тим право на повторний розгляд завершеної справи не гарантується. Так, скарги у зв'язку з винятковими обставинами, за якими вимагається відновлення закритого провадження, як правило, не включають у себе вирішення спору щодо «прав та обов'язків цивільного характеру», а отже, ст. 6 ЄКПЛ вважається незастосовною до них, навіть якщо підставою звернення є попередній висновок ЄСПЛ про порушення ЄКПЛ. Однак зазначена вище норма вживалася у певних випадках, коли провадження, хоч і характеризувалося за національним законодавством як «екстраординарне» або «виключне», за своєю природою та обсягом видавалося подібним до звичайного провадження у межах оскарження [785].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що вся діяльність суду (судді), пов'язана з вирішенням спору про цивільні права й обов'язки, яка вчинюється при розгляді справи в суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій, має визначатися правосуддям. Не охоплюються цим поняттям

процесуальні дії суду (судді), пов'язані із забезпеченням доказів, забезпеченням позову, оскільки вони мають суто процесуальний «забезпечувальний» характер та їх вчинення жодним чином не впливає на вирішення справи по суті. Крім того, оскільки, виходячи з вимог ст.ст. 353–360-7 ЦПК перегляд судових рішень Верховним Судом України не передбачає повторного розгляду, а процесуальні питання, які пов'язані з виконанням рішень у цивільних справах та рішень інших органів, не вимагають вчинення процесуальних дій, спрямованих на вирішення спору про суб'єктивні права та обов'язки, така діяльність не є правосудною.

Закінчення розгляду справи може відбуватися як ухваленням рішення, так і постановленням ухвал про закриття провадження у справі або про залишення заяви без розгляду. При цьому беззаперечною є та обставина, що рішення суду – акт правосуддя, що проголошується іменем держави. Натомість заключні ухвали такої властивості не мають, що, на мій погляд, є правомірним. Однак їх постановлення жодним чином не впливає на якісну характеристику проведеної процесуальної діяльності, оскільки в більшості випадків підстави, що призводять до їх винесення, не залежать від суду.

Разом з інституціональною та функціональною характеристиками сутність судової влади як внутрішньодержавної загальноправової моделі відносин відображає й нормативна характеристика, що містить в собі правові регулятори, тобто вимоги, які пред'являються до процесуальних правовідносин. До них слід включати зазначені нижче.

По-перше, винятковість таких відносин, оскільки вони виникають і розвиваються за участю обов'язкового суб'єкта – суду, який не може делегувати жодному іншому органу виконання своїх функцій, так само як і жоден інший орган не може їх привласнити (ч. 1 ст. 124 Конституції України). Це генетична ознака відносин із реалізації судової влади, яка відрізняє їх від інших відносин, які складаються за участю юрисдикційних чи неюрисдикційних органів.

По-друге, доступність, зміст якої зводиться до того, що будь-яка особа, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання,

мовної або іншої ознаки може виступати ініціатором і подальшим учасником таких правовідносин (ст. 55 Конституції України). Можна стверджувати, що на аксіоматичне перетворилося твердження ЄСПЛ, що процесуальні гарантії, які надаються під час розгляду справи, втрачають сенс, якщо не захищається те, що дає змогу ними користуватися – доступ до суду [833]. Разом із тим не слід забувати, що таке право не є абсолютним, оскільки за своєю природою вимагає державного регулювання [907].

По-третє, легітимність, тобто найвищий ступінь довіри до судової влади або, іншими словами, легітимна така судова влада, яку підтримує народ [47, с. 31]. У межах таких правовідносин суд діє справедливо. При цьому справедливість, необхідною умовою якої є законність та обґрунтованість, виявляється тісно пов'язаною з принципом доцільності, що розуміється як відповідність діяльності органів та осіб у межах закону конкретним умовам та часу, вибір оптимального шляху здійснення норми в конкретній життєвій ситуації. Справедливим у межах закону може бути визнано єдине можливе в конкретному випадку, найбільш оптимальне, розумне, гуманне рішення [699, с. 166–167].

По-четверте, особлива предметна сфера функціонування. Відносини, пов'язані з реалізацією судової влади виникають для врегулювання різних відхилень [654, с. 11] з метою, як уже зазначалося, усунення невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. При цьому, враховуючи специфіку цивільного судочинства, за їх допомогою відбувається визначення виду та обсягу належних ініціатору таких відносин суб'єктивних прав і обов'язків.

По-п'яте, провіденціальність таких відносин, яка полягає в тому, що на рівні законодавства заздалегідь встановлено строк, протягом якого такі відносини можуть тривати, а також варіанти їх закінчення, тобто які судові рішення як юридичні факти призведуть до їх припинення. При цьому, здійснюючи правозастосовну діяльність, суд не може посилається на наявність прогалин у праві як на підставу невчинення процесуальних дій. Слід погодитися з тим, що суди є єдиними державними органами, у яких виникає обов'язок трактувати державну волю в тих випадках, коли нормативне трактування, запропоноване законодавцем

для загального випадку та виражене в нормі закону, вступає у протиріччя з нормативним трактування державної волі в процесі індивідуального регулювання [699, с. 169]. Таким чином, обов'язок суду зводиться до з'ясування обставин, пов'язаних із відхиленнями, пошуку норм, які підлягають застосуванню, їх тлумачення в контексті встановлених обставин із урахуванням індивідуальних особливостей та формулювання остаточного висновку. Реалізуючи ввірені повноваження, суд, будучи пов'язаним нормами права, зберігає свободу розсуду, тобто він зорієнтований на індивідуальний підхід.

По-шосте, процесуальна форма існування, за межами якої вони не можуть виникати. Судочинство є формою реалізації судової влади. За його межами не можуть виникати правовідносини, в яких така влада буде проявлятися.

По-сьоме, особливий статус судових рішень у системі рішень органів влади, який проявляється в тому, що після набрання законної сили вони стають обов'язковими для всіх органів державної влади і органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових чи службових осіб та громадян і підлягають виконанню на всій території України, а у випадках, встановлених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, – і за її межами. Невиконання судового рішення – це підстава для відповідальності, встановленої законом. Окрім того, вони є єдиними рішеннями, які після набрання ними законної сили, володіють найвищим ступенем стабільності, оскільки не можуть бути скасовані, визнані недійсними чи такими, що не підлягають виконанню як за рішеннями органів законодавчої та виконавчої влади, так і за рішенням інших судів.

Оскільки судова влада, як уже зазначалося, є динамічним явищем, то її специфіка має розкриватися через призму виконуваних нею функцій. Незважаючи на те, що їх дослідженням тривалий час займаються науковці різних галузей права конституційного, цивільного процесуального, кримінального процесуального тощо, єдина позиція щодо цього не вироблена. Всі існуючі в літературі точки зору можна поділити на дві групи.

Представники першої групи виходять із того, що судова влада виконує лише одну функцію, однак вона характеризується по-різному. Так, В. О. Лазарева вважає, що нею виступає судовий захист прав і свободи людини та громадянина, а формою реалізації судової влади є правосуддя, що здійснюється шляхом конституційного, цивільного, адміністративного та кримінального судочинства [347, с. 32, 39–42]. І. Є. Марочкін у своїх останніх працях виділяє вирішення соціально значущих справ, що мають правові наслідки, як функції судової влади, говорячи про неї у множині, проте не виділяючи інші. При цьому в межах такої функції, на його думку, суди виконують різні види діяльності [612, с. 17–18]. Деякі вчені як єдину функцію судової влади виділяють саме правосуддя [593, с. 10; 667, с. 21].

На думку представників другої групи, функції суду та судової влади не можна зводити лише до відправлення правосуддя [273, с. 6; 737, с. 89 та ін.], розгляду та вирішення юридичних справ [176, с. 9]. Однак при цьому виділяється різна їх кількість [752, с. 7; 311, с. 35–36 та ін.]. Більшість авторів визначають дві функції: здійснення правосуддя і судовий контроль [8, с. 10; 383, с. 55; 608, с. 2 та ін.]. Деякі розмежовують контроль, який здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом, що призводить до виокремлення трьох функцій [232, с. 19; 311, с. 35]. Багато науковців вказують на наявність трьох функцій, однак вони не диференціюють функцію контролю, хоча разом із тим додатково виділяють або функцію управління (правозастосовної діяльності суду) [387, с. 109–110], або функцію тлумачення [682, с. 24]. В. Д. Бринцев називає чотири функції: правосуддя, судовий контроль, судові санкціонування, судовий нагляд [76, с. 57]. Окремі вчені не просто перераховують функції судової влади, а й намагаються їх певним чином систематизувати. Так, їх поділяють на основну (основні) та допоміжні; зовнішні та внутрішні; загальноправові та спеціально юридичні; функції у широкому та вузькому значеннях тощо.

Деякі науковці виходять з того, що вся діяльність органів судової влади є правосуддям, тому вони виділяють саме функцію правосуддя. Як приклад, К. В. Гусаров до них відносить розгляд і вирішення правових спорів у порядку

цивільного судочинства (позовне провадження), контроль і перегляд в системі цивільної юрисдикції (контрольна функція), розгляд та вирішення справ у безспірному порядку, застосування до порушників процесуального закону заходів процесуальної відповідальності, тлумачення правових норм [169, с. 17, 23–35].

У деяких працях автори замість функцій судової влади виділяють форми [616, с. 122–124] або повноваження [152, с. 26], при цьому як останні перераховують те, що інші вчені відносять до функцій. Приміром, А. Ф. Ізваріна зазначає, що правосуддя одночасно є формою здійснення судової влади та її функцією [347, с. 19–20; 651, с. 271].

Аналіз наведених вище точок зору надає можливість зробити висновок, що відмінність у поглядах щодо функцій судової влади та їх кількості пов'язана передусім із відсутністю єдності у підходах стосовно визначення сутності поняття «функція», її співвідношення з категоріями «форма», «вид діяльності», «повноваження». Тому, на мою думку, дослідження питання функцій судової влади у цивільному судочинстві методологічно важливо розпочинати з формулювання дефініції «функція» судової влади та проведення її розмежування з подібними поняттями. У літературі використовуються різні підходи, основні з яких можна поділити на три групи. Відповідно до першої з них функції судової влади визначаються через ототожнення їх з метою або завданнями [347, с. 85]. З цим складно погодитися, оскільки останні є орієнтиром, результатом, який необхідно досягнути. Однак постановка задачі сама по собі не призводить до її вирішення, тобто мета, завдання – статичні елементи. Для їх втілення у життя необхідно вчинити певну діяльність.

Згідно з другим підходом функції характеризуються як основні напрями реалізації наданих суду повноважень [232, с. 19] або здійснення діяльності [665, с. 63; 593, с. 101–102]. Такий підхід є логічним, позаяк між функцією та діяльністю дійсно існує генетичний зв'язок. Функція визначає діяльність. Разом із тим такий підхід неповний, оскільки не будь-який напрям діяльності можна відносити до функцій. Останній має обов'язково бути спрямований на досягнення мети, заради якої й були створені відповідні органи, тобто саме мета визначає

подальшу діяльність, яка надає можливість її досягнути. Таким чином, при визначенні функцій те, яким чином має здійснюватися діяльність, не можна відокремлюватися від мети.

Наведена вище позиція відображена в наукових працях представників третього підходу, які при розкритті сутності функцій судової влади звертають увагу не лише на мету, а й на порядок її досягнення [176, с. 55; 342, с. 153], основні напрями діяльності [217, с. 9; 632, с. 43], тобто такий підхід певною мірою об'єднує в собі два попередні. Він більш послідовний аніж наведені вище, бо враховує логічну черговість. Як зазначав В. М. Протасов, функція є ідеальним зразком роботи системи. Тому функцію слід відрізняти, з одного боку, від цілей і завдань, що стоять перед системою, а з другого – від її реальної, фактичної діяльності, від тієї діяльності, яку така система виробляє «на ділі». Функція – це та діяльність, той вплив, яку має здійснювати та або інша система (держава, право, державний орган, наука, теорія тощо), щоб вирішити поставлені перед нею задачі, досягнути цілей [498, с. 27].

Однак у такого підходу є певні недоліки. По-перше, мету та напрями діяльності, саму діяльність не можна ототожнювати, як це роблять окремі вчені [176, с. 52]. Як уже зазначалося, мета – це той орієнтир, досягнення якого відбувається через діяльність. Правосуддя не є самоціллю, тобто не може правосуддя здійснюватися заради самого правосуддя, незалежно від того, чи розуміємо ми його як справедливість, чи як діяльність. Правосуддя здійснюється заради захисту прав, свобод та інтересів, що призводить до досягнення загальної мети – усунення невизначеності у правах. По-друге, не завжди мета (завдання) та напрями діяльності, взяті у сукупності, дають змогу правильно визначити функцію. Йдеться про те, що в деяких випадках мета та способи її досягнення можуть збігатися, але при цьому функції різних суб'єктів є нетотожними. Приміром, здійснення третейськими судами функції захисту, передбаченої в абз. 7 ст. 2, ст. 3 Закону України «Про третейські суди» від 11.05.2004 р. № 1701-IV [492], є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного ч. 5 ст. 55

Конституції України. Третейський розгляд не є правосуддям, а рішення третейських судів – лише акти недержавної юрисдикційної діяльності з вирішення спорів сторін у сфері цивільних і господарських відносин [528]. По-третє, поза увагою представників цього підходу залишаються зовнішні прояви її властивостей, що відображають соціальне призначення й особливе місце в певному суспільстві [387, с. 109].

На мій погляд, найбільш вдалим є визначення, запропоноване О. О. Герасіною, яка пропонує під функціями судової влади розуміти взаємопов'язані з функціями держави і права, законодавчо оформлені основні напрями її діяльності, в яких відображається сутність та соціальне призначення, що здійснюються з метою забезпечення прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права. Вона виділяє такі їх ознаки: 1) вони похідні від функцій держави та ґрунтуються на функціях права; 2) функції безпосередньо виражають сутність та соціальне призначення судової влади, спрямовані на реалізацію її кінцевої мети; 3) є такими, що стійко склалися, об'єктивно необхідні, законодавчо оформлені основні напрями діяльності судової влади; 4) функції судової влади – динамічне явище, вони розвиваються, змінюються, народжуються нові та відмирають старі відповідно до суспільних інтересів і потреб; 5) реалізація функцій забезпечується відповідними, як правило, юридичними методами та в певних, у тому числі процесуальних, формах із застосуванням заходів державно-правового примусу [113, с. 8, 15].

Разом із тим її пропозиція потребує певного уточнення. По-перше, на мій погляд, посилення на «похідність» функцій судової влади від функцій держави та ґрунтування їх на функціях права є зайвим, оскільки ускладнює запропоноване визначення. У ст. 6 Конституції України проголошено, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Із наведеного, на мою думку, випливає, що держава, створивши відповідну систему державних органів, через них і виконує свої функції, тобто судова влада як влада

державна не може виконувати те, ще не притаманно самій державі, й те, що їй не доручено самою державою. По-друге, у загальному вигляді не заперечуючи, що функції є динамічним явищем, тобто з часом можуть змінюватися, хотілося б заперечити, що такий процес залежить суто від суспільних інтересів і потреб. Останні справді впливають на їх формування, оскільки можуть визначати сфери, «не охоплені функціями» судової влади як влади державної, однак безпосереднє їх оформлення відбувається лише за волевиявленням держави, яка через органи законодавчої влади визначає цілі, які раніше не стояли перед судовою владою, та покладає на неї обов'язок їх досягати певним шляхом. Фактична діяльність у галузі судочинства, тобто та, яка не передбачена чинним законодавством, не допускається. По-третє, реалізація функцій відбувається через процесуальну діяльність суду, спрямовану на досягнення поставленої мети. При цьому методи, що використовуються, та форми вчинення дій залежать від функції, яка виконується, і включаються до її змісту.

Вбачається, що при формулюванні дефініції «функції судової влади» необхідно справді виходити з того, що це – основні напрями діяльності, обумовлені певною метою, проте при цьому обов'язково мають враховуватися критерії, які відмежовують функції від звичайної діяльності. Слід зазначити, що в літературі вони не вироблені. Більше того, зазвичай вони взагалі не виділяються. Як виняток, І. М. Зайцев свого часу вказував, що розуміння функцій визначається: а) цільовими установками, що реалізуються шляхом функції; б) процесуальними засобами її досягнення; в) відповідними цивільними процесуальними нормами [217, с. 8–9]. Наведений перелік, на мій погляд, є неповним, оскільки, як уже вказувалось, цілі, що стоять перед різними за своєю природою органами, та засоби їх досягнення, закріплені в чинному законодавстві, можуть збігатися, однак функції будуть різнитися.

В. О. Азаров як критерії розмежування функцій пропонує виділяти предмет докладання зусиль суду, мету здійснюваної діяльності та стадію процесу, на якій реалізується конкретна судова функція [14, с. 104]. Однак із таким переліком навряд чи можна погодитися, оскільки, по-перше, не зовсім зрозуміло, що мається

на увазі під категорією «предмет докладання зусиль». По-друге, реалізація функції не обмежується часовими вимірами стадії, тобто на різних стадіях суд може виконувати одну й ту саму функцію. У зв'язку з цим слід погодитися з В. М. Бібіло, що функція не тотожна діяльності. Функція вказує лише на напрям діяльності для досягнення поставлених задач. Із етапами судової діяльності, зі стадіями судового процесу необхідно пов'язувати судочинство, а не правосуддя як функцію суду [47, с. 59–60].

У свою чергу, О. О. Герасіна виділяє такий склад елементів змістовної характеристики функцій судової влади: суб'єкт та учасник здійснення функцій; об'єкт; мета; система дій і операцій; методи та засоби; результати функціонування. При цьому об'єктом функцій є те, на що спрямована діяльність явища, тобто суспільні відносини між різними суб'єктами права, у зв'язку з якими органи судової влади реалізують свою компетенцію з метою забезпечення прав, свобод і законних інтересів [113, с. 8, 16–17]. Не всі ці критерії, на мій погляд, доцільно виділяти. Так, по-перше, немає сенсу визначати як критерій суб'єкта й учасників здійснення функцій, оскільки йдеться про функції судової влади, а останні, як зазначалося раніше, реалізуються лише судом. По-друге, «об'єкт» у запропонованому автором розумінні по суті поглинається метою, оскільки з урахуванням специфіки суспільних відносин, стосовно яких особа звертається до суду, визначається мета. По-третє, аналогічне зауваження можна зробити й щодо такого критерію, як результати функціонування.

На мою думку, як критерії виділення функцій судової влади слід використовувати: предметну сферу функціонування судової влади; мету судової діяльності; предмет судової діяльності й процесуальну форму, в якій така діяльність має відбуватися. При цьому випадіння хоча б одного з елементів нівелює значення функції в процесі розвитку правовідносин.

Предметна сфера функціонування судової влади визначається насамперед на конституційному рівні (ст. 124 Конституції України). У подальшому – на галузевому рівні (ст. 15 ЦПК, ст. ст. 1, 2, 12 ГПК, ст. 17 КАС тощо) відбувається розмежування судової юрисдикції загальних і спеціалізованих судів, тобто

встановлюється форма судочинства (цивільна, господарська, адміністративна, кримінальна й конституційна) та провадження, у межах яких і відбуватиметься реалізація судової влади залежно від наявності чи відсутності спору про право, характеру правовідносин та суб'єктного складу. Окреслення предметної сфери надає, по-перше, можливість відокремити функції судової влади від функцій інших гілок влади, а по-друге, визначити функції судової влади, які реалізуються у відповідній формі судочинства залежно від специфіки закріплених на галузевому рівні процедур.

Мета, поставлена перед судовою владою, формулюється з урахуванням предметної сфери її функціонування та є орієнтиром, який дає змогу визначати подальші шляхи її функціонування. При цьому загальною метою, яка стоїть перед судовою владою, як уже зазначалося, є подолання невизначеності в суб'єктивних правах і обов'язках. Однак, окрім загальної, виділяються спеціальні цілі, при формулюванні яких враховується специфіка «вихідних даних», тобто обставин, що стають приводом для виникнення правовідносин за участю суду. Їх досягнення автоматично призводить до досягнення загальної мети.

Досягнення цілі має відбуватися певним шляхом. При цьому він визначається заздалегідь, інакше кажучи, у загальному вигляді окреслюється, що суду необхідно робити для досягнення поставленої мети, тобто предмет судової діяльності. Саме він є сполучною ланкою між суб'єктом мети й об'єктом його діяльності, спрямованої на досягнення певного результату. Однак сама по собі діяльність не повинна використовуватися при характеристиці функцій, оскільки вона, по суті, відображає те, що вже відбулося, проявилось, існує реально. Діяльність – це здійснена можливість. На відміну від неї функція – передумова діяльності [368, с. 54–56], іншими словами, функція визначає «параметри» майбутньої діяльності, тобто в ній закладається предмет судової діяльності. При цьому, в ньому має відображатися закінчений цикл – закріплюватися сукупність процесуальних дій, послідовне вчинення яких призведе до досягнення мети. Інакше кажучи, при визначенні предмета судової діяльності використовується

набір різних видів діяльності: оцінка доказів, встановлення обставин, тлумачення норми права, застосування норми права тощо.

Окрім мети та предмета судової діяльності, при характеристиці функцій не можна залишати поза увагою й форму, в якій має відбуватися діяльність, оскільки саме вона встановлює кордони «резонності», що нададуть у подальшу можливість відмежовувати правомірну й неправомірну поведінку. Остання, незважаючи на можливе спрямування та безпосереднє досягнення мети, не може оцінюватися як така, що забезпечує виконання функцій. При цьому саме форма дає змогу відокремлювати функції різних за своєю природою органів, які мають однакову мету і спрямування діяльності. Форма «закладається» до змісту функції, оскільки при її формулюванні вже заздалегідь визначається «належний порядок» судової діяльності для досягнення мети, а оскільки йдеться про виникнення у майбутньому процесуальних правовідносин, то, відповідно, вони вже мають зароджуватися і розвиватися із дотриманням цих вимог.

Виходячи з покладеної на орган судової влади функції, він наділяється певними повноваженнями, тобто сукупністю прав та обов'язків, які і дають змогу втілювати її в життя. Таким чином, визначення на законодавчому рівні функції передуює встановленню обсягу та конкретизації необхідних повноважень, їх закріпленню за відповідним суб'єктом. Повноваження не можуть виступати визначальним елементом при розкритті сутності функції [593, с. 101–102], оскільки є вторинними щодо неї. Вони – засіб реалізації функцій [311, с. 91].

Слід погодитися з тим, що при визначенні функцій необхідно використовувати системний підхід [273, с. 320], тобто виділяти систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених функцій. При цьому необхідно мати на увазі, що судова влада не може реалізовуватися поза межами покладених на неї функцій, тобто функціями має охоплюватися вся предметна сфера її функціонування в цілому [217, с. 9]. Разом із тим не можна плутати функції судової влади та функції судової системи взагалі або її окремих органів, структурних підрозділів. Останні можуть реалізовуватися в галузі організаційного

забезпечення функціонування судів, однак жодним чином вони не спрямовані на мету, що стоїть перед судовою владою, тобто не виступають її функціями.

Першою основною та визначальною в сфері цивільного судочинства є функція правосуддя, яка має конституційний характер (ч. 1 ст. 124 Конституції України). Вона реалізується під час розгляду справ позовного провадження, тобто вирішення спорів про право, позаяк саме в межах такого провадження переслідується мета захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів [143, с. 22], що надає можливість подолати невизначеність у суб'єктивних правах. Предметом судової діяльності є вирішення спору про суб'єктивні права й обов'язки або, як ще зазначається в літературі, усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права. Така діяльність має відбуватися з дотриманням справедливих (належних) судових процедур.

У літературі досить поширена точка зору, відповідно до якої правосуддя слід розглядати не як функцію, а як форму здійснення судової влади [289, с. 16; 643, с. 25–26; 84, с. 55 та ін.]. Однак із такою позицію складно погодитися. По-перше, як зазначає В. М. Бібіло, виходить, що функція «вбирається» в певну форму. Відомо, що форма співвідноситься зі змістом, під яким розуміється весь реальний процес його життєдіяльності, що відбувається у певній формі. Форма визначає кордони, в межах яких вона виражає зміст. Функція об'єкта відображає дещо інший його бік. Вона тісно пов'язана як з формою, так і зі змістом. Функціональні зміни передують морфологічним. Тому функція – більш загальна характеристика об'єкта, що визначає і форму, і зміст [47, с. 52]. По-друге, вбачається, що при такій характеристиці робиться спроба ототожнити правосуддя з реальною діяльністю. Однак такий підхід помилковий. Правосуддя – це належна, а не реальна діяльність. Якщо реальна діяльність суду у конкретній справі та належна діяльність збігаються, то функція здійснюється в конкретному випадку й можна стверджувати, що правосуддя здійснилося [154, с. 128]. По-третє, на мій погляд, підтвердження того, що правосуддя не слід ототожнювати з формою здійснення судової влади можна віднайти у ч. 2 ст. 1 Закону України від 07.02.2002 р. № 3018-III «Про судоустрій», згідно з якою судова влада реалізується шляхом

здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства [489]. Із наведеної норми випливало, що формою реалізації судової влади є відповідне судочинство, а не правосуддя.

О. С. Козлов вважав, що відправлення правосуддя включає три основні функції: розгляд юридичних справ по суті, перевірку законності ухвалених рішень до набрання ними законної сили та перевірку законності рішень, які вступили в законну силу [263, с. 6]. Наведена позиція щодо необхідності відокремлення функції судів першої інстанції та функцій вищестоящих судів підтримується й деякими іншими вченими [573, с. 101; 76, с. 109 та ін.]. Однак, на мій погляд, слід підтримати тих науковців, які з нею не погоджуються, хоча не завжди їх аргументація є послідовною. Так, перевірка судових рішень не може існувати сама по собі, поза зв'язком із діяльністю суду першої інстанції, який розглядає та вирішує цивільні справи. Відповідно до цього право на судовий захист спочатку реалізується в суді першої інстанції. Якщо законом передбачено право оскарження судового акта, то судовий захист буде продовжуватися, але вже у суді другої та третьої інстанцій [68, с. 18–19]. Незважаючи на те, що такі суди нібито контролюють діяльність нижчестоящих судів шляхом перевірки законності й обґрунтованості їх судових рішень, насправді призначенням їхньої діяльності є усунення допущених судових помилок [634, с. 1–17] з метою остаточного вирішення спору. При цьому суд апеляційної інстанції, встановивши, що судові рішення суду першої інстанції є незаконним та/або необґрунтованим, повинен його скасувати й ухвалити нове, для чого має вирішити спір по суті. Суд касаційної інстанції, в свою чергу, скасовуючи незаконне судові рішення, має або залишити в силі рішення суду першої інстанції, яке помилково було скасовано судом апеляційної інстанції, або ухвалити нове рішення, застосовуючи до встановлених обставин справи закон, який підлягає застосуванню, тобто певною мірою також вирішує спір по суті.

Таким чином, предмети судової діяльності судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій, незважаючи на деякі відмінності, здебільшого збігаються.

Отже, можна погодитися із тим, що діяльність суду першої інстанції та вищестоящих судів є різними етапами відправлення правосуддя [64, с. 212; 336, с. 238] як функції судової влади.

Другу функцію судової влади в цивільному судочинстві слід пов'язати з діяльністю суду під час розгляду справ окремого провадження, тобто безспірного, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ч. 1 ст. 234 ЦПК). Окрім того, можна погодитися із висловленою в літературі точкою зору, згідно з якою за своєю природою відновлення втраченого судового провадження подібне до наведеного провадження. Роль суду при розгляді даної категорії справ також зводиться до встановлення факту ухвалення судового рішення [707, с. 23]. Така діяльність, на думку деяких учених, не є правосудною, оскільки її можна охарактеризувати як адміністративну діяльність з охорони прав, діяльність «установчого характеру», що є управлінською [654, с. 6–16], охоронювану діяльність [185, с. 41]. На мою думку, вона є не так управлінською чи адміністративною, як тяжіє до установчої, тобто суд, встановивши наявність чи відсутність певного юридичного факту, стану, безспірного права своїм рішенням підтверджує це, не зобов'язуючи особу діяти певним чином.

Таким чином, другою функцією судової влади у цивільному судочинстві є установча. Її виконання покладається на суди внаслідок специфічності питань, які вони мають розглянути, та фактів, станів, що мають встановити, а також враховуючи юридичну силу судового рішення. Як мету, заради якої запроваджується ця функція, необхідно виділяти охорону прав та інтересів, створення умов для майбутнього здійснення особистих немайнових чи майнових прав, що сприяє подоланню невизначеності у суб'єктивних правах і обов'язках. Предметом судової діяльності є підтвердження наявності чи відсутності певних юридичних фактів, станів, неоспорюваних прав, тобто діяльність суду, спрямована на забезпечення умов для виникнення суб'єктивних прав та

обов'язків, і акт правозастосовної діяльності є фактом, з яким пов'язуються правові наслідки, саме ж виникнення правовідносин не залежить від волі та свідомості правозастосовних органів [81, с. 183–184]. Незважаючи на те, що в ч. 3 ст. 235 ЦПК закріплено, що справи окремого провадження розглядаються судом із додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду, слід зазначити, що процесуальна форма здійснення процесуальної діяльності має свої особливості, обумовлені тим, що у таких справах відсутній спір про право, немає сторін із протилежними інтересами, позову та інститутів, пов'язаних з ним.

Третя функція судової влади проявляється під час видачі судового наказу в порядку наказного провадження [337, с. 660; 550, с. 22], оскільки суд має справу з так званими «безспірними вимогами», тобто спір про право не вирішується, судовий наказ видається без розгляду справи в судовому засіданні та виклику заявника і боржника. По суті, йдеться про судове забезпечення безспірних прав, або, іншими словами, суд вживає заходи для безперешкодної у майбутньому реалізації права заявника, не вирішуючи при цьому питання про його наявність, сутність, розмір і особу-боржника. Дещо подібну діяльність вчинює суд під час вжиття заходів забезпечення позову або, як їх ще називають, «забезпечувальних заходів». Так, не вирішуючи спір про суб'єктивні права та обов'язки, він вживає заходи для забезпечення у майбутньому виконання рішення суду, що буде ухвалене, тобто реалізації права позивача, у разі майбутнього його підтвердження [649, с. 257–266; 731, с. 470–485]. Окрім того, певною мірою прояв цієї функції спостерігається під час застосування заходів процесуального примусу, оскільки за їх допомогою забезпечується належне проведення судового розгляду.

Вбачається за можливе цю функцію визначити як забезпечувальну. Її метою є створення умов для реального здійснення суб'єктивних прав у майбутньому та належного виконання процесуальних обов'язків. Предмет судової діяльності відрізняється залежно від судової процедури. Так, у наказному провадженні ним виступає підтвердження наявності у стягувача певного майнового суб'єктивного права, яке має бути поновлено боржником, при вирішенні питання про вжиття

заходів забезпечення позову – запровадження обмежень, заборон і зобов'язань, спрямованих на виникнення режиму забезпеченості та гарантованості виконання судових рішень у майбутньому [325, с. 5], при застосуванні заходів процесуального примусу – запровадження обмежень, заборон та зобов'язань, спрямованих на належне здійснення цивільного судочинства. Судове рішення ухвалюється судом без проведення окремого судового засідання лише на підставі заяви та письмових доказів, наданих заявником або особою, яка ініціює вжиття забезпечувальних заходів, матеріалів, наявних у справі.

Четверту функцію судової влади можна визначити як функцію судового контролю. Зазвичай у літературі її реалізація пов'язується зі здійсненням контролю над іншими гілками влади, перевіркою законності й обґрунтованості рішень та дій державних органів і посадових осіб, їх стримуванням у межах законності [616, с. 121–126], правом здійснення конституційного нагляду [311, с. 36], контролем, що здійснюється судом у межах кримінального судочинства [382, с. 23–24]. Однак, враховуючи сферу цивільного судочинства, ця функція реалізується у вигляді контролю за рішеннями, діями та бездіяльністю деяких органів. Вона проявляється при розгляді справ про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу (ч. 4 ст. 15 ЦПК, Розділ VII-1 ЦПК). У цих судових процедурах не відбувається розгляд справи по суті, тобто суд не вирішує спір між учасниками третейського розгляду. Він має справу з підсумковим рішенням юрисдикційного органу – третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу, що є наслідком їх правозастосовної діяльності, які він і зобов'язаний перевірити на відповідність формальним підставам [425, с. 129], тобто передбаченій процедурі третейського розгляду, визначити їх подальшу юридичну долю, а також можливість примусового виконання. Втручатися у сутність прийнятих рішень, так само як і переоцінювати фактичні обставини, на яких вони засновані, суди не мають права [583, с. 546–547]. Аналогічна за своєю

природою діяльність здійснюється при розгляді клопотань про надання дозволу на визнання та примусове виконання рішень іноземного суду, оскільки суд, не перевіряючи законність та обґрунтованість таких рішень, оцінює лише дотримання при їх ухваленні процесуальних вимог, закріплених у національному законодавстві та міжнародному договорі. Суд також здійснює контроль за діяльністю державного виконавця під час примусового виконання судових та інших рішень.

Таким чином, контрольна функція здійснюється судами з метою легітимації рішень та дій окремих несудових органів і судів іноземних держав [396, с. 247], а також захисту прав учасників виконавчого провадження. Предмет судової діяльності відрізняється залежно від судової процедури. Так, під час розгляду справ про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, про визнання та надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду предметом судової діяльності є перевірка дотримання вимог, визначених у чинному законодавстві, щодо порядку прийняття відповідного рішення, визнання за таким рішенням статусу підстави виконання [337, с. 962] та видання на його основі виконавчого документа, у виконавчому провадженні – попереднє санкціонування найбільш важливих процесуальних виконавчих дій, розгляд скарг на рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця або іншої посадової особи державної виконавчої служби. Вирішення окреслених питань завжди відбувається у судовому засіданні. Суд досліджує докази, надані особою, яка звернулася до суду, заслуховує осіб, які беруть участь у справі, та за результатами розгляду постановляє ухвалу.

Виконання п'ятої функції слід пов'язати з діяльністю Верховного Суду України під час перегляду судових рішень (ст.ст. 353–360-7 ЦПК), оскільки остання не охоплюється поняттям правосуддя. Її можна визначити як функцію уніфікації судової практики, що здійснюється з метою забезпечення єдності

судової практики та виконання Україною взятих на себе зобов'язань. Предметом судової діяльності є встановлення наявності обставин, передбачених у ст. 355 ЦПК: неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, що спричинило ухвалення різних за змістом судових рішень у подібних правовідносинах; неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм процесуального права – при оскарженні судового рішення, яке перешкоджає подальшому провадженню у справі або яке прийнято з порушенням правил підсудності або встановленої законом компетенції судів щодо розгляду цивільних справ; встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом; невідповідності судового рішення суду касаційної інстанції викладеному у постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права. Діяльність Верховного Суду України при виконанні цієї функції відбувається у спеціальній формі, яка врегульована в главі 3 Розділу V ЦПК.

Окремо хотілося б зазначити таке. Точка зору стосовно того, що тлумачення норми права є окремою функцією судової влади [169, с. 31], не вбачається слушною, оскільки воно є видом процесуальної діяльності, який вчинюється судом при реалізації всіх функцій. Як слушно зазначається в літературі, сила і призначення судової влади – в опорі на закон, у розкритті його справжнього змісту, в приведенні у дію в кожному судовому випадку [611, с. 648–649]. Суду, щоб застосувати закон до спірного випадку і ухвалити правосудне рішення, необхідно витлумачити закон, усвідомити його значення і зміст шляхом конкретизації понять, які висловлені у словесній формулі закону [73, с. 9].

Підбиваючи підсумок наведеного, доцільно зазначити, що судова влада – це внутрішньодержавна загальноправова модель процесуальних відносин, які виникають між судами й іншими учасниками процесу з метою подолання невизначеності у суб'єктивних правах та обов'язках. Змістом таких відносин є здійснення правосуддя і проведення іншої процесуальної діяльності у спеціальній

процесуальній формі, закріпленій в чинному законодавстві, яка має назву судочинства та залежно від категорій справ поділяється на цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне й конституційне. За межами судочинства судова влада реалізовуватися не може. Під правосуддям слід розуміти процесуальну діяльність суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій, пов'язану з вирішенням спору про суб'єктивні права й обов'язки з метою захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів, що відбувається в межах справедливих (належних) судових процедур.

На підставі наведеного, на мій погляд, під функціями судової влади потрібно розуміти обумовлені предметною сферою її функціонування та закріплені на законодавчому рівні основні напрями реалізації судової діяльності, обумовлені поставленою метою, специфікою предмета такої діяльності та формами її здійснення, що відображають соціальне призначення і особливе місце судової влади в певному суспільстві. При цьому в сфері цивільного судочинства можна виділити п'ять функцій, які виконує судова влада: правосуддя, установча функція, забезпечувальна функція, функція судового контролю та функція уніфікації судової практики.

1.2. Принцип спеціалізації судової діяльності та форми судочинства

У ч. 3 ст. 124 та ч. 1 ст. 125 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» визначено сферу реалізації судової влади, а також закріплено організаційні принципи побудови системи судів загальної юрисдикції. Так, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. При цьому система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації. Подальша деталізація цих конституційних норм відбувається на рівні Закону України від 07.07.2010 р. № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» [491], у якому закріплено, що суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ

про адміністративні правопорушення (ч. 1 ст. 18) й передбачено функціонування системи загальних, адміністративних і господарських судів. Аналогічні положення передбачені й у Законі України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» [490]. Разом із тим зі змісту ст. 125 Конституції України в редакції Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя») випливає, що мають діяти загальні суди, а також з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин – адміністративні суди. Питання щодо функціонування системи господарських судів на конституційному рівні не вирішено.

Виходячи з наведеного, слід підтримати висловлену в літературі точку зору, що на сьогодні надзвичайно актуальною проблемою є конструювання та визначення видів і меж судової юрисдикції, тобто диференціації правосуддя і сфери процесуального регулювання. Оскільки способи здійснення спеціалізації та територіальності можуть бути різними, конституційні приписи формулюють функціонування судової влади лише на рівні принципів і, власне, безпосередньо з цих конституційних приписів не випливає необхідність формування як системи адміністративних, так і господарських судів [285, с. 551–553; 284, с. 160].

У зв'язку з цим, вбачається за необхідне з'ясувати сутність конституційного принципу спеціалізації та шляхи його реалізації в правовій системі України, аналіз якого був здійснений у наукових працях таких авторів, як: В. В. Городовенко, В. В. Комаров, І. Є Марочкін, Ю. В. Романець, Е. Є. Сілантьєва, В. Татков та ін. [131; 284; 386; 577; 626 тощо].

У літературі не вироблено єдиної точки зору щодо змісту принципу спеціалізації судової влади. Більшість учених його сутність розкривають вказівкою на створення та функціонування спеціалізованих судів [607, с. 26], а також існування внутрішньої спеціалізації суддів [434, с. 10; 408, с. 54–64; 657, с. 69–74 та ін.]. У деяких випадках науковці дають більш розгорнуті дефініції й «ширше» визначають специфіку самої спеціалізації. Так, Е. Є. Сілантьєва зазначає, що принцип спеціалізації в судовій системі України характеризується як вихідне положення організації та функціонування судів, що полягає у розподілі

праці між органами й посадовими особами судової влади і спрямоване на підвищення рівня компетентності й оперативності вирішення правових спорів, віднесених до компетенції судів. Спеціалізація є складником стандарту доступного правосуддя [577, с. 4, 7–8]. В. В. Городовенко обґрунтовує реалізацію принципу спеціалізації такими підходами: 1) спеціалізація як елемент побудови системи судів; 2) спеціалізація як принцип організації певної судової установи [131, с. 13]. Автор звертає увагу на те, що «класичний» судоустрійний принцип спеціалізації судів має конкретне процесуальне наповнення, яке полягає в диференціації судових проваджень із урахуванням особливостей предмета спору, а також виділення в порядку, передбаченому законом, окремих суддів, які розглядають справи винятково певної категорії [130, с. 80].

У деяких працях вчені зосереджують увагу на дослідженні проявів спеціалізації судової діяльності. Як приклад, Н. О. Рассахатська спеціалізацію цивільно-процесуальної діяльності уявляє на двох рівнях: 1) зовнішня спеціалізація – в аспекті диференціації системи права та видів процесуальної діяльності; 2) внутрішня спеціалізація, об'єктом якої є система цивільного процесуального права та, відповідно, система цивільного судочинства. У свою чергу, така спеціалізація проявляється у межах регулювання однорідних специфічних груп відносин і виділення відповідних видів процесуальних проваджень. Ще одним результатом спеціалізації є розподіл справ між веденням мирових суддів і районним судом. Окрім того, у межах окремих видів провадження можлива більш детальна (дрібна) спеціалізація – за конкретними категоріями справ із наданням окремих специфічних ознак процесуальній формі їх розгляду [516, с. 212–213]. Подібної позиції дотримується й Ю. В. Єфимова [191, с. 8–9]. Н. М. Кострова аналізує спеціалізацію судочинства, під якою пропонує розуміти доповнення комплексу загальних процесуальних норм спеціальними правилами для розгляду та вирішення конкретних категорій юридичних справ із урахуванням специфіки матеріальних правовідносин, а також соціального значення справи, що вирішується судом [307, с. 97].

Достатньо поширеним у літературі є підхід, в межах якого розкриття сутності наведеного принципу та «спеціалізації» як правового явища відбувається шляхом виділення різних її видів та розкриття їх специфіки. Так, виділяють спеціалізацію за галуззю права чи за інститутом, що регулює ті або інші суспільні відносини (галузева спеціалізація), чи за суб'єктами останніх [569, с. 9; 45, с. 9]. Галузева реалізується через утворення окремих, а інколи й ієрархічно вибудованих судових установ (Німеччина, Франція, Великобританія, Австрія, Іспанія); суб'єктна – через організацію всередині судових установ певних підрозділів (колегій, палат, дивізіонів), у яких розглядаються справи, де виокремлено правовідносини з участю спеціального суб'єкта, наприклад, неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та інших (Франція, Італія, Канада, Великобританія) [730, с. 6; 388, с. 19–20]. Запропонована класифікація доповнюється також виділенням або так званої змішаної спеціалізації [577, с. 8], або за способом її визначення шляхом спеціалізації суддів у межах одного суду. У межах іншої класифікації спеціалізація поділяється на внутрішню і зовнішню [299, с. 615–619; 49, с. 9]. При внутрішній спеціалізації судові органи розглядають справи з усіх галузей права, тобто всередині кожного суду формуються спеціальні органи (колегії, палати, камери) або одноособові судді, які спеціалізуються на розгляді певних справ: кримінальних, цивільних, адміністративних тощо. Зовнішня спеціалізація означає, що у судовій системі країни формуються кілька самостійних підсистем загальної (розгляд цивільних і кримінальних справ), адміністративної, військової, морської, соціальної, трудової, податкової, фінансової (Великобританія, Німеччина, Франція), арбітражної або господарської (Росія, Молдова, США, Україна) юстиції [467, с. 19]. При змішаній спеціалізації у судовій системі виділяють як спеціалізовані суди, так і відповідні структурні підрозділи в судах [71, с. 171]. На мій погляд, незважаючи на нібито різні критерії класифікації спеціалізації та, відповідно, виділення різних її видів, йдеться про «розподіл праці» або в межах судової системи, або у межах окремої судової установи.

Запропонована Е. Є. Сілантьєвою класифікація дещо повторює зазначені позиції, однак певною мірою розширює їх. Так, вона виділяє спеціалізацію судів, спеціалізацію суддів, спеціалізацію роботи в апараті суду та процесуальну диференціацію [577, с. 4]. У деяких працях такий поділ підтримується, але замість видів виділяються форми спеціалізації судової діяльності, хоча сутність при цьому не змінюється [612, с. 258–264].

Аналіз наведених точок зору, незважаючи на їх різноманітність, дає можливість зробити висновок, що всі науковці, які досліджували проблематику спеціалізації судової діяльності, мають рацію при визначенні її сутності. Однак проведені дослідження мають фрагментарний характер, позаяк, за загальним правилом, зосереджені або на питаннях судоустрою, або на проблемах диференціації процедур. Проте, на мою думку, розробляючи відповідний принцип, доречно використовувати комплексний підхід, відштовхуючись від загального уявлення про зміст терміна «спеціалізація». При цьому, оскільки в межах представленої роботи розглядаються процесуальні питання, пов'язані з реалізацією судової влади в цивільному судочинстві, не вбачається за необхідне звертати увагу на юрисдикцію Конституційного Суду України й на роботу працівників апарату суду, позаяк вказане виходить за межі цього дослідження.

У словнику С. І. Ожегова терміни «спеціалізувати» та «спеціалізуватися», від яких в подальшому утворюється «спеціалізація», розкриваються як призначати для якої-небудь спеціальності; визначити для спеціального використання; набувати які-небудь спеціальні знання, яку-небудь спеціальність [430, с. 149, 661–672]. В аспекті судової системи наведеним терміном позначають «того, хто має спеціальне призначення», в аспекті судового співтовариства – навчання якому-небудь спеціальному знанню, кваліфікацію в якій-небудь певній галузі права для підвищення професійного рівня [495, с. 49].

Таким чином, на мій погляд, поняття «спеціалізація» судової діяльності використовується для відображення «змістовного забарвлення процесуальної діяльності», підкреслює її зорієнтованість на специфіку об'єктів захисту, об'єднаних у групу за спільною ознакою, що є визначальною, та максимальне

врахування індивідуальних особливостей такої групи, що потребує відповідного правового регулювання та наявності спеціальних знань і навичок.

Необхідно погодитися з тим, що конкретні форми реалізації принципу спеціалізації унікальні для кожної держави, тому що є результатом її історичного розвитку, традицій, рівня розвитку правової системи і соціально-економічного становища суспільства [467, с. 20]. Водночас можна виділити й дещо спільне. Так, сучасні світові тенденції дають можливість зробити висновок, що спеціалізація судової діяльності може відбуватися у двох сферах: інституційній і процесуальній. В інституційній сфері вона проявляється на різних системних рівнях, що відображає запропонований у літературі поділ на галузеву та предметну, зовнішню і внутрішню. Так, на «макрорівні», тобто на рівні всієї судової системи, спеціалізація відбувається у виділенні підсистем спеціалізованих судів. Це може відбуватися різними шляхами: запровадженням дещо автономних підсистем спеціалізованих судів із завершеною структурою, тобто таких, у межах яких розгляд справи відбувається від початку і до кінця (Німеччина [145, с. 37–43]); створенням спеціалізованих судів лише на рівні однієї інстанції (Франція [71, с. 173]), або зміною кількості спеціалізованих судів у вищестоящій інстанції порівняно з нижчестоящою (Бельгія [467, с. 25–26]); формуванням окремих спеціалізованих судів у складі судів загальної (звичайної) юрисдикції (США [467, с. 47–48]); функціонуванням тільки спеціалізованих судів адміністративної юстиції (Литва, Латвія [120]); підключенням недержавних інституцій до вирішення спорів у певних сферах (Англія [89, с. 220–222]). Компетенція таких судів чітко визначається на законодавчому рівні з метою розмежування юрисдикції й уникнення так званих колізій предметної юрисдикції [708, с. 107–132]. На «мікрорівні» спеціалізація відбувається у межах конкретної судової установи шляхом розподілу повноважень щодо розгляду окремих категорій справ між суддями (Англія) [322, с. 10–11]. У процесуальній сфері наведене правове явище відображається через диференціацію форм судочинства (конституційне, кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне тощо) і диференціацію

судових процедур у межах єдиної цивільної процесуальної форми (наказне, окреме провадження, пришвидшені процедури тощо).

Обидві сфери (інституційна та процесуальна) можуть схрещуватися, тобто, коли інституційна спеціалізація одночасно супроводжується процесуальною (синхронна модель спеціалізації), або існувати паралельно одна від одної, тобто відбувається або інституційна (асинхронна інституційна модель), або процесуальна (асинхронна процесуальна модель) спеціалізація. Синхронна модель спеціалізації запроваджена, наприклад, у Німеччині, де судочинство по адміністративних справах здійснюють спеціалізовані адміністративні суди в порядку адміністративно-судової процедури [13]. Асинхронна інституційна модель спеціалізації достатньо поширена, оскільки, за загальним правилом, загальні суди у більшості країн здійснюють правосуддя як у формі кримінального, так і цивільного судочинства, тобто розгляд цивільних та кримінальних справ здійснюється із дотриманням різного процесуального порядку. Прикладом асинхронної процесуальної моделі спеціалізації є функціонування ювенальних (сімейних), трудових, патентних та інших спеціалізованих судів, діяльність яких регулюється загальними правилами цивільного судочинства.

При формулюванні дефініції принципу спеціалізації варто виходити з того, що, по-перше, він має імперативний характер і виконує регулюючу функцію, тому його сутність слід розкривати за допомогою категорії «правова засада». По-друге, така засада має не просто нормативний характер, а є конституційною підставою (параметром) правосуддя, тобто тим доктринальним положенням, яке визначає, з одного боку, сферу конституційно-правового регулювання судової влади і правосуддя, а з другого – передумовою, конституційно-правовою складовою режиму цивільного судочинства [278, с. 192]. По-третє, наведений принцип потребує запровадження «розподілу праці» при реалізації судової влади в інституційній і процесуальній сферах. По-четверте, за порядком регулювання, оскільки така вимога визначає не лише порядок створення і функціонування системи судів, а й координує процесуальну сферу, передбачаючи диференціацію судових процедур на різних рівнях, принцип спеціалізації доцільно включати не

до організаційно-правових, а до організаційно-функціональних. По-п'яте, основним призначенням його запровадження є забезпечення доступності правосуддя і посилення ефективності судової форми захисту, бо розгляд справи має відбуватися суддями, які є вузькоспеціалізованими фахівцями в певній галузі права, що підвищує рівень їх професіоналізму та оперативність реалізації покладених на них повноважень. На підставі наведеного, на мій погляд, під принципом спеціалізації як організаційно-функціональним принципом слід розуміти правову засаду, що є конституційним параметром правосуддя і вимагає запровадження «розподілу праці» при реалізації судової влади в інституційній та процесуальній сферах із метою забезпечення доступності правосуддя та підвищення рівня ефективності судової форми захисту. При цьому спеціалізація може бути як синхронною, тобто відбуватися в інституційній сфері з одночасним запровадженням у процесуальній сфері судових процедур, в яких відображається її специфіка судової діяльності, так і асинхронною, тобто здійснюватися або в інституційній сфері з поширенням на спеціалізовані суди (суддів) загальних правил реалізації судової влади, або за відсутності інституційних змін вводити диференціацію форм судочинства та судових процедур.

Незважаючи на те, що в судовій системі України принцип спеціалізації знаходить свою реалізацію, єдиної дефініції поняття «спеціалізований суд» не вироблено. Так, В. В. Сердюк під останніми розуміє створену в системі судів загальної юрисдикції самостійну судову структуру (самостійний вид), повноваження якої визначаються законом за принципом спеціалізованої компетенції з розгляду певної категорії справ, виокремлених за галузевою чи суб'єктною ознакою, а правосуддя здійснюється за нормами відповідних галузей процесуального права [568, с. 5; 569, с. 165]. А. А. Бутирський тлумачить його як орган судової влади, що має власну підсистему і розглядає визначені законом спори з особливим суб'єктним чи об'єктним складом, у особливому процесуальному порядку [78, с. 10]. Із наведених визначень можна зробити висновок, що серед ознак спеціалізованих судів, з якими погоджується більшість науковців, є: структурна відокремленість у самостійну підсистему, віднесення до

предметної юрисдикції таких судів деяких категорій справ і наявність специфічного процесуального порядку їх розгляду. Загалом, погоджуючись із такими ознаками, вважаю за необхідне дещо уточнити запропоновані визначення, враховуючи передумови створення таких установ і досвід інших країн.

У літературі передумови виникнення спеціалізованих судів визначаються по-різному. Ю. В. Романець, зокрема, виходить із необхідності дотримання принципу розумності. Створення спеціалізованих судів слід допускати лише в тому випадку, коли, по-перше, існує достатньо велика категорія справ, специфіка яких вимагає самостійного ґрунтовного дослідження та застосування нормативно-правового матеріалу; по-друге, галузеві особливості цієї групи правовідносин визначають специфіку судочинства; по-третє, у межах країни існують організаційно-технічні можливості та доцільність створення судової підсистеми [535, с. 5–13]. Е. Є. Сілантьєва витоки спеціалізації вбачає у суспільному розподілі праці, легітимованій диференціації владних структур, національно-державній суверенізації [577, с. 4, 7]. Автор виходить з того, що, по-перше, вона має бути розумною, не дуже вузькою й не дуже широкою. При виборі оптимального рівня спеціалізації керівним має бути такий критерій: вона повинна сприяти максимально ефективному здійсненню правосуддя і якісному розгляду судових справ. По-друге, порушувати питання про створення того чи того спеціалізованого суду можна лише за наявності відповідних економічних, матеріальних і правових передумов. До економічних належать наявність відповідної фінансової процесуальної можливості, приміщень для суддів тощо; до матеріальних – норми матеріального права і призначені для їх, так би мовити, обслуговування норми права процесуального. При цьому автором обґрунтовується необхідність наявності таких передумов: бажано, щоб матеріальні галузі права були кодифіковані; наявність кодифікованого процесуального акта, в якому мають бути віддзеркалені процесуальні особливості розгляду справ щодо тих матеріальних правовідносин, які передаються на розгляд суду; більш менш усталена практика розгляду справ із цієї групи матеріальних правовідносин, які відповідно до процесуального закону розглядали суди

загальної юрисдикції в порядку певного виду провадження [612, с. 263, 264]. Обов'язковість наявності кодифікованого процесуального акта, в якому відображені процесуальні особливості розгляду певних категорій справ, що передаються на розгляд спеціалізованого суду, як передумова визнається й іншими вченими [626, с. 187]. Крім того, наголошено на необхідності чіткого розмежування компетенції (предметної юрисдикції) [626, с. 187].

На мій погляд, передумовою створення спеціалізованих судів, що є приводом для подальшої оцінки економічних та фінансових можливостей і проведення роботи щодо забезпечення нормативного та реального структурного відокремлення від загальних судів, є така, що поступово виникла, об'єктивна потреба у вирішенні достатньо великої за обсягом категорії справ, об'єднаних спільними ознаками, розгляд яких має відбуватися із дотриманням певних процесуальних особливостей. Під останніми необхідно передусім розуміти наявність специфіки у доказовій діяльності, що позначається на потребі судді мати спеціальні поглиблені знання і навички у певній галузі права для оперативного й ефективного вчинення процесуальних дій. Незважаючи на те, що мною підтримується точка зору, відповідно до якої ефективність судового захисту порушених цивільних прав, як і інших прав, значною мірою залежить від відповідності процесуального права особливостям матеріального права та завданням його примусової реалізації [757, с. 161], вважаю, що запровадження системи спеціалізованих судів не завжди потребує створення спеціалізованої форми судочинства і виокремлення відповідної галузі процесуального права. Як слушно зазначено у літературі, сутність цивільної процесуальної форми не повинна ставитися в пряму залежність від галузей матеріального права (для кожної галузі матеріального права свій процес: цивільний, сімейний, трудовий, адміністративний, земельний тощо) [1, с. 79]. Врахування такої специфіки може відбуватися шляхом диференціації судових процедур. Окрім того, варто погодитися з тим, що диференціація юрисдикції судів і навіть створення спеціалізованих судів не обов'язково призводять до необхідності існування та прийняття різних процесуальних законів. Оскільки в основу конструкції

цивілістичних процесів (усіх, окрім кримінального) покладені позов і позовне провадження, то базові інститути цивільного процесуального права та цивільного процесу можуть бути основою єдиного процесуального кодексу, який містив би правила розгляду цивільних, господарських і адміністративних справ [285, с. 555; 284, с. 162]. Водночас потрібно погодитись із тим, що компетенція спеціалізованих судів має визначатися імперативно з метою недопущення колізій.

Таким чином, під спеціалізованими судами слід розуміти структурно відокремлену від загальних судів підсистему, створену в межах єдиної судової системи для здійснення розгляду віднесеної до їх предметної юрисдикції достатньо великої за обсягом категорії справ, об'єднаних спільними ознаками, вирішення яких має відбуватися або в межах існуючих форм судочинства, або шляхом запровадження нових спеціальних форм судочинства.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні діє підсистема господарських та адміністративних судів. У літературі ведеться дискусія щодо доречності існуючої системи спеціалізованих судів [713, с. 10; 74, с. 36–38], визначення всіх судів, які входять до системи загальних, спеціалізованих [252, с. 117; 663, с. 135–145], необхідності виокремлення із загальних судів системи цивільних і кримінальних судів як спеціалізованих [329, с. 45; 408, с. 54], обговорюється доцільність запровадження судів трудової юрисдикції [327, с. 40–42], сімейних судів [308, с. 86–87] тощо. Враховуючи те, що у цьому дисертаційному дослідженні увагу зосереджено на процесуальних особливостях реалізації судової влади в цивільному судочинстві, а не на питаннях судоустрою, вбачається за доцільне інституціональну спеціалізацію оцінювати через призму диференціації форм судочинства. При цьому хотілося б одразу зазначити, що, на моє переконання, загальні суди не можна розглядати як спеціалізовані, оскільки потрібно виходити з того, що їх юрисдикція є універсальною, тобто вони уповноважені розглядати всі справи за винятком лише тих, які віднесені до розгляду спеціалізованих судів.

Доцільно зазначити, що в науці процесуального права не існує єдиної точки зору на правову природу господарського судочинства і, відповідно, необхідність

існування господарських судів як спеціалізованих. Всі наявні позиції щодо цього можна поділити на чотири групи. Так, представники першої виходять з того, що господарський процес займає самостійне місце в системі права й пропонують господарське процесуальне право, предметом регулювання якого він є, визначати як самостійну галузь права [146, с. 26; 332, с. 25–26]. Друга позиція зводиться до того, що господарський процес є різновидом цивільного, а господарська процесуальна форма – різновидом цивільної процесуальної форми [147, с. 31–33; 550, с. 40]. У межах третьої точки зору висловлюється думка, що господарський процес «дублюючий» стосовно цивільного процесу. Разом із тим пропозиції щодо необхідності ліквідації системи господарських судів не висловлюються [153, с. 9, 28; 585, с. 16–17; 713, с. 9–10]. Четверту позицію можна визначити як таку, що зводиться до заперечення як необхідності розмежування господарського і цивільного судочинства, так й існування господарських судів [301, с. 32; 257, с. 159].

Майже аналогічна ситуація спостерігається і щодо адміністративного судочинства. Так, можна виокремити три основні точки зору, хоча вони дещо й відрізняються від думок, висловлених стосовно господарського судочинства. Зокрема, у межах першої обґрунтовується самостійність адміністративного судочинства, необхідність запровадження системи адміністративних судів і, відповідно, існування самостійної галузі адміністративного процесуального права [350, с. 67–80; 332, с. 25–26]. Представники другої виходять із необхідності виокремлення адміністративного судочинства, проте водночас не вбачають підстав для існування адміністративних судів [585, с. 8–9]. Третя позиція зводиться до заперечення необхідності виділення адміністративного судочинства взагалі й, відповідно, запровадження спеціалізованих судів, позаяк розгляд таких справ має відбуватися у межах відповідного провадження як частини цивільного судочинства [154, с. 12–13].

Убачається, що інституційну спеціалізацію та диференціацію форм судочинства необхідно проводити з урахуванням ідеї оптимізації ресурсу судової влади в правовій системі, що зосереджений, серед іншого, у судовій юрисдикції.

Спеціалізація судової діяльності не повинна бути самоціллю, тим більше, як демонструє доктрина, законодавча і судова практика в Європі, судові процедури тяжіють до певної універсалізації [285, с. 553]. Враховуючи, що від можливості правильного визначення «належного суду» залежить реалізація права на доступ до правосуддя, критерії розмежування судової юрисдикції мають бути чітко визначені таким чином, щоб не допускати, з одного боку, значного звуження чи розширення предметної юрисдикції відповідної підсистеми судів, а з другого – не допускати конфліктів (конкуренції) юрисдикцій. Саме такі критерії мають бути в основі інституційної та процесуальної спеціалізацій, а не суб'єктивні причини чи історичні передумови.

У науці цивільного процесуального права та судовій практиці висловлюються різні точки зору щодо критеріїв, які мають бути покладені в основу розмежування судової юрисдикції. Так, є вчені, які наполягають на використанні лише так званого матеріально-правового критерію, тобто специфіки матеріального правовідношення, що захищається [307, с. 97]. Д. М. Шадура поділяє критерії на загальні й спеціальні. Загальні критерії – це такі підстави, які вказують на цивільну юрисдикцію, обмежуючись зазначенням загальних ознак тієї чи тієї справи. Серед них виділено предметний (характер спірних правовідносин (домінуючий) і суб'єктний (суб'єктний склад спірних правовідносин (допоміжний) критерії. Спеціальні критерії – це такі підстави, які прямо відносять ту чи ту справу до цивільної юрисдикції («встановленням, чи не підлягає справа розгляду за правилами іншого виду судочинства) [713, с. 5, 13]. Ю. В. Білоусов в основу загальних правил визначення цивільної юрисдикції суду покладає: глобальність цивільної юрисдикції, наявність і характер спірних правовідносин, необхідність захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод або інтересів [688, с. 46]. Більшість учених як на критерії вказують на наявність спору про право, характер спору про право, суб'єктний склад спірних правовідносин [460, с. 165–178], відсутність винятку у віднесенні таких спорів до компетенції інших органів [734, с. 192; 364, с. 11]. В. Кравчук обґрунтовує необхідність виділення лише предметного та суб'єктного критеріїв [315, с. 53].

Аналіз наведених точок зору дає можливість дійти висновку, що за поодинокими винятками майже усі вчені серед критерію розмежування судової юрисдикції виділяють характер правовідносин. Із цим, на мій погляд, необхідно погодитися, особливо коли йдеться про розмежування предметної юрисдикції загальних та адміністративних справ. Так, за загальним правилом, спори, що виникають із так званих цивільних у широкому сенсі (цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових) правовідносин, які характеризуються рівністю сторін, розглядаються загальними судами, а ті, що виникають із публічно-правових (податкових, виборчих, пов'язаних з державною службою тощо) відносин, яким властива нерівність учасників – адміністративними. Правомірність такого підходу обґрунтовується по-різному. Як приклад, зазначається, що об'єктивне існування дуалізму права, його поділу на приватне та публічне має братися до уваги не лише в сфері матеріального права, а й враховуватися процесуальним законодавством [585, с. 8–9]. Хоча не всі науковці поділяють наведену думку. Зокрема, деякі пропонують виходити із того, що з точки зору владного змісту охоронювані відносини поділяються на два типи – кримінально-правові та цивільно-правові (цивілістичні). Кримінально-правовий тип характеризується відношенням влади та підпорядкування (охоронне відношення між державою і правопорушником). Для цивілістичного типу охоронюваного правовідношення не властиві імператив, влада і підпорядкування, достатньо наявності в його складі владного суб'єкта, що може організувати його реалізацію. Звісно, повністю заперечувати наявність владної складової у такого роду відносинах неможливо, оскільки одним із суб'єктів є держава, але наявність у складі правовідношення владного (сильного) суб'єкта ще не означає, що це відношення обов'язково ґрунтується на принципах влади та підпорядкування [153, с. 24].

На зв'язок між формою судочинства та природою матеріальних правовідносин зверталася увага при дослідженні питань співвідношення матеріального і процесуального права. Як слушно зазначав свого часу Р. Гукасян, вони набувають особливої актуальності у зв'язку з подальшою диференціацією та

інтеграцією матеріальних галузей права й удосконаленням форм захисту суб'єктивних матеріальних прав та охоронюваних законом інтересів [163, с. 353]. О. Т. Боннер виходив з того, що матеріальне і процесуальне право перебувають у діалектичній єдності, взаємно впливають та обумовлюють одне одного. Так, порядок здійснення правосуддя у цивільних справах значною мірою визначається диспозитивним характером норм цивільного права. У свою чергу, в деяких випадках ті чи ті матеріальні норми виходять із реальних можливостей правосуддя на даному етапі розвитку суспільства [63, с. 77]. На думку В. В. Комарова, цивільне процесуальне право як самостійна галузь права у механізмі правового регулювання пов'язана з галузями матеріального права функціонально. Ці функціональні зв'язки виявляються у факті застосування судом та іншими органами цивільної юрисдикції норм матеріального права при розгляді й вирішенні цивільних справ (визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право тощо). І тому правильне застосування відповідних норм матеріального права органами цивільної юрисдикції безпосередньо впливає на законність їх діяльності та рішень, які ухвалюються у цивільній справі [275, с. 61, 62].

Убачається, що наведені вище позиції мають у своїй основі «раціональне зерно», однак у них ненавмисно відбувається ототожнення та зрівняння таких понять, як «процесуальна діяльність» і судочинство. Наприклад, дійсно сутність матеріальних правовідносин впливає на визначення предмета та підстави позову, однак, жодним чином не відображається на передбаченому порядку здійснення правосуддя і визначенні провадження, у межах якого має здійснюватися розгляд справи. Натомість реторсія на спосіб захисту може бути визначальною при обранні відповідного процесуального порядку, бо справи, в яких ідеться про підтвердження наявності чи відсутності безспірних прав, розглядаються у порядку окремого провадження.

Враховуючи наведені вище точки зору, на мій погляд, можна так визначити зв'язок між матеріальними правовідносинами, що виступають предметом спору, та формою судочинства. Їхній характер безпосередньо впливає на цивільну

процесуальну форму шляхом «програмування» процесуального правового режиму. Під останнім у науці пропонується розуміти синтетичну конструкцію, що складається із принципів, які діють у сфері цивільного судочинства, засобів та способів їх реалізації, і реально існуючих процесуальних гарантій [631, с. 151]. Якщо спір виникає з цивільних правовідносин, процесуальний правовий режим повинен передусім відтворити принцип диспозитивності та забезпечити збереження змагальності й рівноправності сторін, оскільки презюмується, що сторони є рівносильними та в «ідеалі» мають рівні можливості належним чином користуватися своїми правами і виконувати обов'язки. Однак такий процесуальний правовий режим не підходить, якщо первісно спір виникає з публічно-правових відносин, де, зазвичай, стороні протистоїть держава в особі уповноважених органів. У такому випадку виникає потреба у відтворенні певного балансу з метою «урівняння» «слабкої та «сильної» сторін, збереження ж їх «природної рівності» заздалегідь зумовлює неможливість належного захисту порушених суб'єктивних прав і свобод. Наведене досягається запровадженням додаткових принципів та процесуальних гарантій [284, с. 162–164]. Зазначене вище, однак, не означає, що кожній галузі права має відповідати власна форма судочинства.

Враховуючи плідне виділення правових сімей, генетично пов'язаних одна з одною і внаслідок цього володіючих подібними методами правового регулювання [16, с. 170–242], вважаю за можливе всі галузі матеріального права умовно поділити на дві «сім'ї»: сім'ю приватного права, де превалює диспозитивний метод регулювання, та сім'ю публічного права, в якій переважає імперативний метод. Разом із тим такі методи не слід ототожнювати з методами регулювання відповідних процесуальних правовідносин, оскільки останні покликані опосередкувати владну діяльність держави щодо забезпечення функціонування правового механізму, що має на меті ліквідувати аномалії як шляхом правового примусу та правозастосування, так і поза ними [498, с. 90].

Таким чином, на мою думку, позаяк природа матеріальних правовідносин впливає на процесуальний правовий режим, вбачається за доцільне

виокремлювати такі форми судочинства, як цивільне й адміністративне і, відповідно, доречним є виділення системи спеціалізованих адміністративних судів. Додатковий аргумент на користь виправданості такої позиції – Проміжний висновок (№ 803/2015) щодо проекту змін до Конституції України в частині правосуддя, підготовлений Європейською комісією «За демократію через право» від 24.07.2015 р., у якому Венеціанська комісія схвалила закріплення в Конституції адміністративних судів (п. 5 ст. 125), які вже існують в Україні. З точки зору прав людини, адміністративна юстиція є важливим елементом у процесі контролю за ефективністю державного управління (п. 25) [497]. У подальшому наявність чи відсутність спору про право у таких правовідносинах має бути визначальною при диференціації судових проваджень та процедур у межах відповідної форми судочинства.

Зазвичай як додатковий критерій розмежування судової юрисдикції виділяється суб'єктний склад, особливо коли йдеться про цивільне та господарське судочинство, і такою є судова практика в Україні [468]. Хоча, як впливає з наведених вище позицій, не всі вчені поділяють наведену точку зору. Так, Є. В. Сlepченко вказує, що вказаний критерій не може бути визначальним. Останнім має бути єдність природи тих матеріальних відносин, спір з яких є предметом судової діяльності [584]. Виділення арбітражного процесу та прийняття відповідного процесуального кодексу відбулося не за предметною (змістовною) ознакою, а за досить розмитим критерієм – сферою діяльності, з якої виникають спори (підприємницька й інша економічна діяльність), та суб'єктами вказаної діяльності [585, с. 16].

Не заперечуючи загалом, що суб'єктний склад може бути критерієм розмежування юрисдикцій у тому випадку, коли матеріальні правовідносини виступають «хамелеоном», тобто залежно від специфіки суб'єктів, які беруть у них участь, можуть змінювати свою належність до тієї чи іншої «сім'ї», наприклад, земельні правовідносини, однак, цей критерій не може бути покладений в основу обґрунтування необхідності створення спеціалізованих судів для розгляду «тотожних за своєю природою» справ, що розглядаються судами

загальної юрисдикції. Тим більше, що наявність можливості лавірування з суб'єктним складом, тобто додавання як співвідповідача фізичної особи, призводить до зміни юрисдикції загального суду на юрисдикцію господарського, створює допустимість зловживання правом, пов'язаним із визначенням предметної юрисдикції [746, с. 245–248].

У зв'язку з цим, на мою думку, існування господарського судочинства у сучасному вигляді й системи господарських судів є рудиментом традиції, запровадженої за радянських часів диференціації органів, що мали розмежовувати порядки вирішення спорів щодо прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб, встановлюючи для останніх менш формалізовану процедуру. Тим більше, що в уже вказаному проміжному висновку (№ 803/2015) щодо проекту змін до Конституції України в частині правосуддя, підготовленому Європейською комісією «За демократію через право» від 24.07.2015 р., зазначається, що Венеціанська комісія раніше вже наголошувала на необхідності уніфікувати систему судів загальної юрисдикції. Це сприяло б забезпеченню єдності судової практики, однаковому застосуванню закону, уникненню конфліктів між судами й зменшенню рівня бюрократії [497]. Розгляд справ за участю суб'єктів підприємницької діяльності має здійснюватися судами загальної юрисдикції за правилами позовного та окремого (справи про банкрутство) провадження. Процесуальні особливості суб'єктного складу повинні враховуватися у межах спеціалізації на мікрорівні, тобто спеціалізації суддів загальних судів. Сучасна система господарських судів має входити до складу загальних колегій і палат та відтворювати спеціалізацію на «мікрорівні», тобто спеціалізацію суддів.

Незважаючи на те, що, на мій погляд, має існувати дві форми судочинства, тобто цивільне й адміністративне, відмінність між якими полягає у різних процесуально-правових режимах, покладених в основу їх процесуальної форми, наведене не призводить до появи окремої адміністративної процесуальної форми. Цивільна процесуальна форма є універсальною, про що неодноразово зазначалося в науці [317, с. 33], однак внутрішньо диференційованою на зазначені вище форми судочинства. Вона єдина здатна в силу своєї природи й історичного розвитку

надати належні процесуальні гарантії судового захисту [550, с. 512]. Викладене підтверджується, по-перше, тим, що, як слушно зазначає В. В. Комаров, право на судовий захист у сучасних умовах має унітарну природу, на яку не впливають певні формальні відмінності між справами, що виникають із цивільних (приватноправових) відносин, і справами, що виникають з адміністративних (публічно-правових) відносин [284, с. 162–163]. По-друге, процесуальні правовідносини, які виникають при розгляді справ як в порядку цивільного, так і адміністративного судочинства, в свою чергу, є тотожними за своєю природою (збігаються усі елементи), мають однаковий об'єкт судового захисту, яким виступають суб'єктивні права, й предмет судової діяльності – вирішення спору про право. Відмінність у природі матеріальних прав і, відповідно, спору відображається лише в різному впорядкуванні деяких процесуальних інститутів та окремих процесуальних гарантій. По-третє, необхідно погодитися з тим, що позовна форма і позовне провадження стали основою побудови процедури адміністративного судочинства, у межах якої реалізується українська модель адміністративної юстиції і яка до певного часу була різновидом цивільного судочинства. КАС став «дублюючим» законодавчим нормативним актом щодо ЦПК, оскільки конструкція адміністративного судочинства ґрунтується на позовному провадженні як фундаментальному для цивілістичного судового процесу та на основних інститутах цивільного судочинства [460, с. 6]. Тобто порядок здійснення процесуальної діяльності за своїм характером збігається за окремими виключеннями. По-четверте, такий висновок впливає також зі змісту ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ, які останнім часом слугують орієнтирами при реформуванні процесуального законодавства. Власне, із тексту зазначеної вище норми впливає, що вимоги справедливого судового розгляду мають бути відтворені як у кримінальній процесуальній, так і в цивільній процесуальній формах.

При цьому цивільна процесуальна форма застосовується при розгляді і безпосередньо спорів про цивільні права й обов'язки, незалежно від їх належності фізичним особам чи господарюючим суб'єктам, і тих, що відповідно до

національного законодавства перебувають у сфері «публічного права», однак, результати яких є вирішальними для прав та обов'язків приватних осіб щодо так званих дисциплінарних розглядів, тих, які стосуються соціальних питань, державних службовців тощо. Таким чином, можна виокремлювати базові кримінальну та цивільну (некримінальну) процесуальні форми. Остання, в свою чергу, має бути внутрішньо диференційована на форму цивільного судочинства та форму адміністративного судочинства.

Отже, враховуючи наявність певного «дублювання» в КАС положень ЦПК, що є об'єктивно обумовленим єдністю цивільної процесуальної форми, вбачається за необхідне підтримати позицію тих науковців, які виступають за розробку єдиного Цивільного процесуального кодексу [52, с. 50; 713, с. 10; 727, с. 14–27; 315, с. 52]. Специфіка процесуального правового режиму кожного виду судочинства, оскільки вона вимагає детальної регламентації, має бути врахована у нормах, що мають визначати особливості розгляду окремих категорій справ.

На підставі викладеного, на мій погляд, можна дійти висновку, що під принципом спеціалізації як організаційно-функціональним принципом слід розуміти правову засаду, яка виступає конституційним параметром правосуддя та вимагає запровадження «розподілу праці» при реалізації судової влади в інституційній і процесуальній сферах із метою забезпечення доступності правосуддя та посилення ефективності судової форми захисту. Відтворення цього принципу може відбуватися як у межах синхронної, так і асинхронної моделей спеціалізації. Найбільш оптимальною для України на даному етапі розвитку суспільних відносин є синхронна спеціалізація некримінальної сфери судової діяльності, що передбачає функціонування загальних та адміністративних судів, діяльність яких має здійснюватися із дотриманням універсальної цивільної процесуальної форми, диференційованої за специфікою процесуально правового режиму на цивільну й адміністративну форми судочинства. Розмежування предметної юрисдикції судів повинно відбуватися лише за характером правовідносин, що виступають предметом спору, виходячи з їх віднесення або до «сім'ї» приватного, або до «сім'ї» публічного права.

Врахування особливостей окремих груп матеріальних правовідносин (трудових, сімейних, земельних, господарських тощо) за потреби має відбуватися шляхом запровадження спеціалізації на мікрорівні, тобто спеціалізації суддів.

1.3. Єдність та диференціація цивільної процесуальної форми

Останнім часом у літературі в контексті проведення правових реформ активізувалося обговорення проблем «єдності» та «диференціації» цивільного судочинства. Диференціацію взагалі визначають як тенденцію [357, с. 149], вимогу [360, с. 52] або напрям [700, с. 16] розвитку процесуального законодавства, тобто характеризують як явище, що супроводжує еволюцію процесуального права. Однак, незважаючи на посилену увагу до неї з боку науковців різних галузей права, на сьогодні відсутня єдина точка зору на її сутність та прояви. Наведене, серед іншого, має наслідком ототожнення категорії «диференціація» із подібним за змістом поняттям «спеціалізація» [307, с. 97] й підміну одного поняття другим. Така ситуація, на мою думку, неприпустима, позаяк не дає можливості усвідомити, яким шляхом вона має проявлятися, і, як наслідок, визначити задіяні в цьому процесі інститути.

Слід зазначити, що категорія «диференціація» не є суто правовою, тому для розуміння її змісту необхідно звернутися до довідникової літератури. С. І. Ожегов, зокрема, під диференціацією розумів розчленування, розрізнення окремого, одиничного при розгляді, дослідженні чого-небудь [430, с. 149]. Вона є одним із проявів спеціалізації. Шляхом диференціації деталізуються особливості, характерні ознаки правового регулювання певних суспільних відносин [495, с. 49]. Таким чином, наведеною категорією необхідно позначати процес, у результаті якого відбувається розподіл цілого на частини. Останні, в свою чергу, функціонують всередині цілого, відтворюючи його структуру. Цей процес викликається причинами, які мають зовнішній характер, тобто існують за межами цілого, але безпосередньо на нього впливають. Так, ускладнення матеріальних правовідносин, об'єктивна необхідність у забезпеченні ефективного захисту різноманітних за своєю природою суб'єктивних прав, свобод та інтересів

викликає потребу диференціації цивільної процесуальної форми з метою максимальної її «гнучкості» й адаптованості до специфіки різних об'єктів захисту.

Незважаючи на значну увагу з боку вчених до цивільної процесуальної форми та її значення як наукової конструкції, що характеризує морфологію і структурно-функціональний аспект цивільного судочинства [284, с. 154], у науці цивільного процесуального права не вироблено єдиної точки зору щодо сутності вказаного поняття та меж його застосування. Усі існуючі в літературі дефініції цивільної процесуальної форми можна звести до того, що під останньою пропонується розуміти: сукупність правил, які регулюють порядок здійснення правосуддя у цивільних справах [704, с. 42; 672, с. 29]; систему вимог, закріплених цивільним процесуальним правом [750, с. 174; 221, с. 135]; послідовний, встановлений нормами цивільного процесуального права порядок розгляду цивільної справи, що включає певну систему гарантій [83, с. 24–25], при цьому останній позначається як модель, що організовує та впорядковує судочинну діяльність; систему встановлених законом правил, що регламентують порядок здійснення правосуддя у цивільних справах, а також власне порядок діяльності кожного учасника цивільного процесу [228, с. 53; 303, 22–23]; встановлений цивільним процесуальним правом зовнішній засіб вчинення процесуальних дій, які виконуються за визначеними правилами, в певному порядку судом та всіма учасниками процесу; особливу форму діяльності суду й інших учасників з розгляду і вирішення справи [599, с. 10; 138, с. 27]; метод правового регулювання [134, с. 15–16] або частину такого методу; основні принципи цивільного процесуального права [392, с. 28]; обумовлену предметом і методом правового регулювання цивільного процесуального права і визначену нормами цивільного процесуального законодавства послідовність виникнення, розвитку і припинення цивільного процесу (судочинства) та порядок реалізації суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин своїх процесуальних прав і обов'язків, процесуальних дій, здійснюваних під контролем суду, спрямованих на розгляд і вирішення цивільної справи в суді та процесуального порядку оформлення результатів таких дій [624, с. 5, 9–10].

Убачається, що наведені визначення певною мірою розкривають окремі сутнісні складові досліджуваної категорії, оскільки вказують на те, що про її наявність свідчить урегульована діяльність суду й інших учасників процесу, пов'язана з розглядом і вирішенням справи. Однак вони характеризують цивільну процесуальну форму у «вакуумі», у відриві від правової реальності, тобто не дають змогу усвідомити, яким чином вона співвідноситься із подібними за змістом поняттями, як-от: цивільний процес, цивільне судочинство. Так, під цивільним процесом (судочинством) також пропонується розуміти врегульований нормами цивільного процесуального права порядок розгляду і вирішення цивільних справ [734, с. 29; 688, с. 16; 141, с. 34], тобто складається враження, що останній і є цивільною процесуальною формою. До речі, у літературі вже було запропоновано позицію щодо необхідності ототожнення цивільного процесу із цивільною процесуальною формою [303, с. 23]. Наведене взагалі ставить під сумнів необхідність виділення цивільної процесуальної форми як самостійної правової категорії, нівелює її значення. Однак така ситуація неприпустима, оскільки її самостійне значення, цінність як гарантії законності неодноразово доводилося в наукових роботах, присвячених цій тематиці.

У науці цивільного процесуального права виділяються різні ознаки, притаманні цивільній процесуальній формі. Так, Н. О. Чечина вважає, що останній властивий нормативний характер правил, їх системність, суб'єктивний склад можливої дії та забезпеченість санкціями [704, с. 42–45]. М. С. Шакарян, М. К. Треушніков виділяють такі ознаки, як: встановлення нормами права порядку розгляду та вирішення справ; ухвалення рішення на підставі фактів, визначених за допомогою передбачених засобів доказування; гарантії осіб, які беруть участь у справі, зокрема, їх право брати участь в розгляді справи для захисту своїх інтересів [715, с. 66; 598, с. 13; 599, с. 10–11]; рішення суду може бути оскаржено до вищестоящего суду [138, с. 27]. І. Ю. Татулич до основних ознак відносить: призначення (цивільна процесуальна форма існує для впорядкування діяльності зі здійснення правосуддя з цивільних справ); урегульованість цивільної процесуальної форми нормами цивільного процесуального права; залежність

цивільної процесуальної форми від системи принципів цивільного процесуального права; надання процесуальних гарантій учасникам процесу; системність [620, с. 66–70]. Багато процесуалістів виходять із того, що цивільна процесуальна форма характеризується взагалі наявністю трьох ознак: провадження, стадії і процесуальний режим [141, с. 35; 635, с. 12].

Аналіз наведених точок зору, а також позицій інших вчених [750, 173–184; 228, с. 55] дозволяє дійти висновку, що, незважаючи на виділення різної кількості ознак та неоднакового їх формулювання, більшість науковців є однодумцями щодо викладених далі положень. По-перше, цивільна процесуальна форма завжди обов'язково має нормативний і системний характер. По-друге, вона, по суті, передбачає «алгоритм» поведінки кожного суб'єкта при розгляді та вирішенні цивільної справи. По-третє – становить гарантію дотримання законності, оскільки її недодержання призводить до різних негативних наслідків. Погоджуючись із цим, вважаю, що, для більш повного розкриття її сутності, необхідно також визначити межі застосування.

Можна виокремити п'ять точок зору стосовно «кордонів» цивільної процесуальної форми. Відповідно до першої, яка є найпоширенішою серед процесуалістів, цивільна процесуальна форма розглядається як невід'ємний елемент судочинства. Друга сформулювалася у працях вчених, які пропонували широке розуміння предмета цивільного процесуального права [224, с. 81; 194, с. 6; 23, с. 68–95], тобто вони поширюють цивільну процесуальну форму на діяльність усіх юрисдикційних органів (судових і несудових) [493, с. 846–850]. Третя сформувалася в працях вчених-прибічників теорії юридичного процесу, які пропонували під процесуальною формою розуміти сукупність процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення певного матеріального результату [750, с. 12–13; 631, с. 65–84]. Наведена позиція знаходила своїх прихильників і серед вчених-процесуалістів [303, с. 21]. Згідно із четвертим підходом, який в основному спостерігається у працях В. М. Протасова, розробника загальноправової процесуальної теорії, юридичний процес розглядається як різновид юридичної процедури, спрямованої на виявлення та

реалізацію матеріального охоронного правовідношення. Він пропонує поняття «процесуальна форма» використовувати лише для того, щоб підкреслити загальне призначення юридичного процесу як засобу (форми) реалізації інших, матеріально-правових відносин [498, с. 29–40, 139–142], тобто дещо принижує значення цієї категорії стосовно інших позицій. Остання позиція була висловлена не так давно. Виходячи з її положень, цивільна процесуальна форма не охоплює своїм змістом деякі процесуальні дії, що здійснюються у процесі розгляду та вирішення цивільної справи. До них відносять: по-перше, розумову діяльність (суду й учасників процесу), яка відповідає законам логіки; по-друге, діяльність, яка не врегульована цивільним процесуальним законодавством, а саме: діловодну, організаційну та таку, що не відповідає вимогам змісту цивільної процесуальної форми (попереднє судове засідання, підготовка справи до судового розгляду, оцінка доказів); по-третє, дії, які є процесуальними за характером, але такі, що становлять предмет регулювання іншої галузі, ніж цивільне процесуальне право (виконання судових рішень) [624, с. 11–12; 228, с. 54].

Убачається, що слід підтримати так званий «класичний» підхід, у межах якого цивільна процесуальна форма притаманна лише діяльності суду під час реалізації покладених на нього функцій. Вона відрізняється від різних процедур своєю універсальністю та деталізацією, тобто встановлює єдиний докладний порядок здійснення правозастосовної діяльності, відступ від якого не допускається. Однак за своєю правовою природою, за перманентністю вчинення дій органи відрізняються один від одного, що унеможливорює уніфікацію їхньої діяльності. Як приклад, незважаючи на детальну регламентацію процедури розгляду справи в третейському суді та її максимальне наближення до цивільного судочинства, в основу покладений принцип арбітрування, нехарактерний для державної форми захисту, що, відповідно, впливає й на всю процедуру розгляду. Наведене, однак, не виключає встановлення загальних, обов'язкових для всіх юрисдикційних органів вимог, що мають дотримуватися під час розгляду та вирішення справ.

На мій погляд, при з'ясуванні сутності та формулюванні дефініції цивільної процесуальної форми необхідно виходити з такого категоріального ряду, як «судова влада» – «цивільні процесуальні правовідносини» – «цивільне судочинство». Як уже зазначалося, судова влада – це внутрішньодержавна загальноправова модель процесуальних відносин, які виникають між судами та іншими суб'єктами цивільного процесу з метою подолання невизначеності у суб'єктивних правах і обов'язках. Ці відносини існують лише у формі правових, тобто врегульованих нормами цивільного процесуального права. При цьому правова, цивільно-процесуальна форма, – єдина, в якій вони виступають [702, с. 82–84]. Така урегульованість передбачає нормативне визначення юридичних фактів та їх процесуальне оформлення, що призводять до виникнення правовідносин; закріплення системи правовідносин, які повинні та можуть виникати залежно від об'єкта захисту, у конкретній справі; суб'єктів, між якими складаються правовідносини, з визначенням їх правосуб'єктності, наділенням їх залежно від виконуваної функції відповідними процесуальними правами й обов'язками; встановлення послідовності та строків вчинення процесуальних дій; можливий подальший «алгоритм» їх логіко-часового розвитку, а також перелік судових рішень, які призводять до зміни або припинення правовідносин. Наведене «впорядкування» системи цивільних процесуальних правовідносин, на мій погляд, і відображає сутність цивільної процесуальної форми, яку можна визначити, як сукупність директив, які пред'являються до системи цивільних процесуальних правовідносин та які виникають для розгляду і вирішення справи. При цьому, враховуючи, що цивільне судочинство становить зміст таких правовідносин, воно також ними регулюється.

Отож цивільна процесуальна форма не може бути зведена лише до регулювання порядку розгляду та вирішення цивільних справ, як вважає більшість процесуалістів, а є дещо ширшою за сферою застосування категорією, оскільки за її допомогою впорядковується й сама система цивільних процесуальних правовідносин, змістом яких і є цей порядок.

Виходячи із наведеного, можна зробити висновок, що цивільна процесуальна форма – наукова категорія, яка становить остов судової влади й формулює сукупність директив, яким повинна відповідати функціонуюча модель цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у справі з метою подолання невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. Її основним призначенням є «програмування» умов для максимально ефективного досягнення мети та забезпечення належного здійснення цивільного судочинства. Вона відтворює відповідний процесуальний режим регулювання і характеризується наведеними далі ознаками. По-перше, – нормативністю, позаяк директиви мають бути закріплені в нормах процесуального права. По-друге, – системністю, тому що формулює та закріплює систему взаємопов'язаних і взаємообумовлених вимог до цивільних процесуальних правовідносин. По-третє, – залежністю від принципів цивільного процесуального права, оскільки саме останні є тими керівними засадами, покладеними в основу директив. По-четверте, – «алгоритмічністю», тобто детальне визначення, які цивільні процесуальні правовідносини, за яких умов можуть та мають виникнути, яким чином вони будуть розвиватися й припинятися. По-п'яте, – єдністю, що передбачає закріплення однакових базових приписів для всіх цивільних процесуальних правовідносин, які ґрунтуються на єдиних принципах і мають єдине призначення. По-шосте, – здатністю до диференціації, що надає можливість враховувати специфіку окремих цивільних процесуальних правовідносин. По-сьоме, – імперативністю, тобто обов'язковістю для всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. Недотримання цивільної процесуальної форми тягне за собою негативні наслідки, визначені у законі.

У науці процесуального права диференціацію процесуальної форми поділяють на два види: зовнішню, метою якої є виявлення і формування нових галузей права [154, с. 8], та внутрішню, що відбувається у межах окремої процесуальної галузі права з метою упорядкування процесуальних дій та відносин на рівні стадій, етапів процесу й процесуальних дій [357, с. 146–147]. При цьому наслідками зовнішньої диференціації визначають появу в системі права

процесуального права, подальше відокремлення самостійного конституційного провадження, виділення з цивільного процесу арбітражного й адміністративного процесів [357, с. 143–144]. Із наведеним можна погодитися лише частково. Так, у результаті судової реформи 1864 р. та прийняття Статуту цивільного судочинства, Статуту кримінального судочинства, дійсно, відбулася зовнішня диференціація процесуальної форми, що призвело до формування двох самостійних галузей права: цивільного процесуального та кримінального процесуального. Внаслідок цього викристалізувалися кримінальна процесуальна форма, що регулює систему кримінальних процесуальних правовідносин, та цивільна процесуальна форма, що впливає на цивільні процесуальні правовідносини. Прийняття Закону УРСР від 04.06.91 р. № 1142-ХІІ «Про арбітражні суди» [482], Арбітражного процесуального кодексу від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ [24], Конституції України, Закону України від 07.02.2002 р. № 3018-ІІІ «Про судоустрій», ЦПК та КАС створило підґрунтя для подальшої хвилі диференціації. Воно призвело до інституалізації принципу спеціалізації, закріпленого в ч. 2 ст. 125 Конституції України, виокремлення цивільного, господарського й адміністративного судочинства, хоча, на мій погляд, оскільки розгляд справ у зазначених судах відбувається з дотриманням єдиної цивільної процесуальної форми, утворення окремих процесуальних галузей права не відбулося.

Залежно від того, де спостерігається так звана внутрішня диференціація, у науці пропонується розрізняти стадійну диференціацію, диференціацію на рівні етапів процесуальних дій (особливі правила провадження у справах неповнолітніх, справи окремого провадження у цивільному судочинстві), структурну диференціацію [357, с. 146–147]. Прикладом останньої є існування різних проваджень, відмінних за низкою критеріїв і пристосованих для справ різних категорій [588, с. 66]. Окрім того, у деяких працях пропонується виділяти два аспекти диференціації – зовнішній (види проваджень і стадій) та внутрішній (процесуальні процедури як у межах провадження, так і в стадіях цивільного процесу) [550, с. 55; 624, с. 10]. Поділ цивільного судочинства на стадії ніколи не заперечувався у науці цивільного процесуального права та визнавався всіма

процесуалістами, поділ на рівні етапів у цивільному судочинстві зазвичай не проводиться. Що стосується можливості виділення різних проваджень, то це питання тривалий час було дискусійним. Так, деякі вчені заперечували це, мотивуючи тим, що цивільний процес є єдиним, тобто встановлює єдиний порядок розгляду всіх справ [686, с. 16–17]. Можна вести мову лише про процесуальні особливості розгляду і вирішення тієї чи іншої категорії [680, с. 26–27]. Однак більшість дотримувалася протилежної точки зору. На сьогодні загальновизнаною є позиція, що існує декілька проваджень. Більше того, В. В. Комаров підкреслює, що цивільний процес – це перш за все асиметрична система різних судових проваджень. Така асиметричність судових проваджень цивільного судочинства означає реальну диференціацію судових процедур, тобто певну гнучкість цивільного судочинства, адаптовану до здійснення завдань цивільного судочинства, а самі судові провадження як структурні компоненти цивільного процесу мають системоутворюючий та субстанціональний характер [337, с. 38]. Що стосується диференціації цивільної процесуальної форми на окремі процедури, то такий підхід є порівняно новим для цивільного процесуального права.

Перш ніж аналізувати структуру складових цивільної процесуальної форми, вважаю за доцільне визначитися з первинним елементом у «матерії» цивільної процесуальної форми. Так, В. В. Комаров виходить із того, що базову структуру цивільного процесу, його «матерію» становлять судові провадження як первинні елементи судочинства [337, с. 37]. З такою позицією складно погодитись, оскільки, якщо провадження є базовим елементом, то в подальшому вони мають брати участь у формуванні інших складових, таких як стадії процесу. Однак наведені категорії є різними проявами диференціації. Зокрема, провадження відображають вертикальну диференціацію, а стадії – горизонтальну. Будь-яке провадження, будучи динамічним явищем, проходить законодавчо визначену кількість стадій. Тому, на мій погляд, більш переконливою вбачається висловлена в літературі точка зору, що базовим елементом у структурі процесу є процесуальні дії [227, с. 105; 631, с. 79, 81]. Вони не існують автономно, відокремлено одна від

одної, а об'єднані в динамічну систему, тобто становлять певну сукупність дій, що згруповані з використанням різних системоутворюючих показників [631, с. 77–81]. Таким чином, первинним елементом цивільної процесуальної форми є процесуальні дії суду й інших учасників процесу, які об'єднуються за певними критеріями, утворюючи складові цивільної процесуальної форми і відображаючи її диференціацію.

У літературі наявні різні дефініції категорії «провадження» (поняття «вид провадження», на мою думку, є синонімом). Так, В. М. Горшенев під провадженням пропонує розуміти системне утворення, комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених процесуальних дій, які: а) утворюють певну сукупність процесуальних правовідносин, що різняться предметною характеристикою та зв'язаністю з відповідними матеріальними правовідносинами; б) виникають у зв'язку з потребою встановлення, доказування, а також обґрунтування всіх обставин і фактичних даних юридичної справи, яка розглядається; в) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення отриманих процесуальних результатів у відповідних процесуальних актах-документах [631, с. 90]. О. І. Носирєва визначає провадження як встановлену законом чітко визначену послідовність процесуальних дій щодо розгляду судом першої інстанції тієї чи тієї сукупності цивільних справ [424, с. 93]. Дещо подібної позиції дотримуються й інші вчені, проте вони вказують, що це – система цивільних процесуальних дій, об'єднаних кінцевою процесуальною метою [141, с. 35; 635, с. 12].

Найбільш поширеною та сталою є точка зору, згідно з якою під провадженням слід розуміти порядок розгляду певної категорії справ. Наведене визначення у подальшому доповнюється вказівкою на різні критерії, які слід використовувати при виділенні проваджень. При цьому варто погодитися з висловленою в літературі думкою, що критерій для поділу проваджень на види в цивільному судочинстві, який відповідав би законам формальної логіки та праву, на сьогодні не виявлений [154, с. 130–148]. Так, останніми визначають: матеріально-правову природу справ, що входять у групу, самостійність засобів та

способів захисту прав та інтересів, особливості судової процедури; обумовлені предметом судової діяльності мету і метод виконання завдань щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів; функції норм права; предмет правового регулювання; наявність специфічної врегульованої законом правової процедури та специфічної категорії справ, які розглядаються і вирішуються судом за допомогою такої процедури; матеріально-правову ознаку, процесуальний критерій (специфіка самої процедури) – предмета процесу, наявність спору про право; предмет судового захисту (що захищається?), ціль судової діяльності (навіщо захищається?) та спосіб захисту (як захищається?) [233, с. 186]; матеріально-правова природа справ, наявність певного процесуального порядку, цілі та завдання цивільного судочинства; наявність особливих причин формування, власного, притаманного лише даному виду способу захисту, наявність спільних процесуальних особливостей і особливостей розгляду окремих категорій справ [98, с. 9] тощо.

Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що найчастіше як критерії в різному формулюванні виділяються два: матеріально-правовий, тобто матеріально-правова природа відносин стосовно яких особа звертається до суду, та процедурний, тобто наявність специфічної судової процедури, пристосованої для розгляду таких категорій справ.

Невизначеність щодо поняття «провадження» та критеріїв їхнього виділення призводить до виокремлення різної їх кількості. Так, за загальним правилом, виділяється три провадження: позовне, наказне й окреме, а інші процесуальні дії у межах цивільної процесуальної форми не є самостійними видами цивільного судочинства [45, с. 5]. Однак із цим не погоджується В. І. Тertiшніков, висуваючи два заперечення: формальне і по суті. Дві стадії процесу з перерахованих у ЦПК, він прямо називав: апеляційне *провадження* (глава 1 розділу V) і касаційне *провадження* (глава 2 розділу V). Тепер і перегляд рішень, ухвал, що вступили в законну силу, у зв'язку з нововиявленими обставинами в чинному ЦПК у главі 4 розділу V прямо названий провадженням і є таким, що проходить стадійно, ще й тому також є провадженням. Друге заперечення

стосується виконавчого провадження. За законом воно є провадженням, але провадженням, яке водночас є і завершальною стадією будь-якого процесу захисту права судом та іншими органами. Виходячи зі структури ЦПК і предмета проваджень, він пропонує всі провадження в цивільному процесі розділити на основні й допоміжні. До основних, на думку вченого, слід відносити наказне, позовне, окреме, апеляційне, касаційне, провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами, провадження по судовому контролю за виконанням рішень, у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішення міжнародного комерційного арбітражу відповідно до міжнародного договору України та/або Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», якщо місце арбітражу знаходиться на території України. До допоміжних (забезпечувальних) проваджень, на його думку, належать провадження із забезпечення позовів і доказів, зі з'ясування можливості врегулювання спорів до судового розгляду, забезпечення правильного й швидкого розгляду справи тощо [635, с. 3–15]. В. В. Комаров виділяє систему судових проваджень – позовне, наказне, окреме, провадження у справі до судового розгляду. Виходячи з інстанційності судової системи і процесуальних функцій судів різних інстанцій, крім проваджень у суді першої інстанції, структурно цивільне судочинство як система складається з апеляційного, касаційного проваджень і проваджень справ у Верховному Суді України. Також ЦПК передбачає такі специфічні провадження цивільного судочинства, як перегляд судових рішень, ухвал та постанов за нововиявленими обставинами (глава 4 розділу V), провадження у справах про скасування рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів (розділ VII-1), відновлення втраченого судового провадження (розділ IX), провадження у справах за участю іноземних осіб (розділ X) [337, с. 36–38]. Деякі вчені, незважаючи на норми ЦПК, не відносять, наприклад, наказне провадження до провадження, розглядаючи його як процедуру [624, с. 6]. Наведена ситуація, на мій погляд, є методологічно неприпустимою, оскільки недбале використання

термінології законодавцем призводить до необхідності «пристосування» науки до цього та об'єднання під назвою «провадження» різних за своєю природою процесуальних дій. Наведене негативно позначається на ефективності судового захисту.

Перш ніж з'ясувати сутність поняття провадження, вбачається за доцільне визначитися із можливістю виділення у межах цивільної процесуальної форми процесуальних процедур як окремих складових, оскільки такі пропозиції почали активно висловлюватися в науці. Так, Т. В. Сахнова вказує, що судові процедури в сучасному процесі висувуються у перший ряд – не лише як основний критерій диференціації процесу, а і як головний інструмент його подальшого розвитку, набуття нової якості. Судова процесуальна процедура – це та, яка підпадає під всі ознаки цивільної процесуальної форми і є окремим випадком її вираження, законодавчо дещо відокремленою. Для конструювання процедури важлива законодавча встановлена послідовність юридично значимих дій, визначених законом суб'єктів для певної правової мети – і в певній правовій формі. Процедура завжди має свій початок і кінець – у певних юридичних фактах-діях. Важливий характер процедури: методи, шляхом яким вона здійснюється, виявляють її сутність [554; 551, с. 26]. І. Ю. Татулич під процесуальною процедурою пропонує розуміти встановлений нормами ЦПК порядок діяльності суду, пов'язаний із вирішенням вимог процесуального характеру, з метою захисту прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулася до суду, та задоволенням клопотань у процесі розгляду і вирішення цивільної справи, що впливають на рух процесу. При цьому нею виділяються процесуальна процедура з видачі судового наказу та процесуальні процедури із вирішення окремих питань у цивільному судочинстві (забезпечення позову, забезпечення доказів, судові доручення, вручення судових повісток тощо) [624, с. 5, 10–11].

Убачається, що в цивільному судочинстві поряд із провадженнями, у межах яких відбувається реалізація матеріальних охоронюваних правовідносин або які безпосередньо тим чи іншим чином пов'язані з матеріальними правовідносинами, дійсно, існують певні судові процедури, тобто сукупність процесуальних дій,

спрямованих на вирішення суто процесуальних питань. Вони мають напівавтономний характер, оскільки, з одного боку, можливість їх функціонування апріорі прямо закріплена у нормах цивільного процесуального права, вони становлять відокремлений від інших процесуальних дій блок дій, проведення чи не проведення яких жодним чином не впливає на кінцевий результат розгляду справи. Їх функціонування породжується лише ініціативою заінтересованих осіб. На практиці це призводить до того, що вони можуть бути наявні або, навпаки, відсутні під час розгляду конкретної справи. З другого боку, судові процедури залежні від «основного» юрисдикційного процесу. Так, вони можуть виникати як у межах вже існуючої системи цивільних процесуальних правовідносин у справі й сприяти досягненню загальної мети цивільного судочинства (забезпечення позову, забезпечення доказів тощо), або становити зміст нових цивільних процесуальних правовідносин, які виникають лише заради вчинення таких дій (справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, вирішення процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб) тощо). Вони мають допоміжний характер, оскільки сприяють досягненню мети, поставленої перед «основним» юрисдикційним процесом. Кожна судова процедура має лише притаманну їй мету, коло суб'єктів, законодавчо визначену послідовність як вчинення процесуальних дій, так і їх процесуального оформлення, встановлені вимоги щодо дій, які її розпочинають та закінчують, що мають відповідати цивільній процесуальній формі. Їх особливістю є те, що вони жодним чином не пов'язані з матеріальними охоронюваними правовідносинами. Вони можуть проводитися як у суді першої, так і вищестоящих інстанцій.

Таким чином, у структурі цивільної процесуальної форми потрібно виділяти судові процедури, які становлять сукупність процесуальних дій, спрямованих на вирішення суто процесуальних питань. Останні виникають як під час розгляду справи в суді, так і після нього або після несудового юрисдикційного процесу та які вчинюються у певній, нормативно визначеній послідовності, з належним

процесуальним оформленням їх початку та закінчення, мають напівавтономний, допоміжний характер і жодним чином не пов'язані з матеріальними охоронюваними правовідносинами. Залежно від часу їх застосування судові процедури можна поділити на ті, які передують «основному» процесу (забезпечення доказів (ч. 4 ст. 133 ЦПК), забезпечення позову (ч. 4 ст. 151 ЦПК), відбуваються в його межах (забезпечення доказів, забезпечення позову, судові доручення, попереднє судове засідання, укладення та затвердження мирової угоди тощо), мають місце після «основного» юрисдикційного процесу (відновлення втраченого судового провадження; розгляд справ про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу; вирішення процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб) тощо). Залежно від функцій судової влади, які реалізуються під час проведення судової процедури, їх також можна поділити на установчі, забезпечувальні та контрольні, про що уже зазначалося.

Формулюючи дефініцію «провадження», необхідно враховувати, що первинним елементом цивільної процесуальної форми є процесуальні дії. При цьому потрібно мати на увазі, що, по-перше, судові провадження відображають диференціацію цивільного судочинства по вертикалі, тобто в межах розгляду справи у суді першої інстанції. На мій погляд, недоречно такий поділ окреслювати за допомогою терміна «структурна диференціація», оскільки власне категорія диференціація передбачає кристалізацію певної структури, тобто не відображає рівень її проведення. По-друге, потреба у відокремленні сукупності процесуальних дій та об'єднанні її у відповідне провадження виникає у зв'язку з тим, що матеріальні охоронювані правовідносини, які виступають об'єктом розгляду в суді, характеризуються певною специфікою, що безпосередньо впливає на цивільні процесуальні правовідносини, що виникають. Йдеться про наявність чи відсутність спору між сторонами матеріального правовідношення та його

характер, оскільки залежно від цього буде визначатися передусім суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин і, відповідно, їх система, зміст кожного елемента. По-третє, як критерій розподілу цивільної процесуальної форми на різні провадження слід використовувати функцію, яка реалізується судом: правосуддя, установчу функцію, забезпечувальну функцію, функцію судового контролю та функцію уніфікації судової практики. По-четверте, диференціація проявляється або у певному спрощенні цивільної процесуальної форми, або в ускладненні шляхом встановлення додаткових гарантій, які, наприклад, забезпечують розгляд справ із дотриманням справедливих (належних) судових процедур, як того вимагає ЄКПЛ у разі розгляду спорів щодо цивільних прав та обов'язків.

На підставі викладеного, на мій погляд, під провадженням необхідно розуміти сукупність процесуальних дій, спрямованих на реалізацію певної функції судової влади, що здійснюються з дотриманням вимог цивільної процесуальної форми із деякими особливостями, що проявляються або в спрощенні, або в ускладненні порядку розгляду та вирішення справ. Враховуючи функції судової влади, можна виділити три провадження: позовне, у межах якого здійснюється правосуддя, окреме, спрямоване на виконання установчої функції, та наказне, що відтворює забезпечувальну функцію. Останнє не належить до судової процедури, оскільки пов'язане з матеріальними правовідносинами (ст. 96 ЦПК).

Незважаючи на те, що диференціація цивільної процесуальної форми на стадії ніколи не заперечувалася в науці процесуального права, до сьогодні не сформульовано уніфіковану дефініцію наведеного поняття, його сутність визначається по-різному, що призводить до виділення різної кількості стадій. Так, найбільш поширеним є визначення, відповідно до якого під стадією варто розуміти сукупність процесуальних дій суду, учасників процесу, об'єднаних чи спрямованих на певну (найближчу) процесуальну мету [688, с. 17; 734, с. 30; 104, с. 39]. Наведене визначення у деяких випадках розширюється за рахунок посилення на специфічний зміст, коло суб'єктів процесуальної діяльності, особливе процесуально-документальне оформлення [686, с. 17]. Деякі вчені

розглядають стадію як динамічну дещо замкнену сукупність закріплених чинним законодавством способів, методів, форм, які виражають або зумовлюють суворе й неухильне здійснення процесуальних вимог, що відображають просторово-часові аспекти процесуальної діяльності та забезпечують логіко-функціональну послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого, матеріально обумовленого правового процесуального результату [631, с. 130]. С. А. Ташназаров зазначає, що стадія цивільного процесу – складова й необхідна частина єдиного цивільного процесу, що має найближчу мету та завдання, яке складається з: а) комплексу цивільних правовідносин, об'єднаних в їх систему; б) порядку їх виникнення, розвитку або припинення; в) вияву діяльності суду (судді) у спеціальному процесуальному акті, прийнятому для подальшого руху справи; г) специфіки умов здійснення процесуальної діяльності учасників процесу [628, с. 26]. І. Ю. Татулич пропонує під стадією розуміти складову частину процесуального провадження, що поєднує процесуальні права, обов'язки й процесуальні дії суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які реалізуються для досягнення мети та завдань цивільного судочинства, а також виконання учасниками процесу своїх функцій [623, с. 101; 624, с. 5, 12].

Виходячи з наведених визначень можна зробити висновок, що більшість учених, незважаючи на різні дефініції, розуміють стадію як сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення найближчої мети. Однак наведене все одно призводить до різної класифікації стадій і, відповідно, виділення різної їх кількості. Традиційно виокремлюють вісім стадій цивільного процесу [734, с. 30–31]. Багато вчених указує на наявність семи [141, с. 35], не включаючи до кола стадій виконання рішення або звернення судових рішень до виконання. Деякі науковці виділяють п'ять стадій, однак по-різному їх визначають: подання заяви до суду (ст. 118 ЦПК); відкриття провадження у справі (ст. 122 ЦПК); провадження у справі до судового розгляду (глава 3 ЦПК); судовий розгляд (ст. ст. 157–196 глави 4 ЦПК); звернення судового рішення до виконання [689, с. 58] або провадження в суді першої інстанції (від порушення справи до ухвалення рішення або іншої заключної постанови); провадження в суді другої

інстанції (оскарження і перегляд рішень та ухвал, які не набрали законної сили); провадження щодо перегляду рішень, ухвал та постанов у порядку нагляду; провадження щодо перегляду рішень, ухвал та постанов за нововиявленими обставинами; виконавче провадження [598, с. 11]. У свою чергу, Т. В. Сахнова вказує, що провадження в суді першої інстанції можна назвати комплексною стадією, що також включає стадії порушення цивільної справи, підготовку справи до судового розгляду, судовий розгляд та ухвалення судового рішення або інше закінчення справи в суді першої інстанції [550, с. 64]. Г. А. Жилін виходить з того, що порушення справи, її підготовка і розгляд є самостійними стадіями, наявними як у провадженні суду першої інстанції, так і в провадженні щодо перегляду судових рішень [197, с. 123–126]. В. М. Шерстюк пропонує взагалі виділяти дві великі стадії цивільного процесу, що утворюють предмет підгалузей цивільного процесуального права: провадження у суді першої інстанції та провадження щодо перегляду судових актів [729, с. 19–22].

Заслужують на увагу думки вчених, які використовують дещо інші підходи при виділенні стадій, ніж звичайне їх перерахування, виходячи з положень ЦПК. Так, деякі науковці пропонують стадійність досліджувати з таких методологічних позицій: по-перше, із позиції загально логічної характеристики здійснення всіх процесуальних дій; по-друге, з позиції розгляду функціонального прояву всієї процесуальної діяльності, тобто врахування таких етапів, які є послідовним процесом комплексу дій, що закріплені у різноманітних процесуальних актах та які мають на меті досягнення необхідного результату, передбаченого відповідною нормою матеріального права. Ними пропонується окремлювати два великі рівні (блоки) стадій юридичного процесу: стадії логічної послідовності та стадії функціонального призначення. При цьому стадії логічної послідовності є операціями-діями в середині та в межах однієї стадії. До них належать встановлення фактичних обставин справи, вибір та аналіз норми, рішення справи, виражене в акті застосування права. Сутність та специфіка функціональної стадії процесу обумовлюється видом процесуальної діяльності, яка виникає у початковий момент та протікає у встановленому порядку. Вона має лише

притаманні їй просторово-часові межі й має бути розпочата та закінчена протягом певного проміжку часу [631, с. 125–150]. Ю. К. Осипов запропонував поділяти процес не на стадії, а на правозастосовні цикли, виділяючи провадження в суді першої інстанції, провадження в суді другої інстанції, перегляд справ у порядку нагляду, перегляд справ за нововиявленими обставинами, виконавче провадження. Він зауважував, що застосування норм процесуального права, як і норм будь-якої галузі права, з точки зору внутрішньої логіки цієї діяльності, включає три основні елементи правозастосування: встановлення фактичних обставин конкретної процесуальної ситуації, що надає можливість застосовувати ту чи іншу норму цивільного процесуального права; вибір і аналіз норми права, що підлягає застосуванню; владне вирішення процесуального питання, застосування відповідної норми права й ухвалення судового акта. При цьому будь-який правозастосовний акт передбачає існування принаймні трьох стадій: порушення діяльності із застосування права; підготовка; вчинення правозастосовного акту (дії). У своїй сукупності вони утворюють правозастосовний цикл [439, с. 42–44].

При визначенні сутності стадії необхідно виходити з того, що вони, як і судові процедури, і судові провадження, є частиною цивільної процесуальної форми, тобто становлять сукупність процесуальних дій. При цьому слушною вбачається думка більшості науковців стосовно того, що ці дії мають бути спрямовані на досягнення найближчої процесуальної мети, характеризуватися специфічним колом суб'єктів, мати власний зміст, а також оформлюватися відповідним чином за допомогою судових рішень. Разом із тим можна виділити наведені далі їх особливості, що мають враховуватися. По-перше, вони відображають горизонтальну диференціацію цивільної процесуальної форми, тобто систематизацію процесуальних дій на певні групи з визначенням послідовності їх вчинення у межах відповідного судового провадження або судової процедури. При цьому стадії поспіль замінюють одна одну після досягнення найближчої процесуальної мети, для них характерне наступництво, тобто наступна стадія, по суті, є продовженням попередньої. Вони – часові характеристики цивільного судочинства. По-друге, оскільки стадії за своєю

сутністю, як уже зазначалося, становлять сукупність процесуальних дій, які, в свою чергу, є частиною змісту цивільних процесуальних правовідносин, що виникають для розгляду справи, то, відповідно, виділяти їх можна лише протягом періоду існування цивільних процесуальних правовідносин. Так, після відкриття провадження у справі в суді першої інстанції виникає система цивільних процесуальних правовідносин для розгляду справи в суді першої інстанції. Після ухвалення рішення, тобто в результаті досягнення мети, заради якої вони виникали, або внаслідок припинення розгляду справи через констатацію неможливості її досягнення через об'єктивні чи суб'єктивні підстави, вони припиняють своє існування. При зверненні до суду апеляційної, касаційної інстанції, Верховного Суду України або при поданні заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, виконанні судового рішення завжди виникають нові процесуальні правовідносини.

Тому, слушною є думка тих учених, які заперечують можливість одночасного виділення як стадій відкриття провадження у справі, підготовку до розгляду, розгляд справи, апеляційне провадження, касаційне провадження, перегляд судового рішення Верховним Судом України, перегляд за нововиявленими обставинами та виконання судових рішень. За такого поділу стадії відриваються від процесуальних правовідносин і втрачають єдину підставу поділу [164, с. 134–136]. Період існування цивільних процесуальних правовідносин можна визначити як правозастосовний цикл. По-третє, у межах кожного правозастосовного циклу можна побачити такі стадії, як: порушення, метою якого є з'ясування можливості проведення процесуальної діяльності; підготовка, яка вчинюється заради забезпечення так званої «основної» діяльності, та здійснення цієї «основної» діяльності для досягнення цілі, заради якої виникли цивільні процесуальні правовідносини. Стадія завжди закінчується ухваленням судового рішення, в якому міститься або відповідь на запитання стосовно якого відбулося звернення до суду, або процесуальне рішення про необхідність припинення розгляду справи. Таким чином, кожен правозастосовний цикл охоплює три стадії: відкриття провадження у справі, підготовку справи до розгляду та безпосередньо судовий

розгляд. По-четверте, кожна стадія має свою структуру, що відображає її сутність як правозастосовної діяльності, й складається із таких етапів: встановлення фактичних обставин, що можуть бути як матеріально-правовими, так і процесуальними; вибір і аналіз відповідної норми матеріального чи процесуального права; застосування норми до встановлених обставин, вирішення поставленого питання й ухвалення відповідного судового рішення, в якому завжди відображається констатація досягнення найближчої мети відповідної стадії.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що диференціацію цивільної процесуальної форми за логіко-часовим критерієм доречно визначати як горизонтальну, а не стадійну. За її допомогою відбувається виділення правозастосовних циклів, що відтворюють період існування системи цивільних процесуальних правовідносин. Під ними слід розуміти сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення мети, заради якої особа звернулася до суду, а також суд та інші учасники процесу здійснювали свою діяльність, що закінчується ухваленням судового рішення, в якому справа вирішується по суті або розгляд справи припиняється без ухвалення рішення. Враховуючи положення ЦПК, а також практику ЄСПЛ, який при застосуванні ст. 6 ЄКПЛ виходить з того, що провадження в суді та виконавче провадження є, відповідно, першою та другою стадіями одного провадження [922], слід виділяти такі правозастосовні цикли: розгляд справи в суді першої інстанції, перегляд судових рішень в апеляційному порядку, перегляд судових рішень в касаційному порядку, перегляд судових рішень у Верховному Суді України, перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами та виконання рішення. При цьому розгляд справи в суді першої інстанції є обов'язковим правозастосовним циклом, а всі інші – факультативними. У свою чергу, кожен правозастосовний цикл поділяється на стадії. Під останніми необхідно розуміти сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення найближчої процесуальної мети, що характеризуються специфічним колом суб'єктів, мають власний зміст, оформлюються відповідним чином за допомогою судових рішень і проходять три етапи правозастосовної діяльності (встановлення

фактичних обставин, вибір і аналіз правової норми, застосування правової норми й ухвалення відповідного рішення). У кожному правозастосовному циклі слід виділяти три стадії: порушення справи, підготовка до судового розгляду та судовий розгляд.

Підбиваючи підсумок, хотілося б зазначити, що цивільна процесуальна форма є єдиною, тобто встановлює однакові вимоги для розгляду справ у порядку цивільного, господарського й адміністративного судочинства. Разом із тим вона диференціюється по вертикалі на судові провадження та судові процедури, а по горизонталі – на правозастосовні цикли, які, в свою чергу, поділяються на стадії.

1.4. Цивільне судочинство в умовах глобалізації

Останнім часом термін «глобалізація» широко використовується як в повсякденному житті, так і у науковій діяльності, при цьому залишаючись дискусійним поняттям. Намагання вчених – економістів, філософів, соціологів, політологів, а також інших науковців з'ясувати його зміст і пояснити суть, поки що лише доповнюють аргументацію багатьох підходів у цій царині. Водночас, зазвичай, такі дослідження мають вузькоспеціалізований характер, зосереджені на різних аспектах цього явища та його проявах в окремих сферах суспільного життя залежно від предмета тієї чи тієї науки, і, відповідно, пропонуються зовсім різні дефініції. Як слушно зазначено в літературі, у кожній сфері «глобалізація» уживається в своєму особливому значенні [323, с. 13–14].

Доцільно вказати, що те саме стосується і юридичної сфери. Глобалізація активно аналізується фахівцями різних галузей права. Однак, незважаючи на численні наукові дослідження, єдиний підхід для розуміння сутності вказаного явища та його характеристик поки що не сформований. Очевидно, ця проблема певним чином має відобразитися у правовій політиці держав, спрямованій на модернізацію системи права та законодавства, юридичних практик в аспекті принципово значимих правових принципів і правових цінностей та їх імплементації в умовах глобальних викликів [316, с. 146–149; 54, с. 36–40]. Такий

концепт – концепт глобалізації має важливе значення і для дослідження цивільного процесу, особливо з точки зору його генезису та реального стану.

Необхідно зауважити, що в науці цивільного процесуального права України та більшості пострадянських країн проблематика глобалізації цивільного процесу як така донедавна не досліджувалася, хоча практично в усіх цих країнах, як відомо, відбулася кодифікація в галузі цивільного процесуального регулювання або на порядок денний винесено питання законодавчої модернізації процесуальної сфери в цілому [188]. Для України, зокрема, принциповою в сучасних умовах розвитку суспільних відносин є орієнтація на глибинні зміни конституційного характеру в галузі правосуддя, що загалом має істотно сприяти посиленню ефективності правосуддя та узгодженості процесуального законодавства. У зв'язку з цим доречно звернути увагу на дослідження В. В. Комарова, який вказує на те, що новелізація цивільного процесуального законодавства так чи інакше порушує питання про спадкоємність, традиції і новації в цивілістичній процесуальній сфері, які відображали б певні теоретико-прикладні проблеми науки цивільного процесуального права. У цьому аспекті певний науковий інтерес становить проблематика кодифікації цивільного процесуального законодавства й етапи його еволюції та застосування [283, с. 6–7]. Фундаментальною умовою, яка зараз і в найближчій перспективі дедалі більше визначатиме розвиток процесуального права, є зближення структур національного цивільного процесуального права у зв'язку з глобалізацією, оскільки в сучасному світі національні підходи до здійснення правосуддя все частіше вимагають забезпечення загальних стандартів юридичної безпеки і розгляду справ при веденні транснаціонального бізнесу [286, с. 23].

Зважаючи на викладене, вбачається за необхідне, відштовхуючись від існуючих поглядів на сутність і наслідки глобалізації взагалі, визначити особливості прояву цього феномену в сфері цивільного судочинства. Як слушно зазначається в літературі, очевидним фактом стало те, що виникає чимало сучасних проблем науки цивільного процесуального права, що мають принциповий методологічний характер: ефективність судових процедур,

гармонізація національних систем процесуального права, транснаціональний цивільний процес тощо. Інакше кажучи, йдеться про проблематику сучасного цивільного процесу в глобальному контексті. При цьому цивільний процес у глобальному контексті дедалі більше й більше набуває якості монокультурної цінності [286, с. 23–29]. Враховуючи зазначене, на перший план поряд із вивченням особливостей національних систем цивільного судочинства та їх відповідності міжнародним стандартам наразі виходить дослідження загальних тенденцій у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах у глобальному контексті.

На мій погляд, характеризуючи глобалізацію, необхідно виходити з того, що це – явище, яким позначається процес розвитку, що відбувається не в якійсь одній ізольованій сфері суспільної діяльності, а усюди, не обмежуючись при цьому кордонами лише окремої країни. Таку позицію поділяють більшість науковців, які розглядають глобалізацію у широкому сенсі, тобто як явище цивілізації, та пропонують використовувати системний підхід при її дослідженні. Приміром, глобалізацію визначають як загальносвітовий соціальний процес, що містить потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, котрі зумовлюють розвиток світової спільноти як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми. Глобалізація – багаторівневий процес, який має політичну, економічну, культурну, соціологічну й психологічні складові та, відповідно, об'єктивну і суб'єктивну сторони. Головна характерна її ознака – це легке подолання будь-яких просторових перепон, насамперед державних кордонів. Вона є об'єктивно існуючим явищем, що зачіпає усі народи та всі країни планети, й залишитися осторонь навряд чи вдасться жодній зі світових держав навіть за умови величезного бажання її лідерів і намагання створити могутню систему протидії цим процесам [269, с. 93].

Суть глобалізації визначається як інтенсифікація світових соціальних проблем, як соціальний процес, який розмиває географічні обмеження соціокультурних установок. Деякі вчені виходять із того, що вона є неперервним,

об'єктивно існуючим, загальносвітовим процесом, який охоплює усі без винятку сфери суспільного життя, всі процеси та явища, що відбуваються у світі, обумовлює виникнення взаємозв'язків і взаємозалежності між суб'єктами глобалізації, сприяє уніфікації регулювання таких взаємовідносин та може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Її правовими ознаками є: поширення на правовідносини, що мають світове значення, або на правовідносини, обумовлені загальносвітовими процесами чи явищами; сприяння уніфікації, стандартизації норм права, створенню єдиного правового простору; сприяння зближенню національних правових систем [609, с. 20, 23–23].

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що глобалізація впливає на розвиток як всієї національної правової системи, так і сфери цивільного судочинства, хоча цей процес має похідний характер від базисних фундаментальних факторів – інтернаціоналізації економіки, міжнародних відносин, соціальної та гуманітарної сфер, загальних проблем захисту оточуючого природного середовища, прав людини і громадянина тощо. У цьому аспекті важливо наголосити на полісистемності вказаного процесу. Його не можна зводити до, так би мовити, «лінійного» розвитку національних законодавств, тобто запозичення національного досвіду законодавчої діяльності або винятково до формування наднаціонального законодавства, що, по суті, порушує проблему національної суверенності.

Як на мене, можна констатувати, що у результаті глобалізації національна правова система поступово трансформується в частку більш глобального цілого, певною мірою підкорюючись його окремим «законам» існування та розвитку, зберігаючи при цьому свою незалежність і автономність, отримуючи, однак, можливість активно взаємодіяти у спрощеному порядку з іншими його частинами, якими є національні правові системи інших держав. У цьому зв'язку доречним убачається висловлювання С. М. Тимченко і Л. Г. Удовика, які вказують, що в цілому глобалізація суттєво впливає на трансформацію, зміни й модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному та внутрішньодержавному рівнях, стимулює, пришвидшує й

оновлює процеси універсалізації у сфері права. Під впливом глобалізації відбуваються внутрішні зміни в праві: змінюється сутність права не тільки на національному, а й наддержавному, глобальному рівні; змінюється його зміст, цілі, завдання, призначення, а також джерела (форми) права [642, с. 20].

В окремих роботах вчених міститься спроба розкрити сутність глобалізації через визначення її проявів і наслідків. При цьому в більшості випадків у дослідженнях наявна констатація виникнення певного наднаціонального утворення [82, с. 11–15], яке називається по-різному (цивілізаційна система, мегасуспільство, транснаціональна цивілізація, наддержавна реальність, загальнопланетарна техносфера і цільове світове господарство, суперсистема тощо). Наприклад, зазначається, що цим терміном позначається об'єктивний процес формування, функціонування та розвитку принципово нової всесвітньої системи відносин між країнами та народами на підставі такого, що поглиблюються взаємозв'язок і взаємозалежність у всіх сферах життєдіяльності світової спільноти [245, с. 106].

У широкому сенсі слова під глобалізацією, з одного боку, розуміється переростання національних і регіональних проблем у всесвітні, а з другого – формування загального господарського, соціального та природно-біологічного середовища в планетарному масштабі. Крім того, у літературі звернено увагу на те, що глобалізація одночасно охоплює процеси економічної інтеграції, поглиблення міждержавних відносин, виникнення так званих глобальної культури та глобальної свідомості тощо, а її суттю є переплетення всіх сукупностей індивідуальних соціальних зв'язків, що встановилися на планеті, внаслідок чого кожен із них безперервно зазнає впливу інших. Для правової сфери робиться спроба окреслити низку факторів, що нею охоплюються, серед яких виділяються: зближення правових систем різних держав, утворення регіональних правових систем та, у підсумку, світової правової системи; виникнення нових об'єктів правового регулювання у зв'язку зі швидким поширенням науково-технічних здобутків, появою нових глобальних проблем; введення єдиних юридичних термінів, визнання певних принципів, стандартів, правових інститутів у всьому

світі; трансформація правової культури та правової свідомості тощо [341, с. 37]. При цьому в деяких випадках прояв глобалізації вбачають у інтернаціоналізації внутрішнього права держав. Єдність світового співтовариства, зміцнення взаємозалежності держав диктують необхідність того, щоб їх соціально-економічні та політико-правові системи були сумісними і здатними взаємодіяти одна з одною та з глобальною системою в цілому як її складові частини. Крім того, зазначається, що глобалізація як процес розвитку людської спільноти ставить суспільства з їхніми відмінностями та протиріччями у взаємозалежність, внаслідок чого формується єдиний економічний, політичний, культурний простір, що поєднує існуючі унікальні цивілізації в світову спільноту.

Таким чином, на мій погляд, можна дійти висновку, що наслідком глобалізації у правовій сфері є утворення певної наднаціональної правової системи, основне призначення якої – визначення кола глобальних правових проблем, тобто таких, які, незважаючи на національні особливості, притаманні або всім, або більшості країн і які можуть бути вирішені лише спільними зусиллями всіх держав, оскільки для цього потрібен більш високий рівень управління соціальними процесами [355, с. 112]. Вирішення суто національних проблем залишається справою кожної окремої країни.

Деякі науковці намагаються розкрити природу цього явища через призму «універсалізації» та «стандартизації». Так, О. Ю. Тодика визначає глобалізацію як універсалізацію різних зв'язків незалежно від просторових процесів, зокрема й державних кордонів. В умовах глобалізації посилюється роль міжнародного права, розширюються сфери регулювання суспільних відносин його нормами, в національні правові системи імплементуються міжнародні норми, відбувається стандартизація та уніфікація елементів права окремих країн. Маємо не лише процес зближення різних правових систем, а й взаємопроникнення [645, с. 21–24, 40]. О. В. Колісник виходить з того, що глобалізаційні процеси є взаємодією, взаємопроникненням і взаємним впливом економічних, політичних, соціальних та культурних систем усіх держав світу, а також приведення їх до єдиних міжнародних стандартів. Важливим елементом і передумовою глобалізації є

також розробка єдиних правових стандартів побудови судової системи кожної держави та запровадження єдиних засад здійснення судочинства [271, с. 96]. На думку Б. В. Макогона, сутність стандартизації полягає в тому, що глобалізація, змінюючи національне право держави, окрім усього іншого, приводить його у відповідність до міжнародно-правових стандартів [369, с. 3].

На мій погляд, наведені вище позиції є слушними, хоча і потребують деякої конкретизації. Так, як зазначалося, у результаті глобалізації відбувається утворення наднаціональної правової системи, якій національні правові системи певною мірою «делегують» вироблення універсальних механізмів подолання глобальних проблем, визначення єдиних, однакових для всіх країн фундаментальних цінностей, пріоритетів подальшого розвитку, окреслення умов і порядків подальшої взаємодії. При їх розробці можуть використовуватися різні способи: акультурація, тобто сприйняття як універсального найбільш досконалого реального національного механізму, що ефективно застосовується у одній чи декількох країнах; конвергенція, коли в результаті наближення та приведення у взаємодію елементів різних правових систем утворюється один досконалий механізм; модернізація, тобто пристосування існуючих механізмів із внесенням до них певних змін.

Деякі вчені досліджують глобалізацію шляхом порівняння її з інтернаціоналізацією. При цьому вони або ототожнюють наведені категорії, або розрізняють ці поняття за обсягом, або протиставляють їх та вважають, що праву притаманна або виключно глобалізація, або, навпаки, інтернаціоналізація, або визнають можливість їх одночасного використання з розмежування сфер застосування. Приміром, Ю. О. Волошин і С. В. Кухтик виходять з того, що глобалізація може бути підвидом інтернаціоналізації, водночас інтернаціоналізація відрізняється від першої двома ознаками. Передусім інтернаціоналізація може виникнути на регіональному або двосторонньому рівні, тоді як глобалізація має місце на загальному наднаціональному рівні, рівні всієї світової спільноти. Інтернаціоналізація вирізняється більшою конкретикою й може постати скрізь, у будь-якій сфері міждержавних відносин, у свою чергу, із

глобалізацією можна зіткнутися тільки на вищому рівні абстракції [109, с. 83; 341, с. 46]. На думку Т. А. Цувіної, відмінність між поняттями глобалізації та інтернаціоналізації має проводитися за якісними показниками, з урахуванням природи зазначених процесів. В основі розрізнення цих понять – ступінь взаємопроникнення та взаємовпливу національних правопорядків. Глобалізації властива байдужість до особливостей національного правопорядку за рахунок вироблення тотожних механізмів правового регулювання певних сфер. Інтернаціоналізація натомість завжди орієнтована на збереження національної своєрідності при створенні спільних підходів і стандартів у правовому регулюванні [695, с. 17].

На мій погляд, інтернаціоналізацію необхідно розглядати як інструмент глобалізації, тобто як зближення принципів права і національних законодавств, поглиблення взаємного впливу різних правових систем. При цьому вказане явище проявляється у двох напрямках: висхідному та низхідному. Так, внутрішньонаціональні норми окремих держав, запозичуючись різними шляхами (акультурація, конвергенція, модернізація), включаються до складу наднаціональної правової системи, утворюючи та закріплюючи механізми подолання глобальних проблем, які мають універсальний характер, формулюючи у своїй сукупності загальновизнані норми і принципи міжнародного права. В подальшому відбувається рух у протилежному напрямі, тобто такі уніфіковані положення впливають на національні правові системи, починають застосовуватися для врегулювання внутрішніх суспільних відносин, відбувається зміна внутрішньодержавного права шляхом приведення його у відповідність до так званих міжнародних правових стандартів [630, с. 9]. При цьому способи низхідної інтернаціоналізації можуть бути різними: уніфікація, гармонізація, рецепція, імплементація [762, с. 95–103].

У цьому зв'язку, як на мене, вбачаються недостатньо перспективними, зокрема, наукові гіпотези та теоретичні положення, які ґрунтуються винятково на порівняльно-правових дослідженнях національного законодавства чи імплементації наднаціональних норм. Приміром, окремі науковці стверджують,

що в умовах активного євроінтеграційного процесу Україні вкрай важливо забезпечити поступово зближення цивільного процесу ЄС та вітчизняного цивільного процесуального законодавства, а гармонізація цивільного процесу можлива через універсалізацію цивільного процесу та гармонізацію форми судового захисту [239, с. 65, 72], тобто, по суті, йдеться про універсалізацію цивільної процесуальної форми як сталої теоретичної конструкції в науці цивільного процесуального права. Достатньо уомглядною у цьому зв'язку вбачається і уява про цивільний процес ЄС як універсальну форму захисту прав суб'єктів трансграничних відносин і як наднаціональне утворення [239, с. 86, 104–105], оскільки це не відповідає суто науковій інтерпретації зусиль і досвіду країн ЄС та політичних інститутів ЄС щодо секторального, а не універсального регулювання питань цивільного процесу.

Зважаючи на викладене, можна зробити висновок, що під глобалізацією у правовій сфері варто розуміти об'єктивно існуючий процес створення та функціонування наднаціональної правової системи як наслідку висхідної інтернаціоналізації та її подальшої взаємодії з національними правовими системами на умовах низхідної інтернаціоналізації, а також взаємного впливу і взаємодії національних правових систем між собою з метою розробки та запровадження універсальних механізмів подолання правових проблем глобального характеру.

Варто зазначити, що в літературі наявні різні погляди на момент, з яким слід пов'язувати початок глобалізації. Однак, на мою думку, враховуючи специфіку сфери цивільного судочинства й консервативність правосуддя, його адаптивність до тих чи інших соціально-політичних факторів, зокрема і при зміні політичних систем держав, у цій сфері поштовхом до глобалізації стало прийняття Генеральною асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини [212], яку визначають як «точку відліку» процесу формування у системі міжнародного права окремої галузі прав людини, оскільки остання стала доказом гуманістичного правового прогресу людства [509, с. 13–14]. Вона сконцентрувала в собі загальнолюдський мінімум прав і свобод. У ній відображено базисні думки про

природні права, притаманні людям від народження, про дихотомію держави та людини, про співвідношення індивідуального й колективного, а також про розвиток особи через соціальний і культурний способи організації життя. Незважаючи на те, що, власне, з назви цього акта випливало, що він не повинен був регламентувати порядок реалізації тих чи інших прав, тобто мав декларативний характер, за його допомогою світове співтовариство привернуло увагу до проблеми забезпечення прав людини, яка перестала розглядатися як суто національна й почала набувати глобального характеру.

Безпосередньо початок глобалізації у сфері цивільного судочинства варто пов'язувати з інтернаціоналізацією норм Декларації прав людини та громадянина, розробкою на її підставі та затвердженням на рівні європейського регіону ЄКПЛ, п. 1 ст. 6 якої закріплено, що кожен при визначенні його цивільних прав та обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, тобто було запроваджено концепт справедливого судочинства. У подальшому наведене право в тій чи іншій інтерпретації було закріплено у ч. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, затвердженого резолюцією Генеральної асамблеї ООН 2200А (XXI) від 16.12.1966 р. [470, с. 42], п. 1, 5 ст. 8 Американської конвенції про права людини 1969 р. [20], п. 1 ст. 7 Африканської хартії прав людини та народів 1981 р. [29], п. 1 ст. 6 Конвенції СНД про права й основні свободи людини 1995 р. [295], ст. 47 Хартії Європейського Союзу про основні права, підписаної Європейським парламентом, Радою Європейського Союзу та Європейською комісією 07.12.2000 р. [674, с. 130–131].

Однак вирішальне значення для утвердження концепту справедливого судового розгляду мало не лише прийняття ЄКПЛ, а й створення та подальша діяльність ЄСПЛ, який є єдиним органом, уповноваженим тлумачити норми Конвенції й рішення якого є обов'язковими при розумінні її змісту і при цьому не лише для сторін у справі (ст. 46 Конвенції), а й для інших держав-учасниць Конвенції, які навіть ратифікували її пізніше, ніж було ухвалене відповідне

рішення. Саме в результаті його діяльності текст ЄКПЛ втратив самодостатнє значення і перетворився на один із головних елементів ширшої системи зобов'язань держав [743, с. 28], право на справедливий судовий розгляд набуло уніфікованого характеру та почало розглядатися як певний стандарт відправлення правосуддя, дотримання якого є обов'язковим для всіх країн, що ратифікували ЄКПЛ.

У другій половині XX століття у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах склалася певна кризова ситуація, яка характеризувалася тим, що цивільне судочинство перестало бути спроможним відповідати викликам часу і забезпечувати ефективний захист прав та свобод людини і громадянина. Такий стан був зумовлений впливом негативних чинників, що послаблювали ефективність судочинства і водночас активізували держави в пошуках нових орієнтирів та шляхів подолання проблем у сфері цивільного судочинства на наднаціональному рівні [695, с. 9]. Як наслідок, у Європі наприкінці 60-х років XX століття почали з'являтися різні міжнародні проекти порівняльно-правового характеру, гаслом яких було те, що «... функцією порівняльного дослідження має бути не лише описування права, а й робота над його удосконаленням», увагу в яких було зосереджено на проблемах, спільних на той момент для країн-учасниць. Перший проект розпочався у 1971 р. з міжнародної конференції у Флоренції, на якій обговорювалися основні цінності цивільного процесу. У межах другого, що тривав до кінця 1970-х рр., розглядалися питання надання правової допомоги бідним, представництва «розкиданих (*diffuse*) інтересів» та всієї сфери «доступу до правосуддя» [794, с. 21–24]. У подальшому наведені проекти об'єдналися в рух «Доступ до правосуддя», діяльність якого окреслила три глобальні проблеми, що потребували вирішення: доступ до правосуддя малозабезпечених і соціально незахищених верств населення, захист групових інтересів та створення альтернативних способів вирішення спорів як наряду покращення доступу до правосуддя поряд із судовою формою захисту [57, с. 101]. Учасники руху проаналізували національні механізми подолання зазначених вище проблем й спробували виробити рекомендації щодо найбільш ефективних із них.

Надалі окреслені в межах руху «Доступ до правосуддя» проблеми доктринального характеру визначили три основні напрями, згідно з якими відбувається подальша інтернаціоналізація сфери цивільного судочинства. Варто зазначити, що цьому сприяла діяльність різних установ. Так, у межах першого напрямку, тобто забезпечення можливості вільного доступу осіб до правосуддя, особливу роль відігравав ЄСПЛ. Останній у своєму рішенні в справі *Golder v. United Kingdom* уперше в 1975 р. вказав, що було б неприпустимо, аби ст. 6 (п. 1) Конвенції містила детальний опис гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах, і не захищала б передусім те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, – доступ до суду. Такі характеристики процесу, як справедливість, публічність, динамізм втрачають сенс, якщо немає самого судового розгляду [833]. В іншому рішенні *Airey v. Ireland* в 1979 р. ЄСПЛ наголосив, що фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні, й указав, що Конвенція спрямована на те, щоби гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними і здійснюються на практиці [763].

У результаті право на доступ до правосуддя стало розглядатися як складова права на справедливий судовий розгляд, його було визнано самостійним об'єктом захисту за допомогою конвенційного механізму, визначені вимоги, яким мають відповідати як самі національні системи судочинства, так і безпосередньо процедури розгляду справ.

Тобто, як слушно зазначається у літературі, держави-учасниці ЄКПЛ зобов'язані створювати достатні й оптимальні умови щодо забезпечення доступності правосуддя як загальновизнаного міжнародного стандарту справедливого судочинства. Його недотримання має наслідком покладення обов'язку сплатити справедливу сатисфакцію на користь потерпілої сторони (ст. 41 ЄКПЛ), тобто застосування негативних наслідків до країни-порушниці. Крім того, особливо варто наголосити, що, починаючи з 2004 р. ЄСПЛ почав ухвалювати так звані пілотні рішення, які стосуються невирішеної структурної або системної проблеми держави-учасниці Конвенції і які спонукають ту чи іншу

державу до прийняття відповідних заходів загального характеру щодо їх подолання. Інакше кажучи, держави мають не лише виконати рішення ЄСПЛ, а й внести відповідні зміни до порядку відправлення правосуддя на національному рівні.

За своєю сутністю європейська система захисту прав людини, незалежно від традицій та еволюції національних законодавств, має субсидіарний характер, при цьому синергетичний ефект дії ЄКПЛ в національних правопорядках досягається саме внутрішньою судовою практикою. Власне, йдеться про ключові питання, новий рівень професіоналізму судової практики в контексті застосування Конвенції. Дуже точно цей аспект помітив Мікеле де Сальвіа, стверджуючи, що національний суддя відтепер пов'язаний завданням проголошення права як суддя з прав та свобод, у результаті чого він є першим суддею з прав людини. Отож особа, яка звертається до суду, знає, що вона має право посилатися в судах на Європейську конвенцію в тому сенсі, в якому вона тлумачиться Страсбурзьким судом [175, с. 21]. У кожному конкретному випадку суд повинен обрати належний спосіб виконати норму міжнародного права. Інтерпретуючи відповідну норму, суддя, з-поміж іншого, зобов'язаний враховувати як буквальний текст нормативного акта, так і його тлумачення міжнародними судовими установами, сприймаючи це через призму системності всього міжнародно-правового середовища, а також намірів сторін при укладенні договору, здійснюючи таким чином адаптацію норми до внутрішнього законодавства. Наведений синергетичний зв'язок європейської системи захисту прав людини і цивільного процесу відображає істотний аспект його глобалізації, оскільки в цьому випадку маємо справу із, так би мовити, інтернаціоналізацією цивільного процесу з точки зору загальної тенденції розвитку процесуального права, коли, по суті, національні підходи до здійснення правосуддя дедалі частіше вимагають забезпечення загальних стандартів юридичної безпеки та розгляду справ.

Обґрунтованою доцільно визнати думку В. В. Комарова, згідно з якою фундаменталізація прав людини і визнання права на справедливий судовий розгляд як інтегруючого чинника національних процесуальних систем стала

підставою для подальших колективних зусиль з гармонізації політики посилення ефективності цивільного судочинства. Зацікавленість міжнародного співтовариства у розвитку доступності правосуддя як єдиного й універсального стандарту справедливого судочинства, необхідного для забезпечення захисту прав і свобод, які гарантуються у кожній демократичній правовій державі, та втілення цього стандарту в національні правові системи сприяла тому, що зусиллями країн-учасниць Ради Європи було вироблено й прийнято Комітетом Міністрів Ради Європи резолюції і рекомендації з питань забезпечення простішого доступу громадян до ефективного правосуддя [144, с. 485].

Серед найбільш значущих можна визначити: Резолюцію (76) 5 від 18.02.1976 р. про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах [397, с. 243]; Резолюцію (78) 8 від 02.03.1978 р. про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації [397, с. 244–245]; Рекомендацію № R (81) 7 від 14.05.1981 р. щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя [397, с. 241–242]; Рекомендацію № R (84) 5 від 28.02.84 р. щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя [397, с. 299–302]; Рекомендацію № R (86) 12 від 16.09.1986 р. щодо заходів з попередження та зменшення надмірного робочого навантаження в судах [397, с. 142–143]; Рекомендацію № R (93) 1 від 08.01.1993 р. про ефективний доступ до закону і правосуддя найбідніших верств населення [397, с. 246–247]; Рекомендацію № R (95) 5 від 07.02.1995 р. щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах [397, с. 303–306]; Рекомендацію № R (2000) 2 від 19.01.2000 р. щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини [397, с. 307]; Рекомендацію Rec (2004) 6 від 12.05.2004 р. щодо вдосконалення національних засобів правового захисту [397, с. 313–318]; Рекомендацію CM/Rec (2010) 12 від 17.11.2010 р. щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [192, с. 41–45] тощо.

У вказаних міжнародних актах пропонувалися різні варіанти стосовно можливого удосконалення національних систем судового захисту. Незважаючи на те, що наведені вище резолюції та рекомендації не мають юридичної сили для держав-членів, їх водночас можна розглядати як авторитетні узгоджені висновки легітимних представників усіх держав-членів організації, а отже, як узагальнення належної практики та принципів, що мають бути досягнуті кожною державою-членом. Таким чином, це – норми, які мають дуже важливий авторитет і, як зазначається у літературі, можуть формувати так зване м'яке право [356, с. 156–167; 250, с. 26–32].

Другий напрям спрямований на забезпечення захисту групових і колективних інтересів. Незважаючи на те, що наведена проблема, як уже йшлося, була визначена як глобальна у межах «другої хвилі» руху «Доступ до правосуддя», тривалий час і на доктринальному, і на наднаціональному рівнях не робилося жодної спроби запропонувати ефективний універсальний механізм її подолання. Хоча, слід зауважити, що на рівні окремих держав запроваджувалися окремі позови та процедури [794, с. 35–48; 875]. Ситуація дещо змінилася у результаті прийняття в рамках Ради Європи низки актів, у яких країнам-членам пропонувалося розробити та впровадити на національному рівні деякі процедури в окремих категоріях справ: Директива Ради 84/450/ЄЕС від 10.09.1984 р. про наближення законів, підзаконних актів та адміністративних положень держав-членів щодо реклами, яка вводить в оману; Директива Європейського Парламенту та Ради 2004/48/ЄС від 29.04.2004 р. щодо забезпечення прав на інтелектуальну власність; Директива Європейського Парламенту та Ради 2005/29/ЄС від 11.05.2005 р. про недобросовісні комерційні практики відносно споживачів на внутрішньому ринку; Білий папір щодо позовів про відшкодування шкоди, спричиненої порушенням антимонопольних правил ЄС від 02.04.2008 р. [972]; Директива Європейського Парламенту та Ради 2009/22/ЄС від 23.04.2009 р. щодо судових заборон для захисту інтересів споживачів; Резолюція Європейського Парламенту від 02.02.2012 р. «У напрямку до послідовного європейського підходу до колективного захисту прав» (2011/2089(INI)) тощо. Так, у розробленій

Європейською Комісією Рекомендації стосовно загальних принципів щодо судових заборон і компенсаторних механізмів колективного захисту прав у державах-членах у разі порушення прав, гарантованих відповідно до права Союзу (2013)3539/3, було визначено базові принципи, які мають дотримуватися на національному рівні державами-членами під час запровадження систем колективного захисту (*collective redress systems*) [801]. Однак варто наголосити, що вказані акти мають субсидіарний характер і не можуть безпосередньо впливати на запровадження на національному рівні певної процедури.

У межах третього напрямку інтенсивно розвиваються уніфіковані міжнародні модельні норми та практики, а також національне законодавство у сфері альтернативного вирішення спорів (АВС). Як свого часу зазначав М. Каппеллетті, у деяких спорах традиційний змагальний судовий процес не може бути найкращим способом забезпечення ефективного відновлення прав. У таких випадках має бути віднайдена реальна альтернатива ординарним судам та звичайним судовим процедурам [795, с. 287].

Так, у рамках ООН було вироблено Погоджувальний регламент ЮНСІТРАЛ, рекомендований Генеральною Асамблеєю ООН (Резолюція 35/52 від 04.12.1980 р.) [293, с. 43–50] та Типовий Закон ЮНСІТРАЛ про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру 2002 р. Зважаючи на це, Радою Європи було прийнято низку рекомендацій: Рекомендації № R (81) 7 від 14.05.1981 р. щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя [397, с. 242] та Рекомендації № R(86)12 від 16.09.1986 р. щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах [397, с. 142], про які вже йшлося раніше; Рекомендації Rec (98)1 щодо медіації в сімейних справах [397, с. 417–419]; Рекомендації Rec (99) 19 щодо медіації в кримінальних справах [397, с. 420–422]; Рекомендації Rec (2001) 9 щодо альтернативи судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами – приватними особами [397, с. 423–425]; Рекомендації Rec (2002)10 щодо медіації в цивільних справах [397, с. 426–428]. Натомість Європейська комісія з ефективності правосуддя на розвиток зазначених рекомендацій прийняла

низку Керівних принципів для кращого виконання відповідних Рекомендацій [397, с. 429–435, 436–441, 442–448].

Окремо варто наголосити на підготовленій у 2002 р. Комісією Європейського співтовариства у Брюсселі Зеленій книзі з альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах [837], в якій ставилося за мету вивчення та узагальнення національних практик АВС для вироблення загальних стандартів у сфері АВС. Окрім того, у рамках ЄС було прийнято Директиву 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21.05.2008 р. з окремих аспектів медіації у цивільних та комерційних справах. Не менш важливе значення має також інтенсивний розвиток на міжнародному рівні процесів гармонізації та уніфікації міжнародного комерційного арбітражу. Йдеться насамперед про Конвенцію про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р., Європейську конвенцію про зовнішньоторговельний арбітраж 1961 р., Угоду про порядок вирішення спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, підписану урядами держав-учасниць СНД 2003.1992 р. у м. Києві, тощо. Також заслуговують на увагу документи, пов'язані, зокрема, зі спробами уніфікації арбітражної процедури, провідне значення серед яких мають Арбітражний регламент ЮНСІТРАЛ, прийнятий Генеральною асамблеєю ООН (Резолюція 31/98 від 15.2.1976 р.) та Типовий закон про міжнародний комерційний арбітраж, прийнятий Генеральною асамблеєю ООН (Резолюція 40/72 від 11.12.1985 р.), Арбітражний регламент Європейської економічної комісії ООН від 20.01.1966 р.

Характеризуючи глобалізацію у сфері цивільного судочинства, потрібно зазначити про появу тенденцій щодо гармонізації процесуального законодавства ЄС. Так, у 1987 р. Європейською спільнотою було створено групу вчених із представників країн-членів ЄС, яку очолив М. Сторм для розробки Єдиного модельного кодексу держав-членів ЄС. Створення цієї групи та розробка проекту не в останню чергу були пов'язані з тим, що до того часу окреслена проблема в науковому середовищі обговорювалася достатньо активно. У 1994 р. група підготувала Фінальний звіт зі зближення процесуального права ЄС, який складається з кількох частин: передмови, основного звіту та звіту робочої групи.

Завдяки порівняльному дослідженню різних систем процесуального права робоча група змогла визначити подібне та відмінне, що надало можливість запропонувати 14 найперспективніших для подальшої апроксимізації питань. Майже всі запропоновані у Фінальному звіті ідеї для подальшого зближення стали основою для законодавчих ініціатив ЄС [239, с. 27–38]. У результаті було прийнято низку регламентів: Регламент ради ЄС № 2201/2003 від 27.11.2003 р. про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у сімейних справах та справах щодо відповідальності батьків за дітей; Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС від 21.04.2004 р. № 805/2004 про введення Європейського виконавчого листа для безспірних вимог; Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС від 12.12.2006 р. № 1896/2006 про Європейський порядок видачі судового наказу про сплату; Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС від 11.07.2007 р. № 861/2007 про затвердження європейської процедури врегулювання спорів з невеликою ціною позову; Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС від 12.12.2012 р. № 1215/2012 про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних комерційних справах тощо.

Деякі дослідники проблем гармонізації цивільного процесу ЄС в аспекті законодавчої діяльності її органів, як уже зазначалося, стверджують, що цим досягнутий універсалізм системи процесуальних правил ЄС, а система цивільного процесуального законодавства має ієрархічну структуру, конструкцію, а також внутрішню єдність [239, с. 65, 72, 104–105]. Однак, на мій погляд, такі уявлення про ієрархічну побудову теоретичної моделі цивільного процесуального законодавства, а також припущення щодо теоретичної та практичної можливості запровадження єдиних підстав для здійснення судочинства з метою уникнення фрагментарних і безсистемних змін європейського цивільного процесуального права є спірними. Більше того, прихильники вказаного підходу допускають, що цивільний процес ЄС, як і європейське цивільне процесуальне право, є частиною міжнародного цивільного процесу. Такі судження принципово суперечать природі цивільного процесу ЄС як частині інтеграційного права й інтеграційного правопорядку ЄС [363, с. 137–138].

Цікаво, що власне ідеологи концепції цивільного процесу ЄС висловлюються достатньо стримано стосовно результатів реалізації проекту зближення. Так, М. Сторм зазначив, що комісія сформулювала низку правил, спрямованих на погодження правил усередині ЄС. Найбільш важливим результатом доповіді групи щодо зближення, безсумнівно, стало загальне розуміння того, що нарівні ЄС має бути створена загальна юрисдикція для вирішення цивільних справ. Відповідно, у цьому напрямі було прийнято низку актів ЄС. Проте, на його думку, у політичних діячів ЄС немає розуміння того, як надати погоджений набір загальних процесуальних норм для ЄС [144, с. 20]. Однак при подальших спробах гармонізувати цивільний процес в Європі доцільно, як і раніше, виходити з поглибленого розуміння доступу до правосуддя, оскільки тенденція до гармонізації процесуального законодавства є незворотною. Водночас гармонізація законодавства має ґрунтуватися на горизонтальній гармонізації замість вертикальної і при цьому необхідно зробити чіткий вибір стосовно взаємодії цивільного процесу ЄС з національними цивільними процедурами. Натомість Х. Е. Крамер і С. Х. ван Рее звертають увагу на такі проблемні питання, як політичні основи подальшої гармонізації цивільного процесу, виходячи з того, що на даний момент правовою підставою гармонізації цивільного процесу ЄС є ст. 81 Договору щодо функціонування ЄС. На думку цих вчених, у сучасних умовах найбільш важливою є проблема секторального підходу при формуванні політики гармонізації та забезпечення доступності правосуддя, хоча останній обмежується можливістю поширення в універсалізації доступності правосуддя [920, с. 39–63; 860, с. 121–139].

Зазначаючи про глобалізацію в сфері цивільного судочинства, окремо варто зауважити про тенденції щодо появи так званої модельної нормотворчості. Так, у 1988 р. Іbero-американським інститутом процесуального права був підготовлений Іbero-американський модельний кодекс цивільного судочинства, у 2004 р. Американським інститутом права спільно з Міжнародним інститутом уніфікації приватного права були прийняті Принципи транснаціонального цивільного процесу та Правила трансграничного цивільного процесу [476]. У зазначених

актах відображено сучасні найбільш прогресивні концепти цивільного судочинства, що втілюють правові ідеї, виправдані багаторічною практикою в країнах з достатньо розвинутою системою судочинства, що найбільш адекватно відображають ідеали відправлення правосуддя. Незважаючи на необов'язковий характер наведених актів, у деяких випадках специфічну сферу застосування, вони можуть слугувати певними орієнтирами під час реформування та кодифікації цивільного процесуального законодавства.

Виходячи з наведеного, на мій погляд, можна зробити висновок, що глобалізація у сфері цивільного судочинства має похідний від загальних глобалізаційних процесів характер. Вона проявляється у створенні так би мовити наднаціональної правової процесуальної системи, що є наслідком висхідної інтернаціоналізації процесуальних механізмів та її подальшої взаємодії з національними системами судочинства на умовах низхідної інтернаціоналізації. В основу цього покладено ідею фундаменталізації прав людини і забезпечення доступності правосуддя як міжнародного стандарту справедливого судочинства. Особливість та роль глобалізації полягає в уніфікації судових процедур розгляду цивільних справ з метою забезпечення їх ефективності, а також гармонізації процесуального законодавства у рамках ЄС.

Висновки до Розділу 1

Судова влада – це внутрішньодержавна загальноправова модель процесуальних правовідносин, які виникають між судами й іншими учасниками цивільного процесу з метою подолання невизначеності у суб'єктивних правах та обов'язках. Змістом таких правовідносин є здійснення правосуддя і проведення іншої процесуальної діяльності у спеціальній процесуальній формі, закріпленій в чинному законодавстві, яка має назву судочинства та залежно від категорій справ поділяється на цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне і конституційне. За межами судочинства судова влада реалізовуватися не може.

Під правосуддям доцільно розуміти процесуальну діяльність суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій, пов'язану з вирішенням спору про суб'єктивні права й обов'язки з метою захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав, свобод та інтересів, що відбувається у межах справедливих (належних) судових процедур. Процесуальна діяльність суду під час розгляду справ в порядку наказного й окремого провадження, про оскарження рішень третейських судів і про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, у виконавчому провадженні, діяльність Верховного Суду України тощо не є правосуддям, хоча здійснюється у порядку цивільного судочинства.

Сутність судової влади як внутрішньодержавної загальноправової моделі необхідно розкривати через сукупність вимог, що пред'являються до процесуальних правовідносин: винятковість, доступність, легітимність, особлива предметна сфера функціонування, провіденціальність, процесуальна форма існування, особливий статус судових рішень у системі рішень органів влади.

Під функціями судової влади потрібно розуміти зумовлені предметною сферою її функціонування та закріплені на законодавчому рівні основні напрями реалізації судової діяльності, обумовлені поставленою метою, специфікою предмета такої діяльності та формами її здійснення, що відображають соціальне призначення й особливе місце судової влади у певному суспільстві. Як критерії виділення функцій судової влади необхідно використовувати: предметну сферу функціонування судової влади; мету судової діяльності; предмет судової діяльності та процесуальну форму, в якій така діяльність має відбуватися. У сфері цивільного судочинства суд виконує п'ять функцій: правосуддя; установчу; забезпечувальну; функцію судового контролю та функцію уніфікації судової практики.

Під принципом спеціалізації судової діяльності як організаційно-функціональним принципом варто розуміти правову засаду, що є конституційним параметром правосуддя та потребує запровадження «розподілу праці» при реалізації судової влади в інституційній і процесуальній сферах з метою

забезпечення доступності правосуддя та посилення ефективності судової форми захисту. Спеціалізація може бути як синхронною, тобто відбуватися в інституційній сфері з одночасним запровадженням у процесуальній сфері судових процедур, у яких відображається й специфіка судової діяльності, так і асинхронною, тобто здійснюватися або в інституційній сфері з поширенням на спеціалізовані суди (суддів) загальних правил реалізації судової влади, або за відсутності інституційних змін вводити диференціацію форм судочинства та судових процедур.

Найбільш оптимальною для України на сучасному етапі розвитку суспільних відносин є синхронна спеціалізація некримінальної сфери судової діяльності, що передбачає функціонування загальних та адміністративних судів як спеціалізованих, діяльність яких має здійснюватися з дотриманням єдиної цивільної процесуальної форми, диференційованої за специфікою процесуально-правового режиму на цивільну й адміністративну форми судочинства. Розмежування предметної юрисдикції судів має відбуватися лише за характером правовідносин, що є предметом спору, виходячи з їх віднесення або до «сім'ї» приватного, або до «сім'ї» публічного права. Врахування особливостей окремих груп матеріальних правовідносин (трудових, сімейних, земельних, господарських тощо) за потреби може здійснюватися шляхом запровадження спеціалізації на мікрорівні, тобто спеціалізації суддів.

Цивільна процесуальна форма є науковою категорією, яка становить остов судової влади й формулює сукупність директив, яким повинна відповідати функціонуюча модель цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у справі з метою подолання невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. Її основним призначенням є «програмування» умов для максимально ефективного досягнення мети та забезпечення належного здійснення цивільного судочинства. Вона відтворює відповідний процесуальний режим регулювання та характеризується такими ознаками: нормативність, системність, залежність від принципів цивільного процесуального права, «алгоритмічність», єдність, здатність до диференціації, імперативність.

Цивільна процесуальна форма по вертикалі диференціюється на судові процедури та провадження. Під судовими процедурами необхідно розуміти сукупність процесуальних дій, які спрямовані на вирішення суто процесуальних питань, що виникають як під час розгляду справи в суді, так і після нього або після несудового юрисдикційного процесу, вчиняються у певній нормативно визначеній послідовності, з належним процесуальним оформленням їх початку та закінчення, мають напівавтономний, допоміжний характер та жодним чином не пов'язані з матеріальними охоронюваними правовідносинами. Провадження – це сукупність процесуальних дій, спрямованих на реалізацію певної функції судової влади, що здійснюються з дотриманням вимог цивільної процесуальної форми з деякими особливостями, які проявляються або у спрощенні, або в ускладненні порядку розгляду і вирішення справ. Враховуючи функції судової влади, потрібно виділяти три провадження: позовне, окреме та наказне.

По горизонталі цивільну процесуальну форму слід диференціювати на правозастосовні цикли, під якими необхідно розуміти сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення мети, заради якої особа звернулася до суду, а також суд та інші учасники процесу здійснювали свою діяльність, що закінчується ухваленням судового рішення, в якому справа вирішується по суті, або розгляд справи припиняється без ухвалення рішення. Для цивільного судочинства характерна наявність таких правозастосовних циклів: розгляд справи в суді першої інстанції, перегляд судових рішень в апеляційному порядку, перегляд судових рішень в касаційному порядку, перегляд судових рішень у Верховному Суді України, перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами та виконання рішення.

Кожен правозастосовний цикл поділяється на стадії. Під останніми доцільно розуміти сукупність процесуальних дій, спрямованих на досягнення найближчої процесуальної мети, що характеризуються специфічним колом суб'єктів, мають власний зміст, оформлюються відповідним чином за допомогою судових рішень і проходять три етапи правозастосовної діяльності (встановлення фактичних обставин, вибір та аналіз правової норми, застосування правової норми й

ухвалення відповідного рішення). У кожному правозастосовному циклі наявні три стадії: порушення справи; підготовка до судового розгляду; судовий розгляд.

Глобалізація у сфері цивільного судочинства має похідний від загальних глобалізаційних процесів характер. Вона проявляється у створенні наднаціональної правової процесуальної системи як наслідку висхідної інтернаціоналізації процесуальних механізмів, та її подальшій взаємодії з національними системами судочинства на умовах низхідної інтернаціоналізації. В її основу покладено ідею фундаменталізації прав людини та забезпечення доступності правосуддя як міжнародного стандарту справедливого судочинства. Особливість її полягає в уніфікації судових процедур розгляду цивільних справ з метою забезпечення їх ефективності, а також гармонізації процесуального законодавства в рамках ЄС.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА СУМІЖНІ ІНСТИТУТИ ЮСТИЦІАРНОЇ СФЕРИ

2.1. Природа та фундаментальне значення права на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві

Пріоритетним напрямом реформування системи цивільного судочинства у сучасних умовах є гармонізація національного процесуального законодавства із міжнародними стандартами справедливості правосуддя. Із цієї точки зору фундаментальне значення для теорії та практики правозастосування має право на справедливий судовий розгляд як одне з основоположних прав людини у демократичній державі.

Концептуалізація права на справедливий судовий розгляд пов'язана із закріпленням його у низці міжнародних актів, зокрема Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. ст. 8, 10), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. (ч. 1 ст. 14), Хартії основних прав Європейського Союзу (ст. 47), та набуттям ними статусу загальновизнаної норми міжнародного права. Водночас вирішальне значення для становлення концепту справедливого судочинства мало прийняття ЄКПЛ, у п. 1 ст. 6 якої закріплено право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. На рівні національного законодавства певним відповідником права на справедливий судовий розгляд (право на справедливий суд) можна вважати право на судовий захист, гарантоване ст. 55 Конституції України та ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Зазначене положення відображено і на рівні цивільного процесуального законодавства, адже відповідно до ст. 1 ЦПК завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених,

невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Дослідженню різних аспектів права на справедливий судовий розгляд були присвячені праці таких, зокрема, вітчизняних і зарубіжних учених, як: С. Ф. Афанасьєв, Р. О. Куйбіда, Д. Гом'єн, Д. Харіс, В. В. Городовенко, М. Де Сальвіа, М. Л. Ентін, І. Б. Коліушко, В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара, Т. М. Нешатаєва, О. Б. Прокопенко, О. І. Рабцевич, Е. Л. Трегубов, Т. А. Цувіна, С. Шевчук [28; 38; 125; 133; 175; 272, с. 248–254; 280; 494; 510; 695; 720, с. 231–348].

Аналіз наукової літератури та практики ЄСПЛ свідчить про те, що на сьогодні не вироблено єдиного підходу до розуміння сутності та значення права на справедливий судовий розгляд, його структури. На мою думку, вказане поняття може розглядатися принаймні у двох значеннях: по-перше, як суб'єктивне право в контексті концепції прав людини; по-друге, як система мінімальних вимог, дотримання яких має забезпечити держава при зверненні особи до суду, тобто як позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах.

Дослідження сутності права на справедливий судовий розгляд у контексті вчення про права людини пов'язане насамперед із визначенням його місця у каталозі прав людини, зокрема, з віднесенням його до певної групи прав людини, серед яких найчастіше виокремлюють громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права. У літературі не розроблено єдиного підходу до цього питання: одні вчені відносять таке право до політичних прав, інші – до громадянських. Проте у більшості випадків воно розглядається лише як гарантія реалізації інших прав безвідносно до певної групи [506, с. 269–271; 214, с. 146; 395, с. 53–57].

На моє переконання, право на справедливий судовий розгляд не належить до жодної із зазначених груп прав людини. У цьому контексті слід виходити із підходу, запропонованого в практиці ЄСПЛ та зарубіжній літературі, відповідно до якого права, закріплені у ЄКПЛ, поділяються на дві групи: субстантивні (матеріальні) та процесуальні [867, с. 174]. З цієї точки зору класифікація прав

людини на громадянські, політичні й інші права застосовна лише щодо субстантивних прав. Натомість ст. 6 ЄКПЛ стосується суто процесуальних вимог, а тому право на справедливий судовий розгляд не може належати до жодної із зазначених груп. З огляду на це правильною вбачається позиція деяких вітчизняних вчених [547, с. 45–46; 494, с. 62–63] щодо необхідності виділення окремої групи прав людини – юридичних або процесуальних прав, які передбачають доступ індивіда до системи справедливого судочинства. Інколи такі права називають «правами у взаємодії з державою» [258, с. 191]. На думку М. Антонович, юридичні (процесуальні) права – це ті права, яких людина потребує для захисту всіх інших прав. Отже, їх можна поставити в один ряд із зазначеними вище видами прав, які виділяються за характером потреб людини, а саме: фізичними, особистісними, культурними, економічними та політичними [22, с. 13–14]. Проте, незважаючи на визнання необхідності виокремлення процесуальних прав, автори все одно зводять їх сутність лише до забезпечення захисту інших прав. Вважаю, такі твердження є лише частково правильними, адже, незважаючи на те, що право на справедливий судовий розгляд забезпечує механізм захисту інших матеріальних прав, цим його сутність і значення не вичерпуються, бо воно має свою іманентну цінність та аксіологічне значення для правової держави.

Слушною, як на мене, вбачається позиція Л. Мея, згідно з якою значення процесуальних прав розкривається завдяки двом основним цілям, яким вони слугують. По-перше, процесуальні права мають інструментальну цінність, адже забезпечують захист субстантивних прав. По-друге, процесуальні права мають і самодостатню цінність, адже становлять частину принципу верховенства права, дозволяючи системі права виходити із каталогу субстантивних прав та мінімізуючи прояви сваволі влади. У такому сенсі процесуальні питання і процесуальні права перестають бути другорядними, якщо існує усвідомлення того, що відповідні процедури – щонайменше частково визначальні для верховенства права, і якщо належна процедура не застосовується, тоді верховенство права наражається на небезпеку [879, с. 51, 52, 58].

На мій погляд, сьогодні можна з упевненістю говорити про самоцінність права на справедливий судовий розгляд як елемента принципу верховенства права. З цього виходить у своїх рішеннях і ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що верховенство права є одним із основоположних принципів у демократичному суспільстві, який властивий кожній статті ЄКПЛ. Так, у рішеннях ЄСПЛ щодо тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ елементами верховенства права визнаються такі складові права на справедливий судовий розгляд, як: доступ до суду; суб'єктивна неупередженість суду; принцип правової визначеності; обов'язковість виконання судових рішень; заборона втручання законодавця у відправлення правосуддя [833; 787]. Про самодостатність права на справедливий судовий розгляд свідчить і той факт, що ЄСПЛ визнає його порушення безвідносно до того, чи були порушені інші матеріальні права, закріплені ЄКПЛ. Окрім того, важливим у цьому аспекті є те, що право на розгляд справи та виконання рішення у розумний строк можуть бути самостійними об'єктами судового захисту в контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ, що дає змогу говорити про певну субстантивізацію права на справедливий судовий розгляд у практиці ЄСПЛ.

Таким чином, право на справедливий судовий розгляд є процесуальним правом людини, функція якого може бути зведена до двох основних положень: по-перше, зазначене право є правом для захисту інших прав і з цієї точки зору воно є метою-правом [829, с. 855–906]; по-друге, воно має власну самодостатню цінність як складова принципу верховенства права.

Водночас право на справедливий судовий розгляд належить до позитивних прав людини, які визначаються як права, що закріплюють позитивний аспект свободи, і їх реалізація неможлива без відповідної забезпечувальної діяльності з боку державних інституцій [679, с. 22]. Із цим пов'язане друге розуміння права на справедливий судовий розгляд як позитивного зобов'язання держави забезпечити мінімальні гарантії процедурної справедливості при розгляді справ у національних судах. У такому сенсі можна погодитися із вченими, які вважають право на справедливий судовий розгляд загальновизнаною нормою міжнародного права *jus cogens* [510, с. 84–89]. Для держав, що ратифікували ЄКПЛ, норма про право на

справедливий судовий розгляд набула статусу імперативної, когентної, і варіативність її застосування може мати місце, однак з урахуванням практики ЄСПЛ [28, с. 23].

Зазначене також свідчить про певну аксіоматизацію справедливості правосуддя та визнання права на справедливий судовий розгляд загальним принципом права, характерним для права більшості держав. Із таких засад виходить і ЄСПЛ у справі *Golder v. UK*, зазначаючи, що принцип, відповідно до якого спір цивільно-правового характеру може бути переданий до суду, належить до повсюдно визнаних основних принципів права; це справедливо і щодо принципу міжнародного права, який забороняє відмову в правосудді. У контексті зазначених принципів необхідно тлумачити і ст. 6 ЄКПЛ [833].

Важливе значення має також питання про сферу застосування права на справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ у своїй практиці вивів чотири критерії, які застосовуються для з'ясування можливості поширення гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ до конкретних проваджень. По-перше, право або обов'язок, що розглядаються судом, мають передбачатися національним законодавством, хоча б на спірних підставах. По-друге, право чи обов'язок мають бути спірними. По-третє, у результаті розгляду справи повинно мати місце визначення прав та обов'язків. По-четверте, права або обов'язки мають визнаватися цивільними у контексті практики ЄСПЛ [871].

Найбільші складнощі для правозастосування виникають у зв'язку із тлумаченням четвертого критерію, а саме: визначення того, чи відповідають певні права або обов'язки так званому критерію цивілістичності. Згідно із практикою ЄСПЛ поняття «цивільні права і обов'язки» не може тлумачитися винятково з посиланням на національне право відповідної держави, адже це поняття у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ є автономним [858]. На ранніх етапах ЄСПЛ тлумачив його через призму дихотомії приватного та публічного права, застосовуючи гарантії ст. 6 лише щодо приватних прав. Проте із часом очевидними стали недоліки такого підходу, через що в подальшому для вирішення питання про те, чи належить певне право до цивільних, ЄСПЛ передусім з'ясовував, чи були вирішальними у справі майнові інтереси особи [915]. Це призвело до виокремлення іншої ознаки

цивільних прав, якими відтепер вважалися передусім майнові права. У більш пізній практиці, однак, зазначається, що провадження не стає «цивільним» лише на підставі того, що в ньому порушується майнове питання. Наприклад, у податкових спорах вирішуються питання про матеріальні інтереси, але просте доведення, що спір має «матеріальний» характер, не є достатнім для визнання застосовності п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Згідно із традиційним прецедентним правом стосовно держави чи підконтрольних їй органів можуть існувати «матеріальні» обов'язки, які для цілей цієї статті мають розглядатися як такі, що належать винятково до сфери публічного права і не охоплюються поняттям «цивільні права і обов'язки» [823].

При цьому ЄСПЛ акцентує увагу на тому, що провадження, які за національним правом класифікуються як частина «публічного права», можуть підпадати під сферу застосування «цивільної» частини ст. 6, якщо підсумок розгляду такої справи має вирішальне значення для приватних прав і обов'язків, коли йдеться, наприклад, про продаж землі, соціальний захист, анулювання державним органом влади чи зупинення ним права займатися певним видом професійної діяльності, видачу ліцензії на продаж алкогольних напоїв, надання дозволів чи інших актів державного органу влади, що є умовою законності контракту між приватними особами; окремі спори у сфері державної служби, якщо заявлене право є «виключно економічним», приміром, оскарження рівня оплати праці чи пенсії, якщо дискреційні повноваження адміністративних органів не є предметом спору [823]. Натомість п. 1 ст. 6 ЄКПЛ не поширюється на спори про право виставляти свою кандидатуру на виборах, спори щодо державної служби, спори про депортацію іноземців, податкові спори [890] тощо.

Визначальним для сфери застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ є також автономне тлумачення поняття «суд» у практиці ЄСПЛ. Так, зазначається, що поняття «суд» не обов'язково має розглядатися як суд класичного типу, інтегрований у стандартну систему судів держави. Для того, щоб вважатися «судом» для цілей цієї статті певний орган, по-перше, повинен мати повну юрисдикцію щодо вирішення правових і фактичних питань. По-друге, висновки інших органів не повинні бути для нього обов'язковими. По-третє, рішення такого органу мають бути

обов'язковими, здійсненими та не можуть змінюватися органами несудової влади [798]. Виходячи із такої логіки, ЄСПЛ у справах проти України «судом» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ визнавав комісію з трудових спорів [922], Вищу раду юстиції [898], парламентський комітет [898], міжнародний комерційний арбітраж [918].

Неоднаковість термінології, що використовується у науковій літературі («право на справедливий судовий розгляд»; «право на суд»; «право на справедливий суд»), на мій погляд, пов'язана з недоліками перекладу ЄКПЛ. Так, в офіційному українському перекладі ст. 6 ЄКПЛ має назву «Право на справедливий суд». На мою думку, такий переклад не відбиває сутності права, закріпленого у цій статті, тому не можна погодитися із вченими, які вважають такий переклад доречним [494, с. 38]. Офіційні тексти ст. 6 ЄКПЛ англійською та французькою мовами мають назву *Right to a fair trial* та *Droit à un procès équitable* відповідно. Очевидно, що поняття *trial* та *procès* мають перекладатися як «судовий розгляд», а не як «суд» [902, с. 560]. Тобто фактично йдеться про право особи на справедливий судовий розгляд як про право на справедливу судову процедуру, а не про справедливість суду як певної інституції.

Окрім того, звертає на себе увагу подвійне вживання у тексті статті поняття «справедливість»: у її назві (*fair trial*) та у самому тексті статті (*fair hearing*), при цьому різниця між вказаними поняттями залишилася незрозумілою. Дослівний переклад зазначених висловів свідчить, що у першому випадку мається на увазі «справедливість судового розгляду», а в другому – «справедливість слухання». Зважаючи на це, можна зробити висновок, що ЄСПЛ виробив дуальний підхід до розуміння справедливості у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Необхідно погодитися із Н. Ю. Сакарою, яка пропонує розрізняти поняття «справедливий судовий розгляд» у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні це поняття включає всі елементи, передбачені п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У вузькому значенні воно поширюється лише на вимогу справедливості, яка в тексті ст. 6 ЄКПЛ використовується поряд із процесуальними вимогами публічності й розумності строку судового розгляду [547, с. 132–133]. Проте, на мою думку,

можна виокремити ще одне значення процесуальної справедливості у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. А. Бардсен зауважує: на перший погляд, може видатися довільним те, що одні складові широкого поняття «справедливий судовий розгляд» мусять розглядатися як частина «справедливого слухання» у вужчому сенсі, а другі – мають бути досліджені окремо, як специфічні й експліцитні вимоги справедливого відправлення правосуддя, поряд із правом на справедливе слухання. Як вимога про публічний розгляд, так і вимога про ухвалення рішення в розумний строк, могли б визначатися і, ймовірно, визначалися б як включені у поняття «справедливе слухання», якби вони не були прямо зазначені у тексті ст. 6 окремо від вимоги «справедливе слухання» [778, с. 119].

Таким чином, поняття «справедливий судовий розгляд» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ може розглядатися як: 1) право, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (*right to a fair trial*), що включає усі елементи цієї статті; 2) складова права, закріпленого у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що включає лише процесуальні елементи п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (публічність, розумний строк судового розгляду, змагальність, рівноправність сторін, вмотивованість судових рішень тощо); 3) справедливість слухання (*fair hearing*), що включає в себе лише окремі процесуальні елементи п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, які не відображені текстуально в тексті цієї статті, однак виведені у практиці ЄСПЛ (змагальність процесу; рівноправність сторін; вмотивованість судових рішень; недопустимість неналежного стороннього впливу на процес відправлення правосуддя).

В аспекті проблематики, що розглядається, слід звернути увагу на поняття «право на суд». Уперше воно згадується у справі *Golder v. United Kingdom*, де зазначається, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ забезпечує кожному право на розгляд у суді будь-якого спору щодо його прав та обов'язків цивільно-правового характеру. Таким чином, стаття визнає «право на суд», де право доступу як можливість ініціювати судові провадження у цивільній справі є лише однією зі складових. До нього слід додати гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що стосуються організації та складу суду і руху справи. У підсумку все зазначене є правом на справедливий судовий розгляд [833]. У подальшому ЄСПЛ включив до змісту поняття «право на суд» й

інші елементи п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, зокрема, необхідність ухвалення рішення у справі як кінцевого акта, яким завершується розгляд справи по суті [828], його виконання [846] та принцип правової визначеності [811].

Отже, поняття «право на суд» як підструктура права на справедливий судовий розгляд пов'язане насамперед із процесуальними можливостями порушення розгляду справи у суді як передумовою виникнення провадження у суді першої (доступ до суду) або вищих інстанцій (доступ до судів вищих інстанцій), що віиступає прелімінарним елементом права на справедливий судовий розгляд. Окрім того, «право на суд» відображає вимоги до завершального етапу цивільного судочинства, включаючи вимоги ухвалення та виконанням рішення, а також принцип правової визначеності. Зазначені вимоги можуть бути об'єднані у легітимаційний елемент права на справедливий судовий розгляд, що забезпечує легітимацію судових рішень у цивільному судочинстві, гарантуючи їх остаточність і здійсненність в аспекті правової визначеності.

У науковій літературі наявні різні підходи до класифікації елементів права на справедливий судовий розгляд. М. Ентін, зокрема, виокремлює з-поміж них органічні (право на доступ до суду та право на виконання рішення суду); інституційні (незалежність і неупередженість суду, встановленого законом); процесуальні (змагальність процесу, рівність сторін, розумні строки судового розгляду); спеціальні (гарантії кримінального провадження, передбачені п.п. 2, 3 ст. 6 ЄКПЛ) [742, с. 86]. І. Гриценко та М. Погорецький розглядають інституційні (створення суду на підставі закону, його незалежність та безсторонність), організаційно-функціональні (доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність та відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень), функціональні (змагальність процесу, розумні строки розгляду) і спеціальні (гарантії кримінального процесу, закріплені у п.п. 2, 3 ст. 6 ЄКПЛ) елементи цього права [151, с. 4–5].

Наявні й інші підходи. Наприклад, В. В. Комаров і Н. Ю. Сакара виокремлюють: необтяжений юридичними й економічними перешкодами доступ до судової установи; належну судову процедуру; публічний судовий розгляд;

розумний строк судового розгляду; розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом [280, с. 13]. Суголосні позиції висловлювали У. З. Коруч [305, с. 371–375], Е. Л. Трегубов [648, с. 359]. Проте усталеним вважається поділ елементів права на справедливий судовий розгляд на дві групи: інституціональні та процедурні (організаційні й функціональні; статичні та динамічні). Деякі автори, загалом дотримуючись такої логіки, вважають доступ до суду окремим елементом [28, с. 20–24], що вбачається доцільним з огляду на його складний зміст і першочергове значення для п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Як на мене, у структурі права на справедливий судовий розгляд слід виокремити: 1) прелімінарний елемент (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів; 2) інституційний елемент (незалежний, безсторонній суд, встановлений законом), який відображає характеристики належного суду в демократичному суспільстві; 3) процесуальний елемент (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання), який відображає процесуальні вимоги розгляду справи; 4) легітимаційний елемент (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки яким відбувається легітимація судових рішень та реалізується мета правосуддя, що полягає у встановленні правової визначеності суспільних відносин.

Доступ до суду як прелімінарний елемент права на справедливий судовий розгляд відображає можливість порушити провадження у цивільній справі. Однак він не є абсолютним і може підлягати певним обмеженням у випадку, коли доступ особи до суду обмежується законом, або фактично таке обмеження не суперечить п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо воно не завдає шкоди самій суті права і переслідує легітимну мету за умови забезпечення розумної пропорційності між використаними засобами і метою, яка має бути досягнута. Виходячи із зазначених критеріїв, ЄСПЛ визнав легітимними обмеженнями: 1) визначені законом умови прийнятності позовної заяви, строк позовної давності й обов'язок сплатити судовий збір [943]; 2) встановлені вимоги до апеляційних та касаційних скарг і строки оскарження судових рішень [893]; 3) необхідність обов'язкового професійного представництва в судах вищих інстанцій [962]; 4) існування судових імунітетів (державного [764],

дипломатичного, судового [815] імунітетів, імунітету міжнародних організацій тощо); 5) заборону звернення до суду окремих категорій осіб (психічно хворих, неповнолітніх, банкрутів тощо) [974]. Легітимною також є відмова особи від права на доступ до суду, коли вона свідомо погоджується на захист свого права у несудовому порядку, наприклад, за допомогою альтернативних способів розгляду спорів [807].

Натомість численні випадки нелегітимних обмежень права на доступ до суду фактичного та юридичного характеру, що не відповідають принципу пропорційності й порушують сутність права на доступ до суду.

По-перше, йдеться про надмірно високі розміри судового збору, невинуватити з точки зору фінансового становища осіб, що змушує останніх утримуватися від звернення до суду або від оскарження судових рішень [856]. ЄСПЛ зауважує, що розмір судових витрат, враховуючи обставини справи, здатність заявника сплатити їх та етап розгляду справи, на якому було встановлене обмеження, є фактором, що має суттєве значення для визначення того, чи могла особа використати своє право на доступ до суду. Крім того, велике значення має ефективність використання дискреційних повноважень судді щодо відстрочення і розстрочення судових витрат, зменшення їхнього розміру або звільнення від їх оплати [943].

По-друге, право на доступ до суду нівелюється у разі непрапомірної відмови в наданні безоплатної правової допомоги. ЄСПЛ зауважує, що хоча на державу не покладається обов'язок надавати таку допомогу в усіх цивільних справах, проте п. 1 ст. 6 ЄКПЛ може інколи зобов'язувати державу надавати її, зокрема, коли вона необхідна для забезпечення доступу до суду, коли професійне представництво є обов'язковим, або з причин складності процедури чи справи [763]. При цьому враховуються важливість для заявника питання, яке розглядається судом, та його здатність представляти себе ефективно самотійно [945]. Так, аналіз наведених рішень ЄСПЛ надає можливість зазначити таке. Порушеннями визнавалися: безпідставні відмови у наданні безоплатної правової допомоги малозабезпеченим; відмови у її наданні через відсутність перспектив оскарження; законодавчі вимоги обов'язкового представництва адвоката у касаційному суді за відсутності права на

безоплатну правову допомогу в осіб, які не мають змоги оплатити послуги адвоката. Крім того, правова допомога має бути ефективною, причому лише факт призначення адвоката ще не гарантує її ефективності. Приміром, у справі *Bertuzzi v. France* три адвокати, які надавали безоплатну правову допомогу, по черзі відмовилися від представництва інтересів заявника через особисті зв'язки з відповідачем, що також працював адвокатом, а нового представника заявнику так і не призначили. ЄСПЛ зауважив, що, враховуючи позицію голови ради адвокатів та інших адвокатів, заявник був позбавлений права на доступ до суду [783].

По-третє, суперечить праву на доступ до суду вилучення із судової юрисдикції певних категорій спорів. ЄСПЛ зазначав, що було б несумісним з верховенством права в демократичному суспільстві та з основними принципами ст. 6 ЄКПЛ, якби держава могла вільно і безконтрольно з боку органів, що впроваджують ЄКПЛ, вилучити з юрисдикції судів низку цивільних позовів чи надати імунітети великим групам або категоріям осіб. Так, неправомірним обмеженням визнавалася неможливість судового оскарження адміністративного акта, наприклад, наказу про опіку, виданого соціальним працівником [874]. ЄСПЛ зауважує, що у випадках вилучення з юрисдикції суду певних видів спорів, особі має принаймні надаватися можливість захистити своє право в альтернативному порядку. Порушення визнавалося і у випадку, коли за наявності різних видів юрисдикції суди не могли визначитися, за правилами якого судочинства належить розглядати справу, що призвело до відмови у розгляді справи всіма судами [958].

По-четверте, неналежними обмеженнями у доступі до суду можуть визнаватися позбавлення певних осіб права на звернення до суду. Зокрема, неправомірним було визнано: 1) заборону звертатися до суду Грецької католицької церкви [792]; 2) наділення виключним правом на подачу позову не особи, чий права було порушено, а іншого органу [907]; 3) позбавлення недієздатної особи права порушити у суді справу про відновлення її дієздатності за відсутності на національному рівні правил щодо періодичного перегляду питання про поновлення дієздатності осіб [889].

Окрім зазначених випадків, доступ до суду може бути порушений і з інших причин, наприклад, через неправильне застосування строків позовної давності або строків оскарження судових рішень [893]; порушення правил про імунітети [909]; відмову судів прийняти позовні заяви в електронній формі всупереч вимогам законодавства [868]; відмову особам у доступі до медичних документів, що містили інформацію про їх здоров'я і мали бути ключовими доказами у справі, що унеможливило доступ до суду [852] тощо.

Інституційний елемент права на справедливий судовий розгляд пов'язаний із поняттям «належний суд» і такими його характеристиками, як незалежність, неупередженість та встановлення його законом. ЄСПЛ у своїх рішеннях вивів такі критерії, що надають можливість оцінити незалежність судді: порядок призначення [929]; тривалість строку повноважень [872]; гарантії від зовнішнього впливу [904]; зовнішні ознаки незалежності [799]. При цьому перші два критерії, на мій погляд, підтверджують незалежність суддів з точки зору судоустрійного підходу, тобто, порядку формування суддівського корпусу, останні – особистісного, тобто незалежності судді при вирішенні справи. Гарантії проти зовнішнього впливу мають забезпечувати звільнення суддів від вказівок або тиску з боку інших суддів чи осіб, які виконують розпорядчі функції в суді, представників інших гілок влади та сторін [966]. Зовнішні ознаки незалежності в інтерпретації ЄСПЛ дещо збігаються з вимогами «об'єктивної неупередженості», що не завжди дає можливість їх розмежувати [824]. Їх сутність зводиться до того, що сумніви в незалежності відсутні, якщо у «об'єктивного спостерігача» не виникає підстав для занепокоєння стосовно цього, враховуючи обставини справи [799].

Поняття «безсторонності» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у більшості випадків означає відсутність упередженості чи необ'єктивності. Для оцінки безсторонності ЄСПЛ використовує два критерії: перший (суб'єктивний) полягає у прагненні визначити особисті переконання конкретного судді у справі, другий (об'єктивний) – у з'ясуванні того, чи забезпечив суддя гарантії, достатні, щоб виключити будь-які законні сумніви щодо цього. Суб'єктивна неупередженість передбачає, що суддя, який розглядає справу, має бути вільний від особистого упередженого ставлення.

Вона презюмується, доки не доведене інше [870], як приклад – не доказаний прояв ворожості з боку судді [791]. Об'єктивна неупередженість пов'язана із встановленням відсутності фактів, які могли б викликати сумніви у його безсторонності [906]. При цьому вирішальною є допустимість вважати таке побоювання об'єктивно виправданим [971]. Найчастіше питання об'єктивної неупередженості виникають у разі одночасного виконання суддею кількох функцій [849], особистої заінтересованості у справі [830], наявності професійних або особистих зв'язків між суддею та стороною у справі чи її представниками [883].

Поняття «суд, встановлений законом» у ст. 6 ЄКПЛ спрямоване на гарантування того, що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, а керується законом, який приймає парламент. У країнах з кодифікованим правом організація судової системи також не може бути віддана на розсуд судових органів, хоча це не означає, що суди не мають певної свободи для тлумачення відповідного національного законодавства [800]. У літературі наявні різні класифікації складових поняття «суд, встановлений законом» [695, с. 159–161; 678, с. 24–28].

На мій погляд, можна виділити організаційну та компетенційну складові цього поняття. До організаційної складової слід відносити такі вимоги, як законодавча підстава існування суду, дотримання порядку призначення суддів у конкретній справі, належна їх кількість і повноваження. Зокрема, такими, що порушують організаційну складову «суду, встановленого законом», визнавалися ситуації, коли суд розглядав справу у складі двох суддів замість трьох [851]; коли справа розглядалася судьями, строк повноважень яких закінчився [841]; коли у розгляді справи брали участь народні засідателі, що не мали повноважень; коли було порушено порядок розподілу справ між судьями [884]. Компетенційна складова цього поняття пов'язана із наявністю юрисдикції для розгляду справ і правильним використанням судами функціональних повноважень за результатами розгляду справи. ЄСПЛ вважає, що вислів «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу існування суду, а й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. Так, ЄСПЛ зазначає, що юрисдикція суду має

визначатися законом [979]. Правильно мають застосовуватися і функціональні повноваження суду. Зокрема, порушення було визнане у справах проти України, коли при перегляді постанов Вищого господарського суду України Верховний Суд України, який міг або скасувати постанову Вищого господарського суду України та повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або ж припинити провадження у справі, залишив у силі постанову апеляційного суду, перевищивши свої повноваження [825].

Процесуальні елементи права на справедливий судовий розгляд є вимогами до процедури здійснення судочинства. ЄСПЛ зазначає, що публічний характер судового розгляду захищає сторони від небезпеки таємного здійснення правосуддя, без будь-якого нагляду з боку суспільства. Публічний характер судочинства є одним із засобів підтримання суспільної довіри до судів. Роблячи процес відправлення правосуддя видимим для суспільства, публічність сприяє досягненню мети п. 1 ст. 6 ЄКПЛ – справедливому судовому розгляду, гарантування якого є одним із принципів будь-якого демократичного суспільства [900].

Однак із вимог публічного розгляду справи можуть існувати винятки, що прямо випливає з тексту п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, у якому міститься положення про те, що пресу та публіку можна не допускати на судові засідання протягом усього процесу або його частини, коли того вимагають інтереси неповнолітніх або для захисту приватного життя сторін, або – тією мірою, якою це, на думку суду, суворо необхідно – за особливих обставин, коли публічність може зашкодити інтересам правосуддя. Водночас проведення судового розгляду повністю або його частини за закритими дверима повинно бути обов'язково виправдане обставинами справи. У практиці ЄСПЛ правомірними були визнані обмеження публічності у справах про визначення місця проживання дитини [776], встановлення опіки над дитиною [887], справи, що стосувалися питань, які становили державну таємницю [885], дисциплінарні провадження щодо лікарів [839]. Проте у деяких випадках проведення закритого судового засідання визнавалося ЄСПЛ необґрунтованим. Так, у справі *Khrabrova v. Russia*, де вирішувалося питання про незаконне звільнення вчителя, ЄСПЛ визнав неправомірним закритий розгляд в інтересах

неповнолітніх, який національний суд обґрунтував тим, що публічність «... могла негативно відобразитися на психічному стані І., з якою у вчителя був конфлікт, та на її стосунках з однокласниками». Дослідивши обставини справи, ЄСПЛ зазначив, що проведення закритого судового засідання не було пов'язане з намірами неповнолітньої надавати показання в суді. Із протоколу засідання випливає, що І. показань не надавала, а окремі неповнолітні заслуховувалися за відсутності сторін спору. Отже, під час закритих судових засідань суд не намагався захистити будь-яку приватну чи конфіденційну інформацію [854].

На думку ЄСПЛ, у судових провадженнях право на «публічне слухання» включає також вимогу «усного слухання», окрім виключних випадків, що виправдовують його відсутність [767]. Відсутність усного слухання залежить від природи спору та допустима, коли питання права і факту можуть бути розглянуті на основі матеріалів справи та письмових доводів сторін [827], або при вирішенні нескладних правових питань [936] чи «суто технічних» питань, наприклад, у справах про соціальне страхування, що вирішуються на основі наявних у справі письмових медичних висновків. Водночас ЄСПЛ виходить із того, що у випадках, коли за загальним правилом національного законодавства справи мають розглядатися без проведення усного слухання, особа повинна мати принаймні можливість подачі клопотання про усне слухання на підставі особливих обставин її справи [878]. Крім того, застосування вимоги усності розгляду в судах вищих інстанцій залежить від спеціальних характеристик таких проваджень. Не визнавалися порушенням права на публічний розгляд справи випадки, коли особа реалізувала своє право на усне слухання у судах нижчих інстанцій, а в суді вищої інстанції скарга стосувалася лише питань права [843].

Публічність судового розгляду передбачає також публічність проголошення рішень суду. Остання має певний ступінь гнучкості, її не слід розуміти як буквально зачитування рішення суду вголос у залі судових засідань. У кожній справі форма «публічності», що надається судовому рішенню відповідно до національного законодавства, має оцінюватися в контексті особливих характеристик провадження та з посиланням на предмет і мету п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Практика ЄСПЛ, однак, не свідчить про те, що публічність проголошення рішення вимагається у судах всіх інстанцій, вона має оцінюватися з точки зору провадження загалом. Зокрема, такими, що не суперечать ЄКПЛ, визнавалися випадки, коли суди першої та другої інстанцій, провівши відкрите судове засідання, не проголосили публічно своє рішення, проте Верховний Суд України, залишивши рішення без змін, публічно проголосив своє рішення зі стислим викладом змісту рішень попередніх інстанцій [866]; коли проголошення рішення Верховного Суду України визнавалося необов'язковим, адже вимоги публічності проголошення рішення були дотримані в судах нижчих інстанцій [775]; коли рішення вищестоящих судів, якими скарги заявників залишалися без задоволення з питань права, не проголошувалися у відкритому судовому засіданні, однак повний текст рішення передавався на зберігання до канцелярії суду, де до нього мали доступ усі бажаючі [914]. Відсутність публічного проголошення рішення допустима у випадках, коли розгляд справи проводився в закритому судовому засіданні [776]. Натомість порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ визнається проголошення у судовому засіданні лише резолютивної частини рішення за умови, що повний текст рішення надсилається тільки сторонам у справі та є недоступним для громадськості [927].

Ще одним процесуальним елементом права на справедливий судовий розгляд є розумний строк судового розгляду справи. Розумність тривалості провадження повинна оцінюватись в аспекті конкретних обставин справи з урахуванням критеріїв, вироблених ЄСПЛ, зокрема, складності справи, поведінки заявника та відповідних державних органів і важливості предмета спору для заявника. У цивільних справах період, який має оцінюватися з точки зору розумності, повинен розпочинатися, як правило, з моменту ініціювання розгляду справи в суді, тобто з моменту подачі позовної заяви до суду [814], однак у деяких випадках до уваги може братися і більш ранній період, наприклад, коли попередній адміністративний розгляд справи є обов'язковим та виступає передумовою звернення до суду. Завершення строку розгляду справи пов'язується із набранням рішенням статусу остаточного, включаючи процедури перегляду [806], а у

випадках, коли таке рішення підлягає примусовому виконанню, – і виконання такого рішення [817].

Першим критерієм розумності строку судового розгляду є складність справи, яка може бути пов'язана із наявністю великої кількості доказів, необхідністю отримати висновок експерта або докази з-за кордону, складністю та значним обсягом фактів, що входять до предмета доказування, великою кількістю осіб, які беруть участь у справі, необхідністю залучення свідків, перекладачів, складністю правових питань [780] тощо.

Другий критерій розумності строку судового розгляду – поведінка заявника. Заявник не може покладати відповідальність на державу, якщо затягування процесу стало наслідком його власних дій чи бездіяльності, наприклад, у випадку несвоєчасної сплати судового збору, недотримання правил юрисдикції, подачі клопотань про відкладення справи, надання документів з порушенням строку, численних запитів представників та неодноразових змін останніх [780]. Проте заявник не може засуджуватися за використання ним усіх заходів правового захисту, що гарантуються національним законодавством. Особа має лише демонструвати належне виконання всіх процесуальних заходів з метою запобігання затримок і повинна мати доступ до національних засобів скорочення проваджень [961].

Що ж до третього критерію, то держава несе відповідальність за поведінку судів та інших державних органів, що призводить до зволікання, зокрема, за судову тяганину і зволікання в призначенні слухань справи, відкладення розгляду справи до вирішення іншої справи, затримки у наданні доказів державою і представленні експертних висновків [850]. При цьому постійна завантаженість судів не може виправдати надмірну тривалість проваджень у державі [877].

Четвертим критерієм визначення розумності строку судового розгляду є важливість для заявника питання, яке розглядається судом, що має наслідком необхідність розгляду таких категорій справ у стислі строки. Йдеться, наприклад, про справи, пов'язані із працевлаштуванням особи, її статусом та дієздатністю, опікою над дітьми, навчанням, здоров'ям, репутацією, правом на земельну ділянку,

відшкодуванням шкоди за дорожньо-транспортну пригоду, спори про пенсію, спори, в яких стороною є особа похилого віку [908].

Справедливість розгляду справи у вузькому розумінні пов'язана із вимогами рівноправності сторін та змагальності судового процесу, заборобою законодавця втручатися у вирішення справи судом і вмотивованістю судових рішень. ЄСПЛ зазначає, що кожна сторона судового провадження повинна мати можливість представити свою справу перед судом на умовах, які не ставлять її у більш не вигідне становище порівняно з іншою стороною [861]. Рівноправність сторін у такому сенсі забезпечує «справедливий баланс» між сторонами і має декілька складових.

По-перше, принцип рівноправності сторін позбавляється сенсу, якщо одна зі сторін у справі не повідомлена про час та місце розгляду справи, щоб мати можливість брати у ньому участь [978]. Така процедура має забезпечувати належну участь сторін у процесі, тому формальне направлення листа без доказів отримання його стороною вчасно не може вважатися належним повідомленням [975]. Так, порушенням визнавалися випадки отримання повідомлення про розгляд справи у день, на який такий розгляд був призначений, або ненаправлення повідомлення взагалі [781].

По-друге, порушенням рівноправності сторін визнавалися ситуації, пов'язані з неоднаковими процесуальними можливостями сторін. Наприклад, коли для прокурора, що представляв інтереси держави, строки оскарження зупинялися, а для громадянина вони продовжували свій перебіг [910]; коли для сторони та держави встановлювалися різні судові витрати [942]; коли позовна давність за певними видами спорів була відсутня для держави, однак встановлювалася для фізичних та юридичних осіб [804].

По-третє, відсутність рівноправності може бути пов'язана із так званими ресурсними перевагами однієї зі сторін. Зокрема, у справі *Steel and Morris v. the United Kingdom* порушення зумовлювалося тим фактом, що заявник, який не мав змоги оплатити професійне представництво і якому було відмовлено у наданні безоплатної допомоги, перебував у явно більш не вигідному становищі порівняно із

компанією «Макдональдс», що була іншою стороною у справі та могла забезпечити собі професійного представника [945].

По-четверте, рівноправність сторін передбачає рівні можливості подачі та дослідження доказів сторонами. Про порушення зазначеного принципу свідчать: а) неоднаковий доступ сторін до доказів, неповідомлення однієї зі сторін про докази, наявні у справі [788], б) безпідставна відмова у допиті свідків однієї зі сторін [905], в) невмотивована відмова у прийнятті доказів однієї зі сторін, що позбавило її можливості оскаржити таку відмову [951]; г) неможливість надати заперечення щодо доказів, наданих іншою стороною; д) упередженість експертів через їх пов'язаність з однією зі сторін [933].

По-п'яте, інколи про порушення принципу процесуальної рівноправності свідчить участь у справі прокурора на боці однієї зі сторін. ЄСПЛ виходить із того, що за певних обставин представництво прокурором однієї зі сторін може бути виправдане, наприклад, у випадку захисту інтересів незахищених категорій осіб, чи коли відповідним правопорушенням зачіпаються інтереси багатьох громадян або державні інтереси [779]. Проте інколи участь прокурора може призвести до порушення принципів пропорційності та рівноправності сторін. Так, у справі *Yvon v. France* ЄСПЛ зауважив, що на боці процесуального опонента особи, майно якої було експропрійовано, виступало два суб'єкти: державна структура, яка здійснювала експропріацію, та урядовий уповноважений. Причому останній був водночас і експертом, і стороною у процесі, а тому здійснював вплив на суддю, що призвело до порушення належної рівноваги між сторонами [977].

Частиною справедливого слухання є також змагальність процедури, яка означає, що кожна сторона цивільного провадження повинна знати про всі наявні докази у справі та мати право їх коментувати, щоб вплинути на рішення суду. Порушенням вимоги змагальності ЄСПЛ визнавалися ситуації, коли доступ до доказів мав лише суд, а сторонам вони не надавалися, що унеможливило подачу заперечень стосовно цих доказів, а також відмову сторонам брати участь в отриманні висновку судового медичного експерта. Так, ЄСПЛ констатував порушення у справах, коли звіти соціальних служб щодо дітей, над якими

встановлювалася опіка, у провадженнях між батьками та місцевою владою не надавалися батькам [880], або коли висновок лікаря, призначеного судом у спорі щодо непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві, не направлявся заявнику, що унеможливило надання заперечень стороною [774].

Варто зазначити: коли у справі однією зі сторін є держава, про порушення справедливості розгляду свідчить втручання законодавця у процес відправлення правосуддя [771]. Незважаючи на те, що загалом не виключається можливість законодавця приймати нові ретроспективні закони для врегулювання прав, що виникли на основі чинних законів, принцип верховенства права та поняття справедливого судового розгляду виключають будь-яке втручання законодавця – окрім як через непереборні підстави загального інтересу – у відправлення правосуддя з метою впливу на судовий розгляд, стороною якого є держава. Так, порушення було визнане у справі *Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*, де держава, прийнявши нове законодавство, вирішила долю спору, стороною якого вона була, що ще розглядався судом [948].

Важливою процесуальною гарантією є також вмотивованість судових рішень. ЄСПЛ наводить декілька функцій вмотивованості судового рішення, якими є: по-перше, демонстрація сторонам того, що їхні позиції були вислухані в суді; по-друге, надання стороні можливості оскаржити рішення; по-третє, надання можливості вищестоящому суду переглянути рішення; по-четверте, забезпечення можливості для громадськості прослідкувати за відправленням правосуддя [845]. ЄКПЛ зобов'язує суди надавати мотивування своїх рішень, але це не може сприйматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов'язку можуть бути різними залежно від характеру рішення. Крім того, необхідно брати до уваги різноманітність аргументів, наданих сторонами, та відмінності, що існують у державах, з огляду на положення законодавства, традиції, юридичні висновки, викладення та формулювання рішень [844]. Так, порушеннями вимоги вмотивованості рішення визнавалися ситуації, коли суд не зазначав у рішенні жодних мотивів [853], коли мотивування було замалим [831], або мотиви рішення суперечили закону [805].

Легітимаційний елемент права на справедливий судовий розгляд включає принцип правової визначеності й обов'язкове виконання судових рішень. ЄСПЛ зауважує, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ має тлумачитися у контексті Преамбули ЄКПЛ, яка проголошує верховенство права спільною спадщиною держав. Одним із основних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який закликає до зрозумілості норм, що застосовуються у будь-якій справі і до ясності гарантій для забезпечення об'єктивності та відкритості, запобігання сваволі суддів при вирішенні конкретних справ.

По-перше, правова визначеність передбачає дотримання принципу *res judicata*, що є принципом остаточності судового рішення. Він полягає у тому, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного судового рішення, що набрало законної сили, поновлення судового розгляду лише з метою повторного розгляду й ухвалення нового рішення. Повноваження судів вищої інстанції з перегляду рішень мають використовуватися для виправлення помилок у здійсненні правосуддя, а не для заміни рішень. Перегляд судового рішення не може розглядатися як замаскована апеляція, і сам факт існування двох позицій щодо можливостей вирішення спору не є підставою для перегляду [923]. Відхід від цього принципу можливий, якщо він викликаний необхідністю, за наявності обставин значного та вимушеного характеру, якщо він виправданий міркуваннями виправлення фундаментальних судових помилок [926], щоб забезпечити справедливий баланс між приватними інтересами та необхідністю ефективності системи відправлення правосуддя, а не як наслідок «правового пуризму» [952]. ЄСПЛ неодноразово встановлював порушення цієї вимоги у справах, де рішення, що набрало законної сили, скасовувалося вищестоящим судом за заявою державного службовця, повноваження якого з подачі такої заяви не обмежувалися часом [926; 787]. Окрім того, суперечить зазначеному принципу безпідставне поновлення строків оскарження судових рішень, викликане не обставинами виключного характеру, а метою простого перегляду справи [911].

По-друге, особлива увага приділяється ЄСПЛ питанню відповідності правовій визначеності перегляду справ за нововиявленими обставинами. Так, ЄСПЛ

неодноразово зауважував, що власне наявність у законодавстві цього виду перегляду не суперечить правовій визначеності, якщо такий перегляд здійснюється відповідно до закону. Проте часто національні суди помилково визнають нововиявленими обставинами нові обставини (ретроспективні закони чи підзаконні нормативно-правові акти [964]), або обставини, які існували на час розгляду справи й були відомі сторонам (надходження з архіву довідки про зміст статті, що містилася в газеті [912], лист від прокурора з поясненнями щодо обставин справи [897]).

По-третє, складовою правової визначеності є передбачуваність застосування норм процесуального законодавства. На думку ЄСПЛ, сторони провадження повинні мати право очікувати застосування до їхньої справи чинних норм процесуального законодавства. Наприклад, у справі *Diya 97 v. Ukraine* ЄСПЛ встановив порушення принципу правової визначеності у зв'язку із тим, що ВСУ всупереч положенням законодавства прийняв скаргу від осіб, що не мали права подавати заяву про перегляд справи у ВСУ [809].

По-четверте, відповідно до принципу правової визначеності суди вищестоящої інстанції мають забезпечувати єдність судової практики та не допускати дивергенції судових рішень. ЄСПЛ зазначає, що принцип правової визначеності гарантує певну стабільність правової ситуації та сприяє суспільній довірі до судів. Постійність конфліктуючих рішень може спричинити стан правової невизначеності, що здатна послаблювати довіру до судової системи [967]. Договірні сторони зобов'язані організувати їх правову систему так, щоб уникнути суперечливої практики судових рішень [891], адже, йдучи у розріз зі своїми попередніми рішеннями без будь-яких підстав та наведення мотивів, вищий судовий орган стає джерелом невизначеності.

Окрім того, до легітимаційних елементів належить обов'язковість виконання судових рішень, що іманентно пов'язана як із доступом до суду, так і з принципом правової визначеності. ЄСПЛ зазначає, що ст. 6 не мала б сенсу, якби у ній було детально описано процесуальні гарантії, що надаються сторонам –справедливий і публічний розгляд справи в розумний строк, і не гарантувала б виконання судових

рішень; тлумачення ст. 6 як такої, що присвячена виключно доступу до суду та правилам судового розгляду, призвело б до ситуацій, що несумісні із принципом верховенства права, який Високі Договірні Сторони зобов'язалися виконувати, коли ратифікували ЄКПЛ. Виконання будь-якого судового рішення, ухваленого судом, має розглядатися як складова частина судового процесу за змістом ст. 6 ЄКПЛ [835].

Таким чином, проведений аналіз наукової літератури та практики ЄСПЛ з питань застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ дає підстави зробити висновок, що в аспекті становлення правової держави й утвердження принципу верховенства права в демократичному суспільстві право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві має фундаментальне значення. Воно є системою мінімальних вимог до сфери відправлення правосуддя у цивільних справах, дотримання яких має забезпечити будь-яка держава для ефективного захисту особою своїх невизнаних, оспорюваних чи порушених прав, свобод та інтересів. З цієї точки зору право на справедливий судовий розгляд є методологічним підґрунтя для дослідження національної практики цивільного судочинства з точки зору її ефективності та відповідності міжнародним стандартам.

2.2. Проблема спрощених проваджень та процедур у цивільному судочинстві

У контексті конституційної реформи питання посилення ефективності цивільного судочинства з точки зору його пришвидшення та спрощення привертають дедалі більшу увагу як науковців, так і практиків. При цьому наріжним каменем будь-яких змін у цьому напрямі залишається необхідність забезпечення принципу пропорційності між публічними та приватними інтересами з метою забезпечення кожному мінімальних гарантій права на справедливий судовий розгляд у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. З урахуванням цього введення спрощених проваджень і процедур має розглядатися, з одного боку, як спосіб забезпечення доступу до правосуддя за рахунок зменшення судових витрат

та більш гнучкої процедури із меншим ступенем формалізації, а з другого – як спосіб зменшення державних витрат на судову систему та посилення ефективності судового адміністрування.

З огляду на зазначене проблематика спрощення у цивільному судочинстві як світова тенденція має розглядатися у контексті «третьої хвилі» всесвітнього руху «Доступність правосуддя», метою якої, за визначенням М. Каппеллетті та Б. Гарта, є більш загальний і широкий підхід до доступності правосуддя, що включає широкий спектр реформ, спрямованих на полегшення доступу до правосуддя, враховуючи реформи матеріального права і зміни у формі відправлення правосуддя та структурі судів. Виходячи з цього, автори наголошували на необхідності адаптації цивільного судочинства до категорії спору [794, с. 52] та його особливостей (складність спору, статус сторін, фактичні обставини справи залежно від того індивідуальний чи колективний позов подано) [794, с. 52–54].

Дослідження у межах руху за доступність правосуддя дало поштовх до вивчення проблематики спрощення проваджень у компаративістській перспективі з метою узагальнення найкращих національних практик, дослідження тенденцій у цій сфері та подальшого вироблення певних стандартів спрощених проваджень і процедур на міжнародному рівні. Сучасний дискурс у дослідженні зазначеної проблематики у межах Європи пов'язаний із визнанням спрощення цивільного судочинства одним з пріоритетних напрямів реформування національних і наднаціональних норм, які гарантують право на судовий захист у цивільних справах, що впливає із резолюцій та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи, зокрема, Рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів Ради Європи державам членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, Рекомендації № R (84) 5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, Рекомендації № R (86) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного навантаження в судах. Так, у Рекомендації № R (81) 7 Комітету міністрів Ради

Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, зазначається, що державам слід вжити усіх можливих заходів для максимального скорочення строків ухвалення рішень судами. З цією метою потрібно скасувати застарілі процедури, які не мають практичної користі [...] (п. 8). Необхідно розробити заходи стосовно неопротестованих або незаперечних позовних вимог, задля винесення остаточного рішення швидко, без непотрібних формальностей, особистої явки в суд чи зайвих витрат (п. 9). Для спорів за позовними вимогами на незначні суми слід передбачити процедуру, яка уможливить для сторін звернення до суду без витрат, які не є співмірними із сумою, котра становить предмет спору. З цією метою варто передбачити провадження у спрощеному порядку, уникати непотрібних судових засідань і обмежити право на оскарження (п. 15).

Відповідно до Рекомендації № R (84) 5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя, потрібно запровадити конкретні правила чи звід правил, які пришвидшуватимуть вирішення спорів: а) у невідкладних справах; б) у справах, які стосуються незаперечного права, претензій щодо відшкодування завчасно оцінених збитків та у випадках подання позову на невеликі суми; в) у зв'язку із дорожньо-транспортними пригодами, трудовими спорами, відносинами між орендодавцем та орендаром житла і деякими питаннями сімейного права, зокрема встановленням і переглядом розміру аліментів. З цією метою можна застосовувати один чи кілька з таких заходів: спрощені методи порушення судового провадження; відмову від судових засідань, проведення лише одного слухання або залежно від обставин проведення попереднього слухання; здійснення лише усного провадження чи лише письмового провадження залежно від обставин; заборону або обмеження деяких заперечень і роз'яснень; гнучкі правила подання показань; відмову від перерв у слуханнях або проведення засідання лише з короткими перервами; призначення судового експерта *ex officio* або за клопотанням сторін на початку провадження, якщо це є можливим; активну позицію суду у розгляді справи, виклику свідків, заслуховуванні показань (Принцип 8).

Проблематика спрощених і пришвидшених проваджень і процедур цивільного судочинства активно досліджується на сторінках юридичної літератури такими вченими, як: Дж. Вільямс [973, с. 111–122], А. Гіді, Х. Занеті [832, с. 245–257], Ю. Ю. Грибанов [150], С. І. Запара [219, с. 23–28], О. Ю. Зуб [230, с. 62–70], Н. А. Громошина [154], Д. І. Кримський [321; 320], З. А. Папулова [444], І. В. Решетнікова [518, с. 85–89], Е. Сугіяма [950, с. 201–209], Дж. Сілвер, К. Ферроу [935, с. 232–244], Н. В. Сивак [571; 572], С. Субрін [949, с. 173–192], Г. В. Фазикош [660, с. 105–115; 661] та ін.

У літературі з цивільного процесуального права досі суперечливим є підходи до розуміння сутності та природи спрощених проваджень, їх ознак, співвідношення із загальною позовною формою захисту цивільних прав, свобод та інтересів. У такому контексті передусім слід з'ясувати значення поняття «спрощення у цивільному судочинстві». Словник української мови надає таке визначення лексемі «спростити» – робити простішим (будову, склад і т. ін. чого-небудь); зводити до небагатьох форм, звільняючи від усього зайвого, ускладненого; робити легшим для здійснення, використання і т. ін; полегшувати; робити більш доступним для розуміння [586]. Таким чином, спростити цивільне судочинство означає зробити його будову простішою, звільнити процесуальну форму від зайвих та ускладнених елементів, полегшити розгляд справи, зробити його більш доступним. Водночас доцільно погодитися із Н. А. Громошиною, яка розмежовує спрощення процесу – як напрям у прагненнях законодавця (а також вчених, практиків, які вносять певні пропозиції) і спрощення як результат, тобто спрощене провадження. Діяльність законодавця зі спрощення призводить як до появи власне спрощених проваджень, так і до того, що в регламентації процедур на певних етапах судочинства відбувається їх спрощення. Окрім того, спрощення може проявлятися в тому, що під цим гаслом стягом відбувається удосконалення ординарного процесу, причому таке спрощення не є диференціацією [154, с. 198].

На мою думку, спрощення цивільного судочинства може розумітися принаймні у декількох значеннях. По-перше, як загальне спрощення ординарної процедури захисту прав – зміна звичайної, ординарної процесуальної форми

шляхом звільнення її від зайвих, ускладнених, рудиментних, неефективних та таких, що не відповідають принципу пропорційності, виходячи із мети цивільного судочинства на сучасному етапі, елементів (процесуальних дій, стадій, процедур, проваджень) або заміни їх новими ефективними елементами цивільної процесуальної форми. Наприклад, наслідком спрощення процесуальної форми було скасування вимоги про ведення протоколу судового засідання та заміна його фіксацією за допомогою технічних засобів, скасування вимоги обов'язковості проведення попереднього судового засідання тощо.

По-друге, спрощення можна розуміти як напрям диверсифікації цивільної процесуальної форми за рахунок виокремлення додаткових проваджень і процедур, що полягає у введенні поряд із звичайною, ординарною формою захисту цивільних прав інших самостійних спрощених проваджень та порядків для певних категорій справ, які позбавлені зайвих формальностей та не містять окремих елементів процесуальної форми, характерних звичайному порядку захисту. Прикладом цього виду спрощення є введення наказного, документарного провадження, застосування сумарного рішення тощо.

По-третє, спрощення може проявлятися на рівні окремих процесуальних дій, коли поряд із загальним порядком розгляду справи на певних етапах вводяться альтернативні полегшені можливості вчинення окремих процесуальних дій, наприклад, можливість поряд із подачею письмової позовної заяви до суду направляти документи електронною поштою, електронні та смс-повідомлення про виклик до суду, можливість проведення відеоконференції тощо. Зважаючи на предмет цього дисертаційного дослідження, варто зупинитися лише на другому виді спрощення, який полягає у введенні поряд із загальним порядком розгляду цивільних справ спрощених проваджень і процедур та є наслідком диференціації цивільної процесуальної форми.

У літературі вже було запропоновано визначення поняття «спрощене провадження». На думку Н. А. Громошиної, спрощення у цивільному судочинстві – це така модель процедури здійснення судочинства, яка при її ідеальному функціонуванні порівняно зі звичайною (загальною, ординарною) також ідеально

функціонуючою моделлю дає змогу за меншого обсягу процесуальних дій, з меншими фінансовими затратами та швидше досягнути мети судочинства [154, с. 199]. К. Крамер під спрощеними процедурами розуміє судові процедури, що відрізняються від повного ординарного цивільного провадження зменшенням або невключенням певних процесуальних кроків, що у більшості юрисдикцій є реакцією на необхідність невитратних і швидких процедур, як правило, у простих та малозначних справах [859, с. 139–140].

Складність визначення поняття «спрощене провадження», на мою думку, пов'язана, по-перше, із включенням до нього значної кількості різнорідних процедур цивільного судочинства, що мають подекуди автентичну специфіку у національних правопорядках, по-друге, із неоднозначністю термінології, що застосовується для дослідження цього поняття. Так, у літературі наявні такі поняття, як «спрощене провадження», «прискорене провадження», «скорочене провадження», «письмове провадження», які інколи вживаються некоректно, без будь-яких пояснень і розмежувань. Наприклад, С. О. Короед зауважує, що на сучасному етапі варто запровадити інститути письмового та скороченого провадження (в адміністративному судочинстві), а також встановити особливе спрощене провадження (без проведення судового засідання, але з участю сторін) розгляду деяких категорій цивільних справ [303, с. 267]. Спрощеними та прискореними провадженнями автор вважає також наказне провадження і заочний розгляд справи [303, с. 271], зазначаючи про доцільність скасування останнього інституту або принаймні його трансформацію у спрощене провадження, яке має відбуватися без проведення судового засідання та нагадувати наказне провадження, проте з викликом позивача (третьої особи). Засідання в таких справах мають відбуватися у формі співбесіди із позивачем [302, с. 117]. Як бачимо, автор не розмежовує понять «скорочене», «спрощене», «прискорене», «письмове», «наказне» провадження, часто ототожнюючи їх та вживаючи як синоніми, з чим не можна погодитися.

У літературі вже пропонувалися підходи до розмежування зазначених понять. Так, З. А. Папулова розрізняє прискорені, спрощені та скорочені провадження. На

її думку, базовою категорією серед цих понять є прискорене провадження, що є формою відправлення правосуддя за окремими категоріями цивільних справ, за якої для ухвалення рішення достатньою є наявність скороченого складу юридичних фактів та обов'язкових процесуальних дій [444, с. 21]. Спрощеними провадженнями, як вважає З. А. Папулова, є такі прискорені провадження, які характеризуються письмовою формою, натомість скороченими – прискорені провадження, для яких встановлені спеціальні скорочені строки. Таким чином, на основі ознаки письмового характеру процесу із усіх прискорених проваджень можуть бути виокремлені спрощені провадження, а за ознакою законодавчої регламентації процесуальних строків – скорочені провадження [444, с. 24].

На мій погляд, із зазначеним підходом складно погодитися. Вважаю, що з'ясування співвідношення понять «спрощене» та «прискорене» провадження слід проводити з урахуванням наднаціональних підходів, що застосовуються у рамках Ради Європи та в національних правопорядках іноземних держав. Так, СЕРЕЖ зазначає, що одним зі способів покращення відправлення правосуддя у розумні строки із збереженням якості судових рішень, беручи до уваги особливості справи, що розглядається, є, по-перше, прискорені (або ургентні – *urgent*) провадження, спрямовані на кращу відповідність потребам осіб, які звертаються до суду, та, по-друге, спрощені або примирні процедури, які розраховані на розгляд простих або безспірних справ, щоб надати суддям більше часу для розгляду тих спорів, які вимагають ретельного судового розгляду у судових засіданнях [820, с. 257]. Прискорені провадження найчастіше стосуються невідкладних і нагальних питань та пов'язані із: а) запобіганням безпосередньої небезпеки або непоправної шкоди заявнику; б) забезпеченням доказів; в) спорами, в яких необхідне попереднє або проміжне рішення; г) трудовими спорами; д) захистом майнових інтересів заявника; ж) спорами за грошовими вимогами; з) справами про банкрутство; і) справами щодо шлюбних відносин, аліментних зобов'язань, справами, пов'язаними із захистом прав дітей. Натомість спрощені процедури найчастіше менш витратні та процес ухвалення рішення за ними є коротшим. Із 47 країн, що взяли участь в опитуванні СЕРЕЖ, 44 використовують у

своїх правопорядках спрощені провадження у цивільних справах, серед яких найбільш популярний вид пов'язаний зі стягненням безспірних грошових вимог (наприклад, *Mahnverfahren* у Німеччині або *Moneyclaim online* в Англії та Уельсі). Спрощені провадження можуть бути різних видів, приміром, ухвалення судового рішення без проведення судового засідання або із проведенням останнього у кабінеті судді, ухвалення рішення суддею одноособово, спрощене судове рішення тощо. При цьому більше, ніж у половині опитуваних держав, спрощені процедури у цивільному судочинстві стосуються не тільки наказів про сплату, а й проваджень за невеликими сумами. Як наслідок, у межах ЄС було розроблено спеціальну процедуру *European Small Claims Procedure*, спрямовану на спрощення процедури за позовами на невеликі суми у справах з нерезидентами. Крім того, спрощені провадження можуть стосуватися вчинення дій, а також застосовуватися до виконавчих документів, трудових спорів, комерційних спорів [820].

Зважаючи на викладене, можна дійти висновку, що на європейському рівні розмежовуються такі поняття, як «прискорені» та «спрощені» провадження і процедури. При цьому акцент у першому випадку робиться на темпоральну ознаку цивільного процесу, тобто на скорочення строків розгляду або вирішення певних питань невідкладно як із застосуванням звичайної процедури без його якісного спрощення (наприклад, у випадку із розглядом трудових спорів, коли відповідно до ст. 157 ЦПК закріплено скорочений строк розгляду такої категорії справ), так і окремі процедури, що мають дещо автономний характер (приміром, процедура забезпечення доказів до подачі позовної заяви до суду, процедура забезпечення позову тощо), а також спрощені провадження. Натомість якісні структурні зміни процесуальної форми СЕРЕІ пов'язує лише із поняттям «спрощені провадження та процедури».

Як на мене, зазначений підхід має бути застосований і у вітчизняній доктрині цивільного процесуального права, відповідно до чого необхідно розрізняти поняття «прискорення» та «спрощення» у цивільному судочинстві. Прискорення цивільного судочинства пов'язане зі скороченням строків розгляду для певних категорій справ із урахуванням практики ЄСПЛ з точки зору важливості для

заявника питання, що розглядається, а також закріпленням особливих процедур цивільного судочинства, які, використовуючи загальну модель судового засідання, покликані розглянути певні процесуальні питання, не пов'язані із розглядом справи по суті, у скорочені строки порівняно із загальними правилами позовного провадження, наприклад, процедури забезпечення доказів або забезпечення позову, а також спрощені провадження. Водночас у випадках якісної зміни процесуальної форми у межах проваджень йдеться саме про спрощення, яке, звичайно, супроводжується пришвидшенням, однак, останнє тут виступає лише наслідком спрощення і не має самостійного значення. Разом із тим покладення в основу спрощення такої ознаки, як письмовий (документарний) характер провадження, на мою думку, призводить до звуження розуміння спрощеного провадження, адже відсутність судового розгляду та письмовий характер провадження є лише одними із багатьох засобів спрощення. До того ж законодавство зарубіжних країн регламентує низку проваджень, які, хоча і зберігають усність слухань, однак, безперечно, вважаються спрощеними за рахунок наявності інших засобів спрощення, наприклад, проведення замість повноцінного судового засідання зустрічі із суддею у його кабінеті, ухвалення рішення на попередньому судовому засіданні тощо. Що стосується «письмового» та «скороченого» проваджень, то вони є специфічними різновидами спрощених проваджень, зазвичай, проваджень за невеликими сумами або за незначними справами, передбаченими національним законодавством тієї чи іншої держави. Письмове провадження проводиться без проведення судового засідання, як правило, з обмеженням доказової бази лише письмовими доказами, приміром, документарне провадження у Німеччині. Скорочене провадження, зазвичай, характеризується меншою кількістю процесуальних дій і меншою формалізацією процесу, скороченими строками розгляду справ.

Одним із ключових питань у контексті проблематики, що розглядається, – природа спрощених проваджень та їх співвідношення із загальним порядком розгляду справ. У літературі стосовно цього вже висловлювалися різні точки зору, що загалом можуть бути зведені до двох підходів. Так, представники

першого підходу (В. В. Комаров, В. І. Бобрик, М. К. Мамедова, Ю. Ю. Грибанов, Н. В. Сивак, О. Ю. Зуб) вважають, що спрощені провадження мають похідний характер від позовного провадження, є субсидіарними стосовно нього. Так, на думку В. В. Комарова, диверсифікація цивільного процесу – це результат певної модифікації позовного провадження як опорної конструкції цивільного судочинства. Конструювання інших процесуальних проваджень можливе з урахуванням різних чинників: матеріально-правових особливостей тих або тих категорій справ, пришвидшення термінів розгляду справ, необхідності урівноваження процесуальних прав з метою запобігання зловживанню ними, введення спрощених судових процедур тощо. Такі автономні провадження мають субсидіарний характер стосовно класичної процедури позовного провадження [286, с. 32]. М. К. Мамедова зауважує, що спрощені провадження похідні від позовного процесу, вони функціонують як доповнення до загального порядку судочинства, але, попри це, їх самостійність забезпечується законодавчо, водночас вони спрямовані на досягнення загальної мети судочинства і, як результат, можливою є трансформація в певний момент у позовний порядок за ініціативою сторони [381, с. 161–162].

Вчені, які дотримуються другого підходу, вважають, що у сучасних умовах потрібно говорити про певну переорієнтацію у розумінні загального та спрощених порядків, зважаючи на те, що більшість справ інколи розглядається саме у спрощеному порядку. Так, Д. І. Кримський зазначає, що орієнтованість спрощених проваджень на охоплення більшості цивільних справ призводить до трансформації в традиційному розумінні спрощеного провадження як похідного (спеціалізованого) стосовно загальнопозовного процесу. Спрощені провадження моделюються, виходячи із соціальних потреб, які пов'язані з розвитком економічних відносин і необхідністю швидкого стягнення боргів за невиконаними зобов'язаннями, пришвидшеного застосування заборон, судовим захистом і констатацією прав та законних інтересів. Такі провадження набувають *de facto* характер «загального» порядку судочинства, що призводить до переосмислення

співвідношення загального й спрощеного порядків розгляду справ, і більш широко – загальнопозовного та спеціалізованих проваджень [321, с. 8].

На мою думку, беззаперечним є той факт, що спрощені провадження мають похідний характер від загальної процедури розгляду цивільних справ – позовної форми захисту невизнаних, порушених і оспорюваних прав, свобод та інтересів і є наслідком диверсифікації цивільної процесуальної форми. Зазначене відображає історичний розвиток, еволюційний підхід до диверсифікації цивільної процесуальної форми. Водночас другий підхід відображає сучасні тенденції функціонування спрощених проваджень і процедур на рівні зарубіжних національних правопорядків, адже принаймні деякі зі спрощених проваджень наразі є більш привабливими або, як у деяких державах, єдиними можливими для розгляду більшості справ. Так, відповідно до Правил цивільного судочинства Англії провадження у суді першої інстанції поділяється на три процесуальні треки: трек за незначними сумами, що застосовується до позовів, сума яких є меншою за 10 000 фунтів, а також до позовів з відшкодування шкоди, завданої здоров'ю та житлових спорів, чия ціна позову нижча 1 000 фунтів (ст. 27 ПЦС). Окрім того, існує швидкий трек (*fast track*), який застосовується до позовів із від 10 000 до 25 000 фунтів стерлінгів (ст. 28 ПЦС), та мульти-трек (ст. 29 ПЦС), що застосовується до всіх інших позовів. Причому більшість позовів, які розглядаються судами, вирішуються за правилами треку на невеликі суми (*small claims*), приміром, понад 80% усіх індивідуальних позовів про відшкодування шкоди розглядаються за правилами саме цього виду провадження [939, с. 168]. Таким чином, наразі принаймні щодо такого типу спрощених проваджень, як провадження за позовами на невелику суму, прослідковується тенденція до їх трансформації із допоміжного провадження до основної, інколи єдиної можливої форми розгляду цивільних справ, що свідчить про диверсифікацію загальної процесуальної форми на окремі порядки розгляду справ у позовному провадженні.

У літературі також точаться дискусії стосовно правосудних начал спрощених проваджень. Одні вчені розглядають спрощене провадження як частину процесуальної форми, визнаючи за ним правосудний характер. Так, Н. А. Чечина

вважає, що спрощене провадження – вид цивільного судочинства, який здійснюється в процесуальній формі, що виконує загальні задачі правосуддя. Будь-яке судочинство, повне або спрощене, здійснюється у межах процесуальної форми, відповідно до встановлених процесуальних правил, на основі загальних принципів, закріплених процесуальним законодавством [139, с. 201]. Суголосну позицію висловлює С. К. Загайнова [208, с. 364–365], Н. В. Сивак [571, с. 15–16].

Інші вчені розглядають спрощені провадження як такі, що знаходяться за межами процесуальної форми, та визначають їх як неправосудну діяльність. Так, досліджуючи природу наказного провадження, Т. В. Сахнова та Т. П. Шишмарьова виводять судовий наказ за межі правосуддя, зазначаючи, що наказне провадження, хоча й утворює самостійну судову процедуру, але природа його не процесуальна [552, с. 53].

Окремі вчені є прихильниками інтегрованого підходу та вважають, що спрощені провадження залежно від притаманних їм характеристик і особливостей можуть бути сформовані як у межах правосудної діяльності, так і бути виведеними за її межі. Н. А. Громошина, зокрема, аналізуючи законодавчу конструкцію наказного провадження у цивільному судочинстві та спрощеного провадження в арбітражному судочинстві, доходить висновку, що у межах процесуальної форми знаходиться лише друге, натомість наказне провадження не містить ознак правосудної діяльності та не є судочинством, це – альтернативна, допоміжна процедура [154, с. 249].

На мій погляд, визначаючи природу спрощених проваджень, у кожному конкретному випадку слід виходити із сукупності його характерних ознак, які надають можливість виокремити різні типи спрощених проваджень. З цієї точки зору спрощені провадження можуть мати як правосудну, так і неправосудну природу. Наприклад, наказне провадження, як зазначалося у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, не пов'язане із вирішенням спору про право, а тому правосуддя у ньому не здійснюється. Водночас було б неприпустимим вважати неправосудною діяльність при розгляді справ, наприклад, у порядку треку за незначними позовами в Англії, де зазначений

спосіб розгляду є загальним для цієї категорії справ. Таким чином, спрощені провадження на рівні національних правопорядків можуть мати як правосудну, так і несправосудну природу, залежно від їх типу та особливостей регламентації у національних правопорядках.

Гетерогенність спрощених проваджень зумовлює і складність виділення їх ознак. О. Ю. Зуб виокремлює: 1) генетичні (онтологічні) ознаки спрощених проваджень (розгляд спрощеного провадження як наслідку диференціації цивільної процесуальної форми (на рівні проваджень); похідний характер спрощеного провадження від позовного провадження, тобто розгляд спрощеного провадження як модифікації позовного провадження); 2) структурні ознаки спрощених проваджень (структурно-зовнішня ознака – додатковість спрощеного провадження до позовної форми захисту суб'єктивного цивільного права; структурно-внутрішня ознака – специфічність цивільної процесуальної форми). Крім того, автор називає такі ознаки, як: добровільність їх застосування; обмеження тих чи тих принципів цивільного процесу; формулювання спеціальних правил доказування; особлива форма стадійного руху цивільної справи; особлива система гарантій процесуальних прав зацікавлених суб'єктів; ухвалення судового рішення особливої форми; наявність спеціальних порядків перегляду та обмеженість у використанні інстанційних механізмів оскарження судових рішень [230]. При цьому зазначається, що зазначені вище ознаки слід визначати як базові, тобто такі, якими беззаперечно має бути наділений конкретний вид спрощеного провадження [230, с. 68].

На мою думку, не можна погодитися із виокремленням вказаних ознак як базових і таких, що мають бути притаманні будь-якому виду спрощеного провадження з огляду на наведене далі. Аналіз законодавства зарубіжних держав свідчить про те, що підходи до конструювання моделей спрощеного провадження на національному рівні досить різноманітні, що породжує складність, по-перше, у визначенні кола проваджень та процедур, які можна вважати спрощеними, по-друге, виокремленні загального для всіх проваджень комплексу базових ознак. Проаналізувавши ознаки, запропоновані О. Ю. Зубом, можна помітити, що

загалом запропоновані ним ознаки є ознаками, швидше, не спрощеного, а наказного провадження, адже при більш ретельному дослідженні зарубіжного законодавства можна помітити, що такі ознаки, як, наприклад, наявність особливого рішення або особливий порядок оскарження, часто не притаманні спрощеним провадженням, зокрема, коли спрощений порядок розгляду є основним та єдиним можливим, як в Англії, однак завжди характеризують наказне провадження як їх різновид. Н. В. Сивак зауважує, що усі ознаки спрощених проваджень не можуть бути в жодному спрощеному провадженні одночасно. Відомі вітчизняній та світовій доктринам спрощені судові провадження використовують різні їх комбінації, які залежать найчастіше від виду спрощеного провадження. Саме сукупність декількох ознак характеризує існування певного спрощеного провадження [571, с. 13]. На мою думку, ознаки спрощених проваджень мають бути притаманні всім спрощеним провадженням, однак в кожному спрощеному провадженні ці ознаки виявляються по-різному.

Першою ознакою спрощених проваджень є їх деривативний характер стосовно ординарної позовної процесуальної форми, який проявляється у тому, що всі спрощені провадження та процедури похідні від ординарної позовної форми захисту цивільних прав та є її модифікаціями. Зазначена ознака може проявлятися по-різному. По-перше, спрощення може закріплюватися на законодавчому рівні у вигляді різних порядків позовного провадження, як у випадку із треками в Англії. До того ж окремі спрощені процедури можуть застосовуватися під час ординарного позовного провадження, приміром, сумарне рішення в Англії та США. По-друге, спрощені провадження можуть розглядатися як передпорядок, що має застосовуватися для позовного провадження. Так, австрійська процедура наказу про сплату (*Mahnverfahren*) не розглядається як спеціальна спрощена процедура, вона, швидше, є спеціальною формою порушення ординарного процесу. Усі грошові вимоги на суму до 75 000 євро мають бути пред'явлені шляхом заповнення типової форми запиту для видачі наказу про сплату (*Mahnklage*). Згодом суд видає наказ про сплату (*Zahlungsbefehl*), який надсилається боржнику та стає остаточним і здійсненим,

якщо від останнього не надійдуть заперечення протягом чотирьох тижнів. Якщо боржник заперечить у встановлений строк, процедура продовжується у звичайному порядку. Звичайний порядок в Австрії складається із треків, що використовує пришвидшений трек для позовів із невеликими сумами [857, с. 50]. По-третє, спрощені провадження можуть існувати як автономні провадження поряд із позовним провадженням, однак і у такому випадку вони не втрачають зв'язок з позовним провадженням, що проявляється, наприклад, у тому, що до розгляду справи в порядку таких видів проваджень застосовуються загальні правила цивільного судочинства за деякими винятками, у деяких випадках спрощений порядок може трансформуватися в ординарний порядок.

Другою ознакою спрощених проваджень є апроксимація цивільної процесуальної форми, що полягає у заміні ординарної складної процесуальної форми більш простими й «усіченими» її аналогами у межах спрощених проваджень. Засобами такої апроксимації можуть бути: а) проведення судового розгляду без судового засідання чи з проведенням лише попереднього судового засідання або неформальної зустрічі у кабінеті судді; б) заміна усного судового засідання винятково письмовим провадженням; в) розгляд окремих категорій справ замість судді іншими працівниками суду, наприклад, помічником судді; г) особливий порядок перегляду та оскарження рішень, ухвалених за результатами спрощених проваджень; д) введення спрощеного порядку звернення до суду у порядку спрощених проваджень, приміром, за допомогою розробки типових форм, зокрема й можливість подачі заяви в електронній формі; е) спрощені форми фіксування або взагалі його відсутність; є) менші вимоги до рішень суду, зокрема, відсутність мотивувальної частини тощо.

Третьою ознакою спрощених проваджень є їх більша доступність порівняно із ординарною формою захисту, яка, беручи до уваги складові доступу до суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, може проявлятися у: 1) менших ставках судового збору; 2) відсутності вимоги про обов'язкове професійне представництво, тобто надання можливості особі діяти самостійно без представника.

Четвертою ознакою спрощених проваджень є обмежена або специфічна дія принципів цивільного судочинства. Зазначене відображається, наприклад, у відсутності принципу гласності судового розгляду в наказному провадженні, адже воно проводиться без проведення судового засідання. Водночас, як правило, найяскравіше специфічність спрощених проваджень проявляється у контексті принципу змагальності, що може полягати у: 1) обмеженні засобів доказування, що є допустимими у певному виді спрощеного провадження, наприклад, допустимість лише письмових доказів та заборона усних пояснень і показань; 2) деформалізованих правилах надання показань та інших доказів; 3) посиленні активної участі судді у процесі доказування для врівноваження позицій сторін через відсутність вимоги обов'язкового професійного представництва тощо.

П'ята ознака спрощених проваджень – їх пришвидшений характер, що є наслідком дії інших ознак, на чому вже наголошувалося.

Таким чином, під спрощеним провадженням та процедурами цивільного судочинства слід розуміти такі провадження і процедури, які, маючи деривативний характер стосовно позовної форми захисту, характеризуються апроксимацією цивільної процесуальної форми, обмеженою або специфічною дією принципів цивільного судочинства, що призводить до їх пришвидшення та більшої доступності порівняно з ординарним порядком розгляду справ.

Подальше дослідження спрощених проваджень передбачає необхідність їх типологізації і виокремлення ознак, притаманних кожному типу. У літературі було запропоновано різні класифікації спрощених проваджень за різними критеріями.

На мій погляд, виходячи із запропонованої у цьому дослідженні структури цивільної процесуальної форми, необхідно розрізняти спрощені провадження, які характеризуються автономністю та самостійністю у межах цивільного процесу, і спрощені процедури, які, хоча і не відповідають ознакам провадження, які були запропоновані вище, проте мають певний ступінь автономності у межах окремого виду провадження, як правило, позовного. При цьому серед найбільш поширених у світі спрощених проваджень доцільно виділяти наказне провадження,

документарне (письмове) провадження, а серед спрощених процедур – сумарне рішення, погоджувальне рішення тощо. Крім того, варто виокремлювати спрощені порядки позовного провадження, що є модифікаціями цивільної процесуальної форми у межах позовного провадження, наприклад, як це притаманне цивільному процесуальному праву Англії.

Залежно від особливостей правового регулювання та рівня, на якому застосовується процедура, можна виокремити національні спрощені провадження та процедури, що регулюються національним законодавством (сумарне провадження, наказне провадження тощо), і наднаціональні спрощені провадження, що регулюються міжнародним законодавством (Європейський наказ про сплату, Європейська процедура за малими позовами).

Окрім того, з урахуванням останніх тенденцій та поширення електронних форм спрощення цивільного судочинства, на мій погляд, можна виокремити спрощені провадження і процедури зі збереженням усності, документарні (письмові) спрощені провадження та процедури й електронні спрощені провадження та процедури. За специфікою правового регулювання розрізняють спрощені провадження та процедури, що є альтернативними до загального порядку (наказне провадження у більшості європейських держав), та спрощені провадження і процедури, які є безальтернативними до основного порядку розгляду справи (провадження за малими сумами, наказне провадження в Україні). Залежно від можливості переходу спрощеного провадження у загальний порядок розгляду справи можна виокремити інтегровані та неінтегровані спрощені провадження.

Як на мене, в основу типологізації спрощених проваджень і процедур має бути покладено передусім матеріально-правовий критерій, тобто особливості вимог, які можуть стати предметом розгляду в тому чи іншому виді спрощених проваджень. Відповідно до цього Комітет міністрів Ради Європи виокремлює спрощені провадження за безспірними вимогами та спрощені провадження за позовами за малими сумами [820]. Зазначена класифікація потребує деякого уточнення. Як показує аналіз зарубіжного законодавства, найпоширеніші у світі

види спрощених проваджень стосуються позовів за малими сумами, безспірних вимог або нескладних спорів, що не викликають необхідності проведення повного судового розгляду. Зазначене пояснюється тим, що в усіх судових системах незначні та прості спори є сферою, де спрощення типово необхідне з точки зору вимоги пропорційності й виправдане обмеженістю інтересів та простотою справи [859, с. 141].

Виходячи із зазначеного, на мій погляд, можна виділити два типи спрощених проваджень: спірні й безспірні. Безспірні спрощені провадження ґрунтуються на очевидності вимог, підтверджених безспірними, достовірними доказами. Основним видом такого провадження є наказне провадження, що притаманне законодавству більшості зарубіжних держав. До цього ж типу проваджень можна віднести і заочне рішення в англо-саксонській правовій системі, що пов'язане із особливим розумінням процесуальної бездіяльності як визнання вимог позивача відповідачем [571, с. 51], що також робить вимогу безспірною.

Другий тип спрощених проваджень пов'язаний із розглядом справ, у яких наявний спір про право, проте спрощення зумовлене особливістю спірних вимог, зокрема, невеликою ціною позову, нескладністю питань, що розглядаються, тощо. Зазначений тип спрощених проваджень включає в себе, по-перше, провадження у так званих незначних справах (*small claims*), які у літературі тлумачаться, як справи порівняно невеликої важливості чи як справи з невеликою ціною позову [859, с. 141], спрощення яких зумовлене необхідністю пропорційного співвідношення судових витрат, сплачених стороною, та суми позову, що розглядається, або його важливістю для заявника. Для таких категорій справ у зарубіжних державах вводяться провадження за незначними позовами, або провадження за позовами з невеликою сумою (*small claims procedure*) [859, с. 141]. По-друге, до спрощених проваджень цього типу належать провадження у порівняно «нескладних» справах, де повний судовий розгляд непотрібний, адже у справі відсутній спір про факти чи, виходячи із доказової бази, особа не має перспектив на вирішення спору на її користь. В англо-саксонській правовій системі зазначені випадки охоплюються ухваленням сумарного рішення.

Наказне провадження є найпоширенішою формою спрощеного провадження за безспірними справами, яка передбачена законодавствами таких країн, як Німеччина, Бельгія, Іспанія, Бразилія, Японія, Китай та ін. Окрім того, особливе значення у цьому контексті має введена на рівні ЄС особлива процедура Європейського наказу про сплату [821].

Наразі наказне провадження – єдине спрощене провадження у цивільному процесуальному праві України, чим обумовлюється велика увага, яка приділялася розробленню різних аспектів його проблематики на сторінках літератури. До того ж останнім часом активно поживалася дискусія щодо впровадження наказного провадження у вітчизняне господарське та адміністративне судочинство.

У літературі з цивільного процесуального права, як правило, виділяють такі ознаки наказного провадження, як: 1) спрощеність [96, с. 10; 655, с. 615; 621, с. 78], яка проявляється у відсутності судового засідання і виклику стягувача та боржника [655, с. 605; 95, с. 34–35]; 2) документарність, тобто підтвердження вимог письмовими доказами [411, с. 76]; 3) відсутність дії принципу змагальності [655, с. 615]; 4) наявність специфічних сторін, що мають статус стягувача та боржника [736, с. 45]; 5) виключність, що полягає у вичерпному переліку вимог, за якими може бути видано судовий наказ і які мають безспірний характер [622, с. 54; 96, с. 34–35]; 6) спеціальний спрощений порядок скасування судового наказу; 8) скорочені процесуальні строки [668, с. 53]; 7) відсутність стадії касаційного оскарження; 9) відсутність фіксування технічними засобами та ведення журналу судового засідання; 10) менша кількість процесуальних дій на кожній стадії порівняно зі стадіями в інших провадженнях [710, с. 392]; прийняття за результатами розгляду заяви особливої форми рішення – судового наказу, що водночас є виконавчим документом [622, с. 54]; 11) субсидіарний характер відносно позовного провадження [411, с. 76] тощо.

Варто зазначити, що вказані ознаки науковці виокремлюють з огляду на специфіку вітчизняної моделі наказного провадження. Якщо ж звернутися до аналізу зарубіжного досвіду, то базовими ознаками наказного провадження, які

притаманні йому як спрощеному виду провадження незалежно від особливостей національних правопорядків, є: по-перше, безспірність вимог, за якими може бути виданий судовий наказ; по-друге, грошовий характер таких вимог (і лише у деяких випадках можливість видачі судового наказу щодо стягнення майна); по-третє, підтвердження вимог винятково письмовими доказами; по-четверте, документарний (письмовий) характер розгляду вимоги без судового розгляду у формі судового засідання та виклику сторін; по-п'яте, можливість спрощеного порядку скасування судового наказу судом, що його ухвалив, за заявою, поданою боржником.

Таким чином, сутність наказного провадження полягає у видачі судового наказу про сплату певної суми за безспірними вимогами, підтвердженими письмовими доказами, без проведення судового засідання та виклику сторін з подальшою можливістю подачі заперечень боржником у спеціальному спрощеному порядку з метою скасування судового наказу. Зазначені ознаки є базовими, а їх сукупність надає можливість виокремити наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження.

Сучасні дослідження природи й особливостей наказного провадження пов'язуються із розвідками Європейської комісії, яка у Зеленій книзі з процедури Європейського наказу про сплату та у межах спрощення і пришвидшення провадження за малими сумами виокремила «доказову» (*evidence*) та бездоказову (*non-evidence*) моделі наказного провадження залежно від необхідності подання заявником письмових доказів в обґрунтування своїх вимог та оцінки таких доказів судом при видачі судового наказу [836]. У літературі інколи за тотожним критерієм виокремлюють документарну й бездокументарну моделі наказного провадження [321, с. 9].

У зарубіжній літературі також залежно від структури наказного провадження пропонується розрізняти одно- та двоступеневі процедури. При двоступеневій процедурі боржнику надається можливість подавати заперечення на судовий наказ двічі (Німеччина), а у випадку одноступеневої процедури – лише один раз (процедура Європейського наказу про сплату) [859, с. 141]. Залежно від критерію

прийнятності розрізняють моделі зі встановленою грошовою межею та без такої межі [859, с. 141].

Найбільш розгалужена класифікація моделей наказного провадження з урахуванням міжнародного досвіду була запропонована Т. А. Цувіною та І. В. Удальцовою, які, крім доказової й бездоказової моделі наказного провадження, виокремлюють додаткові критерії класифікації, зокрема: 1) залежно від законодавчої регламентації вимог, які висуваються до заяви боржника про скасування судового наказу: а) моделі, де власне факт подання заяви від боржника має наслідком автоматичне скасування судового наказу; б) моделі, в яких заперечення боржника повинні обов'язково містити обґрунтування; 2) залежно від можливості особи обирати, в якому провадженні – наказному чи позовному – буде розглядатися її справа: а) альтернативна модель наказного провадження; б) виключна модель наказного провадження; 3) залежно від можливості трансформації наказного провадження у звичайний порядок розгляду справи, тобто в позовне провадження: а) трансформативна модель наказного провадження; б) нетрансформативна модель наказного провадження; 4) залежно від особливостей вимог, за якими може видаватися судовий наказ: а) модель із вичерпним переліком вимог; б) модель із переліком, що закріплений через визначення істотних ознак із зазначенням винятків [655, с. 605–607]. Відповідно до цього автори характеризують вітчизняну модель наказного провадження як «доказову», виключну, нетрансформативну із конкретно визначеним переліком вимог, за якими може бути видано судовий наказ [655, с. 634]. Загалом погоджуючись із такою характеристикою національної моделі наказного провадження, вважаю, що наразі найбільш актуальним є питання реформування наказного провадження в аспекті конституційних змін з метою підвищення рівня ефективності цивільного судочинства.

Передусім звертає на себе увагу регламентація вимог, за якими може бути виданий судовий наказ (ст. 96 ЦПК). Очевидно, що зазначені вимоги потребують модифікації, адже передусім наказне провадження має бути розраховане на стягнення грошових безспірних вимог, підтверджених письмовими доказами.

Із таких позицій виходить як законодавство зарубіжних держав, так і загальноєвропейська процедура Європейського наказу про сплату. Аналогічна підстава для видачі судового наказу була передбачена і у першій редакції ЦПК України 2004 р. На мій погляд, варто погодитися з тими вченими [92, с. 20; 657, с. 55], які наголошують на недоцільності вилучення із переліку вимог, за якими може бути видано судовий наказ, вимоги, що ґрунтується на правочині, вчиненому у письмовій формі, яка була виключена відповідно до змін, внесених у ЦПК від 07.07.2010 р. у зв'язку із прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів». У цьому контексті варто зазначити, що згідно з Проектом змін до ЦПК, запропонованим Радою з питань судової реформи, змін зазнають підстави видачі судового наказу, зокрема, пропонується доповнити ч. 1 ст. 96 ЦПК п. 6, відповідно до якого судовий наказ може бути виданий за вимогою до юридичної особи про стягнення заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує п'ятдесяти розмірів мінімальної заробітної плати, та ця заборгованість має ознаки безспірної [485]. На мою думку, зазначені зміни слід оцінити позитивно, однак убачається недоцільним введення грошового ліміту можливості застосування наказного провадження до цієї категорії справ, а також обмеження за суб'єктним складом лише вимогами, за якими боржником є юридична особа. Серед позитивних змін, запропонованих у Проекті змін до ЦПК, слід виокремити пропозицію доповнити п. 1 ч. 1 ст. 96 можливістю заявлення вимоги про стягнення середнього заробітку за час затримки розрахунку.

Однак, незважаючи на запропоновані зміни, не було усунуто низки проблем, що вже існують у регламентації вимог, за якими може бути виданий судовий наказ. Так, у п. 5 ч. 1 ст. 96 ЦПК передбачено, що судовий наказ може бути виданий у разі, якщо заявлено вимогу про повернення вартості товару неналежної якості, якщо є рішення суду, яке набрало законної сили, про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола споживачів. М. Вербіцька, аналізуючи зазначену підставу, зазначає, що довести заявникові свої вимоги за такою категорією справ дуже просто, слід додати до

заяви рішення суду про встановлення факту продажу товару неналежної якості, ухвалене на користь невизначеного кола осіб, яке можна отримати із Єдиного державного реєстру судових рішень [94, с. 59]. Проте варто нагадати, що у вітчизняному законодавстві не передбачено можливості ухвалення рішення щодо невизначеного кола осіб, а тому зазначена підстава про видачу судового наказу не може бути застосована, доки у законодавство не буде введено інститут групових і колективних позовів.

Окремі пропозиції щодо розширення переліку вимог, за якими може бути видано судовий наказ, висловлювалися і представниками наукової спільноти. В. І. Решетняк взагалі вважає доцільним передбачити можливість видачі судових наказів при заявленні будь-яких обґрунтованих вимог, грошове вираження яких не перевищує певної межі (наприклад, ста мінімальних розмірів заробітної плати), а також видачу судових наказів по нескладних в аспекті правової оцінки справах, однак таких, що потребують швидкого вирішення [520, с. 67]. Зазначена пропозиція має бути оцінена критично, адже автор плутає сутність наказного провадження та провадження за незначними позовами. Не можна з цих підстав погодитися і з думкою І. О. Ізарової стосовно того, що слід передбачити право на звернення до суду з будь-якою заявою щодо видачі судового наказу в справах, які містять незаперечні вимоги, у порядку наказного провадження, якщо інший порядок не передбачений чинним законодавством [239, с. 187]. У такому випадку надто розширене й абстрактне формулювання підстав для видачі судового наказу, на мою думку, по-перше, нівелює інші ознаки наказного провадження, надаючи перевагу лише безспірності вимоги, по-друге, суперечить загальним тенденціям функціонування наказного провадження на національному та наднаціональному рівнях, адже, має йтися не просто про безспірні вимоги, а, як мінімум, про безспірні грошові вимоги. Інакший підхід призведе до можливості видачі судового наказу не тільки у вимогах, що за своєю суттю є вимогами про присудження, а й у вимогах про визнання та перетворення, що не характерне для жодного іноземного правопорядку.

Також у літературі наявні пропозиції розширити перелік вимог, за якими може бути видано судовий наказ, зокрема, пропонується введення таких вимог: за договором про сплату аліментів на дитину [93, с. 103]; про виселення громадян, які самовільно зайняли житлові приміщення, чи тих, які проживають у будинках, що перебувають в аварійному стані [30, с. 38]; про стягнення державних пенсій, допомоги [199, с. 63]; про захист прав вкладників [659, с. 122–127]; про відшкодування шкоди, завданої злочином або адміністративним проступком, коли вина особи встановлена рішенням компетентного органу, а розмір збитків підтверджується рішенням суду або висновком експерта чи спеціаліста [92, с. 20] тощо [557, с. 372; 209, с. 31–32].

На мій погляд, таке епізодичне внесення змін до регламентації вимог, за якими може бути видано судовий наказ, не може бути визнане належним вирішенням проблеми посилення ефективності наказного провадження. Убачається за доцільне перейняти підхід, використаний при регламентації Європейського наказу про сплату, який може бути виданий за грошовими вимогами, однак не поширюється на податкові, митні й адміністративні справи; справи щодо відповідальності держави за дії чи бездіяльність при реалізації державної влади; справи щодо майнових відносин подружжя; справи про банкрутство або ліквідацію неплатоспроможних юридичних осіб; справи про соціальний захист; вимоги з позадоговірних зобов'язань тощо. Тому зазначений принцип правового регулювання має бути перейнятий і у вітчизняному законодавстві, відповідно до чого необхідно закріпити загальне правило, відповідно до якого судовий наказ може видаватися за безспірними грошовими вимогами, які підтверджені письмовими доказами, а надалі мають бути встановлені винятки з цього правила, що дасть змогу розширити й уніфікувати сферу застосування наказного провадження у вітчизняному цивільному судочинстві.

У цьому контексті також слід звернути увагу на те, що сьогодні судовий наказ може бути видано лише за вимогами про стягнення грошових коштів. Натомість до відповідних змін 2010 р. стягнення могло бути звернене, зокрема, й

на майно. У законодавстві зарубіжних держав зазначене питання врегульоване по-різному. Так, відповідно до ЦПК Німеччини наказне провадження (*Mahnverfahren*) можливе лише за грошовими вимогами. Законодавство Франції розрізняє розпорядження суду про сплату (*injunction de payer*), що стосується грошових вимог, та розпорядження суду про вчинення дії (*injunction de faire*), яке може містити вимогу про виконання зобов'язання в натурі, що може включати передачу майна. На мій погляд, розширення сфери застосування судового наказу за рахунок можливості його видачі за вимогами про стягнення майна є на сьогодні зайвим, а сфера застосування наказного провадження у національному правопорядку має обмежитися суто грошовими вимогами. Таким чином, основною вимогою, на яку має орієнтуватися наказне провадження, повинна бути безспірна вимога, підтверджена документарно, як це має місце в усьому світі, що надасть можливість досягти ефективного використання інституту наказного провадження в цивільному судочинстві саме як спрощеної процедури, яка покликана розвантажити судову систему та зменшити кількість справ, що розглядаються у порядку позовного провадження.

Позитивним кроком також слід визнати положення, відповідно до якого особа матиме право звернутися до суду в наказному або в спрощеному позовному провадженні на свій вибір (п. 6 ч. 1 , ч. 2 ст. 96 Проекту змін до ЦПК). Необхідно зауважити, що в літературі наведено різні точки зору щодо альтернативності наказного провадження загальному порядку розгляду справ, тобто позовному провадженню. На мою думку, слід погодитися з тими авторами, які вважають, що наказне провадження має бути цілком альтернативним позовному [283, с. 45; 240, с. 157], тобто особа при зверненні до суду повинна мати можливість обирати ординарний позовний порядок або спрощений порядок наказного провадження використати для захисту своїх прав.

Ще однією визначальною характеристикою наказного провадження, яка відображає національну специфіку, є його структура. Дискусійним у цьому контексті вбачається питання стадій, або етапів, наказного провадження. Зокрема, вчені виокремлюють від трьох до п'яти стадій (етапів). Так, С. Я. Фурса пропонує

виділяти три етапи наказного провадження: 1) відкриття наказного провадження; 2) видача судового наказу; 3) скасування судового наказу [670, с. 101]. О. Фонова виділяє чотири стадії наказного провадження, а саме: 1) відкриття наказного провадження; 2) розгляд заяви про видачу виконавчого документа; 3) апеляційне чи касаційне оскарження шляхом подання окремої скарги; 4) виконання [668, с. 53]. П'ять етапів наказного провадження виокремлюють Т. А. Цувіна та І. В. Удальцова, як-от: 1) порушення та відкриття наказного провадження; 2) видача судового наказу; 3) повідомлення боржника про видачу судового наказу; 4) видача судового наказу стягувачу; 5) скасування чи оскарження судового наказу [665, с. 623]. Натомість В. І. Бобрик і В. О. Бесарабчик вважають, що наказне провадження як частина цивільного процесу загалом поділяється на традиційні та загальні для всього цивільного процесу стадії: провадження в суді першої інстанції, апеляційне провадження, касаційне провадження, провадження у ВСУ, провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами, виконання судового наказу [411, с. 83]. При цьому в суді першої інстанції, тобто на першій стадії, виокремлюються такі етапи, як звернення до суду із заявою про видачу судового наказу, відкриття наказного провадження і видача судового наказу, розгляд заяви про скасування судового наказу [411, с. 75]. Не можна погодитися з останніми авторами, хоча б з тих підстав, що в ЦПК не передбачено можливість касаційного оскарження судового наказу та його перегляд ВСУ, а отже, і відповідні стадії наказного провадження виділятися не можуть.

На мою думку, у національному законодавстві закріплено класичну структуру наказного провадження, яка, однак, виходячи із запропонованого попередньо розуміння правозастосовного циклу, є дещо апроксимованою порівняно зі звичайною цивільною процесуальною формою з точки зору відсутності класичної стадії провадження у справі досудового розгляду та стадії судового розгляду у формі судового засідання. Виходячи із зазначеного, вважаю, що наказне провадження як окремий правозастосовний цикл у суді першої інстанції складається із двох стадій, якими є: 1) подача заяви про видачу судового наказу та відкриття наказного провадження; 2) видача судового наказу і

повідомлення боржника. Водночас скасування судового наказу має дещо автономний характер, а тому може вважатися окремою процедурою у межах наказного провадження, що є окремим правозастосовним циклом, який складається із таких стадій, як: 1) подача заяви про скасування судового наказу та прийняття її судом; 2) підготовка до розгляду цієї заяви (зокрема, суддя вчиняє такі процесуальні дії, як призначення розгляду заяви в судовому засіданні, повідомляє про це сторін); 3) судовий розгляд зазначеної заяви та ухвалення судового рішення.

Варто зауважити, що законодавство зарубіжних держав містять й інші конструкції наказного провадження, у яких використовуються елементи інверсії, що полягає у наведеному далі. Заявник зобов'язаний повідомити боржника про його звернення до суду до моменту такого звернення або після отримання заяви суддя повідомляє боржника та чекає на надходження від нього заперечень. Так, відповідно до цивільного процесуального законодавства Бельгії перед подачею заяви про видачу судового наказу до суду стягувач має надіслати боржнику остаточну вимогу про сплату з наданням 15 днів для її виконання. Лише якщо така вимога не виконана, стягувач може подати до суду заяву про видачу судового наказу [968, с. 153–154].

У цьому контексті звертає на себе увагу пропозиція Т. М. Кучер, на думку якої, необхідно змінити порядок розгляду справ у наказному провадженні таким чином: 1) прийняття заяви про видачу судового наказу; 2) витребування заперечень; 3) дослідження заяви, заперечень та наданих заявником і боржником доказів, їх оцінка відповідно до ст. 212 ЦПК; 4) видача судового наказу або відмова у його видачі [343, с. 139]. Як на мене, зазначені пропозиції не відповідають сутності наказного провадження у цивільному судочинстві та перетворюють його зі спрощеного і прискореного провадження на неефективну процедуру, адже видача судового наказу у такому випадку не зможе відбутися у стислі строки, а власне процедура буде переобтяженою. До того ж у такому випадку незрозумілою вбачається позиція Т. М. Кучер щодо необхідності залишення спрощеної процедури скасування судового наказу [343, с. 140].

Вважаю, що у разі інверсії стадій наказного провадження та повідомлення боржника про заяву стягувача завчасно і надання ним заперечень відбувається концентрація доказового матеріалу, суддя досліджує докази обох сторін, а тому надання боржнику можливості скасовувати судовий наказ у спрощеному порядку має розцінюватися як процесуальний привілей. У такому випадку різниця між судовим наказом і рішенням у порядку позовного провадження нівелюється, а отже, і оскарження має проводитися у звичайному порядку. Зазначене свідчить про те, що за умови такої інверсії наказне провадження втрачає свої базові ознаки і фактично набуває ознак спрощеного письмового порядку позовного провадження.

Визначальним із точки зору розуміння природи та місця наказного провадження у структурі цивільного судочинства є процедура скасування судового наказу, що також має зазнати змін відповідно до Проекту змін до ЦПК. Відповідно до ч. 3 ст. 105-1 Проекту за відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження. Як відомо, відповідно до чинного законодавства заява про скасування судового наказу має містити посилання на обставини, які свідчать про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача та посилання на докази, якими боржник обґрунтовує свої заперечення проти вимог стягувача (ч. 3 ст. 105 ЦПК), причому розгляд такої заяви відбувається у відкритому судовому засіданні, за результатами якого суддя може прийняти одне з трьох рішень: 1) залишити заяву про скасування судового наказу без задоволення; 2) скасувати судовий наказ та роз'яснити, що заявлені стягувачем вимоги можуть бути розглянуті у позовному провадженні з додержанням загальних правил щодо пред'явлення позову; 3) змінити судовий наказ (ст. 105 ЦПК). Таким чином, відповідно до Проекту пропонується змінити повноваження суду за результатами розгляду заяви про скасування судового наказу: суд при надходженні такої заяви буде автоматично скасовувати судовий наказ, а не

призначати розгляд такої заяви у судовому засіданні, адже до заяви про скасування судового наказу не буде ставитися вимога надання обґрунтованих заперечень та подачі доказів на підтвердження заперечень боржника: достатнім відповідно до ч. 4 ст. 105 Проекту визнаватиметься лише зазначення вимоги боржника про скасування судового наказу.

На мій погляд, зміна вимог до заяви про скасування судового наказу й автоматичне його скасування після надходження такої заяви нівелює значення наказного провадження як самостійного виду цивільного судочинства, зводячи нанівець засади наказного провадження та перетворюючи його на початковий етап перед розглядом справи в порядку позовного провадження. У цьому контексті слушною вбачається думка Є. Г. Тулісової, яка зазначає, що за відсутності вимоги про обґрунтування заяви про скасування судового наказу достатньо недобросовісному боржнику лише попросити суд скасувати наказ і суддя повинен буде задовольнити його заяву. Отже, вся діяльність суду залежатиме лише від волевиявлення боржника та не буде спрямована на виконання мети наказного провадження – пришвидшення та спрощення захисту добросовісних громадян. Тому судовий наказ може захистити права кредитора лише за умови порядності та добросовісності боржника, що знижує рівень його ефективності та дієвості [652, с. 46].

Реформування наказного провадження доцільно проводити системно, причому законодавець має визначитися, за якою моделлю мають відбуватися зміни: шляхом подальшого утвердження наказного провадження як автономного та рівнозначного позовному або ж як певної «передстадії» позовного провадження. Дійсно, у законодавстві деяких зарубіжних держав, наприклад Німеччини, не міститься вимог до обґрунтованості заперечень боржника при подачі заяви про скасування судового наказу, і така заява автоматично має наслідком порушення позовного провадження, однак зазначене призводить до того, що в німецькій правовій доктрині наказне провадження визначається як особлива форма ініціювання процесу, інколи – як стадія [150, с. 129].

Що ж стосується вітчизняного законодавства, то варто погодитися із В. В. Комаровим у тому, що з теоретичної точки зору введення наказного провадження як самостійного провадження цивільного судочинства і певною мірою як альтернативного позовному провадженню має засновуватись на певній симетрії цих проваджень з огляду на їх функціональну спрямованість та рівновагу процесуальних цінностей відповідно до завдань цивільного судочинства. Це призведе до того, що позовне та наказне провадження будуть майже рівнофункціональними у цивільному судочинстві [493, с. 289]. Саме таким шляхом, на мій погляд, має розвиватися регламентація наказного провадження у вітчизняному цивільному процесуальному законодавстві, а тому запропоновані зміни реформування наказного провадження у цій частині вбачаються необґрунтованими і безсистемними.

Окремими науковцями наголошувалося на необхідності посилення зв'язку між наказним і позовним провадженнями шляхом закріплення законодавчої можливості трансформації наказного провадження в позовне у випадку скасування судового наказу. Зокрема, пропонується одночасно зі скасуванням наказу відкривати провадження у справі та розглядати заяву стягувача за правилами позовного провадження [618, с. 259; 209, с. 32]. І. О. Ізарова пропонує оскарження виданого судом наказу віднести до загального позовного провадження цивільного судочинства, в якому повністю розкриваються всі принципи змагального судочинства [240, с. 160]. Зазначені позиції є неоднозначними: з одного боку, така конструкція ефективна з точки зору економії часу для заявника, однак, з другого боку, постає питання про засоби порушення процесуальної діяльності в порядку того чи того провадження у цивільному судочинстві. Положення щодо проваджень цивільного судочинства в національному законодавстві сформульовані автономно та дещо ізольовано, а перехід із одного провадження до другого неможливе, адже порушення кожного з них пов'язане зі специфічними процесуальними засобами, якими є процесуальні акти-документи, з якими особа звертається до суду і до яких висуваються різні вимоги, зокрема, позовною заявою, заявою про видачу судового наказу або

заявою в порядку окремого провадження. На мій погляд, автоматична трансформація наказного провадження в позовне суперечитиме загальним засадам цивільного судочинства, відповідно до яких має бути дотриманий порядок звернення до суду за судовим захистом, тобто подана позовна заява, що відповідає вимогам до її форми і змісту, встановлених у законодавстві, заява про видачу наказного провадження не може бути засобом порушення позовного провадження.

Іншим поширеним видом спрощених проваджень є провадження за малими (невеликими) сумами (*small claims procedure*), які, зокрема, передбачені у законодавстві Англії, Канади, Іспанії, США, Німеччини, Іспанії, Греції, Швеції. Наразі також існує Європейська процедура за малими сумами [822]. Як зауважується у літературі, основними ознаками такої процедури є: 1) зменшений розмір судових витрат; 2) стислі строки розгляду справ; 3) використання стандартизованих форм; 4) заохочення сторін до врегулювання спору; 5) обмежена можливість подачі зустрічного позову; 6) обмеження доказової бази [859, с. 142]; 7) зведення формалізму до мінімуму; 8) можливе обмеження права на оскарження [857, с. 49–50]; 9) відсутність обов'язкової вимоги процесуального представництва; 10) посилення активності суду.

Варто зазначити, що різниця між загальним порядком розгляду справ і спрощеними провадженнями за малими сумами може бути пояснена з точки зору принципу пропорційності. Проте було б неправильно вважати, що зазначені категорії спорів є менш важливими, враховуючи ціну позову. Спрощені провадження за малими сумами слугують для того, щоб зробити виконання та визнання прав і обов'язків простішими [857, с. 50]. Слід зауважити, що національна практика щодо того, позови з якою ціною потрібно вважати незначними, різняться. Так, у Німеччині ця сума становить 600 євро, у Франції – 3 800 євро, у Греції – 1 500 євро, в Англії – 10 000 фунтів стерлінгів, а для Європейської процедури за малими сумами – 2 000 євро.

У літературі загалом виокремлюється два інституційні підходи до правового регулювання зазначеного виду процедур: у першому випадку для зазначеної категорії справ створюються спеціальні суди, а в другому – зазначене

провадження здійснюється звичайними судами. Наприклад, в Австрії позови за малими сумами розглядаються спеціальними судами (*Bezirksgerichte*), що мають юрисдикцію стосовно всіх спорів, сума яких менша від 15 000 євро, та щодо деяких справ про оренди житла і сімейних справ незалежно від суми позову. У Німеччині *Amtsgerichte* мають юрисдикцію розглядати справи з ціною позову меншою від 5 000 євро та незалежно від ціни позову окремі справи щодо оренди житла й сімейні спори [859, с. 49]. Окрім того, у Німеччині передбачене і спрощене провадження в цих судах у справах, в яких ціна позову не перевищує 600 євро, що у літературі називається субпроцедурою у межах спрощеного провадження [150, с. 108].

Різною також є національна практика і стосовно обов'язковості застосування провадження за малими сумами. Так, у Англії, Іспанії та Швейцарії використання такої процедури є обов'язковим. У вказаних країнах провадження у суді першої інстанції розподілені на треки, як правило, залежно від суми позову, а тому обирати звичайний чи спрощений порядок позивач не може, адже справа автоматично потрапляє до розгляду за правилами визначеного треку. Саме у такому випадку йдеться про те, що спрощений порядок набуває статусу основного та єдиного можливого. У країнах, в яких немає суворого розподілу на треки залежно від ціни позову, застосування таких спрощених проваджень і процедур, як правило, є правом позивача, а не обов'язком. Ще одна ознака спрощених проваджень за малими позовами – поширене застосування формулярів для порушення провадження замість позовної заяви. Така практика має місце, наприклад, в Англії, Швеції, Іспанії. Аналогічний підхід застосований і в Європейській процедурі за малими сумами.

Характерною ознакою такого виду проваджень є також необов'язкова вимога процесуального професійного представництва за цими категоріями справ у країнах, в яких, за загальним правилом, особа повинна брати участь у цивільному судочинстві винятково через представника. Зазначене має місце, приміром, в Австрії, Італії, Іспанії. Як наслідок, у зазначених категоріях справ посилюється активність судових клерків та інших працівників суду в порушенні провадження у

суді. Як зазначається у літературі, провадженням за малими позовами притаманна також менша формальність, що особливо проявляється у країнах, яким історично була властива так звана чиста змагальність. Зокрема, зауважується, що в Англії відсутність вимоги обов'язкового представництва у провадженнях за малими позовами має дві основні переваги. По-перше, на відміну від звичайного розгляду справи, право виступати в суді є необмеженим, адже сторони можуть представляти себе самостійно або обирати своїм представником будь-кого на власний вибір, незважаючи на правові знання та наявність або відсутність досвіду у таких осіб. По-друге, судова традиційна змагальність процесу значно послаблена. Судді, які розглядають справу за правилами треку за малими сумами, можуть та, як правило, дотримуються більш «слідчого» підходу до проведення слухань, оскільки вони наділені правом «застосовувати будь-які методи процесу під час слухань, які вони вважають справедливими». Зважаючи на невеликий досвід сторін у процесі, суддя може, наприклад, опитувати свідків та сторони, керувати наданням доказів, якщо вважатиме це за необхідне [939, с. 169].

Своєрідністю і певним спрощенням позначені й правила доказування, що виявляється, приміром, у допустимості письмових показань свідків без обов'язкової їх участі у судових засіданнях, а у документарних (письмових) провадженнях за малими сумами, як правило, допустимими є винятково письмові докази. У Канаді практика спрощених проваджень за малими сумами різна у різних провінціях, однак спільними для них є те, що більшість спрощених проваджень обмежують час для обміну змагальними паперами та процедури дискавері, а також передбачають обов'язок сторін відвідати досудову конференцію чи конференцію із планування керівництва справою [935, с. 238].

Стосовно рішення, ухваленого за результатами такого провадження, то воно в більшості країн прирівнюється до рішення суду, ухваленого у загальному порядку і може бути оскаржене. В Англії рішення, ухвалені у провадженні за малими сумами менш вмотивовані, однак за силою рівнозначні звичайним рішенням та можуть бути оскаржені [939, с. 169]. Проте у деяких країнах можливі обмеження щодо такого оскарження, наприклад, у Німеччині апеляційному

оскарженню підлягають лише рішення, ціна позову за якими є вищою за 600 євро (ч. 1 ст. 511 ЦПУ Німеччини) [857, с. 51].

У Проекті змін до ЦПК передбачено введення спрощеного позовного провадження, у порядку якого пропонується розглядати справи за позовними вимогами про стягнення грошових коштів, якщо ціна позову не перевищує ста розмірів мінімальної заробітної плати (ст. 223-1 Проекту). Передбачається також, що у порядку цього провадження за згодою сторін може бути розглянута будь-яка інша справа, віднесена до юрисдикції суду, за винятком спорів: 1) що виникають з сімейних відносин, крім спорів про стягнення аліментів та поділ майна подружжя; 2) щодо спадкування; 3) щодо захисту прав інтелектуальної власності; 4) щодо приватизації державного житлового фонду; 5) про визнання необґрунтованими активів та їх витребування відповідно до Глави 14 цього Розділу; 6) якщо ціна позову перевищує десять тисяч розмірів мінімальної заробітної плати; 7) інші вимоги, об'єднані з вимогами, вказаними в пунктах 1-6 частини 3 цієї статті.

Відповідно до ст. 223.6 Проекту змін до ЦПК розгляд справи у порядку спрощеного позовного провадження здійснюється судом за правилами, встановленими цим Кодексом для розгляду справи в порядку позовного провадження, з особливостями, передбаченими у цій главі. Елементами апроксимації цивільної процесуальної форми у даному випадку виступають: по-перше, відсутність підготовчого засідання (ч. 3 ст. 223.6 Проекту); по-друге, можливість за відсутності клопотань сторін розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення сторін лише за наявними у справі матеріалами, якщо: а) предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує десяти мінімальних заробітних плат; б) характер спірних правовідносин і предмет доказування у справі не вимагають проведення судового засідання з викликом сторін та (або) свідків для повного й усебічного встановлення обставин справи (ч. 5 ст. 223.6 Проекту); по-третє, особливості прояву принципу змагальності, що проявляється в обмеженні кола доказів, зокрема, у порядку спрощеного провадження суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з

викликом учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання свідків та у відсутності судових дебатів (ч. 7 ст. 223.6 Проекту).

Очевидно, що спрощене позовне провадження, передбачене у Проекті змін до ЦПК, є спеціальним безальтернативним порядком розгляду спорів із незначною сумою в межах загального позовного провадження. З такої точки зору воно характеризується специфічною апроксимацією процесуальної форми за допомогою засобів, зазначених вище. Крім того, можна зазначити про існування в межах цієї процедури ще однієї більш спрощеної субпроцедури, яка передбачає можливість розгляду справи без проведення судового засідання за умов, визначених у законі. На мій погляд, введення спрощеного позовного провадження стане позитивним кроком, що відповідає загальносвітовим тенденціям регламентації спрощених проваджень та процедур. Водночас потрібно зауважити про необхідність забезпечення більшої доступності зазначеної процедури з точки зору зменшення ставки судового збору за вказаною категорією справ. До того ж, на мою думку, вимога обов'язкового представництва адвокатом, що передбачається відповідно до конституційної реформи, не повинна поширюватися на зазначений вид провадження, як це має місце у більшості зарубіжних держав. При цьому вважаю, що зусилля законодавця мають бути спрямовані на подальшу диверсифікацію цивільної процесуальної форми з точки зору спрощення цивільного судочинства у провадженнях за незначними позовами.

Ще однією спрощеною процедурою, яка набула значного поширення в країнах англо-саксонської правової сім'ї, є сумарне рішення. У літературі дослідженню процедури сумарного рішення не було приділено належної уваги, адже на сьогодні можна побачити лише поодинокі праці вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: З. А. Папулова [444, с. 47–55], Г. В. Фазикош [661, с. 61–65; 660, с. 105–115], І. В. Решетнікова [518], Н. Ендрюс [768], О. В. Кудрявцева [322].

Аналіз зарубіжної літератури свідчить про відсутність єдності у розумінні понять «сумарне провадження» та «сумарне рішення», відповідно до чого можна виокремити принаймні декілька підходів. Перший підхід є широким, згідно з ним поняття сумарного провадження ототожнюється зі спрощеним провадженням

[150, с. 114–115; 518]. Другий підхід притаманний країнам англо-саксонської системи, де під сумарним рішенням розуміють характерний для англо-саксонської правової сім'ї (США, Англія, Канада) інститут, сутність якого полягає в ухваленні сумарного рішення у спеціальному судовому засіданні у випадках, коли між сторонами відсутній спір стосовно фактичних обставин справи або має місце явна безперспективність позиції однієї зі сторін. Третій підхід характерний для континентальної правової традиції, де під сумарними рішеннями розуміють проміжні рішення, які не є остаточними та не мають ознак *res judicata*. На мою думку, різноманітність підходів до тлумачення поняття «сумарне провадження» не сприяє єдності розуміння феномену спрощених проваджень, що, як на мене, є більш доцільним для використання як загальне поняття з огляду на його загальновживаність на міжнародному рівні та більш-менш усталене розуміння. Зважаючи на це, на мою думку, сумарне провадження варто розглядати лише як один із видів спрощених процедур, що притаманний країнам англо-саксонської системи та характеризується своїми особливостями, поряд з іншими видами спрощених проваджень і процедур. Натомість континентальній правовій системі притаманний інститут, який доцільніше називати проміжними рішеннями, аніж сумарними рішеннями, незважаючи на особливості термінології, властивої національним законодавствам.

Незважаючи на те, що сумарне провадження притаманне цивільному процесуальному законодавству США й Англії, слід, однак, звернути увагу на певні національні особливості цих проваджень. Так, відповідно до ст. 56 Федеральних правил цивільного судочинства США суд може ухвалити сумарне рішення за клопотанням сторони, якщо сторона, яка подає клопотання, доведе, що у справі відсутній спір щодо фактичних обставин справи та сторона має право на ухвалення рішення щодо питань права. Сторона може подати таке клопотання не пізніше, ніж за 30 днів після закінчення процедури дискавері. У такому випадку суд ухвалює сумарне рішення, що є остаточним і прирівнюється до рішення суду, ухваленого за результатами загальної процедури. Таким чином, головною умовою

ухвалення сумарного рішення в США визнається «відсутність спору щодо питань факту».

Натомість положеннями Глави 24 ПЦС Англії врегульовано процедуру сумарного рішення, відповідно до якої суд може ухвалити сумарне рішення проти позивача або відповідача щодо всього позову або стосовно окремого питання, якщо: 1) він вирішить, що: а) позивач не має реальної перспективи на успіх щодо позову або окремого питання; б) відповідач не має реальної перспективи успіху, надаючи заперечення проти позову або питання; 2) немає інших вагомих причин для призначення розгляду позовної заяви або окремого питання в судовому розгляді. Суд може ухвалити сумарне рішення проти позивача за будь-якими категоріями спорів, а проти відповідача – у будь-якій категорії спорів, виняток становлять спори про володіння житловими приміщеннями, за позовами до заставодержателів або орендаторів і провадження за морськими справами. Як зазначено у літературі, така процедура надає позивачеві або відповідачеві можливість отримати остаточне рішення, якщо вони можуть показати, що позов їх опонента або заперечення проти позову не мають «реальної перспективи» на успіх. Це модернізована процедура, яка дає змогу заявнику уникнути затримки, витрат та незручностей розгляду справи судом [769, с. 58]. Фактичні обставини справи у такому випадку встановлюються на основі письмових показань свідків, письмових доказів.

Таким чином, слід погодитися із тим, що наразі сумарне провадження у країнах англо-саксонської правової системи розподілилося на два типи. При цьому характерною ознакою кожного з них є критерій, яким керуються судді при визначенні прийнятності розгляду справи в межах цієї процедури. Якщо судові органи США виходять з ідеї про відсутність спору про фактичні обставини справи, то судді Англії виходять передусім із реальної перспективи на успіх за заявленими вимогами [444, с. 52–53]. Водночас загальними ознаками процедури ухвалення сумарного рішення у країнах англо-саксонської правової системи є: 1) пришвидшення розгляду справи за рахунок вирішення спору під час попереднього судового засідання, а не у судовому засіданні; 2) вирішення спору

на основі оцінки фактичних обставин справи та позицій сторін; 3) ухвалення сумарного рішення у випадках відсутності спору про факти або очевидної необґрунтованості позиції однієї зі сторін; 4) остаточний характер рішення суду.

Спрощену процедуру проміжного рішення передбачено у цивільному процесуальному законодавстві Нідерландів, де вона, однак, має назву «сумарне рішення». Зазначена процедура здійснюється за нескладними та терміновими справами, а також там, де ухвалюється попереднє судове рішення. При цьому рішення, ухвалені за наслідками вказаного провадження, характеризуються такими ознаками, як: 1) проміжний, тимчасовий характер рішення; 2) відновний характер – захід із відновлення порядку; 3) відсутність дослідження доказів у судовому порядку; 4) можливість апеляційного оскарження попереднього рішення [71, с. 95]. У Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів зазначається, що процедура з вирішення невідкладних питань (*refere*) у Франції та процедура сумарного провадження (*kort geding*) у Нідерландах дають змогу судді вирішувати будь-яке питання після вислуховування сторін на основі іноді обмежених доказів, які вони можуть надати суду в межах стислого терміну. Рішення у такому випадку виносяться або негайно після слухань, або в межах дуже стислого терміну. Це рішення підлягає безпосередньому виконанню, але не має сили *res judicata*. Сторона може вільно розпочати провадження по суті, але якщо цього не зроблено, то таке рішення визначає права й обов'язки сторін. Проте провадження за загальними правилами часто не порушується [397, с. 335].

Зважаючи на можливість спрощеного порядку перегляду, І. В. Решетнікова пропонує вважати сумарними або проміжними рішеннями заочне рішення і судовий наказ [518]. На мій погляд, із цим складно погодитися, виходячи із наведеного далі. Принциповою характеристикою сумарних рішень в англо-саксонській правовій системі є, по-перше, характер вимог, за якими вони видаються, та, по-друге, їх остаточний характер, що полягає у тому, що вони за всіма наслідками прирівнюються до рішень, ухвалених у звичайному порядку, і

перегляд їх також здійснюється відповідно до загальних правил, що обумовлює неможливість віднесення заочного рішення та судового наказу до сумарних рішень. Натомість коло вимог, за якими може бути ухвалене проміжне рішення у країнах континентальної правової сім'ї, є зовсім іншим, і такі рішення не мають ознак остаточності та можуть бути переглянуті у спрощеному порядку за заявою однієї зі сторін. Судовий наказ та заочне рішення не можуть бути розцінені як різновиди сумарного або проміжного рішення, адже вони мають різну природу із зазначеними процедурами та видаються за результатами іншого типу спрощених проваджень і процедур. Зазначене дає підстави зробити висновок про необхідність відмежування понять сумарного і проміжного рішення та можливості виділення в окрему групу спрощених процедур ухвалення проміжного рішення, що, однак, у подальшому може бути переглянуте із застосуванням звичайного порядку судового розгляду за умови подачі заперечень на таке рішення однією зі сторін.

Виходячи із зазначеного, на мою думку, сьогодні нагальною потребою у вітчизняному правопорядку є модернізація системи спрощених проваджень і процедур. Зокрема, реформування відповідно до світових тенденцій у цій сфері потребує інститут наказного провадження, проте зі збереженням автономності такого провадження. Крім того, подальша диверсифікація спрощених проваджень і процедур має відбуватися за рахунок уведення в цивільне судочинство провадження за незначними сумами, регламентації елементів документарного провадження у певних випадках, встановлених законом, можливості застосування інститутів сумарних і проміжних рішень.

2.3. Проблема альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів та цивільне судочинство

Судова форма захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав, свобод та інтересів традиційно вважається універсальною і найбільш ефективною. Водночас наявність негативних тенденцій усередині судової системи, наприклад, судова тяганина, надмірна вартість судових витрат, ускладнений доступ до суду тощо

підривають авторитет судової влади, знижуючи рівень ефективності цивільного судочинства, змушуючи осіб шукати більш дієві форми захисту своїх прав. Зважаючи на певний стан кризи правосуддя у цивільних справах в зарубіжних державах, що стає дедалі більш помітним у другій половині XX століття [693, с. 107–111], починає формуватися окрема сфера юридичної практики з вирішення правових спорів, що отримує назву альтернативне вирішення спорів (*Alternative Dispute Resolution – ADR*, надалі – ABC).

Проблематика ABC була предметом наукових досліджень багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, серед яких В. С. Балух, Н. Л. Бондаренко-Зелінська, С. Голдберг, С. Ф. Задорожна, М. Каппеллетті, Б. Гарт, С. В. Ківалов, Н. Н. Леннуар, К. Менкель-Мідоу, О. І. Носирева, Ю. Д. Притика, Ф. Сандер, О. М. Спектор та ін [34, с. 162–168; 60, с. 162–166; 794, с. 5–124; 253, с. 5–18 тощо; 479, с. 80–90; 478, с. 219–226 тощо; 601].

ABC як комплексна проблема має розглядатися у контексті третьої «хвилі» руху «Доступ до правосуддя». М. Каппеллетті зауважував, що у деяких спорах традиційний змагальний судовий процес не може бути найкращим способом забезпечення ефективного відновлення прав. У таких випадках необхідно віднайти реальну альтернативу ординарним судам і звичайним судовим процедурам. Наголошуючи на важливості такого підходу, автор вводить поняття «співіснуюче правосуддя» (*co-existential justice*), зауважуючи, що західна цивілізація, яка прославляє ідеал «боротьби за своє право» (*Kampf ums Recht*), має визнати, що їй є чому повчитися в інших цивілізаціях, для яких судові вирішення, незважаючи на його неминучість у деяких справах, розглядається як найостанніше вирішення, натомість перевага надається примирливим, незмагальним способам вирішення спорів. На противагу класичному змагальному судовому процесу «співіснуюче правосуддя» акцентує увагу на важливості подальшого «співіснування» сторін після вирішення спору, налагодженні стосунків між ними: якщо вирішення шляхом «змагання» – «правий/неправий» – може призвести до загострення конфлікту, то «примирне» або «співіснуюче» правосуддя може бути набагато ефективнішим [793, с. 34].

К. Менкель-Мідоу у цьому контексті зауважує, що від початку існування ідеї АВС принаймні дві мотивації щодо альтернативного або менш формального процесу мали місце: по-перше, «кількісна ефективність», що зосереджувалася навколо ідеї зробити правосуддя більш доступним, дешевим, швидким та ефективним, і, по-друге, «якісне розширення можливостей сторін», яке, враховуючи більш широку й скеровану участь сторін для визначення їх потреб та інтересів, дасть сторонам змогу виробити оптимальні рішення, які будуть менш крихкими та бінарними, ніж висновки звичайних судів, що зводяться до результату «переможець/переможений», обмежуючи уявлення про засоби правового захисту [881, с. 423].

Переломним моментом у розвитку концепції АВС у США вважають доповідь Ф. Сандера на конференції, присвяченій пам'яті професора Паунда у 1976 р., в якій він запропонував ідею «будинку правосуддя з багатьма дверима» (*multi-door courthouse*, у подальшому він має перетворитися на Центр з вирішення спорів), звертаючись до якого, особа могла б отримати допомогу у визначенні найефективнішого способу вирішення її спору. Оцінка спору спеціальним працівником цієї установи за такими критеріями, як природа спору, стосунки між сторонами, ціна позову, витрати на різні способи вирішення спору та швидкість, на думу вченого, має допомогти з'ясувати, які справи краще розглядати в судовому порядку, а які доцільніше вирішити за допомогою інших способів АВС. Таким чином, звертаючись до будинку правосуддя, особа ніби потрапляє до першої кімнати, у якій перебуває працівник, який допомагає обрати їй одну з декількох «дверей» до інших кімнат, де знаходяться такі способи вирішення спорів, як: судовий розгляд; медіація; арбітраж; встановлення обставин (*fact finding*); комісія арбітрів у справах з професійної недбалості (*Malpractice Screening Panel*); судовий розгляд; омбудсмен. Варто зазначити, що модель «будинку правосуддя з багатьма дверима», запропонована Ф. Сандером, протягом тривалого часу використовується у США та на практиці довела свою ефективність. Як зауважується у літературі, подальша інституалізація АВС як окремого сегмента юридичної практики у зарубіжних країнах мала наслідком певну приватизацію

сфери відправлення правосуддя в цивільних справах [559, с. 25–32] і призвела до існування процесуального плюралізму в системі захисту цивільних прав, свобод та інтересів.

Незважаючи на бурхливий розвиток АВС у зарубіжних країнах, аналіз літератури з окресленої проблематики надає можливість дійти висновку про відсутність єдиного підходу до визначення змісту цього поняття. Одним із найбільш дискусійних залишається питання розуміння самого поняття «альтернативність». Щодо цього питання склалося декілька основних точок зору. Ождні вчені виходять з того, що розглядають альтернативність як можливість вибору між усіма існуючими способами вирішення спорів, враховуючи й судову форму. О. І. Носирєва вважає, що у широкому розумінні альтернативність означає всі можливі способи правового врегулювання конфлікту, в тому числі судову процедуру, і можливість вибору одного з багатьох варіантів [422]. Це найширше поняття «альтернативність», що надає можливість розглядати усі способи вирішення спорів як альтернативні один одному.

Іншими вченими альтернативність розглядається як протиставлення державної судової форми захисту несудовим формам. Зазначений підхід найбільш поширений у зарубіжній літературі. Так, Оксфордський словник визначає АВС як різноманітні методи вирішення цивільних спорів, відмінні від звичайного судового провадження [902, с. 30]. Таке сприйняття «альтернативності» поділяє і О. М. Спектор, зазначаючи, що зовнішнє поняття альтернативності полягає у можливості звернення за вирішенням спору або до органу державної влади (суду), або за допомогою одного зі способів АВС [601, с. 36]. С. С. Сулакшин вважає, що до АВС варто ставитися як до системи, що існує паралельно з офіційним правосуддям [614, с. 53].

На думку М. Каппеллетті, «альтернативність» полягає не у простому протиставленні державного судочинства іншим несудовим способам вирішення спорів, а у протиставленні змагальних процедур (до яких, окрім судового розгляду, належить третейське судочинство (арбітраж)) процедурам незмагальним, заснованим на примиренні сторін. Зважаючи на це, поняття АВС

не повинно включати арбітраж, який хоча і є альтернативою державному правосуддю, проте має наслідком вирішення спору з обов'язковим для виконання рішенням. Саме так він формулював свою ідею «співіснуючого правосуддя».

Існують також інші теорії, що розглядають «альтернативу» не лише щодо змагальних способів розгляду, а й щодо способів врегулювання спорів, які не пов'язані із залученням третьої сторони, тобто процедурами, що хоча і є консенсуальними за своєю природою, наприклад, переговори, однак відбуваються без участі третіх осіб. Так, у Зеленій книзі з альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах альтернативні методи вирішення спорів визначаються як позасудові процеси вирішення спорів, що проводяться незалежною третьою стороною, за винятком арбітражу, що більш близький до квазісудових процедур. При цьому зі сфери АВС також виключаються процедури, які провадяться без участі третіх осіб, а також автоматизовані процедури, що не передбачають залучення осіб, а відбуваються автоматично за допомогою технічних засобів.

Також деякі вчені зазначають, що «альтернативність» може означати доступність вибору не між судовою та несудовими формами захисту, а можливість застосування різних способів АВС. Так, О. М. Спектор вважає, що у вузькому розумінні альтернативність означає можливість обирати серед кількох способів АВС усередині самої системи [601, с. 36].

Варто зазначити, що таке розуміння АВС засноване на західній правовій традиції. Що ж стосується вітчизняної науки, то якщо дослідженню таких видів АВС, як третейське судочинство та міжнародний комерційний арбітраж, традиційно вчені та практики приділяли значну увагу, то актуалізація проблематики АВС як самостійної сфери юридичної практики спостерігається лише останнім часом. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що розуміння правосуддя та його доступності, яке запропоноване у межах всесвітнього руху за доступність правосуддя і яке панує у зарубіжних країнах, значно різниться із розумінням феномену правосуддя у вітчизняній правовій доктрині, для якої невід'ємним є іманентний зв'язок правосуддя із судовою владою та неможливість

здійснення правосуддя будь-якими органами, крім судових органів класичного типу, на чому уже наголошувалося. Підтвердження наведеного можна віднайти у Конституції України, у ч. 1 ст. 124 якої закріплено, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Зазначене свідчить про більш широке розуміння суті правосуддя та концепції доступу до правосуддя у західній правовій традиції, де на сьогодні вироблено позицію стосовно того, що доступність правосуддя має розумітися не лише як доступність судочинства, яке здійснюється державними судами, або доступ до суду, а і як доступність альтернативного вирішення спорів. На мій погляд, у вітчизняній правовій традиції сутність і значення альтернативного вирішення спорів найбільш повно може бути розкрито через поняття форм захисту цивільних прав, свобод та інтересів осіб. До цього схиляє прагнення України гармонізувати своє законодавство із міжнародними стандартами у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах та забезпечити кожному доступ до правосуддя.

У теорії держави і права одним із універсальних вважається визначення форми захисту, запропоноване В. М. Горшеньовим, який розумів під останньою регламентований правом комплекс особливих процедур, що здійснюються правозастосовними органами або самою уповноваженою особою у межах правозахисного процесу і спрямовані на відновлення (підтвердження) порушеного (оспорюваного) права [135, с. 17]. Окрім того, активне дослідження цього поняття здійснювалося у межах окремих галузей права, зокрема цивільного та цивільного процесуального. Так, у доктрині цивільного права, незважаючи на відсутність законодавчого закріплення поняття «форма захисту» у ЦК України, переважає підхід, відповідно до якого під формою захисту необхідно розуміти нормативно визначений порядок здійснення відповідних дій самими суб'єктами цивільного права або державними органами, які спрямовані на відновлення порушеної майнової або немайнової сфери законних інтересів і прав уповноваженої особи [685, с. 262]. На основі тлумачення положень ЦК України у літературі, як правило, виділяють неюрисдикційні (самозахист – ст. 19 ЦК) та юрисдикційні (судову –

абз. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК, адміністративну – ст. 17 ЦК, нотаріальну – ст. 18 ЦК) форми захисту.

Натомість у літературі з цивільного процесуального права сформувалося два підходи до визначення поняття, що розглядається. Перший підхід аналогічний підходу, запропонованому в цивільному праві. Відповідно до нього під формами захисту розуміють як юрисдикційну, так і неюрисдикційну діяльність [688, с. 3]. Проте чисельна група науковців, будучи прихильниками другого підходу, заперечують можливість існування неюрисдикційних форм захисту, пов'язуючи форми захисту винятково із юрисдикційною діяльністю. Так, деякі вчені формулюють поняття форми захисту як визначений порядок захисту прав та інтересів, що здійснюється тим чи тим юрисдикційним органом залежно від його природи [716, с. 7]. Г. П. Тимченко зазначає, що форми захисту – це такі процесуальні форми, які забезпечують реалізацію права на захист. У процесуальних формах вирішуються юридичні справи, що, у свою чергу, передбачає певну процедуру (порядок) реалізації зацікавленими особами права на захист і судовими органами – юрисдикційних повноважень. Цим пояснюється наявність цивілістичних, кримінально-правових та адміністративно-правових форм захисту і процедур [638, с. 14].

Відсутність єдності у розумінні поняття «форма захисту» призвела до плюралізму у класифікації таких форм. С. В. Курильов, зокрема, виділяв залежно від характеру зв'язку юрисдикційного органу зі сторонами спору, такі форми захисту, як: 1) вирішення спору юрисдикційним актом однієї зі сторін правовідносин; 2) вирішення спору актом органу, що не є учасником спірного правовідношення, але пов'язаного з одним або обома учасниками спірного правовідношення певними правовими чи організаційними відносинами; 3) вирішення спору органом, що не є учасником спірного правовідношення і не пов'язаний з ними правовими або організаційними відносинами, крім процесуальних [338, с. 162].

Проте найбільш поширеною класифікацією форм захисту є класифікація залежно від суб'єкта, який здійснює захист. Відповідно до цього критерію

Г. П. Ареф'єв виділяв громадську, державну, змішану, третейську форми захисту та самозахист [26, с. 15–18]. М. С. Шакарян виокремлює судову, громадську й адміністративну форми захисту прав [716, с. 7]. Натомість Д. М. Чечот зазначений перелік доповнює арбітражною та нотаріальною формами захисту [706, с. 63–77]. За аналогічним критерієм проводять класифікацію і сучасні вчені. Так, С. В. Васильєв виокремлює громадську (самозахист і врегулювання спору про право у претензійному порядку), судову й адміністративну форми захисту [85, с. 9–11]. В. В. Комаров виділяє судовий захист, адміністративний захист, захист нотаріусом, захист ЄСПЛ, захист в альтернативному порядку [337, с. 17].

Аналіз літератури з окресленої проблематики дає підстави зазначати про те, що запропоновані класифікації досить подібні, проте увагу привертає, по-перше, дискусійність щодо розуміння самозахисту й інших неюрисдикційних процедур як окремих форм захисту; по-друге, можливість розгляду АВС як окремої форми захисту. У цьому контексті варто зазначити, що більшість учених не заперечує існування третейської форми захисту прав, проте лише окремі автори виділяють захист в альтернативному порядку як окрему форму захисту. Так, В. В. Комаров до альтернативної форми захисту відносить захист у третейському суді, комісіях по трудових спорах, за допомогою медіаційних процедур, а Г. П. Тимченко – лише арбітраж і медіативні форми) [638, с. 8].

Поділяючи точку зору зазначених учених, вважаю: очевидним на сьогодні є формування специфічної сфери юридичної практики, яким є альтернативне вирішення цивільноправових спорів, і принаймні деякі види АВС можуть становити окрему альтернативну форму захисту цивільних прав. Зважаючи на викладене, не можемо погодитися із М. О. Спектор, яка вважає, що за специфікою АВС цей інститут не належить ані до юрисдикційного, ані до неюрисдикційного захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів [601, с. 58].

Як на мене, то варто пристати до позиції тих учених, які вважають, що форми захисту є процесуальними формами, тобто юрисдикційними процедурами розгляду цивільних справ, і тому зміст законодавчого визначення форм захисту суб'єктивних прав та інтересів полягає у правовому забезпеченні реалізації цих

прав через відповідні механізми правозастосування, тобто за допомогою відповідних юридичних процедур.

У зв'язку із зазначеним, на мою думку, самозахист та інші види неюрисдикційної діяльності не можуть бути визнані формою захисту цивільних прав. Варто зауважити, що у літературі стосовно природи самозахисту висловлювалися різні думки. Так, В. В. Комаров називає самозахист і претензійний порядок розв'язання цивілістичних спорів різновидами «ініціативного захисту прав та інтересів» [337, с. 17]. На мій погляд, кваліфікація самозахисту як способу захисту є необґрунтованою, адже «способи захисту» – категорія матеріального права, під якими класично розуміють визначені законом або договором матеріально-правові заходи, спрямовані на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника, що закріплені у ч. 2 ст. 16 ЦК України. Наприклад, визнання права, визнання правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, відновлення становища, яке існувало до порушення, тощо. При цьому ставити самозахист на один щабель із зазначеними способами захисту вбачається концептуально неправильним. Така позиція підтверджується і положеннями ЦПК, відповідно до ст. 4 якого, здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи й інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні і суспільні інтереси у спосіб, визначений законами України. Як на мене, то очевидним є той факт, що законодавець, передбачивши самозахист у ст. 19 ЦК, поставив його на один щабель із судовим захистом, захистом нотаріусом і захистом органами державної влади та місцевого самоврядування, проте не уточнив їх природу.

На мій погляд, подолати проблему невизначеності статусу самозахисту та інших видів неюрисдикційних процедур можна за допомогою поняття «порядок захисту». Слід зазначити, що деякі автори визначають форму захисту саме як порядок юрисдикційної діяльності [107, с. 6; 716, с. 7]. На противагу цьому Г. А. Сverdlik та Е. Л. Страунінг зауважують, що форма захисту права вказує на суб'єкта, який здійснює це право, і її доцільно відрізняти від порядку його здійснення, адже він розкриває, як право на захист реалізується в межах тієї чи тієї

форми [555, с. 37]. В окремих працях наявне фактичне ототожнення порядку і форми захисту. Зокрема, М. Й. Штефан виділяв такі процесуальні порядки, як судовий (цивільний процесуальний і господарський процесуальний), адміністративний, нотаріальний, громадський [735, с. 4].

На моє переконання, категорія «порядок захисту» має відображати діяльнісний підхід до інституту захисту цивільних прав та інтересів, згідно з яким діяльність людей пронизує усі структурні зрізи суспільства, історія та соціальні відносини не існують та не можуть існувати окремо від діяльності. При цьому використання зазначеного підходу у поданому дослідженні пов'язане із уявленням про захист прав як про певну діяльність, що має свої особливості. Таке розуміння захисту сфокусоване на діях, які вчиняє особа для захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів, а не на суб'єкті такої діяльності. З огляду на це, вважаю, що у законодавстві можуть бути закріплені різні порядки захисту цивільних прав та інтересів, наприклад, судовий, адміністративний, нотаріальний, самозахист, претензійний порядок, третейський порядок тощо. При цьому такі порядки можуть бути передбачені як у нормах ЦК (судовий, адміністративний, нотаріальний, самозахист), так і в інших нормативно-правових актах, приміром, претензійний порядок, третейський порядок, наднаціональний порядок. У наведеному контексті такі порядки захисту, як третейський, претензійний, медіація, переговори тощо доцільно об'єднати під загальною назвою захист в альтернативному порядку або альтернативний порядок захисту.

Зважаючи на викладене, на мій погляд, традиційне уявлення про юрисдикційність як ознаку суб'єкта захисту при виокремленні форм захисту потребує перегляду. Вважаю, що юрисдикційність є ознакою не суб'єкта, який здійснює захист, а власне діяльності, адже саме діяльність може бути юрисдикційною або неюрисдикційною. З огляду на це всі порядки захисту можуть бути розподілені на дві групи: неюрисдикційну та юрисдикційну, і тільки останні є окремими формами захисту цивільних прав та інтересів. Таким чином, будь-яка форма захисту здійснюється у певному порядку, проте тільки юрисдикційний порядок є формою захисту. При цьому варто звернути увагу, що реалізація

неюрисдикційних порядків захисту (самозахист, претензійний порядок, переговори тощо) відбувається у межах охоронних, або, як їх інколи називають у літературі з цивільного права, захисних, цивільних правовідносин. Натомість юрисдикційна форма опосередковується процесуальними правами й обов'язками, що виникають у межах окремих процесуальних правовідносин, які існують паралельно з цивільними матеріальними правовідносинами [658, с. 52]. Отже, на мою думку, про форму захисту можна вести мову лише тоді, коли поряд із матеріальними охоронними правовідносинами виникають процесуальні (процедурні) правовідносини.

Таке розуміння порядків і форм захисту викриває хибність спрощеного розуміння форми захисту з позиції лише характеристики суб'єкта. Форма захисту, вважаю, має характеризуватися відповідно до інтегрованого підходу, згідно з яким її розглядають як полісистемне утворення, що включає в себе, по-перше, інституціональну складову, яка відображає орган, до якого звертається особа за захистом; по-друге, юрисдикційну складову, що полягає у наявності в органу певних повноважень стосовно розгляду, вирішення чи врегулювання спору і наявності переліку справ, на які поширюється юрисдикція відповідного органу; по-третє, процедурну складову, тобто наявність регламентації порядку діяльності такого органу; по-четверте, ексекуційну складову, яка полягає у наявності механізму реалізації рішень такого органу. Зазначений підхід до характеристики форми захисту надає можливість виокремити нотаріальну, судову, адміністративну, наднаціональну (захист у ЄСПЛ) форми захисту і заперечує існування самозахисту й інших неюрисдикційних порядків як окремих форм захисту.

Що стосується АВС, то, на мій погляд, виокремлення альтернативного вирішення цивільних справ в окрему форму захисту цивільних прав є можливим і доцільним, що обумовлене, по-перше, об'єктивними реаліями формування окремого сегмента юридичної практики, яка поєднує в собі різні способи АВС (третейське судочинство, медіацію, колаборативні процедури тощо); по-друге, певною єдністю ознак і принципів окремих способів АВС; по-третє, необхідністю

приведення національної практики у відповідність до міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини і громадянина. Водночас АВС є системою неоднорідних способів вирішення цивільно-правових спорів і тому очевидно, що не всі способи АВС можна визнати складовими альтернативної форми захисту прав. З огляду на зазначене, на мій погляд, необхідно відмежовувати поняття альтернативного порядку захисту цивільних прав, що може бути як юрисдикційним, так і неюрисдикційним, і поняття альтернативної форми захисту цивільних прав, під якою слід розуміти лише юрисдикційну діяльність у межах такого порядку захисту. У викладеному контексті доцільно звернути увагу на класифікацію способів АВС з метою виокремлення тих способів, які входять до альтернативної форми захисту цивільних прав та інтересів.

Традиційним у літературі є поділ способів АВС на основні (базові) та комбіновані (гібридні) [478, с. 220–221; 60, с. 162–166]. До основних належать такі способи АВС, як: переговори, медіація, арбітраж. Так, переговори є найпростішою формою АВС, що проводиться власне сторонами без залучення третьої особи. Медіація – спосіб АВС, в якому незалежна третя сторона (медіатор) допомагає сторонам спору досягти взаємно прийнятного вирішення спору, при цьому така особа не вирішує спір по суті. Арбітраж (третейський суд) є способом АВС, що відбувається із залученням третьої сторони, яка має повноваження щодо вирішення спору та рішення якої є обов’язковим і може бути звернене до примусового виконання. Водночас досвід застосування великої кількості різних процесів, що використовуються для вирішення спорів, призвів до так званої гібридизації процесів, які існували раніше, наслідком чого стала поява нових комбінованих (гібридних) способів АВС, що поєднують у собі ознаки основних видів АВС, якими є, наприклад, медіація-арбітраж (мед-арб), арбітраж-медіація (арб-мед), міні-суд, омбудсмен, незалежна експертиза щодо встановлення фактичних обставин справи (*neutral expert fact-finding*) тощо [601, с. 59].

Іншим критерієм класифікації є взаємозв’язок АВС із судовим провадженням. Відповідно до цього критерію у Зеленій книзі з альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах запропоновано вирізнити

способи, які провадяться судом або особами, яким це доручає суд («АВС в контексті судового провадження») та способи, які використовуються поза судовими процедурами (звичайні способи АВС). Класифікація за цим критерієм наявна і в інших джерелах, де відповідні групи мають назву: квазісудові (*quasi-judicial*) та позасудові (*extrajudicial*); присудові (анексовані, інтегровані) й незалежні (зовнішні); приватні та публічні; позасудові й такі, до яких звертаються у межах судового розгляду [478, с. 221–223] тощо.

Окрім того, у Зеленій книзі з альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах розмежовуються різні види АВС залежно від функцій нейтральної особи, яка залучається до проведення окремого способу АВС, зокрема, серед способів виділяють: 1) в яких третя сторона або сторони, відповідальні за процедуру, покликані вирішити спір на користь однієї зі сторін; 2) в яких зазначені особи лише надають рекомендації щодо вирішення спорів, яких сторони можуть дотримуватися або ні; 3) в яких третя особа не вирішує справу і не надає рекомендацій, а лише сприяє сторонам дійти згоди [837]. Вказаний критерій покладений в основу багатьох авторських класифікацій.

На мою думку, класифікації, запропоновані в літературі відповідно до цього критерію, є дещо неповними та не охоплюють усієї різноманітності способів АВС, тому залежно від залучення третьої сторони, яка бере участь в АВС, пропоную виділити дві групи АВС: а) способи, що проводяться із залученням третьої нейтральної особи (осіб), б) способи, які не потребують такого залучення. Натомість залежно від функцій, які виконує така особа, перша група способів АВС включає в себе такі підгрупи, як: 1) зобов'язуючі способи, у яких нейтральна особа вирішує спір і приймає рішення у справі, що є обов'язковим та може бути звернене до примусового виконання (третейський суд (арбітраж), приватний суддя або суддя «напрокат» (*private judging, rent-a-judge*)); 2) консультативні способи, в яких третя нейтральна особа вирішує спір, однак її рішення не є обов'язковим для сторін (попередній суд присяжних (*summary jury trials*), необов'язковий арбітраж (*non-binding arbitration*), міні-суд, омбудсмен; 3) рекомендаційні способи, у яких третя особа здійснює оцінку справи або надає рекомендації, однак не ухвалює

остаточне рішення (попередня оцінка фактів (*early neutral evaluation*), експертна оцінка (*expert evaluation*); 4) примирливі або фасилітативні способи, у яких третя сторона допомагає вирішити спір між сторонами, однак не надає висновків чи рекомендацій (медіація); 5) комбіновані способи АВС (мед-арб, арб-мед).

Залежно від методу, що використовується під час АВС, С. В. Ківалов пропонує вирізняти за цим критерієм примирювальні (компромісні) процедури, правовідновлювальні процедури та змішані процедури [253, с. 8]. В. Г. Севастьянов за аналогічним критерієм виокремлює змагальні, консенсуальні, рекомендаційні та змішані способи АВС [560, с. 104–106]. На мій погляд, включення до класифікації за вказаним критерієм рекомендаційних способів є невинуватим, адже призводить до змішування таких критеріїв для класифікації, як повноваження третьої незалежної сторони та метод, що використовується при АВС. При цьому змагальний характер процедури не виключає рекомендаційний характер документа, що є результатом її застосування, а тому виокремлення рекомендаційних способів АВС за таким критерієм убачається зайвим.

Варто зазначити, що ті чи інші класифікаційні критерії способів АВС мають враховувати національну специфіку сфери АВС. Що стосується України, то очевидна недостатня диверсифікація системи АВС, у якій необхідно виокремити третейське судочинство та МКАС, комісії по трудових спорах як інституції, що вже функціонують і мають законодавче закріплення. До того ж перспективним напрямом, що хоча й не має наразі законодавчого закріплення, однак функціонує на практиці відповідно до міжнародних норм, є медіація. Натомість інші способи АВС (приватний суддя, встановлення фактів, експертна оцінка, колаборативні процедури, партисипативні процедури тощо) невідомі українській практиці, а функціонують як специфічні національні практики лише у зарубіжних державах. З цієї точки зору вони становлять передусім теоретичний інтерес, проте навряд чи можуть бути імплементовані у вітчизняний правопорядок найближчим часом.

З огляду на це подальше дослідження вказаного питання, на мою думку, має відбуватися із врахуванням національної специфіки розвитку АВС в Україні як перспективного сегмента юридичної практики й окремої форми захисту цивільних

прав та інтересів поряд із судовою формою захисту. У такому контексті визначальним для теорії та практики національного правозастосування з точки зору процесуальних гарантій, які надаються окремими способами АВС, на мій погляд, є тлумачення проблематики АВС у контексті практики ЄСПЛ щодо застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Як уже попередньо зауважувалось, ЄСПЛ поширює поняття «суд» не тільки на державні суди, а й у деяких випадках на інші органи, зокрема, міжнародний комерційний арбітраж, третейський суд, комісію по трудових спорах. Так, у рішенні *Regent v. Ukraine* ЄСПЛ зазначив, що ст. 6 ЄКПЛ не виключає створення арбітражних судів з метою вирішення спорів між приватними підприємствами. Арбітражний суд у цій справі, на думку ЄСПЛ, був «судом, встановленим законом», що діяв відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», а також внутрішніх процесуальних правил. Проведення в арбітражному суді було аналогічним до проваджень у відповідних державних судах, існували нормативні положення, відповідно до яких рішення вказаного арбітражу могли бути оскаржені до Київського апеляційного суду з підстав, визначених Законом України «Про Міжнародний комерційний арбітраж». Арбітражний суд залишався єдиним арбітражним органом в Україні, який міг відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» вирішувати спори підприємств з іноземними інвестиціями, а рішення вказаного суду прирівнювалися до інших судових рішень, які підлягають виконанню [918]. Враховуючи зазначене, ЄСПЛ у цій і подібних справах дійшов висновку про поширення гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на провадження в арбітражах.

Варто зазначити, що звернення до несудових органів для вирішення спорів розглядається у практиці ЄСПЛ як відмова від права на доступ до суду, що, без сумніву, має переваги для заінтересованої особи, а також для відправлення правосуддя та не суперечить ЄКПЛ за умови, що така відмова допускається і зроблена вільно та недвозначно [895]. Разом із тим, слід відрізняти добровільний та обов'язковий арбітраж. Якщо арбітраж є обов'язковим відповідно до вимог законодавства, і сторони зобов'язані передати свою справу на розгляд арбітражу,

останній обов'язково повинен дотримуватися гарантій, передбачених ст. 6 ЄКПЛ [871], адже він вважається «судом», а звернення до нього не розглядається як відмова від доступу до суду.

У випадках поширення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на добровільний арбітраж ЄСПЛ зазначив, що держава може бути відповідальною за дії арбітра лише у тому випадку і такою мірою, якою національні суди зобов'язані втрутитися у розгляд справи в арбітражі, оскільки арбітражне рішення має визнаватися судами й останні надають їм виконавчої сили. Отже, суди здійснюють відповідний контроль і гарантують справедливість та правильність арбітражного розгляду, який вони мають забезпечувати відповідно до фундаментальних прав. Із цієї справи випливає, що відповідальність держав за арбітражний розгляд не повністю виключається, проте вона можлива лише у випадку, коли держава виконує певні функції щодо арбітражу. Наприклад, у справі *Rychetsky c. la Suisse*, де заявник скаржився на надмірний восьмирічний строк розгляду справи арбітражем, ЄСПЛ взяв до уваги не весь восьмирічний строк розгляду справи, а лише шестимісячний строк, протягом якого справа про скасування рішення арбітражу розглядалася державним судом, що було визнано розумним строком [928].

Незважаючи на те, що добровільна відмова від судового провадження на користь розгляду справи арбітражем є сумісною із вимогами п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, така відмова не обов'язково означає відмову від усіх гарантій, передбачених п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Відмова може стосуватися лише деяких прав. Таким чином, різниця має бути проведена між різними гарантіями п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Із практики ЄСПЛ випливає, що право на публічний розгляд може бути об'єктом відмови навіть у судових провадженнях. Аналогічний підхід застосовується в арбітражних провадженнях. Проте неможливою вбачається відмова, наприклад, від права на неупереджений суд, права на виконання рішення арбітражу [918] тощо. Таким чином, можна говорити про те, що відмова від прав, закріплених у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, яка пов'язана із зверненням до арбітрів, не може розглядатися як відмова від усіх гарантій цієї статті. Отже, така відмова може бути зведена до трьох основних моментів: по-перше, ЄСПЛ зобов'язує арбітрів дотримуватися основних

прав, гарантованих п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, окрім випадків, коли сторони в явній або мовчазній формі відмовилися від цих прав; по-друге, підписання арбітражної угоди не свідчить про відмову від усіх прав, гарантованих п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; по-третє, така відмова можлива лише у випадку, коли вона дозволена.

Отож аналіз практики ЄСПЛ у справах щодо розгляду справ в арбітражі дає підстави зробити висновок, що ЄСПЛ розглядає провадження в такому арбітражі як відмову від права на справедливий судовий розгляд, однак не у сенсі відмови у правосудді, а в сенсі передачі справи на розгляд несудовому органу, що, однак, відповідає характеристикам автономного поняття «суд» у практиці ЄСПЛ. Такий підхід зумовлює поширення на провадження в арбітражі більшості вимог права на справедливий судовий розгляд. У зв'язку із зазначеним, як бачимо, для практики ЄСПЛ характерною є тенденція до розширеного тлумачення поняття «суд» і включення до його змісту деяких способів АВС, зокрема, третейського суду (арбітражу), МКАС, комісії по трудових спорах, що свідчить про певний квазісудовий статус цих способів АВС, обумовлений подібністю процедур розгляду справи за допомогою цих способів АВС та розгляду справи в суді. Таким чином, на підставі аналізу практики ЄСПЛ доходимо висновку про те, що окремі способи АВС забезпечують мінімальні гарантії справедливого судочинства, закріплені у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, та прирівнюються до розгляду справи в суді. Що стосується інших способів АВС, зокрема, консенсуальних, то вони не відповідають ознакам «суду» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, проте розгляд спору за допомогою вказаних процедур може впливати на такі елементи права на справедливий судовий розгляд, як розумний строк судового розгляду та доступність правосуддя. Наприклад, обов'язкова досудова процедура медіації зараховується до розумного строку судового розгляду та має оцінюватися з точки зору обмежень у доступі до суду.

Отже, на мою думку, враховуючи особливості національної практики застосування АВС та практику ЄСПЛ, різниця має бути проведена між двома типами альтернативного вирішення цивільних справ – квазісудовими та консенсуальними, які мають різну природу. Квазісудові способи розгляду

цивільних справ побудовані за моделлю судового розгляду, а тому звернення до них може вважатися відмовою від права на звернення до суду. Як показує практика ЄСПЛ, до них висуваються мінімальні вимоги справедливого та належного судочинства. Цим обумовлюється необхідність їх більш детальної правової регламентації з точки зору інституційних і процедурних вимог. До цього виду АВС слід віднести третейські суди (арбітражі), в тому числі міжнародний комерційний арбітраж, комісію по трудових спорах, на які поширюються гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ. Серед АВС, поширених у зарубіжних державах, до цієї групи доцільно віднести, наприклад, приватне правосуддя або суддю «напрокат». При цьому квазісудові способи АВС засновані на змагальності сторін та передбачають залучення третьої сторони, яка виконує детермінаційну функцію, тобто фактично вирішує справу по суті. Рішення, ухвалені за результатами розгляду таких спорів, прирівнюються до судових рішень і можуть бути виконані примусово.

До другого типу альтернативного вирішення спорів належать консенсуальні способи вирішення спорів, побудовані не за змагальним типом, а на основі ідеї примирення, а тому звернення до них може не виключати можливість подальшого звернення до суду. До цієї групи належать медіація, консиліація, колаборативні процедури тощо. Зазначені способи в силу того, що вони не є подібними до класичного судового процесу, менш зарегламентовані, а отже, потребують меншого ступеня законодавчого регулювання з точки зору їхньої процедури. Як правило, правове регулювання таких способів обмежується певними деонтологічними нормами без детальної зарегламентованості процедури, можливим убачається їх існування і без правової регламентації. Їхня природа виключає поширення на них вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, адже вони засновані на незмагальному методі вирішення спору, на відміну від квазісудових видів АВС. Консенсуальні способи вирішення спорів можуть бути як із залученням третьої незалежної особи (медіація), так і із залученням спеціальних осіб на боці кожної зі сторін (колаборативні процедури), а також і без залучення третіх осіб (переговори). Причому у таких випадках рішення спору цілком залежить від

сторін спору, а процедура спрямована на врегулювання спору між сторонами, їх примирення.

На мій погляд, без сумніву, квазісудові способи є складовими АВС як форми захисту цивільних прав, адже це – юрисдикційні порядки, що відповідають усім ознакам форми захисту. У наведеному контексті вважаю некоректними позиції О. Бігняка, який єдиною юрисдикційною формою захисту вважає судовий захист, а до неюрисдикційних форм відносить третейську (арбітражну) форму захисту, примирювальні процедури, медіацію, позасудовий порядок, самозахист [50, с. 45], а також Н. Вознюк, яка відносить усі способи АВС до неюрисдикційних форм захисту [106, с. 81]. І вже зовсім незрозумілою у такому контексті вбачається позиція А. Гаврилішина та В. Козиревої, які вважають альтернативні способи вирішення спорів формою ефективного судочинства [111, с. 6]. На мою думку, автори помилково ототожнюють юрисдикційні форми захисту із судовими, що є некоректним з огляду на виокремлені складові форми захисту.

Водночас, якщо стосовно квазісудових способів АВС не виникає сумнівів щодо їх віднесення до АВС як окремої форми захисту, то можливість віднесення до форм захисту консенсуальних способів АВС, зокрема, медіації, вбачається дискусійним питанням. Так, В. В. Комаров і Г. П. Тимченко, виділяючи альтернативну форму захисту цивільних прав, відносять до неї як арбітраж, так і медіаційні процедури [337, с. 17; 638, с. 8]. С. К. Загайнова визнає за процедурою медіації статус законного способу врегулювання правових спорів, що існує поряд із судовим порядком, процедурою вирішення спорів у третейському суді, у комісіях по трудових спорах, нотаріальною процедурою [210, с. 14]. Водночас, на думку К. В. Михайлової, називати «альтернативною» можна лише таку процедуру, яка визнана такою державою шляхом закріплення у правових нормах можливості в примусовому порядку виконати кінцевий акт такої процедури (як у випадку з третейським розглядом). На основі зазначеного авторка робить висновок, що рішення третейського суду та медіаційну угоду не слід вважати однорівневими поняттями, а отже, не можна говорити про те, що медіація – це

самостійний спосіб вирішення спору про право поряд із судовим захистом та захистом у третейському суді [394, с. 3].

Як на мене, то медіаційні процедури за умови регламентації статусу медіатора та нормативних підстав його діяльності на наднаціональному або національному рівні, можуть бути складовими альтернативної форми захисту цивільних прав, адже відповідають усім складовим поняття «форми захисту». Зокрема, інституційна складова у цьому випадку полягає в необхідності звернення осіб, між якими виник спір, до медіатора як третьої нейтральної сторони й існування деонтологічних вимог до цієї професії. Юрисдикційна складова форми захисту в такому випадку полягає у наявності в медіатора повноважень щодо врегулювання спору між сторонами шляхом налагодження між ними комунікації, результатом чого є підписання розробленої сторонами медіаційної угоди. Процедурна складова форми захисту в даному випадку полягатиме у наявності певної процедури проведення медіації, що окреслюється принаймні щодо основних етапів на нормативному рівні. Екзекуційна складова форми захисту полягатиме у наявності механізму реалізації кінцевого акта – медіаційної угоди. Варто зазначити, що саме на останній складовій зосереджують свою увагу автори, які заперечують віднесення медіації до альтернативної форми захисту.

Вважаю, тут слід звернутися до зарубіжного досвіду впровадження процедур медіації та наднаціонального регулювання зазначеного інституту. У Директиві 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року з певних аспектів медіації у цивільних та комерційних справах увагу звернено на необхідність впровадження на національному рівні процедур спрощеного звернення до виконання угод, укладених за результатами медіаційної процедури [808]. Національні правопорядки також демонструють наявність різних практик впровадження вказаних процедур. Так, законодавство деяких зарубіжних країн передбачає різні способи надання виконавчої сили медіаційній угоді у спрощеному порядку, наприклад, затвердження її судом з можливістю подальшого звернення до виконання (Бельгія, Словенія, Словаччина), затвердження її як мирової угоди (Російська Федерація), посвідчення нотаріусом

(Чехія, Угорщина, Румунія). З огляду на зазначене, вважаю, що ексекуційна ознака форми захисту так само притаманна процедурі медіації, тому вбачається за можливе відносити медіацію, що є консенсуальним способом АВС, до складових альтернативної форми захисту цивільних прав.

Щодо можливості віднесення до альтернативної форми захисту переговорів та претензійного порядку, то, як уже зазначалося, іманентною ознакою форми захисту має бути звернення до певного юрисдикційного органу для вирішення спору з дотриманням певної процесуальної форми, натомість у випадку переговорів і претензійного порядку відсутнє звернення до третіх осіб, а тому, на мій погляд, вони є складовими альтернативного неюрисдикційного порядку захисту, а угоди, укладені за результатами таких процесів, мають винятково матеріально-правове значення.

У цьому контексті не можна залишити поза увагою співвідношення АВС як окремої форми захисту з іншими формами захисту. Майже в усіх визначеннях АВС автори роблять акцент або на його несудовому характері, або на його приватноправовій (недержавній) природі. Так, Л. М. Леннуар розуміє під альтернативними формами вирішення правових спорів чи конфліктів прийоми та способи вирішення спорів поза системою державного правосуддя [349, с. 9]. На приватному (недержавному) характері способів АВС робить акцент у своєму визначенні, наприклад, Г. В. Севастьянов, зазначаючи про АВС як погоджений із урахуванням конкретної ситуації вибір й застосування визначеного або спільного власного моделювання найбільш ефективного недержавного (приватного) способу вирішення спору та (або) врегулювання правового конфлікту, не забороненого законом, із метою досягнення необхідного правового результату (встановлення суб'єктивних прав та обов'язків сторін) [559, с. 26]. Деякі автори одночасно наголошують і на несудовій, і на приватноправовій (недержавній) природі АВС [421, с. 94]. Разом із тим варто зазначити, що таке розуміння є дещо неточним, адже, виходячи із вказаного підходу, до АВС можна було б віднести, приміром, захист прав нотаріусом, що є недержавною та несудовою формою захисту, або

захист ЄСПЛ, що не належить до системи національних судів і є недержавною наднаціональною формою захисту цивільних прав.

Таким чином, поняття АВС не тотожне поняттю «несудові форми захисту», а також «недержавні (приватноправові) форми захисту», а тому їх визначення із вказівкою лише на ці ознаки вбачається помилковим. Очевидно, що АВС – одна з недержавних і несудових форм захисту прав осіб, проте, крім цього, воно також має свої специфічні ознаки, які дають змогу розглядати її поряд з іншими формами захисту.

Насамперед АВС варто розглядати як альтернативу саме судовій формі захисту, адже, на відміну від адміністративної та нотаріальної форм захисту, що досить обмежені за своєю дією, сфера АВС має більш широкі можливості, бо може бути застосована до найбільш широкого кола правових спорів. Із цієї точки зору саме АВС і судовий захист мають стати двома універсальними та найбільш поширеними формами захисту цивільних прав. Однак слід погодитися і з тим, що АВС не є «альтернативою» у суворому значенні цього слова. АВС не змагається із судовою системою, адже ніщо не може бути альтернативою до суверенної судової влади. Але можна, однак, виокремити механізми, які діють як додаткові або субсидіарні процеси для виконання обов'язку держави. Вони дають змогу судовій системі присвятити свій дорогоцінний час і ресурси більш важливому завданню здійснення правосуддя від імені держави.

Зважаючи на зазначене, необхідно погодитися з тими вченими, які вважають, що до альтернативного вирішення спорів слід ставитися як до системи, що існує паралельно із системою правосуддя, яка при цьому не замінює його і не конкурує з ним [7, с. 8]. З цієї точки зору зрозумілими вбачаються спроби окремих авторів знайти більш вдалий відповідник поняттю АВС, як-от: ефективне вирішення спорів (*effective dispute resolution*), дружнє вирішення спорів (*amicable dispute resolution*), належне вирішення спорів (*appropriate dispute resolution*) тощо. Водночас потрібно пам'ятати, що, крім судової та альтернативної форм захисту, є й інші форми. Зважаючи на це, можна говорити про те, що конструкція «будинку правосуддя з багатьма дверима», запропонована Ф. Сандером, може бути

інкорпорована в національне підґрунтя та використана у контексті вітчизняного вчення про форми захисту цивільних прав, свобод та інтересів, де система АВС буде однією з альтернатив поряд з іншими формами захисту, зокрема, адміністративною, нотаріальною, судовою, наднаціональною.

Окрім того, що АВС як форма захисту характеризується широким спектром застосування, їй притаманні й інші ознаки. Зокрема, потрібно звернути увагу на особливість порушення процедури АВС – для цього обов'язковою є наявність згоди обох сторін, що суттєво відрізняє її від інших форм захисту. До того ж вона характеризується відсутністю права оскарження чи його обмеженим порядком, а також добровільністю виконання рішень, ухвалених за результатами АВС. Як ознаки зазначеної форми захисту можна розглядати і її полісистемність, що полягає у наявності різних способів АВС, які мають, відповідно, різну природу.

Таким чином, на мою думку, АВС може розумітися у декількох значеннях. По-перше, у найширшому значенні АВС є самостійним порядком захисту цивільних прав та інтересів, що складається із системи юрисдикційних квазісудових і консенсуальних, а також неюрисдикційних способів АВС, що не пов'язані із залученням третьої незалежної сторони. По-друге, АВС може розумітися як окрема форма захисту цивільних прав, що є системою юрисдикційних квазісудових і консенсуальних способів вирішення спору. З цієї точки зору під АВС як формою захисту порушених, невизнаних та оспорюваних прав, свобод і інтересів варто розуміти систему недержаних юрисдикційних квазісудових та консенсуальних способів вирішення і врегулювання цивільно-правових спорів, заснованих на добровільності звернення до них усіх суб'єктів спірних правовідносин та добровільності виконання рішення за результатами такої процедури, яке за певних обставин може бути звернене до примусового виконання у спрощеному порядку.

У контексті представленого дисертаційного дослідження особливу увагу становлять питання моделей АВС у контексті його інтеракцій із класичною системою судочинства. До цього АВС та судочинство розглядалися як взаємовиключні форми захисту. Проте таке розуміння не повною мірою

відповідає сучасним тенденціям у цій сфері. Варто зазначити таке: якщо на початку становлення АВС як окремого сегмента юридичної практики, воно розумілося як система, що існує паралельно із судовим процесом, то наразі АВС охоплює як систему, яка існує паралельно із судовою формою захисту, так і ті способи АВС, які є інтегрованими у судовий процес. Тобто на сьогодні спостерігається тенденція до так званої анексії судом способів АВС, яка полягає у інтерації судочинства та системи АВС, наслідком якої є інтегрування у судовий процес окремих способів АВС та їх елементів на різних етапах судового провадження у цивільній справі.

На основі зазначеного вище можна виокремити дві моделі АВС: судову (*justice model*) та зовнішню (*free-standing model*) [777, с. 6]. Судова модель, у свою чергу, поділяється на два види: власне судову, або анексовану судом (*court-annexed*), та присудову (*court-reffered, court-connected*). Спільним для двох зазначених видів є те, що центр з АВС існує при суді, а окремі способи АВС є інтегрованими у судовий процес і звернення до них можливе лише після порушення справи в суді на добровільних засадах або обов'язково. При цьому в разі анексованої судом моделі АВС проводиться спеціально призначеним суддею або працівником суду. Натомість у присудовій моделі АВС проводиться особами, які не є працівниками суду, хоча сам центр з АВС знаходиться при суді. Що стосується зовнішньої моделі, то вона існує цілком відокремлено від судочинства та суду і до АВС у такому випадку можуть звертатися особи незалежно від факту звернення до суду та порушення справи в суді, при цьому за такої моделі центри з АВС можуть створюватися при торгових палатах або існувати незалежно як приватні організації [777, с. 6–11].

Зважаючи на викладене, на мою думку, слід скептично ставитися до спроб окремих авторів обґрунтувати концепцію приватного процесуального права або права АВС як самостійної галузі права [398, с. 33–39; 559, с. 25–32] та ін.]. Як на мене, то, очевидним з точки зору історичного розвитку й сучасного стану практики АВС є приналежність вказаного інституту до цивільного процесуального права, що обґрунтовується наведеним далі. По-перше, практика

зарубіжних держав свідчить, що окремі способи АВС інтегровані у судове провадження і регулюються безпосередньо цивільним процесуальним законодавством. По-друге, контроль над розглядом справ за допомогою юрисдикційних способів АВС здійснюється у судовому порядку. По-третє, судочинство та АВС спрямоване на досягнення єдиної мети – усунення стану правової невизначеності у правовідносинах. По-четверте, цивільне судочинство та АВС, незважаючи на певну дискусійність цього питання у літературі, на мою думку, засновані на диспозитивному методі правового регулювання. По-п'яте, на окремі квазісудові способи АВС (третейський суд, міжнародний комерційний арбітраж, комісія по трудових спорах) ЄСПЛ поширює статус «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що свідчить про тотожність стандартів справедливого судочинства, за деякими винятками, що висуваються до провадження у державних судах та до розгляду справ квазісудовими способами АВС. По-шосте, у деяких випадках можливе примусове виконання рішень, ухвалених за результатами АВС, як і судових рішень. У зв'язку із зазначеним, вбачається обґрунтованим виходити із єдності правового регулювання цієї сфери та розглядати АВС як форму захисту цивільних прав, свобод та інтересів як таку, що є складовою цивільного процесу.

Отже, на мою думку, перспективними напрямками розвитку АВС в Україні є: по-перше, становлення АВС як окремого сегмента правозастосовної практики, що існує поряд із державною системою правосуддя, та утвердження його як окремої форми захисту; по-друге, диверсифікація способів АВС з імплементацією провідних світових практик у цій сфері; по-третє, інтеграція окремих способів АВС, зокрема, медіації, у судове провадження з метою посилення ефективності цивільного судочинства; по-четверте, приведення практики АВС у відповідність до міжнародних стандартів і деонтологічних норм у цій сфері; по-п'яте, широке інформування громадськості щодо можливостей та способів АВС з метою підвищення рівня громадської довіри до позасудових способів вирішення спорів.

2.4. Виконання судових рішень як частина судового розгляду

Суміжною із цивільним судочинством сферою юстиціарної діяльності є виконання судових рішень, що останнім часом набуває великого резонансу у зв'язку із реформуванням зазначеного сегмента юридичної практики у контексті адаптації національного законодавства до міжнародних європейських стандартів. Зважаючи на це, актуальності набувають питання модернізації національної моделі виконавчого провадження з метою посилення її ефективності та забезпечення кожного права на справедливий судовий розгляд, пошуку оптимального співвідношення балансу приватних і публічних інтересів під час «приватизації» цієї сфери, формування специфічного сегмента ринку юридичних послуг, що пов'язане із переосмисленням місця та ролі виконавчого провадження у структурі цивільного процесуального права з урахуванням міжнародних стандартів і досвіду зарубіжних держав.

Сучасне розуміння сутності та значення виконавчого провадження нерозривно пов'язане з його тлумаченням ЄСПЛ через призму основоположного принципу верховенства права та прав людини, закріплених у ЄКПЛ. Що стосується окремих конвенційних прав, то в літературі найчастіше проблематика виконання судових рішень пов'язується із правом на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ). Наявні поодинокі праці, присвячені дослідженню цього феномену в контексті права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ), а також є побіжні згадки в аспекті права на мирне володіння майном (ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ) [755, с. 4; 695, с. 223–227; 544, с. 57–62 та ін.]. Водночас новітня практика ЄСПЛ свідчить про подальше розширення проблематики виконавчого провадження, адже ЄСПЛ із часом починає тлумачити вимогу про виконання судових рішень у контексті інших конвенційних прав, наприклад, права на повагу до приватного та сімейного життя, закріпленого у ст. 8 ЄКПЛ. Отже, наразі проблема виконання судових рішень розглядається: по-перше, в контексті процесуальних конвенційних прав, зокрема, права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ) та права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ); по-друге, у контексті матеріальних конвенційних прав, зокрема, права на мирне володіння майном (ст. 1 Першого

протоколу до ЄКПЛ) та права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ).

Пріоритетним при тлумаченні вимоги про обов'язкове виконання судових рішень визнається п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, у якому закріплено право на справедливий судовий розгляд, відповідно до якого виконання рішень, ухвалених будь-яким судом, слід розглядати як невід'ємну частину «судового розгляду», зважаючи на цілі ст. 6 ЄКПЛ [846]. Виходячи із таких засадничих положень, ЄСПЛ у своїх рішеннях звертає увагу на взаємозв'язок виконання судових рішень з іншими елементами права на справедливий судовий розгляд, зокрема, ефективним доступом до суду [848], принципом правової визначеності [848], розумним строком судового розгляду [969].

Особлива увага приділяється у цьому контексті питанню виконання судових рішень, за якими боржником є держава, органи державної влади або державні підприємства. Варто зазначити, що проблема невиконання судових рішень за цією категорією справ визнана системною в нашій державі відповідно до пілотного рішення ЄСПЛ у справі *Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine*, в якому зазначається, що саме на державу покладено обов'язок дбати про те, щоб остаточні рішення, ухвалені проти її органів, установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою, виконувалися відповідно до вимог ЄКПЛ. Держава несе відповідальність за виконання остаточних рішень, якщо чинники, які затримують чи перешкоджають їх повному і вчасному виконанню, перебувають у межах контролю органів влади, а також не може виправдовувати невиконання таких рішень нестачею коштів [976]. Складність національної процедури виконавчого провадження або державної бюджетної системи також не може звільняти державу від зобов'язання гарантувати кожному право на виконання остаточного й обов'язкового рішення у розумний строк [789]. Так, у справі *Sokur v. Ukraine* ЄСПЛ зазначив, що українське законодавство передбачає дві ситуації, коли виконавче провадження щодо державного підприємства може бути зупинене на невизначений період без будь-якої можливості для стягувачів оскаржити таке рішення чи отримати відшкодування за затримку. По-перше, це –

провадження у справі про банкрутство, коли суд може заборонити стягнення всіх боргів з боржника, і останній отримує імунітет від відповідальності за затримки у виконанні своїх зобов'язань. По-друге, це – заборона на відчуження майна державних підприємств для виплати їх заборгованостей. Обидві заборони були застосовані у справі заявника, і ЄСПЛ не може заперечувати їхню загальну законність. Однак законодавство не надає стягувачу чи державному виконавцю можливості оскаржити такі обмеження у випадку їх довільного чи незаконного застосування. Також особа не має права подати позов про відшкодування шкоди за затримки у виконанні, спричинені такими обмеженнями. За цих обставин ЄСПЛ визнав, що затримкою у виконанні рішення близько трьох років державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ будь-якого практичного ефекту [937].

Аналіз пілотного рішення проти України дає змогу вийти на більш широкую проблематику розгляду процедур виконавчого провадження не лише через призму п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а й у контексті ст. 13 ЄКПЛ, в якій передбачено право кожного, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження. Зазначене положення прямо виражає обов'язок держави, передбачений ст. 1 ЄКПЛ, захищати права людини передусім у межах своєї власної правової системи. Отже, ст. 13 ЄКПЛ вимагає від держав запровадження національних засобів правового захисту, які забезпечували б розгляд по суті поданої відповідно до ЄКПЛ «небезпідставної скарги», і надання відповідного відшкодування [976].

У практиці ЄСПЛ щодо тлумачення ст. 13 ЄКПЛ були виведені критерії «ефективності» засобів правового захисту права на розгляд справи в розумні строки. Робота щодо цього проводилася також і в рамках Комітету міністрів Ради Європи [917]. Як правило, на основі практики ЄСПЛ виділяють два види засобів правового захисту зазначеного права: превентивні та компенсаторні. Сутність перших зводиться до попередження затримок і пришвидшення розгляду справи або виконання рішення, вони застосовуються до порушення відповідного права. Правова природа інших полягає у наданні справедливої компенсації за порушення

розумних строків розгляду справи та виконання рішення, що має місце після порушення права. У справі *Scordino v. Italy* зазначається, що у випадках, коли судова система не може забезпечити дотримання вимоги щодо розумного строку судового розгляду, має існувати засіб правового захисту, який спрямований на попередження надмірної тривалості провадження, що є найкращим вирішенням проблеми. Такий засіб правового захисту має беззаперечні переваги порівняно із компенсаторними засобами правового захисту, адже він попереджає порушення права, а не лише виправляє порушення *a posteriori* [931]. Загальні превентивні засоби правового захисту права на розгляд справи та виконання рішення упродовж розумного строку передбачені у Рекомендації Комітету міністрів ради Європи CM/Rec(2010)3 щодо ефективних засобів правового захисту проти надмірної тривалості судового провадження. Якщо застосувати зазначені рекомендації до сфери виконавчого провадження, то вони передбачають: 1) вжиття усіх необхідних заходів для того, щоб виконання судових рішень проводилося у розумні строки; 2) впровадження механізмів для визначення виконавчих проваджень, у яких існує ризик затримки, для уточнення причин такого ризику та запобігання порушенню п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; 3) вжиття заходів для вирішення загальних системних проблем, що спричиняють надмірну тривалість провадження, а також усунення її наслідків у конкретних справах; 4) запровадження засобів пришвидшення виконавчих проваджень, щодо яких існує ризик затримки, з метою запобігання її виникненню [840, с. 40]. У Меморандумі Комітету міністрів Ради Європи щодо невиконання національних судових рішень в Україні CM/Inf/DH(2007)30-rev зауважується також про необхідність забезпечення достатньої нормативної бази, достатніх бюджетних ресурсів для покриття можливих державних зобов'язань, введення механізму відшкодування державою в разі затримок виплат, зміцнення і реформування системи державних виконавців [894].

Варто зазначити, що на виконання пілотного рішення проти України було прийнято Закон України від 05.06.2012 р. № 4901-VI «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», відповідно до якого запроваджено компенсацію за

несвоєчасне виконання рішення суду щодо стягнення коштів і зобов'язання вчинити певні дії стосовно майна, якщо боржником за виконавчим документом є державний орган, державне підприємство, установа, організація, юридична особа, примусова реалізація майна якої забороняється відповідно до законодавства. Проте очевидно, що зазначений засіб правового захисту не можна визнати належним з точки зору критеріїв «ефективності» у контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ. Основна проблема, як на мене, полягає у тому, що запроваджений засіб правового захисту не є судовим і питання про відшкодування шкоди не вирішується у змагальній процедурі, натомість встановлена законом сума компенсації нараховується автоматично. ЄСПЛ зауважує, що у випадках, коли йдеться про відшкодування матеріальної шкоди, національні суди мають кращі можливості визначати наявність такої шкоди та її розмір. Коли ж йдеться про моральну шкоду, то існує обґрунтована і водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження дає підстави для відшкодування моральної шкоди. ЄСПЛ вважає таку презумпцію особливо незаперечною у випадку надмірної затримки у виконанні державою ухваленого проти неї судового рішення, враховуючи те, що недотримання державою свого зобов'язання з повернення боргу після того, як заявник, пройшовши через судовий процес, домогся успіху, неминуче викликатиме у нього почуття розпачу [976]. Однак, як впливає з аналізу положень вітчизняного законодавства, особа не може отримати не тільки відшкодування моральної шкоди, а й завданої реально матеріальної шкоди через фіксовані розміри зазначеної компенсації, які до того ж не відповідають критерію пропорційності порівняно з відшкодуванням, що присуджує ЄСПЛ. Неефективність зазначеного механізму підтверджується і зростаючою кількістю скарг проти України до ЄСПЛ щодо порушення розумних строків судового розгляду, за результатами розгляду яких станом на 2015 р. проти України було ухвалено 303 рішення [944].

Незважаючи на те, що виконання судових рішень є процесуальною гарантією, в деяких випадках ЄСПЛ тлумачить його з урахуванням матеріальних конвенційних прав. Так, у ч. 1 ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ закріплено, що

кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом та загальними принципами міжнародного права. Як зазначається у літературі, поняття «майно» в практиці ЄСПЛ має автономне значення [326, с. 34–40]. Зміст цього поняття для цілей застосування ЄКПЛ не залежить від того, як воно визначається в національних правопорядках держав-учасниць [246, с. 447]. Загалом певне право вимоги може розглядатися як «майно» у контексті ЄКПЛ, якщо воно: 1) має економічну цінність; 2) є цивільним за природою; 3) достатньо визначене, щоб бути юридично реалізованим [247, с. 211]. У справі *Burdov v. Russia* ЄСПЛ зауважив, що судові рішення забезпечили заявника вимогами, які можуть бути юридично реалізовані, а не просто загальним правом на отримання допомоги з боку держави. Рішення вступили в законну силу та не були оскаржені, виконавче провадження було відкрите. Отже, неможливість для заявника домогтися виконання судових рішень є порушенням його права на повагу до свого майна. Не виконавши рішення суду, влада держави-відповідача позбавила заявника можливості стягнути грошові кошти, які він розумно очікував отримати. При цьому не було наведено жодних обґрунтувань для такого втручання у реалізацію заявником свого права, і недостатність коштів, на думку ЄСПЛ, не може слугувати цьому виправданням. Отже, відсутність у заявника змоги домогтися виконання ухваленого на його користь судового рішення становила втручання у право на мирне володіння майном, передбачене п. 1 ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ [790].

ЄСПЛ також пов'язує вимогу виконання судових рішень із положеннями ч. 1 ст. 8 ЄКПЛ, відповідно до якої кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла й кореспонденції. При тлумаченні цього положення звертає на себе увагу питання виконання рішень принаймні за двома категоріями справ: по-перше, рішень про примусове виселення з точки зору забезпечення права на житло, по-друге, рішень про встановлення опіки над дітьми, їх відібрання від одного з батьків стосовно права на повагу до приватного і сімейного життя. Так, у справі *Cvijetic v. Croatia* ЄСПЛ визнав порушенням не

тільки п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а й ст. 8 ЄКПЛ у ситуації, за якої внаслідок невиконання рішення про примусове виселення колишнього чоловіка заявниці, остання протягом чотирьох років не могла користуватися своїм житлом [803]. Натомість у справі *Ignaccolo-Zenide v. Romania* ЄСПЛ визнав порушення права заявниці на повагу до приватного і сімейного життя через невиконання рішення суду про відібрання дітей. Ключовим для ЄСПЛ у цій справі було визначення того, чи всі можливі кроки були здійснені державою для забезпечення виконання судового рішення. На підставі аналізу матеріалів справи ЄСПЛ дійшов висновку про бездіяльність державного виконавця щодо виконання зазначеного рішення, незастосування примусу до колишнього чоловіка заявниці, невжиття ефективних заходів, спрямованих на повернення дітей заявниці, що мало наслідком порушення ст. 8 ЄКПЛ [847].

Варто зазначити, що в багатьох випадках ЄСПЛ вважає непотрібним розглядати порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, якщо наявне порушення ст. 8 ЄКПЛ через невиконання судових рішень. ЄСПЛ у справі *Sylvester v. Austria* зауважує про розмежування інтересів, які захищаються ст. 6 та ст. 8 ЄКПЛ, зазначаючи, що ст. 6 ЄКПЛ надає процесуальні гарантії права на суд, а ст. 8 ЄКПЛ має більш широку мету – забезпечити повагу, *inter alia*, до приватного життя. Різниця між гарантіями, що надаються цими статтями, може, у контексті конкретних обставин справи, виправдати дослідження таких обставин в аспекті обох статей (наприклад, як у справі *McMichael v. the United Kingdom* [880]). Проте у вказаній справі ЄСПЛ встановив відсутність поваги до сімейного життя, що є результатом невиконання остаточного рішення про повернення дитини – це покладено в основу скарги заявника. Зважаючи на дослідження обставин невиконання рішення суду в контексті ст. 8 ЄКПЛ, ЄСПЛ вважає непотрібним їх дослідження також і в контексті ст. 6 ЄКПЛ [953]. Із цього випливає декілька висновків. По-перше, незважаючи на те, що вимога виконання судових рішень передусім має тлумачитися в аспекті процесуальних гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, у деяких випадках вона може поглинатися іншими матеріальними правами, що свідчить про дифузію окремих елементів права на справедливий судовий розгляд із гарантіями, які

надаються іншими матеріальними конвенційними правами. По-друге, така дифузія свідчить про важливість і складність природи виконання судових рішень як гарантії права на справедливий судовий розгляд та відображає тенденцію до еволюційного динамічного тлумачення ЄСПЛ зазначених положень п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. З огляду на це, вважаю, що має місце тенденція до розширення застосування гарантії обов'язковості виконання судових рішень у межах конвенційної системи. Можна припустити, що в подальшому невиконання судового рішення за певними категоріями справ може визнаватися порушенням як п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, так й інших конвенційних матеріальних прав. Наприклад, невиконання рішення щодо обов'язку з реєстрації релігійної організації може свідчити не тільки про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а і про порушення права на свободу совісті, думки та релігії, передбаченого ст. 9 ЄКПЛ. Таким чином, на мою думку, з часом невиконання або порушення розумних строків виконання судових рішень з урахуванням характеру спірних правовідносин може визнаватися одночасно порушенням п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та, наприклад, таких конвенційних прав, як право на свободу вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ), право на свободу зібрань і об'єднань (ст. 11 ЄКПЛ), право на шлюб (ст. 12 ЄКПЛ).

Виходячи з таких засадничих положень, має бути розглянуто проблему природи виконавчого провадження, його ролі та місця у механізмі захисту прав людини і в цивільному судочинстві. Зазначене питання дискусійне та має міждисциплінарний характер, адже є однаково актуальним для доктрин цивільного, господарського й адміністративного процесів. Аналіз наукової літератури надає можливість виокремити принаймні декілька підходів до вирішення цього питання. Відповідно до першого підходу виконання рішень розглядається як частина судового процесу (цивільного, господарського, адміністративного). Зазначену позицію обстоює у своїх працях багато вітчизняних і зарубіжних учених, наприклад, М. А. Алієскеров, В. В. Баранкова, В. В. Комаров, А. Т. Боннер, О. В. Гетманцев, І. Зайцев, П. П. Заворотько, О. С. Захарова, Д. Д. Луспеник, Д. М. Притика, С. О. Якимчук [18, с. 27–37; 337, с. 941; 65, с. 291–304; 362, с. 110; 754, с. 81–84 тощо].

Основні аргументи прихильників зазначеної концепції зводяться до того, що: по-перше, під час виконання судових рішень реалізується закріплена у ст. 1 ЦПК мета цивільного судочинства – захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави; по-друге, одним із основних суб'єктів виконавчого провадження є суд, що наділений значним обсягом повноважень, зокрема, контрольних; по-третє, у виконавчому провадженні діє більшість принципів цивільного процесуального права; по-четверте, вирішення питань щодо здійснення виконавчих дій відбувається у межах цивільної процесуальної форми; по-п'яте, ЄСПЛ визначає у своїй прецедентній практиці виконання рішень частиною судового розгляду; по-шосте, багато норм, що регулюють виконання судових рішень, містяться у ЦПК; по-сьоме, виконання рішень визначене як стадія судового провадження у ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» [373, с. 62–82; 617, с. 159–162; 413, с. 74–81].

Разом із тим, незважаючи на певну подібність аргументації прихильників зазначеної концепції, варто звернути увагу на те, що однакові аргументи приводять їх до різних висновків, що зумовлює відсутність єдності у розумінні того, якою саме частиною цивільного процесу є виконання судових рішень. Так, на думку більшості учених, виконання судових рішень є стадією цивільного процесу [65, с. 291–304; 337, с. 941; 362, с. 110; 186, с. 64–67], дехто це вважає одним із видів проваджень [755, с. 3], окремі автори називають виконання судового рішення саме частиною [375, с. 62–69] цивільного процесу або захисту прав особи, розуміючи, що цивільний процес є сукупністю двох окремих процесів: процесу вирішення спору та процесу виконання судових постанов [375, с. 67]. Окрім того, останнім часом з'явилася точка зору, відповідно до якої виокремлюються так звані виконавчі процедури у цивілістичному процесі [740, с. 187–191].

Підхід до виконання судових рішень як до певної частини, структурного елементу цивільного процесу, якого дотримуюсь і я, незважаючи на певні дискусійні моменти, наразі є традиційним та переважаючим у вітчизняній і

зарубіжній літературі. Водночас, визначення феномену виконання судових рішень через такі поняття, як «частина», «стадія», «провадження» цивільного процесу вбачається необґрунтованими. На цьому зупинюся детальніше після огляду інших підходів до природи виконавчого провадження.

Другий підхід до вирішення питання, яке розглядається, полягає у тому, що правовідносини стосовно виконання судових рішень входять до сфери регулювання адміністративного права або адміністративного процесу. Зазначеного підходу дотримуються, зокрема, Р. В. Ігонін, Т. О. Коломоець, А. Перепелиця, С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. Щербак, М. Й. Штефан [238, с. 161–164; 669; 733, с. 4–5 тощо] .

Аргументи прихильників зазначеної концепції зводяться до такого: по-перше, ця концепція відображає теорію поділу влади: виконання судових рішень здійснюється державним виконавцем, що є державним службовцем Державної виконавчої служби, яка входить до системи виконавчої гілки влади; по-друге, правовідносини, що виникають між державним виконавцем і сторонами виконавчого провадження є владними правовідносинами, які мають адміністративний характер і є різновидом управлінської діяльності, у них відсутня рівність суб'єктів правовідносин; по-третє, виконавчому провадженню притаманний імперативний метод правового регулювання із застосуванням адміністративного примусу; по-четверте, коло учасників цивільного процесу та виконавчого провадження різниться, а суд є учасником виконавчого провадження лише у випадку здійснення контролю за діями державного виконавця; по-п'яте, примусовому виконанню підлягають не тільки судові рішення, а і рішення інших органів; по-шосте, норми, які регулюють виконавче провадження, закріплені у спеціальних актах, а не винятково у ЦПК; по-сьоме, відповідальність у сфері виконавчого провадження регулюється нормами адміністративного права [90, с. 41–44; 161, с. 101–106].

Разом із тим у деяких випадках прибічники цієї концепції дещо непослідовні. Так, А. І. Перепелиця вважає, що виконавче провадження є стадією юридичного процесу, відносини в якій регулюються адміністративно-правовими нормами, здійснюються в межах адміністративного процесу і є завершальною стадією

цивільного, господарського, кримінального та адміністративного процесів [448, с. 15]. Не можна погодитися із зазначеною точкою зору, адже в цьому випадку автор плутає системність і комплексність законодавства, яким регулюються відносини з виконання судових рішень, із належністю виконавчого провадження до певної галузі права. Нелогічною убачається також і позиція С. В. Щербак, яка загалом дотримуючись адміністративного підходу до природи виконавчого провадження, зауважує, що останнє здатне «переходити» в судовий процес, зокрема у випадку укладення сторонами мирової угоди та визнання цієї угоди судом [739, с. 8]. На мій погляд, у вказаному випадку не може йтися про перехід виконавчого провадження у судове провадження, а наявне використання судових процедур під час виконання судових рішень, що, однак, не свідчить про трансформацію одних правовідносин в інші. Крім того, зазначений підхід до природи виконавчого провадження не витримує критики з огляду на сучасні загальноєвропейські тенденції «приватизації» цієї сфери юридичної практики, результатом чого є передача функцій з примусового виконання від державних органів до приватних осіб.

Третій підхід до розуміння природи виконавчого провадження пов'язаний із виділенням останнього зі сфери цивільного процесуального права та наданням йому статусу окремої галузі права, яку пропонують називати «цивільним виконавчим правом» [760, с. 58; 709, с. 60; 33, с. 22; 556, с. 10–12; 441, с. 5–11], «виконавчим правом» [747, с. 91–97; 413, с. 79; 234; 235] або «виконавчим процесуальним правом» [441, с. 5–11], що має свій предмет і метод правового регулювання, самостійну систему принципів. Зазначеного підходу дотримуються такі вчені, як: Ю. Білоусов, Д. Х. Валєєв, О. Науменко, І. В. Решетнікова, О. В. Рожнов, В. І. Тertiшніков, О. В. Шутенко, В. В. Ярков та ін. [412, с. 96–100; 534, с. 45–33; 760, с. 51–70 тощо].

Прихильники зазначеної концепції обґрунтовують свою позицію таким чином: по-перше, суб'єктний склад цивільного судочинства та виконавчого провадження має відмінності. Крім того, обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин є суд. У виконавчому ж провадженні суд не завжди

є суб'єктом правовідносин; по-друге, у виконавчому провадженні можлива реалізація не лише судових рішень, а і рішень інших несудових органів; по-третє, виконавче право має власний предмет правового регулювання, яким у загальному вигляді визнаються правовідносини, що виникають під час виконання судових рішень та рішень інших органів, що підлягають примусовому виконанню; по-четверте, виконавче провадження має своєрідний імперативно-диспозитивний метод правового регулювання, що є відмінним від диспозитивно-дозвільного методу регулювання цивільного процесуального права; по-четверте, виконавче право має свою структуру, в якій виокремлюється загальна та особлива частини; по-п'яте, виконавче провадження має власну систему принципів, причому деякі принципи цивільного процесуального права у виконавчому провадженні зовсім не діють або проявляються досить своєрідно; по-шосте, виконавче провадження регулюється різними законодавчими актами, а не суто процесуальними кодексами [249, с. 16–18; 728, с. 12–18; 80, с. 118–130].

Звертає на себе увагу той факт, що у межах третього підходу відсутня єдність не лише у пропозиціях щодо назви зазначеної галузі права, а й щодо її природи. Так, одні вчені (О. В. Карпєєв, Д. Я. Малешин, О. Науменко, І. В. Решетнікова, С. Сергієнко, М. К. Юков, В. В. Ярков, С. Г. Павліков, Ю. О. Свірін, Ю. В. Левіна) вважають зазначену галузь комплексною, обґрунтовуючи це комплексним характером предмета її регулювання, до якого входять неоднорідні суспільні відносини. Інші вчені (Ю. В. Білоусов, Д. Х. Валєєв, О. В. Ісаєнкова, О. В. Рожнов, Ю. В. Гепп) обстоюють позицію, відповідно до якої зазначена галузь права є самостійною процесуальною галуззю права поряд із цивільним процесуальним, господарським процесуальним та адміністративним процесуальним правом, предметом якої є однорідні процесуальні правовідносини.

Варто зазначити, що автори, які наполягають на самостійності виконавчого права, пропонують прийняти єдиний кодифікований акт з питань виконання судових рішень і рішень інших органів – Виконавчий кодекс України [709, с. 58; 70, с. 27–30]. На мою думку, слід критично ставитися до пропозицій стосовно виокремлення виконавчого права в окрему комплексну чи процесуальну галузь

права із прийняттям окремого кодифікованого акта у цій сфері, адже у більшості країн Європи питання виконавчого провадження регулюються цивільними процесуальними кодексами [519, с. 38–42] та розглядаються як складова цивільного процесу у широкому його розумінні, виходячи з розширення сфери юстиціарної діяльності відповідно до міжнародних стандартів справедливого судочинства.

Як на мене, проблема природи та місця виконавчого провадження в структурі цивільного процесу має розглядатися крізь призму практики ЄСПЛ. Як зазначалося вище, ЄСПЛ вважає, що розгляд справи в суді та виконання рішення є, відповідно, першою та другою частинами «судового розгляду» [846]. Зазначена позиція ЄСПЛ використовується майже всіма авторами для обґрунтування погляду на виконання судових рішень як стадію цивільного судочинства. Водночас така інтерпретація підходу ЄСПЛ не зовсім правильна, адже, з одного боку, очевидно, що у цьому випадку ЄСПЛ підміняє поняття «процес захисту» більш вузьким терміном – «судовий розгляд», що є лише частиною процесу державного захисту права [234, с. 17–18]; з іншого боку, ЄСПЛ використовує поняття «частина судового розгляду», не уточнюючи, яка конкретно складова структури цивільного процесу мається на увазі (стадія, провадження, процедура). До того ж автори, що обґрунтовують свої позиції певними правотлумачними підходами ЄСПЛ, не звертають уваги на необхідність системного тлумачення положень про виконання судових рішень у контексті не лише окремих гарантій права на справедливий судовий розгляд, а й передусім сфери застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

На мою думку, відправною точкою у дослідженні проблеми самостійності виконавчого провадження чи виконавчого права має стати з'ясування питання про можливість поширення гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на виконавче провадження саме у контексті проблематики сфери застосування цієї статті. Інакше кажучи, необхідно з'ясувати, якою мірою не лише розумний строк судового розгляду, а й такі гарантії, як незалежний, неупереджений суд, встановлений законом, доступ до суду, змагальність і рівноправність сторін тощо, можуть поширюватися на

виконавче провадження незалежно від основного провадження у суді. Як відомо, ЄСПЛ поширює гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ лише на ті провадження, у яких має місце вирішення спору про права й обов'язки цивільного характеру. Отже, слід з'ясувати, чи може відповідати такій ознаці виконавче провадження, тобто, чи може у виконавчому провадженні вирішуватися спір про права й обов'язки цивільного характеру.

У вітчизняній правовій традиції вважається, що вирішенням спору про право завершився судовий розгляд справи, а тому під час виконання рішення спірність правовідносин відсутня, натомість необхідне лише виконання присуду. У справі *Krone v. Austria* ЄСПЛ зазначив, що відповідно до загального правила виконавче провадження за рішенням суду у цивільних справах не підпадає під сферу дії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Під час виконавчого провадження не відбувається вирішення спору про цивільні права й обов'язки, що вже заздалегідь визначені незалежним судом. Проте, якщо виконавче провадження передбачає вирішення спору про цивільні права й обов'язки, воно має бути розглянуте на відповідність вимогам п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [862].

Аналіз практики ЄСПЛ показав, що в окремих випадках ЄСПЛ поширює всі гарантії п. 1 ст. 6 ЄКПЛ на виконавче провадження безвідносно до його зв'язку із основним провадженням. Зазначене має місце, коли відповідно до національного правопорядку під час виконавчого провадження вирішується питання про цивільні права й обов'язки. Так, згідно із законодавством Португалії під час подачі позову про відшкодування збитків остаточне визначення суми відшкодування може бути перенесене на виконавче провадження [934]. У зв'язку із зазначеним ЄСПЛ зауважує: якщо національне законодавство передбачає, що провадження складається із двох частин – однієї, під час якої суд вирішує питання про наявність обов'язку сплатити, та другої, під час якої він визначає суму присудженого – потрібно вважати, що для цілей п. 1 ст. 6 ЄКПЛ цивільне право не є визначеним, доки не вирішене питання про суму присудженого. Проте такі випадки поодинокі та цілком залежать від специфіки національного законодавства. Натомість ЄСПЛ, як правило, виходить із того, що виконання

рішення суду не розглядається як незалежне від судового провадження, під час нього не вирішуються питання про цивільні права й обов'язки осіб. Українське законодавство також не передбачає під час виконавчого провадження можливості вирішення питання про цивільні права й обов'язки у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, адже спір про право вже вирішений судом, а правові відносини уже набули визначеності.

Враховуючи зазначене, вважаю, що розгляд виконавчого права як галузі права є передчасним з точки зору міжнародних стандартів, оскільки виконання рішення не має самодостатнього значення, відмінного та відірваного від судового (цивільного, господарського чи адміністративного) провадження. Національне законодавство не передбачає особливих процедур виконавчого провадження, під час яких могло б ставитися питання про цивільні права й обов'язки, тому не виправданим є виділення виконавчого провадження в окрему процесуальну чи комплексну галузь права.

Слушним з огляду на зазначене вбачається зауваження А. В. Рего стосовно того, що навряд чи у випадку виконавчого провадження можна застосувати конструкцію комплексної галузі права, адже у цьому випадку плутаються поняття галузі права та галузі законодавства [517, с. 438]. Неоднорідність правового регулювання процедури виконавчого провадження, що полягає у належності норм, які регламентують цю сферу правовідносин, до різних галузей права, не свідчить про утворення нової галузі права. В такому випадку можна говорити про те, що виконавче провадження, виходячи з особливостей його правового регулювання, є комплексним інститутом законодавства. Однак зазначати про відокремлення комплексної галузі права вважаю передчасним.

Таким чином, найбільш обґрунтованою вбачається точка зору тих учених, які розглядають виконавче провадження як складову частину цивільного процесу. Виходячи із запропонованої нами у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження структури цивільного процесу як сукупності стадій, проваджень, правозастосовних циклів і процедур, на мій погляд, виконання судового рішення є останнім правозастосовним циклом цивільного судочинства та не може

розглядатися ані як стадія, ані як провадження чи процедура цивільного процесу. Так, виконання рішень суду не може розглядатися як провадження, адже воно не відображає диференціацію цивільного судочинства в межах розгляду справи в суді першої інстанції, натомість є логічним продовженням розгляду справи за правилами певного виду провадження. З іншого боку, у межах виконання рішення не відбувається реалізація охоронних правовідносин, оскільки остання мала місце при розгляді та вирішенні справи по суті в суді; по-третє, у виконавчому провадженні реалізується лише контрольна функція судової влади й лише у тих випадках, коли суд вирішує окремі процесуальні питання, пов'язані із виконавчим провадженням.

Виконавче провадження також не є різновидом судової процедури. Адже судові рішення, ухвалені за результатами певної судової процедури, можуть бути оскаржені та можуть потребувати примусового виконання (наприклад, як у випадку з ухвалою про забезпечення позову), оскільки виконавче провадження може бути останнім правозастосовним циклом такої процедури, однак не самою процедурою. З огляду на це судові процедури, як і судові провадження, динамічно розвиваються за певними правозастосовними циклами, останнім із яких є виконання судового рішення за результатами цих проваджень та процедур. Водночас доцільно звернути увагу на те, що під час виконання судового рішення як правозастосовного циклу також можуть застосовуватися самостійні судові процедури, приміром, затвердження мирової угоди у процесі виконання. Зазначене дає змогу виокремити суттєву ознаку судових процедур, яка полягає в тому, що судові процедури не лише можуть рухатися по вертикалі, змінюючи один правозастосовний цикл на другий, а й виникати у різних правозастосовних циклах.

Виконання судових рішень не може розглядатися як стадія поряд із такими стадіями, як відкриття провадження, провадження у справі досудового розгляду та судовий розгляд, адже правовідносини, які складаються під час примусового виконання судових рішень, самі по собі розвиваються за певними стадіями, які й утворюють правозастосовний цикл. У літературі з цивільного процесуального

права не вироблено єдиного погляду на стадії виконавчого провадження. Так, І. Зайцев і В. Худенко виокремлюють такі стадії, як порушення виконавчого провадження, підготовку до виконання, власне виконання судових рішень, оскарження та перевірку [218, с. 82–84]. В. М. Шерстюк виокремлює порушення виконавчого провадження, здійснення виконавчих дій і завершення виконавчого провадження [726, с. 513]. О. В. Ісаєнкова серед стадій розрізняє порушення виконавчого провадження, підготовку до здійснення виконавчих дій, примусове стягнення [234, с. 49]. На мій погляд, з урахуванням підходів, використаних у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, доцільно виділяти три стадії виконавчого провадження: відкриття виконавчого провадження, метою якого є з'ясування можливості проведення дій із виконання судових рішень, підготовку до вчинення виконавчих дій і здійснення виконавчих дій, що завжди завершується відповідним процесуальним документом. При цьому не можна погодитися із виділенням як окремої стадії виконавчого провадження оскарження дій виконавця, адже це є не стадією виконавчого провадження, а окремою судовою процедурою у межах останнього правозастосовного циклу цивільного судочинства, яким є виконавче провадження.

Таким чином, виконавче провадження варто розглядати як завершальний правозастосовний цикл цивільного, господарського чи адміністративного судочинства, що не має самодостатнього значення поза межами цих видів судочинства. Відповідно, виконання судових рішень у цивільних справах має розглядатися як кінцевий правозастосовний цикл цивільного процесу, виконання судових рішень в адміністративних справах – як кінцевий правозастосовний цикл адміністративного процесу, виконання судових рішень у господарських справах – як кінцевий правозастосовний цикл господарського процесу.

У цьому контексті привертає увагу питання галузевої приналежності виконавчого провадження за виконавчими документами несудових юрисдикційних органів. До аналізу окресленої проблеми потрібно також підходити через призму практики ЄСПЛ, який широко тлумачить поняття «суд» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Варто завернути увагу на те, що рішення таких

несудових юрисдикційних органів, за якими можуть бути видані виконавчі документи відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконавче провадження», як третейські суди, зокрема й Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України та Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України, комісії по трудових спорах, прирівнюються ЄСПЛ до судових рішень, адже такі органи розглядаються ним як «суди» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У зв'язку із зазначеним, на мою думку, доцільно погодитись із широким підходом до тлумачення юстиціарної цивільної сфери та широким тлумаченням цивільного процесу, що обстоюється окремими авторами. Зокрема, заслуговує на увагу позиція Н. Ю. Сакари, відповідно до якої, враховуючи сучасні тенденції у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах, а також спроби гармонізувати національне цивільне процесуальне законодавство з вимогами міжнародних стандартів, під «цивільним процесом» слід розуміти сукупність процесуальних дій та правовідносин, які складаються під час діяльності, спрямованої на поновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних цивільних у широкому сенсі прав, свобод або інтересів фізичних та юридичних осіб, держави. При цьому вказаним поняттям має охоплюватися як діяльність судів, тобто безпосередньо цивільне судочинство, так і діяльність інших юрисдикційних органів, а також державної виконавчої служби під час виконання рішень, якою й завершується процес поновлення прав, свобод чи інтересів [546, с. 359].

Враховуючи зазначене, вважаю виконання рішень третейських судів, комісій по трудових спорах складовими цивільного процесу у широкому розумінні. Тим більше, що виконання рішення третейського суду є ні чим іншим, як заключним правозастосовним циклом такої судової процедури, як видача виконавчого листа на примусове виконання рішення третейських судів відповідно до Розділу VII-І ЦПК. Широкий підхід до розуміння цивільного процесу дає змогу віднести до нього і виконавчі дії за виконавчим написом нотаріуса, адже нотаріат також є складовою юстиціарної сфери. У такому контексті до сфери цивільного процесу має входити виконання рішень усіх юрисдикційних органів, які підпадають під поняття «суд» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо тлумачення цієї статті в аспекті

цивільних прав і обов'язків. На мій погляд, з урахуванням автономності тлумачення поняття «суд» слід інтерпретувати і ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до якої виконавче провадження розглядається як завершальна стадія судового провадження. Що ж стосується примусового виконання рішень органів, які не відповідають ознакам «суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, то, як на мене, вони не повинні входити до виконавчого провадження як частини цивільного процесу, а їхнім виконанням мають займатися органи державної влади, до компетенції яких віднесене вирішення кола питань, з приводу яких були ухвалені відповідні рішення, що підлягають примусовому виконанню. Це пов'язано із обстоюваною мною ідеєю приватизації виконавчого провадження як окремої сфери юстиціарної діяльності, що потребує дослідження в контексті існуючих моделей примусового виконання.

У сучасній літературі висловлюються різні точки зору стосовно класифікації моделей примусового виконання. Так, Б. Хесс залежно від того, чи є органи примусового виконання єдиною системою, чи існують декілька самостійних організацій, виокремлює централізовані та децентралізовані системи виконання рішень [675, с. 57]. Сутність централізованої системи полягає у тому, що примусове виконання здійснюється єдиним органом виконання рішень, який, однак, може належати як до виконавчої гілки влади, так і перебувати у віданні судів, або функціонувати на приватноправовій основі. Децентралізовані системи натомість характеризуються дискрецією, яка проявляється у тому, що різні органи примусового виконання здійснюють різні виконавчі дії [675, с. 57–58].

Із запропонованого критерію класифікації виходить і СЕРЕJ, в одному із останніх досліджень якої виокремлюються дві групи країн: 1) із централізованими системами виконання, де орган, до компетенції якого входить виконання рішень суду й інших органів, є єдиним незалежно від видів виконавчих дій та сфери, у якій провадиться виконання (Австрія, Бельгія, Іспанія, Фінляндія, Нідерланди, Румунія, Швеція та, значною мірою, Франція); 2) із децентралізованими системами виконання, де функції з виконання можуть розподілятися між різними органами на підставі того, які дії з виконання слід вчинити (наприклад, у

Німеччині чотири різні органи, якими є судові виконавці, земельне відомство, суд першої інстанції та суд, що здійснює виконання рішення, уповноважені на здійснення виконавчих дій щодо звернення стягнення на рухоме майно, звернення стягнення на нерухомість, стягнення боргів та виконання рішень шляхом вчинення певної дії або утримання від її здійснення [683, с. 67–71; 149, с. 42–44]), чи залежно від суду, що видав виконавчий документ, та/або природи боргу (наприклад, в Англії та Уельсі). Децентралізовані системи існують також у Шотландії, Ірландії і Чехії [834].

В. А. Гурєєв пропонує вирізняти три види децентралізованих систем виконання рішень: 1) децентралізовані за процедурами виконання; 2) децентралізовані залежно від виконавчих документів (повноваження розподілені між судами й органами виконавчої влади або між судами та приватними виконавцями); 3) зі змішаною децентралізацією [166, с. 74]. Водночас, на мій погляд, децентралізовані моделі виконання судових рішень можна диференціювати принаймні за декількома критеріями. По-перше, залежно від того, чи існує чіткий розподіл компетенції між органами, що здійснюють виконання рішень, або вони можуть використовуватися як альтернативні, можна виокремити: 1) безальтернативні децентралізовані системи, у яких існує чіткий розподіл між тим, які виконавчі дії та за якими виконавчими документами може провадити той чи інший виконавчий орган; 2) альтернативні децентралізовані системи, у яких особа має вибір між різними органами виконання, наприклад, між приватними та публічними виконавцями; 3) змішані децентралізовані системи, у яких деякі види виконавчих дій чи виконання за певними видами виконавчих документів можуть провадитися винятково встановленими законом органами, а щодо інших виконавчих дій або стягнень за певними видами документів існує можливість вибору між різними органами виконання.

По-друге, диференціація децентралізованих систем також може бути проведена за предметним критерієм, відповідно до якого можна виокремити: 1) децентралізовані системи за видами виконавчих дій; 2) децентралізовані системи за видами виконавчих документів; 3) децентралізовані системи за сумою

стягнення; 4) децентралізовані системи за статусом стягувача або боржника; 5) змішані децентралізовані системи.

З точки зору оцінки ефективності зазначених видів систем виконання загальноприйнятою у літературі існує думка про більшу ефективність централізованих систем виконання. Так, зазначається, що їхня ефективність зумовлена значною оперативністю здійснення виконавчих процедур, адже, з одного боку, не потрібне погодження із судами (що обтяжує низку процедур), а з другого, власне наявність декількох органів виконання не виключає можливості ініціювання між ними спорів, заснованих на колізії компетенцій. Координація функціонування системи стає утрудненою, а використання державних ресурсів далеко не оптимальне. Крім того, багатоманітність (навіть відносна) виконавчих органів призводить до так званої розмитості відповідальності перед кредитором. Децентралізовану систему апріорі складно перевірити, бо збір статистичних даних і загальний моніторинг системи – досить складний процес [166, с. 74–75]. Серед інших переваг централізованої системи виконання зазначається те, що стягувач може негайно розпочати процедуру виконання без будь-якої згоди компетентного органу; виконавець має широкі можливості на отримання інформації про фінансовий стан боржника, а також доступ до закритих реєстрів; паралельне виконання, як правило, виключається; здебільшого зусилля скоординовані щодо мирного врегулювання [675, с. 71].

Система виконання судових рішень в Україні відповідно до раніше чинного законодавства, до вступу в силу прийнятих 02.06.2016 р. законів України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів», «Про виконавче провадження», безперечно, була централізованою. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконавче провадження», який у жовтні 2016 року втратив чинність, примусове виконання рішень покладалося на державну виконавчу службу, яка входила до системи органів Міністерства юстиції України. Разом із тим у Законі України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [488] та Законі України від 02.06.2016 р. № 1404-

VIII «Про виконавче провадження» [483] запропоновано змінити централізовану систему виконання на децентралізовану, відповідно до чого повноваження щодо виконання судових рішень і рішень інших органів мають державні виконавці та приватні виконавці. Запропонована система є змішаною за критерієм альтернативності, адже за загальним правилом особа матиме право обирати, до якого з органів звертатися, хоча окремі категорії справ віднесені до компетенції винятково державних виконавців (п.п. 1–11 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про виконавче провадження»). Аналіз положень цього акта надає можливість дійти висновку, що багато справ залишається у виключній компетенції державного виконавця, отже, така система може бути охарактеризована як змішана децентралізована за предметним критерієм, адже для визначення виключної компетенції державного виконавця використано такі критерії, як вид виконавчих дій (п.п. 1, 7, 6, 9, 10 ч. 2 ст. 5 вказаного Закону), вид виконавчого документа (п. 5 ч. 2 ст. 5 вказаного Закону), статус суб'єкта виконавчого провадження (п.п. 2, 3, 4, 8 ч. 2 ст. 5 вказаного Закону).

Однією із найпоширеніших є також класифікація моделей примусового виконання залежно від статусу державного виконавця, що може бути публічним або приватним. Так, В. В. Ярков виокремлює три основні моделі примусового виконання залежно від способу організації професії судового пристава-виконавця, а також можливості та межі участі недержавних організацій у виконавчому провадженні, якими є: публічно-правова, приватноправова (небюджетна) та публічно-правова з елементами приватноправової (змішаної) моделі [758, с. 25–29; 759, с. 465–504]. При цьому в основу класифікації вчений поклав не лише спосіб організації професії державного виконавця, а й можливості та межі участі у виконавчому провадженні недержавних організацій. На думку автора, публічно-правова (повністю державна за формою) організація виконавчого провадження має місце тоді, коли і державний виконавець, і співробітники усіх організацій, що залучені до процесу виконання (торговельних організацій, спеціалісти з оцінки тощо) перебувають на державній службі. Такий спосіб організації виконавчого провадження характеризується повним одержавленням усіх її сторін, відсутністю

приватної ініціативи при здійсненні окремих видів виконавчих дій [759, с. 466]. Натомість небюджетна (приватноправова) організація виконавчого провадження характеризується тим, що професія судового виконавця побудована на ліберальній основі, судовий виконавець є вільним професіоналом, що самостійно організує свою діяльність та несе при цьому повністю майнову відповідальність за результати своєї роботи [759, с. 467]. За змішаної моделі виконавчого провадження при публічно-правовій організації професії судового пристава-виконавця рівною мірою у процес виконання допускаються організації, що діють на різній організаційно-правовій основі, зокрема ті, що спеціалізуються на розшуку боржників та їх майна, зберіганні й реалізації майна боржника [759, с. 468].

Не можна погодитися ані із зазначеним висновком, ані з подібною інтерпретацією цього критерію класифікації моделей примусового виконання. На мою думку, в цьому випадку автор змішує два різні критерії класифікації: по-перше, організаційні основи діяльності виконавця, по-друге, можливість залучення до виконавчого провадження інших суб'єктів виконавчого провадження, які функціонують на приватноправових засадах (суб'єкта оціночної діяльності – суб'єкта господарювання, суб'єктів, які проводять аукціони та прилюдні торги тощо), що є неприпустимим. Вважаю, розподіл систем примусового виконання на публічно-правові, приватно-правові та змішані має проводитися винятково за критерієм способу організації професії виконавця, що відповідає загальносвітовим тенденціям, і не повинен враховувати можливість залучення до виконавчого провадження інших суб'єктів.

У зв'язку із зазначеним також не можна погодитися з точкою зору А. А. Мамаєва, який розкриває сутність змішаної моделі виконавчого провадження на тій підставі, що за такої моделі виконавець, з одного боку, діє в інтересах боржника, а з другого – має публічно-правовий статус і наділений владними повноваженнями [380, с. 44]. На мою думку, державний виконавець завжди діє в інтересах стягувача з тієї точки зору, що саме за ініціативою останнього порушується виконавче провадження, однак це не робить модель

виконавчого провадження змішаною, а притаманне будь-якій системі виконавчого провадження. Як на мене, про змішаний характер системи виконання можна говорити лише з урахуванням наявності виконавців із різним правовим статусом (приватних і державних) у межах існуючого правопорядку.

Варто зазначити, що аналогічний розподіл моделей виконавчого провадження на публічну, приватну та змішану моделі зустрічається і у працях інших авторів, зокрема, Г. Д. Ульотової, О. Н. Малиновського [656, с. 38], В. А. Гурєєва [166, с. 72–76], А. А. Мамаєва [380, с. 44–50], В. Тісногуза [644, с. 162–164]. При цьому інколи має місце варіативність термінології, приміром, публічно-правову модель іноді автори називають державною або бюджетною, приватно-правову модель – небюджетною, а змішану – публічно-правовою з елементами приватноправової, комбінованою.

Таким чином, за способом організації професії виконавця можна виділити публічно-правову, приватно-правову та змішану моделі виконання судових рішень і рішень інших юрисдикційних органів. За публічно-правової моделі виконання судових рішень та рішень інших органів здійснюється державними органами. При цьому агент із виконання (державний виконавець, судовий виконавець, присяжний виконавець, судовий пристав-виконавець, бейліф тощо) є державним службовцем, який перебуває на службі у виконавчих органах державної влади або у службі виконавців, що функціонує при судових органах. Інколи відповідальність за виконання рішень прямо покладається на суди. Фінансування системи органів, що здійснюють примусове виконання, у такому випадку відбувається за рахунок коштів державного бюджету. Такі системи можуть бути як централізованими, за умови існування єдиного державного органу, до компетенції якого належить виконання, так і децентралізованими, якщо такими функціями наділяються декілька державних органів.

На відміну від публічно-правової моделі, приватно-правова модель виконання рішень характеризується організацією професії агента з виконання як особи вільної юридичної професії, фінансування й організаційне забезпечення роботи якого здійснюється ним самостійно за власний кошт та на власний ризик.

Виконавець несе повну матеріальну відповідальність перед сторонами виконавчого провадження, держава не фінансує його діяльність, оплата його послуг здійснюється сторонами виконавчого провадження. Служба виконавців за такої моделі функціонує на засадах саморегулюючої організації на кшталт організації роботи адвокатури або приватного нотаріату. Разом із тим приватний виконавець наділяється повноваженнями від імені держави і остання здійснює контроль за його діяльністю.

Змішана модель виконання судових рішень характеризується поєднанням ознак публічно-правової та приватно-правової моделей з одночасним функціонуванням як системи державних виконавців, так і системи приватних виконавців, що діють або паралельно, або з певним розподілом компетенції відповідно до вимог національного законодавства.

Зазначена класифікація може вважатися загальноприйнятною, адже саме із неї виходять і наднаціональні органи, досліджуючи системи примусового виконання в межах Європи. Так, СЕРЕJ у своєму дослідженні «Виконання судових рішень в Європі» у 2004 р. вирізняла держави, в яких виконавці судових рішень мали публічний статус (Албанія, Андорра, Австрія, Азербайджан, Боснія і Герцеговина, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Данія, Фінляндія, Грузія, Німеччина, Ісландія, Італія, Ліхтенштейн, Мальта, Молдова, Норвегія, Російська Федерація, Сан-Марино, Чорногорія, Сербія, Швеція, Туреччина, Північна Ірландія, Україна, загалом – 26 країн); приватноправовий статус (Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Люксембург, Монако, Нідерланди, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, загалом – 11 країн) та змішаний статус (Бельгія, Чехія, Франція, Греція, Ірландія, Португалія, Іспанія, Англія та Уельс, Шотландія, загалом – 9 країн) [813, с. 21].

Аналіз досліджень СЕРЕJ надає можливість вказати, що законодавство з питань організації діяльності виконавчого провадження у європейських країнах є досить динамічним і перебуває на стадії реформування у багатьох державах. Водночас уже сьогодні очевидно є тенденція до дедалі більшої «приватизації» сфери виконавчого провадження у межах Європи. Це проявляється в тому, що наразі системи виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів

знаходяться у процесі трансформації від публічно-правової моделі у бік приватно-правової через перехідний етап змішаних систем виконання судових рішень [813, с. 21–27]. У правильності висунутої тези можна переконатися, дослідивши еволюцію моделей виконання судових рішень у Європі за даними доповідей щодо доступності правосуддя, підготованих СЕРЕJ. Так, у 2010 р. виконавці мали приватний статус в 11 країнах, публічний статус – у 22 країнах, натомість 11 країн мали змішану систему [818, с. 254–255]. У 2012 р. такі показники дещо змінилися: публічно-правову систему виконання обрали 19 країн, приватно-правову – 14 країн, змішану – 13 країн [819, с. 330]. У 2014 р. приватно-правова система існувала у 15 країнах, публічно-правова – у 15 країнах, а змішана – у 17 країнах [820, с. 406]. При цьому в усіх доповідях зауважувалося, що тенденція, яка простежується протягом всього часу досліджень СЕРЕJ, полягає в такому: незважаючи на те, що публічна система продовжує існувати у багатьох країнах, в Європі спостерігається перехід таких систем принаймні до змішаних моделей, проте перевага має надаватися приватноправовій системі [819, с. 330; 820, с. 406]. Натомість за результатами останніх досліджень, проведених СЕРЕJ у 2015 р. та опублікованих у Керівництві кращої практики виконання судових рішень, розподіл національних систем за моделями виконання з урахуванням проведених реформ на національному рівні держав-респондентів, виглядав таким чином: 1) країни, де виконавець діє як приватна особа (Англія, Бельгія, Шотландія, Іспанія, Естонія, Франція, Греція, Угорщина, Латвія, Люксембург, Молдова, Нідерланди, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія); 2) країни, де виконавець є державним службовцем (Німеччина, Австрія, Данія, Фінляндія, Італія, Норвегія); 3) змішані системи (Болгарія, Грузія, Сербія, Швейцарія) [834].

Варто зазначити, що Б. Хесс запропонував також й іншу класифікацію моделей виконання, в основу якої покладено місце органів, що здійснюють примусове виконання, а саме: 1) системи, орієнтовані на приватних виконавців; 2) системи, орієнтовані на судові виконання; 3) змішані системи; 4) адміністративні системи [675, с. 58–63]. Натомість С. О. Якимчук, поєднуючи критерії способу організації професії виконавця та місця органів і посадових осіб,

які здійснюють примусове виконання, пропонує виокремлювати: 1) приватно-правові системи, 2) публічно-правові системи, серед яких розрізняти: а) судові; б) несудові; в) змішані; 3) змішані системи примусового виконання [756, с. 87–88]. На мій погляд, зазначена класифікація має недоліки, адже у ній, по-перше, термін «змішана система» вживається принаймні двічі у різних значеннях: з одного боку, як вид публічно-правової системи примусового виконання, яка заснована на поєднанні судового й несудового (адміністративного) статусу виконавців, та, з другого боку, як модель, у якій паралельно існують приватні і публічні виконавці. Крім того, не можна погодитися із висновком авторки про те, що критерій розподілу на судовий та несудовий (адміністративний) статус виконавців має значення лише для класифікації публічно-правових моделей [756, с. 87–88]. На мою думку, він однаково важливий і застосовний як для публічно-правових, так і для змішаних моделей виконання судових рішень, оскільки у змішаних моделях, де виконання провадиться як приватними, так і державними (публічними) виконавцями, також можливі різні поєднання статусу державних виконавців. Разом із тим, вважаю, що судова модель, яка виділяється усіма зазначеними вище авторами, насправді включає дві різні моделі: судову й присудову. А тому замість органів і посадових осіб, які здійснюють виконання, в структурі органів влади у межах публічно-правової моделі варто розрізняти принаймні три її види: судову, присудову й адміністративну. Судова модель характеризується тим, що агентами з виконання є безпосередньо судді. При цьому можливі два варіанти: обов'язок із виконання може покладатися на суддю, який ухвалив рішення, або у судах є спеціальна посада судді із виконання. Присудова модель характеризується тим, що служба виконавців функціонує при суді, однак агенти з виконання не є суддями. При адміністративній моделі органи з примусового виконання входять до системи органів виконавчої влади, як правило, органів юстиції.

З огляду на зазначене, вважаю, що критерій місця органів і посадових осіб примусового виконання в системі органів влади є допоміжним класифікаційним критерієм для виділення моделей за критерієм способу організації професії державного виконавця, на основі чого можна запропонувати таку класифікацію

моделей примусового виконання судових рішень: 1) публічно-правова модель примусового виконання: а) публічно-правова судова модель; б) публічно-правова присудова модель; в) публічно-правова адміністративна модель; г) публічно-правова комбінована модель (із поєднанням різних форм публічного статусу виконавця, наприклад, судового і присудового, судового та адміністративного тощо); 2) приватно-правова модель примусового виконання; 3) змішана модель примусового виконання: а) змішана модель із поєднанням приватного та публічного судового статусу виконавця; б) змішана модель із поєднанням приватного і публічного присудового статусу виконавця; в) змішана модель із поєднанням приватного та публічного адміністративного статусу виконавця; г) змішана модель із поєднанням приватного і публічного комбінованого статусу виконавця.

Зважаючи на запропоновану мною класифікацію моделей примусового виконання судових рішень, можна зробити висновок, що модель, закріплена у чинному законодавстві, є, безперечно, публічно-правовою адміністративною моделлю виконання. Натомість відповідно до Закону України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» буде введено змішану модель із поєднанням приватного та публічного адміністративного статусу виконавців.

Варто зазначити, що в літературі наявні різні точки зору стосовно оптимальної моделі виконавчого провадження в Україні як щодо запровадження інституту приватних виконавців, так і стосовно обрання судової або адміністративної організаційної форми державних виконавців. Певним чином це обумовлено історичними передумовами еволюції національної моделі виконавчого провадження, яка зазнавала змін. Так, до прийняття у квітні 1999 року Закону України «Про виконавче провадження» існувала публічно-правова присудова модель виконання, яка була змінена на публічно-правову адміністративну модель та існувала до набуття чинності у жовтні 2016 р. Закону України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII «Про виконавче провадження», якою модель примусового виконання змінено на змішану модель із поєднанням приватного та публічного

адміністративного статусу виконавців. Наприклад, у літературі висловлювалися пропозиції стосовно того, що виконавці судових рішень мають перебувати в штаті судів, а виконавці усіх інших юрисдикційних актів – входити до складу єдиної державної служби [296, с. 17]. На мій погляд, зазначені пропозиції сьогодні є невиправданими, адже повернення до публічно-правової судової моделі не здатне вирішити проблем, що існують у сфері виконавчого провадження та можуть призвести до ще більших порушень розумності строків виконавчого провадження. Тим більше, як показує досвід зарубіжних держав, реформування має відбуватися не у межах публічно-правової моделі, а від публічно-правової у бік приватно-правової моделі виконавчого провадження.

Багато теоретиків і практиків схвально ставляться до впровадження змішаної моделі виконавчого провадження в Україні [446, с. 1, 19; 126, с. 14–15 та ін.]. Так, С. О. Якимчук вважає, що систему примусового виконання судових рішень в Україні доцільно побудувати відповідно до змішаної моделі, яка буде поєднувати елементи публічно-правової та приватноправової моделей, тобто при збереженні всіх повноважень органів державної виконавчої служби право виконувати судові рішення отримають і приватні судові виконавці, які будуть поєднувати в собі статус посадової особи, якій держава делегувала реалізацію функції з примусового виконання, і спеціалісти вільної юридичної професії [755, с. 9].

Позитивними моментами прийняття 02.06.2016 р. законів України: «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» та «Про виконавче провадження» є: розвантаження державної виконавчої служби за рахунок введення інституту приватних виконавців, що також дасть змогу оптимізувати структуру та чисельність органів ДВС; формування відкритого Єдиного реєстру боржників; автоматизація процедури виконання рішень та повне фіксування процесуальних рішень і виконавчих дій в автоматизованій системі; посилення відповідальності боржника у виконавчому провадженні; збереження альтернативи стягувача щодо звернення до державного виконавця чи приватного виконавця і залишення у виключній компетенції державного виконавця стягнень за певними видами документів; додаткові

надходження до державного бюджету через податки, що сплачуватимуться приватними виконавцями за провадження їхньої діяльності; посилення ефективності виконання судових рішень за рахунок мотивованості приватних виконавців, що фінансуються за рахунок сторін виконавчого провадження тощо.

Водночас можна висловити і деякі побоювання стосовно функціонування такої системи. Зокрема, проблемними залишаються такі питання, як: відповідність принципу пропорційності у демократичному суспільстві повноважень, якими буде наділений приватний виконавець; збереження балансу між повноваженнями державних і приватних виконавців; висока вартість послуг приватних виконавців, неможливість широких верств населення звернутися до приватного виконавця через відсутність коштів на авансування його витрат; відсутність довіри до приватних виконавців з боку суспільства; можливість зловживань з боку приватних виконавців і нехтування правами боржника через мотиви якнайшвидшого закінчення виконавчого провадження та отримання оплати; відсутність механізму дієвого судового контролю за діяльністю приватних виконавців, що дали б змогу притягати їх до відповідальності у разі порушення законодавства; односторонність реформи щодо регламентації статусу приватного виконавця, за якої відсутня паралельна оптимізація статусу державного виконавця, тощо.

На мою думку, загальносвітові тенденції у сфері виконання судових рішень надають можливість зазначати про те, що запровадження в Україні змішаної системи виконання судових рішень є, безперечно, прогресивним кроком, однак воно не повинно розцінюватися як остаточне вирішення проблеми оптимізації функціонування виконавчого провадження, а має сприйматися лише як перехідний етап до повної приватизації сфери виконавчого провадження з метою підвищення рівня ефективності захисту прав, свобод та інтересів людини і громадянина. У цьому контексті, як на мене, слід звернутися до прогресивного досвіду Франції та інших держав, які для реформування виконавчого провадження обрали французьку модель виконавчого провадження (Литва, Латвія, Естонія, Греція, Угорщина, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія та ін.). Так, у Франції діє приватно-правова модель примусового

виконання, за якої судовий виконавець (*huissier de justice*) наділений монополією щодо виконання рішень у сфері приватного права, не маючи можливості втручатися у сферу дії публічного права [324, с. 42–47], в якій виконання рішень покладене на спеціальні органи державної влади при міністерстві фінансів, які, однак, не інституалізувалися як служба державних виконавців. Таким чином, французька модель виконання судових рішень характеризується тим, що у приватноправовій сфері примусове виконання здійснюється лише на приватній основі, натомість виконання судових рішень у публічно-правовій сфері віднесене до компетенції державних органів. У 2003 р. повна приватизація сфери виконання судових рішень відбулася у Литві, що супроводжувалося ліквідацією служби судових виконавців і переходом до приватно-правової моделі виконання судових рішень із наділенням приватних виконавців статусом «вільних професіоналів» [102, с. 34–37; 415, с. 189–191]. Натомість у Чехії змішана модель виконання існувала лише під час перехідного періоду й також завершилася повною приватизацією сфери виконання судових рішень [813, с. 26].

На мою думку, позитивний досвід зазначених держав може бути сприйнятий і запроваджений на національному ґрунті. З огляду на це, вважаю, що змішана модель виконавчого провадження має стати лише перехідним етапом, першим кроком у трансформації вітчизняної публічно-правової моделі примусового виконання у приватно-правову модель примусового виконання. Подальше реформування у цій сфері, на мій погляд, з часом має бути пов'язане із ліквідацією Державної виконавчої служби як спеціального державного органу виконавчої влади, що здійснює примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, та подальшою диференціацією функцій з примусового виконання залежно від характеру правовідносин, щодо яких ухвалене рішення. Зокрема, повноваження стосовно примусового виконання рішень у приватноправовій сфері мають бути повністю передані приватним виконавцям, натомість повноваження щодо примусового виконання рішень у публічно-правовій сфері мають бути розосереджені між органами державної влади, до компетенції яких віднесене те чи

те коло питань, стосовно яких ухвалене рішення, або ж передані до компетенції одного з органів, підзвітних Міністерству фінансів України.

Висновки до Розділу 2

Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, має фундаментальне значення як з точки зору забезпечення конституційного права особи на судовий захист, так і з точки зору посилення ефективності відправлення правосуддя у цивільних справах. У цьому контексті зазначене поняття може розглядатися принаймні у двох розуміннях: по-перше, як суб'єктивне право у контексті концепції прав людини; по-друге, як система мінімальних вимог, дотримання яких має забезпечити держава при зверненні особи до суду, тобто як позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя в цивільних справах.

Наразі значення права на справедливий судовий розгляд не може зводитися суто до його розуміння як механізму захисту інших матеріальних прав, адже воно має свою іманентну цінність та аксіологічне значення для правової держави як елемент принципу верховенства права, з чого виходить у своїх рішеннях ЄСПЛ.

Самодостатність зазначеного права підтверджується також тим, що, по-перше, ЄСПЛ визнає його порушення безвідносно до того, чи були порушені інші матеріальні права, закріплені ЄКПЛ; по-друге, право на розгляд справи та виконання рішення у розумний строк може бути самостійними об'єктами судового захисту в контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ, що надає можливість говорити про певну субстантивізацію права на справедливий судовий розгляд у практиці ЄСПЛ.

Поняття «справедливий судовий розгляд» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ може розглядатися у декількох розуміннях: по-перше, як право, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (*right to a fair trial*), що включає усі елементи цієї статті; по-друге, як складова права, закріпленого у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, що включає лише процесуальні елементи п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (публічність, розумний строк судового розгляду, змагальність, рівноправність сторін, вмотивованість судових рішень тощо); по-третє, як справедливість слухання (*fair hearing*), що включає в себе лише окремі процесуальні елементи п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, які не відображені текстуально в тексті цієї статті, однак виведені у практиці ЄСПЛ (змагальність процесу; рівноправність сторін; вмотивованість судових рішень; недопустимість неналежного стороннього впливу на процес відправлення правосуддя).

Право на справедливий судовий розгляд у широкому розумінні має складну структуру, в якій доцільно виокремити: 1) прелімінарний елемент (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів; 2) інституційний елемент (незалежний, безсторонній суд, встановлений законом), який відображає характеристики належного суду в демократичному суспільстві; 3) процесуальний елемент (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання), що відображає процесуальні вимоги розгляду справи; 4) легітимаційний елемент (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки яким відбувається легітимація судових рішень і реалізується мета правосуддя, що полягає у встановленні правової визначеності суспільних відносин.

Необхідність реалізації на національному рівні стандартів права на справедливий судовий розгляд активізує пошуки шляхів оптимізації цивільного судочинства з точки зору посилення його ефективності. У такому аспекті одним із пріоритетних напрямів реформування вітчизняного цивільного процесуального права має стати введення диверсифікованої системи спрощених проваджень і процедур, під якими слід розуміти такі провадження та процедури, які, маючи деривативний характер стосовно позовної форми захисту, характеризуються апроксимацією цивільної процесуальної форми, обмеженою або специфічною дією принципів цивільного судочинства, що призводить до їх пришвидшення та більшої доступності порівняно з ординарним порядком розгляду справ. Зазначені процедури мають характеризуватися такими ознаками, як: 1) деривативний характер стосовно позовної форми захисту; 2) апроксимація цивільної процесуальної форми; 3) більша доступність порівняно з ординарною формою захисту; 4) обмежена чи специфічна дія принципів цивільного судочинства; 5) пришвидшений характер.

Аналіз чинного законодавства та Проекту змін до ЦПК, на мій погляд, свідчать про необхідність реформування інституту наказного провадження як різновиду безспірного спрощеного провадження з точки зору відповідності наднаціональним тенденціям у цій сфері, зокрема, щодо вдосконалення переліку вимог, за якими може бути виданий судовий наказ, та процедури його видачі, а також розгляду заяви про скасування судового наказу. Разом із тим доцільною убачається подальша диверсифікація спрощених проваджень і процедур на національному рівні, наслідком чого має стати введення спрощених спірних проваджень та процедур, зокрема, провадження за малими сумами, вітчизняним аналогом якого згідно із Проектом змін до ЦПК має стати спрощене позовне провадження (Глава 12 Проекту змін до ЦПК). Як напрям підвищення рівня ефективності цивільного судочинства з часом може бути розглянута можливість запровадження процедури сумарного рішення і проміжних рішень.

Суміжними до цивільного судочинства інститутами юстиціарної сфери є окремі інститути альтернативного вирішення цивільно-правових спорів та

виконання судових рішень, що також мають розглядатися у контексті міжнародних стандартів справедливого судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практиці ЄСПЛ щодо тлумачення і застосування цієї статті. Враховуючи зазначене, вивчення цих інститутів має проводитися у межах загальної проблематики посилення ефективності цивільного судочинства.

Що ж до альтернативного вирішення цивільно-правових спорів, то зазначений феномен може розумітися принаймні у декількох значеннях. По-перше, у найширшому розумінні альтернативне вирішення спорів є самостійним порядком захисту цивільних прав та інтересів, що складається із системи юрисдикційних квазісудових і консенсуальних, а також неюрисдикційних способів альтернативного вирішення спорів, що, як правило, не пов'язані із залученням третьої незалежної сторони. По-друге, альтернативне вирішення спорів може розумітися як окрема форма захисту порушених, невизнаних і оспорюваних прав, свобод та інтересів, що є системою недержаних юрисдикційних квазісудових і консенсуальних способів вирішення та врегулювання цивільно-правових спорів, заснованих на добровільності звернення до них усіх суб'єктів спірних правовідносин та добровільності виконання рішення за результатами такої процедури, яке за певних обставин може бути звернене до примусового виконання у спрощеному порядку. При цьому, враховуючи інтеракції альтернативного вирішення спорів із класичною системою судочинства та тенденцію до так званої анексії судом окремих способів альтернативного вирішення спорів, наслідком чого є інтегрування у судовий процес окремих способів альтернативного вирішення спорів та їх елементів на різних етапах судового провадження у цивільній справі, можна виокремити дві моделі альтернативного вирішення спорів: судову та зовнішню. З цієї точки зору як пріоритетні напрями розвитку системи альтернативного вирішення цивільно-правових спорів слід виокремити: визнання альтернативного вирішення цивільно-правових спорів окремою формою захисту цивільних прав, свобод та інтересів; подальшу диверсифікацію способів альтернативного вирішення цивільно-правових спорів та їх можливу інтеграцію у судове провадження; приведення

практики альтернативного вирішення цивільно-правових спорів у відповідність до міжнародних стандартів у цій сфері.

Проблематика виконання судових рішень є багатоаспектною та має розглядатися як у контексті процесуальних конвенційних прав, зокрема, права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ) та права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ), так і через призму таких матеріальних конвенційних прав, як право на мирне володіння майном (ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ) та право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ). Зазначене дає підстави говорити про те, що хоча виконання судових рішень і є процесуальною гарантією, однак у деяких випадках воно може поглинатися іншими матеріальними правами, що свідчить про дифузцію елементів права на справедливий судовий розгляд із гарантіями, які надаються іншими матеріальними конвенційними правами.

Незважаючи на дискусійність питання щодо природи та місця виконавчого провадження у структурі цивільного судочинства, виконання судового рішення необхідно розглядати як останній правозастосовний цикл цивільного судочинства, що складається із трьох стадій: відкриття виконавчого провадження, підготовка до вчинення виконавчих дій і здійснення виконавчих дій. При цьому широкий підхід до тлумачення юстиціарної цивільної сфери та інтерпретація цивільного процесу у широкому розумінні дають підстави вважати виконання рішень третейських судів, комісій по трудових спорах, виконавчі дії за виконавчим написом нотаріуса складовими цивільного процесу.

Особливу увагу у контексті сучасної конституційної реформи та приведення національного законодавства у відповідність до вимог міжнародних стандартів у цій сфері привертає питання моделей виконання судових рішень. Останні зміни до законодавства свідчать про трансформацію централізованої, публічно-правової, адміністративної моделі виконання судових рішень у децентралізовану, змішану модель із поєднанням приватного та публічного адміністративного статусів виконавців. Безумовно, зазначена реформа є прогресивним кроком, проте, як показує зарубіжна практика, вона не повинна розцінюватися як остаточне

вирішення проблеми оптимізації виконавчого провадження, а має сприйматися лише як перехідний етап до повної приватизації сфери виконавчого провадження з метою посилення ефективності захисту прав, свобод та інтересів осіб, для чого, на мою думку, має бути запозичений позитивний досвід Франції, у якій існує приватна модель виконавчого провадження, та інших держав, які для реформування виконавчого провадження обрали французький досвід, зокрема, Литва, Латвія, Естонія, Греція, Угорщина, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Чехія тощо.

РОЗДІЛ 3.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Принцип верховенства права як стандарт судового правотлумачення та правозастосування і ефективність цивільного судочинства

Верховенство права, демократія та права людини є тріадою цінностей [122, с. 159–174], з яких мають виходити та якими мають керуватися європейські держави. З цієї точки зору основоположний принцип верховенства права визнається одним із фундаментальних та непорушних ідеалів сучасних демократій, якого мають дотримуватися усі без винятку інституції громадянського суспільства.

Визнається зазначений постулат і на національному рівні. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України в нашій країні визнається і діє принцип верховенства права. Згідно зі змінами до Конституції України відповідно до Закону від 02.06.2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» у ч. 1 ст. 129 Конституції України передбачено, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. У своєму рішенні від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 Конституційний Суд України зазначив, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути пронизані передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [529]. На рівні галузевого процесуального законодавства принцип верховенства права закріплений у ст. 8 КАС, в якій зазначається, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями і визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Суд застосовує принцип

верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини. У чинному ЦПК, на жаль, принцип верховенства права прямо не закріплений. Разом з тим у Проекті змін до ЦПК ч. 1 ст. 8 викладена у такій редакції: «Суд при розгляді справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, особа, її права визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави» [485].

Принцип верховенства права закріплено і в міжнародних документах. Так, на важливості верховенства права наголошується у Преамбулі Загальної декларації прав людини, де, зокрема, зазначається, що метою прийняття цього документа є необхідність, аби права людини охоронялися верховенством права з метою забезпечення того, щоб людина не була вимушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії та гноблення. Крім того, верховенство права визнається одним із основоположних принципів європейського співтовариства, що закріплений у низці регіональних актів. Так, у Преамбулі Статуту Ради Європи наголошується на відданості урядів держав духовним і моральним цінностям, які є спільним надбанням їхніх народів і справжнім джерелом особистої свободи, політичної свободи та верховенства права, принципам, які становлять підвалини кожної справжньої демократії. Натомість у ст. 3 Статуту зазначено, що кожен член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини і основних свобод всіма особами, які перебувають під його юрисдикцією. У Преамбулі ЄКПЛ вказано, що уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації прав людини.

Насамкінець значну роль в утвердженні верховенства права у європейському регіоні відіграло закріплення принципу верховенства права в Преамбулі та ст. 2 Договору про Європейській Союз як універсальної цінності поряд із людською гідністю, свободою, демократією, рівністю та повагою до

прав людини і Преамбулі Хартії основоположних прав ЄС. Слід зауважити, що велику роль у формуванні та тлумаченні концепту верховенства права відіграє його інтерпретація двома міжнародними судовими установами: ЄСПЛ і Європейським судом справедливості.

Проблематиці верховенства права також були присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних авторів, серед яких на особливу увагу заслуговують дослідження таких науковців, як: Дж. Валдрон, С. П. Головатий, А. П. Заєць, М. І. Козюбра, Л. Лукайдес, О. В. Петришин, Б. Таманага, П. М. Рабінович, С. П. Шевчук та ін. [122, с. 625; 123, с. 1277; 266, с. 24–32; 264, с. 146–178; 354, с. 25–34; 451, с. 18–30; 450, с. 78–80; 502, с. 9–11; 504, с. 287–308; 722, с. 107–130; 724, с. 5–18 тощо].

Історично вислів «верховенство права» (*rule of law*) був уперше вжитий англійським вченим Гаррінгтоном у 1656 р. у значенні «імперія законів, а не людей» [105, с. 127]. Водночас перша концепція верховенства права пов'язується із англійським вченим А. Дайсі, який вивів такі елементи верховенства права: 1) абсолютне верховенство або панування природного права, що виключає існування свавілля, виняткових повноважень чи навіть широкої свободи розсуду держави; 2) принцип рівності всіх громадян перед законом чи рівне підпорядкування всіх класів суспільства природному праву країни, що застосовується загальними судами; 3) особисті права й свободи слід формулювати й охороняти за допомогою загального права [173, с. 207–233].

Як зауважує Б. Таманага, сьогодні верховенство права посідає особливе місце – воно є виключним і легітимуючим політичним ідеалом суспільства, проте водночас згоди щодо його точного значення немає [619, с. 11]. Аналіз літератури із вказаної проблематики дає змогу зробити висновок, що наразі в літературі є плюралізм думок стосовно природи та змісту верховенства права, а також окремих його складових. Так, верховенство права розглядається як основоположний принцип права, загальноправовий принцип, стандарт, імператив цивільного судочинства тощо. Плюралізм думок існує й стосовно окремих складових зазначеного поняття.

Наразі загальноприйнятим у літературі є підхід до розподілу концепцій верховенства права на формальні та субстантивні (матеріальні) [365, с. 60–67], хоча у літературі інколи наголошується на необхідності виокремлення третього підходу – функціонального [432, с. 14–15] або інтегрованого [319, с. 32]. Критерієм для виокремлення зазначених концепцій є природа елементів верховенства права, які виділяються дослідниками. Так, представники формального підходу до верховенства права роблять акцент на мінімальних процедурних вимогах верховенства права, тобто на формальних аспектах, відкидаючи необхідність дослідження змісту відповідних правових норм. У такому розумінні формальні концепції є вузькими, адже не передбачають посилення на фундаментальні права, демократію та критерії справедливості або права. Класичними прикладами концепцій такого виду є концепції Дж. Раца, Л. Фуллера, Ф. Хайека, Х. Харта. Зокрема, Дж. Рак зазначає, що верховенство права – це політичний ідеал, якого правовій системі може бракувати або який може бути притаманний більшою чи меншою мірою [...]. Верховенство права є лише одним із показників, за яким можна судити про судову систему і за яким вона повинна оцінюватися. Його не слід плутати з демократією, справедливістю, рівністю (перед законом чи чимось іншим), правами людини будь-якого роду або будь-якого роду поваги до осіб чи гідності людини. Виходячи із вказаних засадничих положень, учений виокремлює такі складові верховенства права, як: передбачуваність, доступність і зрозумілість законів; стабільність законів; наявність регламентації процесу прийняття законів загальновідомими, стабільними, зрозумілими та загальними правилами; гарантування незалежності судів; дотримання принципу природної справедливості; наділення судів повноваженнями щодо контролю за цими принципами; доступність правосуддя; неможливість дискреції державних органів, що здійснюють функції щодо боротьби зі злочинністю [916, с. 214–219].

На відміну від формальних концепцій, представники субстантивного підходу до формальних вимог верховенства права додають певні матеріально-правові вимоги, якими найчастіше виступають ті чи інші цінності

демократичного суспільства, зокрема, демократія, вимога розподілу влади, орієнтація на права людини тощо. Отже, матеріальні теорії верховенства права містять елементи формального розуміння, проте йдуть далі, додаючи різні конкретні вимоги змістовного характеру [954, с. 3]. Зважаючи на це, не можна погодитися з тими авторами, які поряд із формальними й матеріальними концепціями верховенства права виокремлюють третій вид концепцій, адже матеріальні концепції верховенства права, включаючи формальні елементи, самі по собі вже є інтегрованими, а тому існування третього підходу вбачається недоцільним.

Представниками субстантивного підходу до верховенства права є, наприклад, Т. Бінгем, Р. Дворкін. Зокрема, Т. Бінгем виокремлює як складові верховенства права: 1) доступ до закону, положення якого повинні бути зрозумілими, ясними і передбачуваними; 2) питання юридичних прав повинні, як правило, вирішуватись на основі закону, а не за розсудом; 3) рівність перед законом; 4) влада повинна здійснюватись відповідно до закону, справедливо і розумно; 5) права людини мають бути захищені; 6) мають бути надані засоби для врегулювання спорів без невинуватених затримок або відстрочок; 7) суди мають бути справедливими; 8) держава повинна дотримуватись своїх зобов'язань як у межах міжнародного права, так і національного [784].

Варто зазначити, що в літературі наводяться й інші класифікації концепцій верховенства права. Так, на два різні підходи у тлумаченні верховенства права звертається увага у матеріалах Венеціанської комісії, яка розрізняє підхід правових позитивістів (*legal positivists*) та правових інтерпретаторів (*legal interpretivists*) до визначення верховенства права [802, с. 7]. Як бачимо, в основі такої класифікації покладено тип праворозуміння – позитивістський або природноправовий. На мою думку, цей розподіл концепцій верховенства права прямо пов'язаний із попередньою класифікацією і пояснює останню з точки зору її детермінант, вихідних положень. Враховуючи викладене, формальні концепції верховенства права тяжіють до позитивістського праворозуміння, а матеріальні, з

урахуванням формальних критеріїв, що засновані на позитивізмі, вводять до верховенства права і елементи природно-правового праворозуміння.

Варто звернути увагу на думку П. М. Рабіновича та О. Луціва, які, досліджуючи основні вітчизняні підходи до верховенства права, виділяють два підходи до розуміння цього поняття: «поелементний» та «інтегральний» [505, с. 296–309]. Самі автори дотримуються першого підходу, зокрема, П. Рабінович зазначає, що для з'ясування сутності феномена верховенства права убачається виправданим його, так би мовити, «поелементний» аналіз: слід встановити, по-перше, яке явище відображається терміно-поняттям «право», та, по-друге, у чому полягає верховенство цього явища [501, с. 4]. На думку авторів, для «поелементних» концепцій вирішальне значення має різновид праворозуміння, який обстоюється інтерпретатором верховенства права. На основі цього автори виокремлюють: 1) природно-правові концепції, що ґрунтуються на розмежуванні права, зокрема прав людини, й закону; 2) легістсько-позитивістські концепції, що ототожнюють верховенство права із верховенством закону; 3) соціологічно-позитивістські концепції, засновані на соціологічному праворозумінні; 4) комплексні (змішані) концепції, що намагаються поєднати елементи попередніх концепцій [505, с. 298–300].

Щодо інтегрального підходу, то, на думку авторів, його сутність, з одного боку, полягає у запереченні можливості надати визначення загального поняття верховенства права, а з другого – у розкритті змісту верховенства права лише за посередництвом вказівки на його складові. За такого підходу, як зазначають автори, загальне праворозуміння інтерпретатора нібито відходить на другий план. У цьому разі результат розуміння досліджуваного принципу залежить від тих конкретних ідей, якими наповнює зміст його елементів той чи інший тлумач [505, с. 301–302]. Для подальшої диверсифікації зазначеного підходу О. М. Луців застосовує класичний поділ концепцій верховенства права за формальними та матеріальними елементами, зауважуючи, однак, що «... оскільки матеріальні концепції верховенства права не заперечують існування формального аспекту досліджуваного принципу, то було б правильніше називати їх «формально-

матеріальними». На основі зазначеного автор виокремлює в межах інтегративного підходу формальні й формально-матеріальні концепції верховенства права [365, с. 61].

На мій погляд, представлена позиція вчених викликає певні зауваження. По-перше, варто погодитися із точкою зору Велдрона, згідно з якою поверхнева граматики при тлумаченні принципу «верховенства права» може ввести в оману, і ми не зможемо правильно зрозуміти концепцію «права» без одночасного розуміння значення верховенства права. Ми маємо розуміти ці поняття [«верховенство права» та «право»] у сукупності, а не розглядати одне як частину іншого [970, с. 10]. Виходячи із зазначеного, на мою думку, при тлумаченні поняття «верховенства права» не може бути застосований так званий поелементний підхід, що призводить до штучного розщеплення цього поняття.

По-друге, не можна погодитися із точкою зору авторів стосовно того, що при інтегративному підході тип праворозуміння інтерпретатора відходить на другий план. Вважаю, що саме позитивістський або природноправовий тип мислення і дає змогу сформулювати певному автору конкретні вимоги верховенства права. У цьому контексті, як уже зазначалося, простежується прямий зв'язок між формальними концепціями та позитивістським типом праворозуміння і матеріальними концепціями верховенства права й елементами природноправового праворозуміння. З цієї точки зору певне розуміння поняття «права», носієм якого є інтерпретатор і яке формується під впливом певного типу праворозуміння, – той вихідний, базовий момент, що буде покладений в основу виокремлення елементів верховенства права. У зв'язку із зазначеним варто погодитися із М. І. Козюброю стосовно того, що в сьогоденні умовах феномен верховенства права може бути розкритий тільки за умови дотримання певних ґносеологічних позицій щодо права: 1) повинно мати місце розрізнення права і закону; 2) право варто розглядати не як акт держави, а як соціальний феномен, пов'язаний із такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; 3) право має розглядатися у нерозривній зв'язці з правами людини [265, с. 47].

По-третє, автори «поелементного» підходу до верховенства права часто, врешті-решт, зводять інтерпретацію останнього до конкретних вимог або елементів верховенства права. Так, П. М. Рабінович, розкриваючи зміст поняття «верховенство», наводить такі його складові, як: визнання пріоритетності, домінування, визначальної ролі прав людини у діяльності держави; поширюваність цієї пріоритетності на діяльність усіх органів держави; правова певність; наявність громадської довіри до судів тощо [501, с. 8–9]. Отже, прихильники «поелементного підходу» так само вдаються до виділення конкретних складових верховенства права, що притаманне інтегративному підходу, проте для пояснення змісту окремих понять «верховенство» і «право».

Зважаючи на викладене, на мій погляд, найбільш правильним та історично обумовленим є розподіл концепцій верховенства права на формальні й субстантивні (матеріальні). При цьому аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дає можливість зробити висновок, що наразі утвердився субстантивний підхід, відповідно до якого вчені виокремлюють як формальні, так і матеріальні вимоги принципу верховенства права. На думку С. В. Шевчука, слід виділяти два аспекти верховенства права: формальний і матеріальний (органічний). Перший означає, що держава має чинити згідно з правом, підпадаючи під його дію, а другий полягає в тому, що існують певні стандарти, які визначають сутність, ціннісну та моральну характеристики позитивного права, походять від конституційних прав і свобод людини та від принципів природного права. Формальний аспект становлять такі вимоги: 1) притягнення до юридичної відповідальності лише на підставі порушення правових норм; 2) затримання чи позбавлення волі мають здійснюватися відповідно до процедури, встановленої законом; 3) прийняття правових актів згідно з нормативно встановленими повноваженнями та процедурою; 4) діяльність державних органів повинна відбуватися на підставі правових норм та у правових формах; 5) відсутність дискреційних повноважень у державних органів, які застосовують закон про кримінальну відповідальність; 6) реалізація дискреційних повноважень повинна обмежуватися законом; 7) принцип

законності; 8) заборона зворотної сили законів; 9) закони повинні прийматися відповідно до встановленої процедури, відповідати критеріям чинності, тобто бути офіційно оприлюдненими, стабільним, чіткими для розуміння, логічно узгодженими та діяти перспективно. Сутність матеріального (органічного аспекту) принципу верховенства права, на думку автора, зводиться до оцінки правових норм і правозастосовної практики на відповідність ціннісним та моральним критеріям, правам і свободам людини [723, с. 180–181]. До виділення формальних та матеріальних вимог верховенства права вдаються й інші вчені [646, с. 174–181].

На субстантивному підході ґрунтується також підхід Венеціанської комісії, яка виокремлює такі складові верховенства права, як: а) законність, включаючи прозорий, підзвітний і демократичний процес уведення в дію приписів права; б) правова визначеність; в) заборона свавілля; г) доступ до правосуддя, наданого незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий контроль за адміністративною діяльністю; д) дотримання прав людини; е) заборона дискримінації і рівність перед законом [97, с. 168–184].

Розглядаючи питання про структуру принципу верховенства права, слід звернути увагу на те, що у літературі наявні різні погляди на це питання. Так, деякі вітчизняні автори вважають, що верховенство права – мегапринцип, що включає в себе низку інших юридичних принципів: принцип народовладдя, принцип плюралістичної демократії, принцип поділу влади, принцип законності тощо [454, с. 18]. Зарубіжний дослідник Т. Р. С. Аллан також розглядає верховенство права як певну суму щільно переплєтених між собою принципів, котрі разом утворюють ядро доктрини конституціоналізму, а відтак, є необхідними для будь-якого демократичного суспільного устрою [19, с. 10]. На противагу зазначеному підходу деякі вчені, наприклад, Г. П. Тимченко, заперечують можливість розкриття змісту принципу верховенства права лише через ті положення, які вже властиві іншим, здавна відомим принципам, зокрема принципам судочинства [636, с. 219].

Наведені вище погляди на принцип верховенства права надають можливість зробити висновок про те, що багато авторів, розкриваючи зміст верховенства права, називають його елементами й окремі принципи (принцип законності, принцип правової визначеності, принцип пропорційності тощо), і поняттями, що не є правовими принципами (чітка регламентація дискреційних повноважень, доступ до суду тощо). На мою думку, зазначене питання безпосередньо пов'язане із визначенням сутності верховенства права як правового явища.

Як на мене, то не викликає сумнівів тлумачення верховенства права саме як принципу, що зумовлене як історичними традиціями розвитку зазначеного концепту, так і сучасним рівнем регламентації вказаного принципу у міжнародних і національних актах, а також рівнем правозастосовної практики національних та наднаціональних органів. Водночас, вважаю, наразі є всі підстави говорити про те, що у сучасних умовах верховенство права може розглядатися і як універсальний міжнародний стандарт правотворчості та правозастосування, що складається із ряду вимог формального й субстантивного характеру та на забезпечення якого спрямована низка правових принципів, наприклад, принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип незалежності суддів тощо. З такого розуміння верховенства права виходить і Венеціанська комісія, на думку якої, верховенство права становить основоположний та спільний європейський стандарт за змістом – скеровувати й стримувати здійснення демократичної влади [97, с. 182].

У такому контексті особлива увага має бути звернена на місце та роль судової влади в забезпеченні верховенства права. На важливості ролі судової влади в утвердженні верховенства права наголошує О. В. Петришин, зазначаючи, що з позицій сучасного стану правової науки запровадження верховенства права в національну правову систему передбачає насамперед висвітлення правової проблематики у контексті суспільства в цілому, а не лише його державно-владної організації, що тільки й здатне створити можливості для більш повного розуміння принципу верховенства права [451, с.19]. Для досягнення соціально значимого результату в системі правового регулювання стають важливими не

лише норми права як взірці поведінки, а й відповідні процедури та процес здійснення приписів правових норм, який не повинен відриватися від них, а також їх змісту. Такий підхід дає змогу наголосити на необхідності запровадження в соціальну матерію принципу верховенства права не лише шляхом підвищення якості та узгодженості законодавства, а й за посередництвом таких специфічних ненормативних, але правових за своїм змістом вимог, як право на судовий захист, доступність правосуддя, незалежність суду, кваліфікація суддів, остаточний статус судового рішення з питань права [452, с. 25–26]. Надалі автор зазначає, що запровадження принципу верховенства права прямо пов'язане з особливим статусом судової влади як професійного та колегіального арбітра з питань права, уповноваженого приймати остаточні правові рішення насамперед щодо захисту прав і свобод людини. Адже згідно з одним із класичних постулатів юриспруденції правом може вважатися лише те, що може бути захищене у суді. Тому верховенство права покликане бути певним стандартом не лише законодавчої діяльності, а й ухвалення судових рішень [452, с. 3]. С. В. Шевчук зауважує, що верховенство права покликане виступати певним юридичним стандартом ухвалення судового рішення, який засвідчує неупередженість правосуддя та намагання суддів поновити справедливість ухваленням рішення [722, с. 122].

Таким чином, виходячи із зазначеного, на мою думку, верховенство права в сучасних умовах у сфері цивільного судочинства має розглядатися як певний стандарт судового правотлумачення та правозастосування, що має застосовуватися судами при розгляді й вирішенні цивільних справ з метою забезпечення права кожного на справедливий судовий розгляд і підвищення рівня ефективності цивільного судочинства. При цьому складові зазначеного стандарту мають безпосередньо виводитися із положень ЄКПЛ та прецедентної практики ЄСПЛ. У такому контексті окремого дослідження потребує інтерпретація верховенства права у межах конвенційної системи.

Варто зазначити, що дослідженням питань концепції верховенства права у практиці ЄСПЛ вже було приділено увагу на сторінках вітчизняної та зарубіжної

літератури такими авторами, як: С. П. Головатий [121, с. 625], Л. Лукайдес [354, с. 25–34], О. Луців [366, с. 40–50], П. Рабінович [508, с. 9–11; 502, с. 210–220 тощо], Т. А. Цувіна [695, с. 27–49; 694, с. 27–43 тощо] та ін. Так, Л. Лукайдес на основі аналізу практики ЄСПЛ як складові верховенства права виокремлює: 1) функціонування держави, яка пов'язана вимогами права; 2) дотримання принципу рівності громадян перед законом; 3) установлення законності та порядку в суспільстві; 4) наявність ефективного й передбачуваного правосуддя; 5) охорона прав людини [354, с. 25–34].

На мою думку, передусім слід окреслити загальний підхід ЄСПЛ до принципу верховенства права, що обумовлений згадкою про нього лише у Преамбулі ЄКПЛ і відсутністю цього поняття в інших нормах ЄКПЛ. Відповідно до зазначеного у справі *Golder v. United Kingdom* ЄСПЛ вказав, що найбільше змістовне значення має місце в Преамбулі до ЄКПЛ, де уряди, які її підписали, заявляють, що вони «... переповнені рішучістю як уряди європейських держав, що дотримуються єдиних поглядів і мають спільний спадок політичних традицій та ідеалів, повагу свободи й верховенства права, зробити перші кроки на шляху до колективного здійснення деяких з прав, сформульованих у Загальній декларації прав людини». Разом із тим зазначається, що Комісія, зі свого боку, надає великого значення висловленню «верховенство права», яке, з її точки зору, проливає додаткове світло на п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. ЄКПЛ, проте, зазначає, що було б помилкою бачити у цьому посиланні «не більше, ніж риторику», що не становить інтересу для тлумачення ЄКПЛ. Уряди, які підписали ЄКПЛ, виходили із глибокої віри у верховенство права. Слідувати цьому при тлумаченні термінів, які використовуються у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, з урахуванням змісту, що в них закладений, та у світлі задач і цілей ЄКПЛ вбачається природнім і таким, що повністю відповідає принципу добросовісності (ст. 31 п. 1 Віденської конвенції) (п. 34). Виходячи із зазначеного, ЄСПЛ визнав право на доступ до суду однією зі складових права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, хоча і не вираженому в ньому текстуально [833].

Окреслений підхід до використання положень Преамбули при тлумаченні окремих прав, передбачених ЄКПЛ, призвів до того, що на сьогодні у межах конвенційної системи не міститься певного визначення верховенства права, наданого ЄСПЛ. Натомість останній використовує ситуативний підхід, вирішуючи у кожному конкретному випадку, чи потрібне тлумачення певного права особи, передбаченого ЄКПЛ, у контексті основоположного принципу верховенства права. Саме такий підхід еволюційного тлумачення принципу верховенства права у прецедентній практиці ЄСПЛ дав змогу виокремити велику кількість його складових, що, однак, не може розглядатися як остаточне вирішення цього питання, адже з часом ЄСПЛ може інтерпретувати верховенство права через нові складові, які наразі не розглядаються як такі. У цьому контексті варто звернути увагу на таке: ЄСПЛ наголошує, що верховенство права притаманне всім статтям ЄКПЛ [957].

Виходячи із зазначеного, на мій погляд, верховенство права має розглядатися як основний стандарт тлумачення ЄКПЛ. Варто зазначити, що такий підхід до тлумачення окремих конвенційних прав у контексті верховенства права, з одного боку, дещо ускладнює можливість проведення класифікації складових верховенства права у практиці ЄСПЛ, адже з часом будь-яка його структурна характеристика може змінюватися, а з другого – така класифікація в будь-якому випадку буде фрагментарною та динамічною, а, отже, може доповнюватися з часом іншими елементами. На мою думку, масив практики ЄСПЛ щодо тлумачення принципу верховенства права надає можливість виокремити декілька складових верховенства права, що повинні бути досліджені більш детально.

Увагу також привертає загальне тлумачення принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ в контексті таких визначальних цінностей, як демократія та права людини. Так, ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці неодноразово зазначав, що верховенство права є одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства і що ЄКПЛ була розроблена для підтримки й просування ідеалів та цінностей демократичного суспільства [855], які можна знайти у спільній

спадщині політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права. Крім того, у ст. 2 Договору про ЄС та у Преамбулі Хартії основних прав ЄС демократія, права людини та верховенство права визнаються загальними цінностями ЄС.

Іманентний зв'язок верховенства права і прав людини простежується у практиці ЄСПЛ, адже часто окремі права, закріплені у ЄКПЛ, тлумачаться останнім як складові верховенства права. Попередньо уже зверталась увага на окремі елементи права на справедливий судовий розгляд, що визнаються одночасно й елементами верховенства права, як-от: доступ до суду, неупередженість суду, принцип *res judicata*, обов'язковість виконання судових рішень, заборона втручання законодавця у процес відправлення правосуддя. Зазначаючи про інші конвенційні права, які мають безпосередній зв'язок із верховенством права та тлумачаться ЄСПЛ як його складові, слід згадати про неприпустимість подвійного покарання за одне й те саме діяння (ст. 4 Протоколу 7 до ЄКПЛ), право на ефективні засоби правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ), презумпцію невинуватості, право на свободу вираження поглядів та переконань (ст. 10 ЄКПЛ), заборону катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (ст. 3) тощо.

Пов'язаність верховенства права із правами людини дала змогу деяким науковцям висловити точку зору стосовно того, що верховенство права фактично зводиться до верховенства прав людини. Так, В. Б. Авер'янов свого часу зазначав, що принцип верховенства права доцільно тлумачити як принцип функціонування держави, який означає забезпечення: 1) пріоритетності основних прав людини перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави; б) безумовного підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інституцій та посадових осіб вимогам реалізації і захисту вказаних прав [11, с. 72–73]. До ототожнення верховенства права із верховенством прав людини вдаються й інші автори [543; с. 79; 507, с. 12].

На мій погляд, зведення верховенства права суто до верховенства прав людини надто звужує концепцію верховенства права. Цікаво зазначити, що П. Рабінович, який у більш ранніх працях також вдавався до ототожнення

зазначених понять [507, с. 12], наразі зазначає, що таке розуміння означеного феномену з часом виявилось дещо однобічним, неповним, а тому потребує корекції [503, с. 19–20]. Отже, варто погодитися із тими науковцями, які розмежовують принцип верховенства права та принцип верховенства прав людини [337, с. 132–134; 319, с. 33–35].

Вважаю, що взаємозв'язок верховенства права та прав людини проявляється принаймні у декількох моментах. По-перше, як уже зазначалося, окремі права людини розглядаються як елементи принципу верховенства права, його гарантії. По-друге, наявність загальновизнаного міжнародного каталогу прав людини зумовлює необхідність їх поваги та дотримання всіма органами державної влади й приватними особами, що становить одну із вимог верховенства права у демократичному суспільстві, на чому наголошувалося у Преамбулі ЄКПЛ. З цієї точки зору дотримання прав людини й орієнтація на них як у правотворчості, так і в правозастосуванні є, на мій погляд, субстантивною вимогою верховенства права. У викладеному контексті сучасні доктрини прав людини та верховенства права органічно взаємопов'язані, концепт верховенства права означає додержання публічною владою низки засадничих вимог (принципів), серед яких наріжною є вимога пов'язаності публічної влади правами людини, тобто їх додержання та забезпечення [596, с. 67]. Зазначена позиція прямо суголосна із практикою ЄСПЛ, який розглядає пов'язаність державних органів правами людини як безпосередній прояв реалізації принципу верховенства права. По-третє, особливістю зв'язку верховенства права та прав людини як його субстантивного елементу є також і те, що інші формальні елементи верховенства права, наприклад, правова визначеність, пропорційність тощо, надають можливість оцінити правомірність втручання у права людини та їх обмеження з точки зору верховенства права.

З останньою тезою пов'язана дія такого елементу верховенства права у практиці ЄСПЛ, як принцип законності. Вихідною тезою для дослідження цього феномену в контексті практики ЄСПЛ, на мій погляд, має бути твердження про те, що верховенство права передбачає визначеність законом обсягу правового

розсуду та способу його здійснення, а також наявність засобів юридичного захисту від свавільного втручання публічної влади у здійснення гарантованих прав, тобто передбачає наявність судового контролю за виконавчою гілкою влади. Зважаючи на це, першочергове значення у дослідженні верховенства права в практиці ЄСПЛ має визначення таких понять, як «закон» і «встановлений законом», яким надається автономне тлумачення, для виділення концепту законності в розумінні практики ЄСПЛ.

У зарубіжній літературі можна виокремити принаймні три підходи до зазначеної проблематики. Так, перша група вчених вказує на необхідність досліджувати поняття закону (*the law*) як окремого елементу верховенства права (*Rule of Law*), що є самодостатнім концептом у межах принципу верховенства права. Варто зауважити, що певні термінологічні неточності виникають при перекладі з англійської, адже і право, і закон тут позначаються однією лексемою *law*, що, на мою думку, покладено в основу «поелементного» аналізу верховенства права вітчизняними дослідниками. Що стосується зарубіжної літератури, то тут, як правило, йдеться про дослідження не поняття права, а поняття закону як складової верховенства права [970, с. 10].

Друга група вчених виокремлює поняття правомірності (*lawfulness*) як складової верховенства права. Зазначене поняття використовується і ЄСПЛ. Так, у рішенні в справі *Chahal v. United Kingdom* щодо кримінального обвинувачення ЄСПЛ зазначив, що правомірність (*lawfulness*) означає відповідність нормам матеріального та процесуального права на національному рівні [797], що свідчить про неухильне дотримання верховенства права.

Третя група вчених розглядає як складову верховенства права «законність» (*legality*) [882, с. 233–249]. На мій погляд, поняття «законність» (*legality*) є більш прийнятним для використання, адже «правомірність» (*lawfulness*) відповідно до практики ЄСПЛ акцентує свою увагу на суворій відповідності формальним вимогам матеріального і процесуального закону. Натомість, як зазначається у зарубіжній літературі, законність (*legality*) використовується для позначення чогось більшого, ніж проста відповідність матеріальному та процесуальному

праву, передбачаючи, що право має відповідати належним якісним вимогам, таким як універсальність і визначеність. Виходячи із таких позицій, деякі вітчизняні вчені, наголошуючи на певних якісних вимогах, яким має відповідати закон, також вводять у обіг такі поняття, як «правозаконність», «правовий закон», «правовість закону» [264, с. 151].

Венеціанська комісія, у свою чергу, виокремлює законність (*«legality»*) у значенні верховенство або вищість закону (*supremacy of law*), як складову верховенства права, зазначаючи, що цей принцип означає неухильне дотримання приписів закону; така вимога поширюється не лише на фізичних осіб, а й на владні структури, суб'єктів публічного й приватного характеру. Позаяк необхідна вимога законності висувається до діяльності посадових осіб, то вона також вимагає, щоб посадові особи мали уповноваження на свої дії та діяли в межах наданих їм повноважень. Законність також передбачає, що жодна особа не може зазнати покарання, якщо вона не порушила раніше ухвалених приписів права, що вже набули чинності, та що за порушення закону має наставати відповідальність. Здійснення приписів закону має бути, у межах можливого, забезпечене практикою [97, с. 177–178].

Як бачимо, розуміння законності у контексті європейського підходу до верховенства права та практики ЄСПЛ значно різниться із пануючим у вітчизняній літературі принципом законності. Тому надалі, розглядаючи законність і принцип законності (*legality*), необхідно виходити не із вітчизняного розуміння зазначеного принципу, а з розуміння цього поняття ЄСПЛ, яке він виробив, застосовуючи автономне тлумачення таких понять, як «закон» та «відповідно до закону», «встановлений законом».

У практиці ЄСПЛ питання про законність передусім постає тоді, коли йдеться про обмеження тих чи тінших конвенційних прав, що мають відбуватися, за словами ЄКПЛ «у відповідності до закону». Згідно з практикою ЄСПЛ слово «закон» має тлумачитися не лише як писане право, а і як неписане право. Як зауважує Венеціанська комісія, у контексті законності під поняттям «приписи закону» маються на увазі переважно національне законодавство та загальне

право (*common law*). Проте розвиток міжнародного права і важливість, яку міжнародні організації надають дотриманню верховенства права, обумовлюють звернення до цього питання також і на міжнародному рівні: принцип *pacta sunt servanda* – це спосіб, у який міжнародне право виражає принцип законності [97, с. 178].

Принцип законності як складова верховенства права пов'язується принаймні з декількома аспектами, перший із яких можна назвати формальним, а другий – сутнісним. Формальний аспект законності полягає у тому, що органи державної влади повинні мати правове підґрунтя для своєї діяльності, інакше кажучи, кожен орган державної влади повинен бути наділений повноваженнями та має використовувати їх відповідно до закону. Отже, висувається вимога наявності законодавчої бази регулювання повноважень органів державної влади, особливо дискреційних, та необхідність останніх діяти у суворій відповідності із зазначеними приписами. Так, ЄСПЛ зазначає, що закон, який передбачає дискрецію, повинен визначати також і межі дискреції, наданої відповідним органам державної влади, та способи її здійснення з достатньою ясністю, з урахуванням легітимної мети заходів, які застосовуються, з метою надання індивідуального адекватного захисту проти довільного втручання [899].

У цьому контексті формальний аспект законності відображено у понятті «правомірність» (*lawfulness*), яке у практиці ЄСПЛ означає відповідність нормам матеріального та процесуального права на національному рівні [797]. Таким чином, формальний аспект законності у розумінні верховенства права полягає у наявності в органів державної влади повноважень, зокрема й дискреційних, визначених законом, та правомірне, тобто з дотриманням норм матеріального і процесуального права, використання ними таких повноважень. Вказаний формальний аспект розуміння законності у практиці ЄСПЛ є аналогічним до пануючого у національній правовій доктрині розуміння принципу законності.

Разом із тим ЄСПЛ у рішенні *Kushoglu v. Bulgaria* зауважує таке: незважаючи на те, що проблеми тлумачення національного законодавства повинні вирішуватися насамперед національними органами, зокрема судами,

завдання ЄСПЛ полягає в тому, щоби з'ясувати, чи не суперечить результат такого тлумачення положенням ЄКПЛ. При цьому ЄСПЛ допускає, що всі рішення, ухвалені національними судами на підставі чинного законодавства, можуть у своїй абсолютній більшості відповідати принципу законності, однак це не обов'язково означає, що такі рішення будуть відповідати принципу верховенства права та духу ЄКПЛ унаслідок довільного застосування чинних законів.

Таким чином, у контексті верховенства права законність не може зводитися до простої відповідності нормам матеріального та процесуального права, а розглядається дещо ширше. У рішенні в справі *Kruslin v. France* ЄСПЛ зауважив, що словосполучення «передбачено законом» у контексті п. 2 ст. 6 ЄКПЛ передбачає, щоб, по-перше, дії влади мали підстави у внутрішньому законодавстві [що відображає формальну складову законності – *T. O.*]. Одночасно зазначене положення передбачає і якість конкретного закону. Воно вимагає, щоб конкретний закон був доступним для заінтересованої особи, яка мала б змогу передбачити наслідки його застосування стосовно себе, а також щоб закон не суперечив принципу верховенства права [863].

Таким чином, ЄСПЛ визначає законність не лише як дотримання усіх норм матеріального та процесуального права (формальний аспект), а й висуває і якісні вимоги, яким має відповідати певний «закон», щоб він міг вважатися законом у контексті верховенства права (змістовний аспект). При цьому змістовний елемент законності є тим відмінним елементом, що дає змогу констатувати про різні підходи до принципу законності як складової верховенства права у практиці ЄСПЛ та принципу законності у вітчизняній правовій доктрині. На мою думку, саме така субстантивна характеристика закону має стати орієнтиром для перегляду розуміння національного принципу законності з точки зору природноправового праворозуміння. Варто погодитися із О. В. Петришиним, який зауважує, що верховенство права повинне передбачати необхідність і можливість виходу за межі формальної законності, інакше питання про верховенство права позбавляється будь-якого самостійного сенсу [...]. На думку

автора, принцип верховенства права не скасовує принципу законності, натомість, розвиває його до нової якості – панування права від суто формальних вимог «дотримання закону» до інших, надпозитивних чинників змісту права [452, с. 27–28].

Аналіз практики ЄСПЛ дає змогу виявити декілька вимог до змісту закону, що висувуються принципом верховенства права, якими є доступність закону та його передбачуваність. Доступність закону означає, що громадяни повинні мати можливість дізнатися про закон і мати змогу ознайомитися з його текстом, а приписи такого закону повинні бути зрозумілими, щоби дати змогу громадянам визначати відповідно до обставин справи, за яких умов органи державної влади мають право втручатися у права особи [876]. Інакше кажучи, кожен громадянин відповідно до конкретних обставин справи має орієнтуватися в тому, яка саме правова норма застосовується у конкретному випадку. Водночас у справі *Valenzuela Conteras v. Spain* ЄСПЛ зауважує на необхідності того, щоб закон був не просто доступним і зрозумілим для заінтересованої особи, а і на тому, аби вона мала змогу передбачити для себе наслідки такого закону [963]. Передбачуваність закону в такому контексті означає, що його норми мають бути сформульовані достатньо чітко, щоби кожен громадянин мав змогу співвіднести з ними свою поведінку: особа повинна мати змогу, – якщо потрібно, то з відповідною правовою допомогою, – передбачити, такою мірою, якою це розумно від неї очікувати за даних обставин справи, наслідки, які може спричинити певна її дія. Такі наслідки не можуть бути передбачувані з абсолютною певністю: як показує досвід, цього досягти неможливо. Крім того, хоч і дуже бажано прагнути до абсолютної чіткості викладення норми, іноді це зумовлює її негнучкість, а закон водночас має враховувати конкретні обставини. Саме тому тексти багатьох законів більшою чи меншою мірою нечіткі, а їх тлумачення і застосування залежать від практики. Разом із тим, аби закон міг вважатися правовим, він, безперечно, повинен відповідати субстантивному аспекту верховенства права, тобто основоположним правам людини.

Варто зазначити, що обмеження дискреційних повноважень стосується усіх гілок влади, проте особливого значення набуває для виконавчої влади. Широкі дискреційні повноваження органів виконавчої влади та їх посадових осіб часто призводять до порушень прав і свобод громадян, створюють ґрунт для корупції й інших зловживань [264, с. 163–164]. Так, у справі *Olsson v. Sweden* ЄСПЛ зазначив, що закон, який передбачає розсуд органів державної влади, сам по собі не є таким, що суперечить вимозі передбачуваності, за умови, що масштаби такого розсуду і спосіб його реалізації визначені законом достатньо чітко, з урахуванням правомірної мети такого заходу держави для надання особі можливості адекватного захисту від свавільного втручання держави у здійснення її прав [899].

Із аналізу практики ЄСПЛ випливає важливе спостереження, яке полягає у тому, що вимога доступності та передбачуваності закону є складовою не тільки концепту законності у практиці ЄСПЛ, а й елементом принципу правової визначеності. Попередньо уже наголошувалося на такому явищі, як дифузія окремих елементів права на справедливий судовий розгляд. Варто зазначити, що аналогічне явище спостерігається і при дослідженні елементів верховенства права. Зокрема, на прикладі правової визначеності це проявляється у тому, що такі вимоги до законодавства, як доступність і передбачуваність, розглядаються, з одного боку, як вимоги до законодавства в контексті концепту законності, а з другого – дещо з іншою конотацією, – як вимоги правової визначеності.

У справі *Brumarescu v. Romania* ЄСПЛ прямо зазначає, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності [787]. Венеціанська комісія також виокремлює правову визначеність як складову верховенства права, зазначаючи, що, аби досягти довіри до судів, держава повинна зробити текст закону легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та повинен бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований із

достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку [97, с. 178]. З цієї точки зору правова визначеність та законність (*lagality*) передбачають, що закони застосовано на практиці. Це також означає, що він є придатним для застосування. Тому надзвичайно важливо ще до прийняття закону оцінити його на предмет придатності та його застосування на практиці, а також перевірити *a posteriori*, чи буде його застосування ефективним. Зазначене означає, що, звертаючись до питання про верховенство права, слід зважати на оцінювання законодавства – *ex ante* та *ex post* [97, с. 179]. Інтерпретація правової визначеності як елементу принципу верховенства права є поширеною і в літературі [264, с. 164–165; 719, с. 322–326 тощо].

Правова визначеність – складне та багатоаспектне поняття, що об'єднує велику кількість елементів. На основі аналізу практики ЄСПЛ з точки зору можливості застосування під час здійснення правосуддя у цивільних справах можна виокремити такі елементи правової визначеності, як: 1) доступність і передбачуваність законодавства, 2) концепція правомірних очікувань, 3) принцип *res judicata*, 4) вимога виконання судових рішень; 5) забезпечення єдності судової практики, аналіз яких уже здійснювався в дисертаційному дослідженні. У цьому контексті варто зауважити, що перша із зазначених вимог принципу правової визначеності трансформувалася у субстантивну складову концепту законності, а деякі вимоги є за своєю суттю процесуальними, тому розглядаються як складові права на справедливий судовий розгляд як елементу верховенства права. Зважаючи на зазначену дифузію елементів правової визначеності, деякі автори виокремлюють лише дві складові верховенства права у контексті практики ЄСПЛ: законність і процесуальні гарантії [867]. На мій погляд, зазначений підхід призводить до звуження як правової визначеності, так і верховенства права.

У зв'язку з цим звертає на себе увагу концепція правомірних очікувань, яка також розглядається як складова принципу правової визначеності. Згідно з цією концепцією дії або рішення органу публічної влади вважаються такими, що суперечать принципу верховенства права, не тільки у тих випадках, коли такими

діями порушуються суб'єктивні права і процесуальні гарантії, прямо передбачені чинним законодавством, а й у тих випадках, коли такі дії не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються) [248, с. 223]. Крім того, численними є елементи правової визначеності, які стосуються сфери кримінального права та процесу, зокрема, заборона зворотної дії кримінального закону, визначення злочинів і покарань виключно законом, неприпустимість повторного засудження або покарання за злочини. Принцип правової визначеності, по-перше, є ширшим за поняття законності та має більшу сферу застосування, адже якщо концепт законності застосовується передусім для визначення правомірності обмежень і меж втручання у права людини, то принцип правової визначеності стосується вимог до законодавства у демократичному суспільстві безвідносно до контексту та цілей, для яких застосовується поняття «закон».

Ще одним елементом верховенства права є принцип пропорційності. Стосовно цього у справі *Ocalan v. Turkey* ЄСПЛ зазначив, що усім ЄКПЛ притаманний пошук справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогою захисту особистих фундаментальних прав [896]. Пропорційність передбачає досягнення у правотворчості і правозастосуванні балансу інтересів людини й суспільства. Органи публічної влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, що виходять за межі суспільної необхідності. Аналогом пропорційності є американська доктрина «зважування інтересів», що передбачає при вирішенні справ зважування загального (національного, суспільного) й особистого інтересів, за наслідками чого взяття під судовий захист того з них, що має більшу «вагу», тобто суспільну цінність [596, с. 70].

У практиці ЄСПЛ зазначений принцип, як і принцип законності, розглядається зазвичай із позицій правомірності обмежень конвенційних прав людини. У цьому контексті варто зазначити, що деякі дослідники вважають, що пропорційністю охоплюється законність. Так, Б. А. Тоцький визначає такі критерії пропорційності: 1) обмеження права має бути передбачене певним

правовим актом; 2) обмеження повинно переслідувати легітимну мету; 3) пропорційність *stricto iuris* (обмеження має бути розмірним для тієї правової мети, яка досягалась) [647, с. 71]. На мій погляд, не можна погодитися із таким твердженням, адже зазначені принципи мають різну конотацію у контексті верховенства права у практиці ЄСПЛ. Їх слід розглядати у контексті більш загальної інтерпретації: визначення змісту права та наявності втручання; перевірки законності заходу; визначення легітимності мети, що переслідується, і ретельного дослідження пропорційності відповідно до вказаних вище трьох елементів. З цієї точки зору принципом пропорційності охоплюється лише останній з чотирьох етапів перевірки легітимності обмежень прав, а не увесь цикл.

Таким чином, алгоритм оцінки правомірності обмежень певних прав складається із етапів: 1) встановлення наявності обмеження права; 2) перевірки зазначеного обмеження на відповідність принципу законності, що полягає у: а) з'ясуванні, чи відповідали обмеження закону, тобто чи були вони передбачені нормами матеріального та процесуального права; б) перевірці закону на відповідність якісним вимогам, що висуваються до нього; 3) встановленні мети обмежень, що має бути легітимною; 4) перевірці на відповідність принципу пропорційності, тобто проведенні тесту на пропорційність застосованих обмежень переслідуваній меті.

У цьому контексті варто звернути увагу на позицію С. П. Погребняка, який зазначає, що принцип пропорційності спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються [457, с. 204]. З огляду на це, доктринальні характеристики вказаного принципу з точки зору системи його вимог у площині правозастосування зводяться до такого: мета встановлення певних обмежень має бути легітимною й істотною; обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути об'єктивно

виправданими, обґрунтованими; при застосуванні обмежень має забезпечуватися розумний баланс приватних і публічних інтересів [457, с. 197–203].

На мій погляд, зазначене твердження потребує деякого уточнення, адже у контексті такої інтерпретації пропорційність включає в себе визначення мети обмеження, з чим не можна погодитися. Аналіз практики ЄСПЛ дає підстави говорити про те, що принцип законності, встановлення легітимної мети та принцип пропорційності – самостійні й окремі етапи перевірки обмежень прав людини на відповідність верховенству права. Встановлення мети обмеження не входить до принципу пропорційності. Вважається, що законність, переслідування законної мети та пропорційність є трьома окремими вимогами для правомірного втручання у конвенційні права. Інакше кажучи, принцип пропорційності не передбачає встановлення законності й мети обмежень, а ніби зважує на терезах вже визначену мету обмеження і засоби, що були використані для досягнення цієї мети. З такої точки зору вбачаються правильними етапи тесту на пропорційність, виокремлені С. Шевчуком: 1) визначення наявності чіткого та прямого зв'язку між обмеженням у законі й метою, що переслідується; 2) можливе обмеження має бути найменшим (прав та свобод), тобто суд з'ясовує те, чи існують інші заходи, які є менш обтяжливими для цих прав та свобод; 3) наслідки заходів, які обмежують реалізацію цих прав і свобод, не повинні бути надмірними й мають досягати мети, що переслідується [719, с. 316]. Зазначений підхід, на мій погляд, відображає розуміння принципу пропорційності у практиці ЄСПЛ, зокрема, в справі *Zhovner v. Ukraine*. На думку ЄСПЛ, має існувати пропорційно обґрунтоване співвідношення між метою обмеження певного права, зазначеного в ЄКПЛ, і засобами, що використовуються державою для такого обмеження [980].

Нарешті, останньою складовою верховенства права в контексті практики ЄСПЛ, на мою думку, є право на справедливий судовий розгляд як система процесуальних гарантій, що надаються особі під час розгляду справи в суді, що уже була досліджена у підрозділі 2.1 дисертаційної роботи.

Вивчення складових верховенства права у практиці ЄСПЛ дає змогу зробити певні висновки щодо особливостей дії принципу верховенства права в цивільному судочинстві як певного стандарту правотлумачення і правозастосування. Варто зазначити, що у літературі з цивільного процесуального права окремими авторами, зокрема О. Дем'яною, О. В. Колісник, В. В. Комаровим, Г. П. Тимченко, Т. А. Цувіною, були зроблені спроби інтерпретації принципу верховенства права у цивільному судочинстві, виходячи з різних методологічних засад.

Так, О. В. Колісник зазначає, що принцип верховенства права охоплює такі категорії, як якість закону, правова визначеність, судовий контроль за виконавчою гілкою влади, обов'язковість виконання рішень, збалансованість інтересів окремого індивіда з інтересами інших членів суспільства [270, с. 93]. Г. П. Тимченко вважає, що складовими верховенства права у цивільному судочинстві є: дотримання правил належної юрисдикції та підсудності, відсутність формальних перешкод для звернення до суду і порушення провадження у справі; користування засобами захисту, встановленими законом; наявність стадій судочинства і специфіки можливостей на кожній зі стадій; оптимальні строки виконання процесуальних дій та тривалості самих судових процедур; інстанційність судової системи; судовий контроль за виконанням рішень [637, с. 6]. Загальним у такій інтерпретації верховенства права в цивільному судочинстві є те, що автори намагаються виокремити окремі процесуальні гарантії як складові верховенства права у цивільному судочинстві. Такий підхід до принципу верховенства права в цивільному судочинстві можна умовно назвати вибіркоким, адже його автори намагаються виокремити ті процесуальні гарантії, які, на їхню думку, безпосередньо стосуються верховенства права.

Принципово іншою у цьому контексті є позиція Т. А. Цувіної, яка вважає право на суд, закріплене у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, транспозицією основоположного принципу верховенства права. Тим самим автор розглядає право на суд (право на справедливий судовий розгляд) з усіма його гарантіями як підсистему

верховенства права, його складову. Зазначений підхід умовно можна назвати суцільним, адже він передбачає, що право на справедливий судовий розгляд як цілісне утворення становить елемент верховенства права.

Слід зазначити, що у літературі наявні й інші інтерпретації верховенства права у цивільному судочинстві. Так, О. Дем'янова визначає верховенство права не як принцип, а як імператив цивільного процесуального права [177, с. 11–19], зауважуючи, що роль і значення верховенства права виходять за межі традиційного розуміння принципу в цивільному процесі. При цьому зазначається, що імперативи мають високий рівень абстрактності й декларативності та можуть залишатися явищами зі сфери ідеального, так і не реалізувавшись у практиці суспільного життя [177, с. 19].

Не можна погодитися із таким трактування місця верховенства права у цивільному судочинстві з огляду на викладене далі. По-перше, таке софістичне тлумачення категорії верховенства права суперечить як доктрині цивільного процесуального права, так і загальній теорії держави і права, адже як для першої, так і для другої, невідомим є поняття «імператив» та його місце в системі права. У цьому контексті варто звернути увагу також на непослідовність вживання термінології автором, адже для верховенства права, окрім поняття «імператив цивільного процесу», вона вживає такі поняття, як «принцип-ідеал», «доктрина реальності» [179, с. 76], «імператив суспільно-моральних цінностей» [178, с. 145], «імператив розвитку цивільного судочинства та цивільного процесуального права», «чинник зміни парадигми оцінки якості судочинства» [180, с. 86, 87]. По-друге, верховенство права визнається основоположним або загальним принципом права як у нормативно-правових актах міжнародного та національного рівня, а також у практиці міжнародних судових установ, так і зарубіжними й вітчизняними вченими, а тому введення такої категорії, як «імператив», є недоцільним при характеристиці верховенства права, тим більше, що автор не наводить будь-якого визначення і характерних ознак цього поняття. По-третє, зауваження викликає і змістовна характеристика верховенства права, запропонована автором, оскільки вона фактично зводиться до необхідності

утвердження концепції судового прецеденту, доступності правосуддя та виконання судових рішень [182, с. 35]. На мій погляд, незрозуміло, із яких засад виходив автор, виокремлюючи саме такі складові верховенства права, адже зазначений концепт набагато ширший, ніж запропонована інтерпретація.

Загалом погоджуючись із доцільністю суцільного підходу до тлумачення процесуальних гарантій у складі верховенства права, вважаю, що слід зробити декілька зауваг стосовно реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві. Дійсно, першочергове значення для з'ясування сутності принципу верховенства права у цивільному судочинстві має його інтерпретація ЄСПЛ. Проте, вважаю, суто процедурними аспектами верховенства права як гарантіями п. 1 ст. 6 ЄКПЛ проблематика застосування верховенства права у цивільному судочинстві не вичерпується. При відправленні правосуддя у цивільних справах суддя має також зважати і на матеріально-правові аспекти верховенства права, а тому наразі має бути застосований більш широкий підхід до дослідження верховенства права у цивільному судочинстві, що дасть змогу зосередити увагу не тільки на суто процесуальних гарантіях, передбачених п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, а і на змістовних складових верховенства права у цивільному судочинстві, що має особливе значення з точки зору проблематики судового правотлумачення та судового правозастосування.

З цієї точки зору верховенство права має стати стандартом судового правотлумачення і судового правозастосування, елементами якого при розгляді справ у порядку цивільного судочинства мають бути такі формальні елементи, як законність (у розумінні правовості законів), правова визначеність, пропорційність і право на справедливий судовий розгляд, а субстантивним елементом повинне стати визнання пріоритетності прав людини.

3.2. Цивільна юрисдикція та повнота судової влади

Інститут судової юрисдикції є фундаментальним з точки зору забезпечення модусу доступності правосуддя у цивільних справах та реалізації повноти судової влади, яка відображається в забезпеченні кожному рівних можливостей у

здійсненні права на судових захист своїх невизнаних, оспорюваних або порушених прав, свобод чи інтересів, а також рівності перед судом. У такому контексті національні норми, що визначають судову юрисдикцію, які зазнали суттєвих змін внаслідок конституційної реформи, мають розглядатися передусім в аспекті міжнародних стандартів доступності правосуддя та справедливого судочинства.

Варто зазначити, що ЄСПЛ приділяє увагу питанням судової юрисдикції і розмежуванню її видів у контексті принаймні двох статей: п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ. При цьому першочергове значення при розгляді вказаного питання має тлумачення окресленої проблематики через призму права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Правила судової юрисдикції насамперед пов'язані із прелімінарним елементом права на справедливий судовий розгляд – доступом до суду. Уже наголошувалося на тому, що порушенням права на доступ до суду визнаються вилучення із судової юрисдикції окремих категорій справ, якщо особі не надається можливість захистити своє право в альтернативному порядку. Таке штучне вилучення певної справи із юрисдикції суду може мати місце, наприклад, у випадках, коли суди різних юрисдикцій вважають, що вони не мають повноважень розглядати справу, наслідком чого є відмова у відкритті провадження кожним із цих судів, а отже, і неможливість розгляду справи за правилами жодного з видів судочинства. У літературі з цивільного процесуального права зазначена ситуація отримала назву негативної колізії юрисдикцій [708, с. 11–121], а ЄСПЛ звертав увагу на поширеність таких неправомірних відмов у доступі до суду в рішеннях проти України як з точки зору порушення доступу до суду в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [958]. Окрім того, в інших справах проти України аналогічні ситуації визнавалися ЄСПЛ порушенням права особи на ефективний засіб правового захисту в контексті ст. 13 ЄКПЛ [886].

Разом із тим варто звернути увагу на те, що випадки фактичної відмови особі у доступі до суду також позбавляють її і права на розгляд справи «належним судом», що уже визначався у попередніх підрозділах як інституційна

складова права на справедливий судовий розгляд відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У такому контексті правильно визначена судова юрисдикція є складовою компетенційного елементу поняття «суд, встановлений законом». До того ж неправомірні відмови у відкритті провадження у справі на підставі її неналежності до юрисдикції того чи іншого суду і подальше їх оскарження позначаються негативно на строках судового розгляду та можуть спричинити порушення їх розумності.

Насамкінець варто зауважити, що питання судової юрисдикції пов'язані з легітимаційною складовою права на справедливий судовий розгляд, зокрема, з принципом правової визначеності. Тут слід звернути увагу на два аспекти. По-перше, правова визначеність передбачає вимогу передбачуваності застосування процесуальних норм та єдність судової практики. З цієї точки зору неоднаковість застосування правил судової юрисдикції призводить до дивергенції судової практики і до порушення принципу правової визначеності. По-друге, правила юрисдикції і можливість скасування судових рішень з підстав порушення правил судової юрисдикції мають розглядатися з точки зору принципу *res judicata* [952].

Як бачимо, проблематика колізій, або конфліктів, юрисдикції є досить актуальною для вітчизняної доктрини та практики, адже вона безпосередньо пов'язана із дотриманням Україною зобов'язань щодо забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд, передбаченого п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, зокрема таких його елементів, як доступ до суду, належний суд, розумний строк судового розгляду, правова визначеність, а також права на ефективний засіб правового захисту відповідно до ст. 13 ЄКПЛ. На мою думку, дослідження проблематики інституту судової юрисдикції, її трансформації з точки зору введення певних процесуальних фільтрів в умовах конституційної реформи, подолання колізій юрисдикції має бути проведене саме в контексті міжнародних стандартів справедливого судочинства та повноти судової влади, що відображає модус доступності правосуддя у цивільних справах.

Складність теоретичного обґрунтування ефективної моделі судової юрисдикції на національному рівні пов'язана насамперед із відсутністю єдності

термінології у національному законодавстві. Так, у ст. 124 Конституції України закріплено поняття «юрисдикція». Водночас на рівні галузевого законодавства для позначення фактично тотожних явищ використовуються зовсім різні концепти. Так, Глава 2 Розділу I ЦПК має назву «Цивільна юрисдикція», проте у ст. 15 ЦПК закріплено поняття «компетенція судів щодо розгляду цивільних справ». Натомість Глава 1 Розділу II КАС має назву «Адміністративна юрисдикція та підсудність адміністративних справ» і включає регламентацію таких інститутів, як «юрисдикція» (ст. 17), «предметна підсудність» (ст. 18), «територіальна підсудність» (ст. 19), «інстанційна підсудність» (ст. 20). Нарешті, Розділ III ГПК має назву «Підвідомчість справ господарським судам. Підсудність справ». Водночас у законодавстві не надано легального визначення жодного із вказаних понять, що зумовлює необхідність їх систематизації з метою усталення термінології у цій сфері.

Дослідженню проблематики судової компетенції, підвідомчості та юрисдикції були присвячені праці багатьох зарубіжних і вітчизняних учених в галузі цивільного процесуального, господарського процесуального та адміністративного процесуального права, серед яких особливо хотілося б зазначити про роботи С. С. Бичкової [49, с. 728–743], А. Ф. Козлова [262, с. 97–104], В. В. Комарова [282, с. 178–198; 281, с. 328–330 тощо], Ю. К. Осипова [437; 438 тощо], П. І. Радченка [514, с. 112–119; 513, с. 189–193 тощо], М. І. Смоковича [594], П. М. Тимченка [641], К. А. Чудиновських [708], Д. М. Шадури [713; 712, с. 218–233 тощо] та ін.

На мій погляд, виходячи з предмета цього дисертаційного дослідження, ключовим у категоріальному ряді «компетенція», «юрисдикція», «підвідомчість», «підсудність» є поняття юрисдикції як таке, що визначає сферу судової влади на конституційному рівні, адже відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Тобто через поняття юрисдикції визначена сфера судової діяльності.

У правовій літературі юрисдикція загалом визначається як: 1) сукупність повноважень (правомочність або право) вирішувати правові спори та розглядати інші правові питання, якими наділений будь-який державний орган або ж суд; 2) частина компетенції судових органів; 3) підвідомчість; 4) діяльність певного органу щодо розгляду справ; 5) система органів, що наділені повноваженнями стосовно розгляду певних справ; 6) коло справ, які можуть бути розглянуті відповідним органом; 7) властивість справи, завдяки якій вона може бути розглянута певним органом.

Тлумачення поняття юрисдикції надавалося і судовими органами. Так, у своїх рішеннях Конституційний Суд України тлумачить юрисдикцію судів як повноваження судів вирішувати спори про право й інші правові питання [526; 527]. Аналогічним чином поняття судової юрисдикції визначено і в Постанові Пленуму ВССУ від 01.03.2013 р. № 3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ», у п. 2 якої зазначається, що цивільна юрисдикція – це визначена законом сукупність повноважень судів щодо розгляду цивільних справ, віднесених до їх компетенції [486].

Варто також звернути увагу на відсутність єдності у підходах до тлумачення меж поняття «юрисдикція». Так, вчені, які дотримуються широкого підходу, роблять акцент на діяльнісному аналізі поняття юрисдикція, визначаючи її як діяльність компетентних органів [як судових, так і несудових – *О. Т.*] із застосування норм права або як владне вирішення компетентними органами різних правових питань, що виникають у сфері застосування права [436, с. 85, 93]. Наприклад, М. І. Смокович зазначає, що юрисдикція – це встановлена законом або іншим нормативним актом сукупність повноважень відповідних державних органів вирішувати правові спори і розглядати справи про правопорушення, тобто давати оцінку діям суб'єкта права з погляду їх правомірності чи неправомірності [594, с. 38]. Суголосні позиції висловлювалися й іншими авторами, зокрема В. П. Воложаніним [108, с. 109], І. Г. Побірченком [456, с. 91], П. М. Тимченком [640, с. 108], Д. М. Шадурою [711, с. 105], К. С. Юдельсоном [744, с. 16]. Саме виходячи із широкого розуміння поняття

юрисдикції та юрисдикційної діяльності, Ю. К. Осипов розрізняє судову й адміністративну юрисдикції, а також юрисдикцію усіх інших органів, що наділені юрисдикційними повноваженнями [436, с. 85].

Таким чином, відповідно до широкого підходу юрисдикція розуміється як сукупність повноважень або юрисдикційна діяльність будь-якого державного чи недержавного органу, наділеного юрисдикційними повноваженнями, щодо розгляду і вирішення правових спорів та інших правових питань, віднесених до їх компетенції з ухваленням обов'язкового рішення.

Представники вузького підходу під юрисдикцією розуміють повноваження винятково судових органів щодо розгляду та вирішення цивільних справ [512, с. 163; 127, с. 46–47 та ін.]. Так, зазначається, що, оскільки здійснення правосуддя та розв'язання юридичних спорів є прерогативою судової влади, юрисдикція пов'язується лише з правосуддям і судовою владою. Тому обґрунтовано розглядати судову юрисдикцію як повноваження органів судової влади зі здійснення правосуддя. П. І. Радченко, зокрема, зазначає, що юрисдикція пов'язана із правосуддям і, по суті, є повноваженням зі здійснення правосуддя органами судової влади [512, с. 163]. С. Демченко вважає, що через поняття юрисдикції традиційно характеризується компетенція судів щодо правомочності розглядати, вирішувати спір. Тобто юрисдикція – це не просто правомочність, а правомочність щодо вирішення правового спору [181, с. 24]. Останні твердження, на мою думку, викликають зауваження. По-перше, не можна погодитися з тим, що юрисдикція пов'язана лише із вирішенням спорів про право у судовому порядку, адже, як уже зазначалося, у цивільному судочинстві існують безспірні наказне й окреме провадження, у яких спір про право не вирішується. Однак говорити про те, що у цих видах проваджень суд не здійснює юрисдикційну діяльність, було б неправильно. Із цих причин не можна погодитися і з ототожненням юрисдикції та правосуддя, адже правосуддя також іманентно пов'язане із вирішенням спору про право, а отже, не вся діяльність суду є здійсненням правосуддя, проте від цього, наприклад, розгляд справ

наказного чи окремого провадження, видача виконавчих листів на рішення третейського суду тощо не перестають бути юрисдикційною діяльністю.

Виходячи із предмета цього дослідження, вбачається за доцільне зупинитися на аналізі судової цивільної юрисдикції, оскільки вона визначається відповідно до ст. 15 ЦПК, та її співвідношенні й можливих колізіях з іншими видами судової юрисдикції, адже саме судова юрисдикція є «... важливою складовою ресурсу судової влади, за допомогою якої визначаються сфера відання останньої; предмет судової діяльності взагалі та предмет судового розгляду у конкретній справі зокрема» [282, с. 180].

Ключовим у такому контексті, на мій погляд, має стати розгляд еволюції судової юрисдикції з точки зору її зв'язку з таким суміжним концептом, як компетенція, бо саме цей зв'язок є ключовим для розуміння правової природи та значення судової юрисдикції. У юридичній енциклопедії компетенція визначається як сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливість цього органу чи посадової особи приймати обов'язкові для виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати за необхідності заходи відповідальності тощо. Своїм змістом і спрямованістю компетенція державних органів та їх посадових осіб розрізняється залежно від гілки державної влади, до якої належить відповідний орган або посадова особа [751, с. 196]. Аналіз літератури із зазначеної проблематики дає підстави стверджувати, що найчастіше дослідниками компетенція визначається як: а) сукупність прав та обов'язків конкретного органу держави, покладених на нього для реалізації певних завдань і функцій; б) сукупність повноважень того чи іншого органу державної влади або місцевого самоврядування; в) коло встановлених законом владних повноважень органів держави, посадових осіб, громадських організацій, які одночасно є і їх обов'язками; г) повноваження, права й обов'язки органу державної влади.

На мій погляд, вказівка на обов'язок суду здійснювати розгляд справ поряд із вказівкою на його повноваження здійснювати такий розгляд є зайвою з огляду

на етимологію поняття «повноваження». Так, у літературі переважає думка, відповідно до якої повноваження державного органу – це сукупність прав та обов’язків державних органів і громадських організацій, а також посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення покладених на них функцій [91, с. 639]. Отже, власне вказівка на повноваження вже включає в себе одночасно і право, і обов’язок судового органу розглянути певну категорію справ. У цьому контексті варто погодитися із Ю. К. Осиповим, що, враховуючи збіг прав та обов’язків органу державної влади, компетенція може бути визначена як коло повноважень того чи іншого органу, посадової особи, громадської організації у сфері державного управління без посилання на їх обов’язки [436, с. 75]. Таким чином, поняття «повноваження» є одиничним, атомарним стосовно поняття компетенції, юрисдикції та підсудності, кожне з яких може визначатися як сукупність певного роду повноважень.

У літературі висловлювалися різні точки зору на обсяг повноважень певного органу, які входять до обсягу поняття компетенція. Так, Ю. К. Осипов зазначає, що компетенція є поняттям широким і включає в себе не тільки повноваження певного органу в сфері застосування норм права, а й інші [436, с. 73]. Н. Петренко зауважує, що поняття компетенції охоплює коло всіх повноважень, покладених на орган, а не тільки розгляд конкретних справ. Компетенція суду закріплюється не тільки у відповідному процесуальному кодексі, а й у Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», інших нормативних актах. Так, до компетенції суду, крім здійснення ним правосуддя, відноситься виконання ним численних функцій, покладених на нього законодавством. Іншими словами, компетенція суду – це його права й обов’язки, які він реалізує шляхом вчинення певних дій у межах процесуального законодавства [449, с. 71–72].

Водночас у літературі наявна інша, більш широка точка зору на обсяг компетенції судового органу. П. С. Дружков, зокрема, зазначає, що органи держави та громадськості поряд із вирішенням спорів про право й інших

правових питань займаються також іншими справами, що входять до їх компетенції (так, суд придбаває канцелярське приладдя, здійснює ремонт приміщення тощо) [187, с. 3]. Інакше кажучи, автор включає до поняття компетенції абсолютно всі права й обов'язки судового органу.

На мій погляд, компетенція – це не будь-які права й обов'язки певного органу державної влади, а лише ті, якими він наділяється державою для виконання покладених на нього функцій. Зважаючи на це, не можна погодитися із твердженням П. С. Дружкова щодо віднесення до компетенції суду його прав на вчинення будь-яких дій. У прикладах, наведених автором, суд вступає у правовідносини не як орган державної влади, наділений певною компетенцією, а як юридична особа, а тому вищезазначені дії є не елементами компетенції судового органу, а мають розглядатися як складові правосуб'єктності суду як юридичної особи, що є суб'єктом цивільного права. Що ж стосується компетенції, то вона є сукупністю повноважень такого органу, якими він наділений саме для виконання функцій, покладених на нього державою.

Варто зауважити, що окремими авторами висловлювалися й інші точки зору стосовно складових компетенції суду. Так, П. М. Тимченко зазначає про таке. Компетенція суду складається із: а) функцій суду щодо здійснення правосуддя у цивільних справах; 2) предметів його відання, тобто об'єктів, на які поширюється судова влада; 3) методів здійснення судом своєї влади [640, с. 108]. Суголосна позиція висловлювалася й іншими авторами [337, с. 247–248]. Зазначений підхід можна назвати широким підходом до визначення компетенції судового органу, адже відповідно до нього, крім повноважень, до компетенції також включаються й інші елементи, приміром, методи, функції, завдання.

На мою думку, не можна погодитися із таким широким тлумаченням поняття компетенції. Як уже зазначалося, орган судової влади наділяється певними повноваженнями, тобто сукупністю прав та обов'язків, виходячи з функції, покладеної державою на такий орган. Саме повноваження й дають змогу втілювати таку функцію у життя, а визначення на законодавчому рівні функції передусє встановленню обсягу і конкретизації необхідних повноважень, їх

закріпленню за відповідним суб'єктом. Таким чином, повноваження – вторинні щодо функції і, як зазначає В. В. Комаров, компетенція є похідною від тих завдань, які стоять перед державними органами, зокрема і судом [279, с. 70]. З огляду на зазначене, вважаю, що до складу компетенції суду мають входити винятково повноваження, якими наділений судовий орган для реалізації функцій, покладених на нього державою, а не безпосередньо завдання або функції такого органу. Тобто компетенція суду є похідною від визначених у законодавстві функцій судової влади, покладених на неї державою.

У літературі наявні різні погляди стосовно характеристики повноважень, що входять до компетенції. Однією з найбільш поширених є точка зору, запропонована А. Козловим, який виокремлює два види повноважень суду: предметні та функціональні. Предметні права й обов'язки стосуються кола підвідомчих судам цивільних справ і можуть бути визначені як повноваження на розгляд спорів про право й інших справ, що зачіпають майнові і немайнові права й охоронювані законом інтереси громадян та організацій. Предметні повноваження, на думку автора, є судовою підвідомчістю, під якою слід розуміти уповноваженість суду першої інстанції на розгляд та вирішення спорів про право й інших справ, що зачіпають права та охоронювані законом інтереси громадян, соціалістичних організацій, або простіше: повноваження суду на розгляд цивільних справ [263, с. 95]. Натомість функціональні права й обов'язки стосуються дій суду в процесі відправлення правосуддя. Зазначені повноваження називаються функціональними, тому що за їх посередництвом регламентується власне функція зі здійснення правосуддя. Функціональні повноваження – це права й обов'язки суду першої інстанції з розгляду та вирішення цивільних справ і виконання судових рішень. Поділ повноважень суду на предметні й функціональні вважається усталеним та підтримується також іншими авторами [418, с. 11; 170, с. 9–10]. При цьому в сучасних джерелах під предметними повноваженнями розуміють ті повноваження, які визначають межі юрисдикції названого суб'єкта правовідносин, а під функціональними – різні дії зазначеного

судового органу в процесі відправлення правосуддя, пов'язані із вирішальними діями суду з керівництва процесом [337, с. 215].

На мою думку, саме тлумачення компетенції як сукупності предметних і функціональних повноважень відповідає практиці ЄСПЛ, який розглядає компетенцію суду не лише з точки зору предметних повноважень, тобто юрисдикції, а і з точки зору функціональних повноважень, тобто повноважень за результатами розгляду справи. Отже, варто погодитися із тими авторами, які визначають судову юрисдикцію через поняття компетенції, адже останнє є родовим для кожного органу державної влади [711, с. 106]. Проте визначення поняття юрисдикції через загальне поняття компетенції є дещо неточним, бо компетенція включає в себе різnorідні повноваження суду, натомість юрисдикція пов'язується винятково із предметними повноваженнями цього органу, на чому має бути акцентовано увагу.

Варто зазначити, що у літературі також висловлювалися точки зору стосовно ототожнення компетенції суду з його правоздатністю [706, с. 103] або правосуб'єктністю [337, с. 214]. Вважаю, що слід погодитися з позицією тих авторів, які заперечують ототожнення компетенції суду з його правоздатністю [337, с. 247], адже на відміну від громадян суди наділяються державою не здатністю мати процесуальні права та нести процесуальні обов'язки, а власне правами й обов'язками. Покладаючи на них функцію розгляду та вирішення цивільних справ, держава наділяє їх реальними владними повноваженнями [263, с. 51].

Стосовно ж ототожнення компетенції суду із його правосуб'єктністю, то, на мою думку, якщо компетенція і може розглядатися з точки зору правосуб'єктності суду в цивільних процесуальних правовідносинах, то лише як її частина. Для того, щоби стверджувати про наявність правосуб'єктності суду у певних цивільних процесуальних правовідносинах, тобто говорити, що певний суд може бути учасником конкретних процесуальних відносин, необхідно не тільки, щоби він був наділений відповідною компетенцією, а і відповідав таким ознакам, як незалежність, неупередженість та встановлення суду на основі

закону, які висуваються п. 1 ст. 6 ЄКПЛ до будь-якого судового органу. Інакше кажучи, суд має бути в цілому «належним», а не лише мати компетенцію. З цієї точки зору компетенція суду та юрисдикція як її частина – лише складові поняття «суд, встановлений законом», що, в свою чергу, є елементом більш широкого концепту «належного суду» в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Виходячи із зазначеного, саме поняття «належний суд» відображає ті ознаки, які у сукупності визначають правосуб'єктність суду як передумову виникнення цивільних процесуальних правовідносин.

Таким чином, поняття судової юрисдикції є основоположним як таке, що визначає конституційну сферу діяльності судів і як частина судової компетенції, сукупність предметних повноважень судового органу щодо розгляду та вирішення спорів про право і у прямо передбачених випадках – інших правових питань, віднесених до його компетенції.

Одним із найбільш дискусійних питань залишається питання співвідношення понять «підвідомчість» і «юрисдикція». У літературі наявні різні точки зору щодо визначення поняття «підвідомчість», основними з яких є визначення цього поняття через: а) коло справ (спорів про право й інших правовідносин), віднесених до відання того чи іншого державного органу; б) коло суб'єктивних прав та інтересів, що підлягають захисту і віднесені законом до юрисдикції державних або громадських органів; в) частину компетенції, зокрема предметну компетенцію, певного органу на розгляд певних категорій справ; г) якість, властивість справи, завдяки якій остання може бути розглянута тим чи іншим органом; д) сукупність повноважень судів щодо розгляду справ; ж) сукупність декількох із запропонованих вище підходів із виділенням широкого та вузького розуміння підвідомчості.

Тлумачення співвідношення понять «юрисдикція» і «підвідомчість» безпосередньо пов'язана з обраними інтерпретатором підходами до тлумачення цих концептів. Так, одна група вчених фактично ототожнює зазначені поняття, вживаючи їх як синоніми [193, с. 105]. Натомість інша група вчених вдається до спроб розмежувати ці поняття. У наведеному контексті варто звернути увагу

також на позицію С. С. Бичкової, яка зазначає, що судова юрисдикція допомагає розмежувати предметну компетенцію між різними судами і ланками судової системи, а підвідомчість визначає саме властивість судової справи підпадати під юрисдикцію суду, а не іншого юрисдикційного органу [49, с. 754].

На мій погляд, таке твердження є спірним, виходячи з такого. Характеристика повноваження на розгляд того чи іншого правового питання не повинна змінюватися залежно від того, з боку об'єкта чи з боку суб'єкта розглядається цей зв'язок, адже у будь-якому випадку такий зв'язок є об'єктивним явищем, а тому зазначений підхід не має практичного значення. У викладеному контексті не можна погодитися із визначенням підвідомчості як певної властивості справи, внаслідок якої вона може розглядатися у конкретному виді судочинства, адже, як зазначає М. Х. Хутиз, якості, які мають певні категорії справ, властиві їм самим, тобто є об'єктивними; при зміні підвідомчості якості зберігаються. Отже, якість справи не може слугувати критерієм розмежування підвідомчості між різними юрисдикційними органами [681, с. 31]. Вітчизняній практиці також відомі випадки, коли ті чи інші справи передавалися з однієї юрисдикції до іншої, проте їх внутрішня якість не змінювалася. Наприклад, варто згадати про віднесення справ про соціальні виплати в різні часи або до цивільної, або до адміністративної юрисдикції.

У цьому контексті слушною вбачається позиція В. В. Комарова, який тлумачить поняття «підвідомчості» дещо з іншим значенням, зазначаючи, що до прийняття чинного процесуального законодавства питання про розмежування повноважень між судами й іншими органами із захисту цивільних прав раніше вирішувалося інститутом судової підвідомчості, в якому були закріплені загальні правила віднесення до відання суду тих чи інших цивільних справ. У цьому зв'язку варто наголосити, що інститут підвідомчості за своєю сутнісною природою не відповідав Конституції України, оскільки вона закріпила необмежену юрисдикцію судів, а конструкція підвідомчості ґрунтувалася на засадах поділу юрисдикції, коли цивільні справи розглядалися не лише судами, а й іншими органами та коли спостерігалось таке явище, як дифузія судової влади,

оскільки, по суті, правосудні функції здійснювали не лише судові органи і сфера повноважень судів була обмежена [512, с. 161–162].

Таким чином, мають рацію ті автори, які зауважують про те, що інститут підвідомчості визначав розподіл компетенції передусім між судовими та несудовими органами, а не між судами, а тому розрізнялися такі види підвідомчості, як: виключна, альтернативна, імперативна (умовна), договірна, змішана, за зв'язком справ [51, с. 53–55]. Доцільно погодитися з точкою зору В. В. Комарова [288, с. 477] щодо втрати актуальності та застарілості поняття підвідомчості з прийняттям Конституції України 1996 р., в якій закріплено необмеженість судової юрисдикції.

Разом із тим у зв'язку зі змінами, внесеними до Конституції України, що стали наслідком конституційної реформи у сфері правосуддя, особливий інтерес становить питання про те, чи можна стверджувати, що обмеження судової юрисдикції внаслідок конституційних змін реанімувало інтерес та призвело до повернення інституту підвідомчості? Щоб надати відповідь на зазначене питання, потрібно дослідити еволюцію закріплення у процесуальному законодавстві інститутів підвідомчості та юрисдикції. Так, згідно зі ст. 24 ЦПК 1963 р. судам були підвідомчі справи по спорах, що виникали з цивільних, сімейних, трудових і кооперативних правовідносин, якщо хоча б однією зі сторін у спорі був громадянин, за винятком випадків, коли вирішення таких спорів відносилось законом до відання інших органів. Отже, сутність інституту підвідомчості полягала у розподілі спорів про право між судовими та несудовими органами. У подальшому в ст. 124 Конституції України було закріплено положення про те, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі. Отже, не тільки усі спори про право, а і будь-які інші правові безспірні питання могли бути предметом судового розгляду.

Відповідно до ст. 124 Конституції України з відповідними змінами, внесеними згідно із Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» юрисдикція судів

поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Законом може бути передбачений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Як бачимо, судова юрисдикція відповідно до запропонованих змін набуває характер обмеженої і поширюватиметься не на всі правовідносини, що виникають у державі, а передусім буде розрахована на юридичні спори. Натомість на інші справи, що є безспірними, юрисдикція судів поширюватиметься лише у встановлених законом випадках.

Виходячи із зазначеного, на мій погляд, не можна зазначати про повернення до інституту підвідомчості, адже останній передбачав передусім розподіл спірних справ між судовими та несудовими органами, що мало наслідком «дифузії судової влади». Проте наразі, швидше, відбулася еволюція моделі судової юрисдикції, результатом якої стало виключення з юрисдикції суду повноважень щодо вирішення невластивих йому питань, її обмеження з метою посилення ефективності судочинства та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів у цій сфері.

Даючи оцінку таким змінам з точки зору права на доступ до суду, можна зауважити, що обмеження судової юрисдикції відбулося завдяки введенню двох процесуальних фільтрів: по-перше, закріпленню юрисдикції суду через вказівку на юридичний спір та поширення юрисдикції на інші справи лише у встановлених законом випадках; по-друге, введення можливості обов'язкового досудового порядку врегулювання спору. Саме зазначені процесуальні фільтри, обмеження у доступі до суду і мають бути оцінені з точки зору їх відповідності міжнародним стандартам доступності правосуддя, що є визначальним з точки зору повноти судової влади. У такому контексті постає питання про те, як зазначені зміни до Конституції України корелюються із положенням про повноту судової влади як неодмінну її ознаку? Варто нагадати, що повнота судової влади традиційно розглядається у літературі з цивільного процесуального права як іманентна ознака судової влади, сутність якої зводиться до того, що у правовій державі правосуддя має бути доступним. Інакше кажучи, всі громадяни повинні

мати рівні можливості використовувати судовий захист своїх прав та охоронюваних законом інтересів, тобто повнота судової влади фактично відображає так званий модус доступності правосуддя [337, с. 24, 116].

На мій погляд, зміни до Конституції України та нова модель судової юрисдикції дають підстави для висновку, що у сьогоденних умовах повнота судової влади має розумітися не як її всеосяжна доступність, поширення на всі без винятку правовідносини, які виникають у державі, а і як поширення судової влади передусім на всі юридичні спори, що виникають у державі, виходячи із основного призначення судової влади – вирішення спорів про право, і лише у прямо встановлених в законі випадках – на інші справи.

Отже, виходячи із зазначеного, можна дійти висновку про те, що в результаті конституційної реформи відбулася еволюція судової юрисдикції, результатом чого стало її звуження за рахунок виділення основної функції судової влади – здійснення правосуддя шляхом вирішення спорів про право, і прямої вказівки на її поширення на інші правовідносини – лише у встановлених законом випадках. Вказане прямо пов'язане зі зміною розуміння повноти та доступності цивільного судочинства, що відтепер має розумітися як поширення судової юрисдикції насамперед на спори про право, а не на всі без винятку правовідносини, що виникають у державі. Разом із тим зазначені трансформації не повинні розглядатися як повернення до інституту судової підвідомчості, адже усі спірні правовідносини залишилися у юрисдикції судів. Метою вказаних змін було намагання наблизити вітчизняне законодавство до міжнародних стандартів у цій сфері, про що свідчить текстуальна суголосність нової редакції ст. 124 Конституції України при визначенні судової юрисдикції як такої, що поширюється на «будь-який юридичний спір» і «будь-яке кримінальне обвинувачення», та визначення у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ сфери застосування права на справедливий судовий розгляд як такої, що поширюється на «спори щодо прав та обов'язків цивільного характеру» і «будь-яке висунуте кримінальне обвинувачення».

Венеціанська комісія схвально оцінила нову редакцію ст. 124 Конституції України, яка обмежує судову юрисдикцію вирішенням спорів про право, та визнала її такою, що забезпечує доступ до правосуддя у сфері цивільного, кримінального й адміністративного права. Водночас було зазначено таке: вказівка на те, що «у передбачених законом випадках суди розглядають й інші справи», дає змогу охопити винятки [100].

Утім, незважаючи на оптимістичність міжнародних установ при оцінці відповідних конституційних змін, доцільно зауважити, що поняття «юридичний спір» є невизначеним як у законодавстві, так і в теорії. На мою думку, зважаючи на те, що Україна взяла Європейський вектор у регламентації питань судової юрисдикції, особливо важливо, щоби поняття «юридичного спору» тлумачилося на національному рівні широко, виходячи з підходу ЄСПЛ до тлумачення поняття «спір про право», про що вже згадувалося при висвітленні питання про сферу застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Зокрема, ЄСПЛ зазначає, що відповідно до духу ЄКПЛ поняття «спору про право» має розглядатися не суто технічно, йому слід надавати сутнісного, а не формального значення. Відмінність точок зору між двома чи більше особами, що стосується прав і обов'язків, пов'язаних із питанням, є достатньою за умови, що вона істотна й має серйозний характер [870]. Лише такий підхід до тлумачення зазначеного поняття, заснований на практиці ЄСПЛ, надасть можливість уникнути неправомірних відмов національних судів у відкритті провадження у справі та порушення права особи на доступ до суду.

У вітчизняній літературі надавалися різні оцінки оптимальності моделі необмеженої судової юрисдикції. Так, Д. М. Притика вважає, що поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, свідчить про те, що у демократичній, правовій державі суд вирішує практично всі соціально значущі конфлікти між суб'єктами права і питання, які мають правовий, а не політичний характер. До певної міри аксіомою є теза про те, що чим більша кількість конфліктів у суспільстві вирішується судом, а не органами виконавчої та законодавчої влади, тим більше є підстав вважати це суспільство

демократичним, а державу – правовою. Тому в Конституції України цілком обґрунтовано визначено обсяг повноважень судової влади щодо розв’язання усього масиву соціальних конфліктів, в основі яких – спір про право або існує інша проблема в застосуванні права [298, с. 861–862].

На моє переконання, модель необмеженої судової юрисдикції, безперечно, була революційною на момент прийняття Конституції України порівняно з інститутом підвідомчості, що існував до цього. Проте сучасні реалії та необхідність підвищення рівня ефективності відправлення правосуддя у цивільних справах, вважаю, змушують переосмислити таку модель з точки зору сучасного розуміння права на справедливий судовий розгляд і функцій суду в умовах сьогодення.

Таким чином, наразі пріоритетним завданням реформування інституту судової юрисдикції, на мій погляд, є виведення із кола повноважень суду тих, які не є властивими цьому органу державної влади. Із зазначеного підходу виходить і Комітет міністрів Ради Європи, який у Рекомендації № R (86) 12 державам-членам щодо заходів із попередження і зниження надмірного робочого навантаження в судах пропонує урядам держав-членів, окрім виділення судовим органам необхідних засобів для ефективного розгляду зростаючої кількості справ, звужити коло завдань, які не стосуються судівництва, доручаючи такі завдання іншим особам або органам. Серед цих завдань, зокрема, зазначаються: укладення договорів про сімейну власність, прийняття рішень щодо оприлюднених заборон на укладення шлюбу, визнання батьківства, управління майном недієздатних осіб, призначення законного представника недієздатній повнолітній особі і безвісно відсутніх, підтвердження придбання власності юридичними особами, вжиття заходів щодо власності померлих тощо [397, с. 143]. Отже, як бачимо, у більшості випадків ідеться про вилучення із юрисдикції судів розгляду безспірних питань.

Другий процесуальний фільтр, пов’язаний із обмеженням судової юрисдикції, стосується введення у передбачених законом випадках обов’язкового досудового порядку врегулювання спору, що й передбачено ч. 4

ст. 124 Конституції України з відповідними змінами, внесеними Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Детальніше зазначене положення буде досліджене у наступних підрозділах дисертаційного дослідження, а наразі лише хотілося б зазначити, що ЄСПЛ не забороняє вводити певні обов'язкові досудові процедури, використання яких є передумовою звернення до суду за умови, що вони відповідають принципу пропорційності. Зазначені процедури поширені і в зарубіжних державах та загалом сприймаються як легітимні обмеження у доступі до суду, що відповідають міжнародним стандартам доступності правосуддя та посилюють ефективність цивільного судочинства, а тому введення такого конституційного припису, якщо він буде реалізований у національній практиці правозастосування з урахуванням міжнародних стандартів справедливого суду, не порушуватиме право осіб на доступ до суду та не суперечитиме повноті судової влади.

В. В. Комаров зазначає, що судова юрисдикція як правовий інститут визначається структурно-функціональним характером судової влади й диференціює повноваження органів правосуддя в межах сфери їхньої діяльності та існуючої правової системи. Виходячи з таких підходів, необхідно дійти висновку, що судова юрисдикція є комплексним поняттям і визначає компетенцію судів у різних вимірах: предмета судового розгляду та предмета судової діяльності, інстанційної побудови судової системи та її територіальності. Похідним від цього є висновок про те, що судова юрисдикція в цивільному процесі має диверсифікований характер і її складовими є предметна юрисдикція, функціональна юрисдикція та територіальна юрисдикція [290, с. 8]. Аналогічну класифікацію видів судової юрисдикції наводять також інші вчені [49, с. 55; 578, с. 255], що дає змогу зазначати про певну усталеність поглядів стосовно цього питання. В основу запропонованої класифікації видів судової юрисдикції, як убачається, покладено такі судоустрійні принципи, як принцип спеціалізації, принцип інстанційності та принцип територіальності. Дотримуючись загалом суголосного підходу, вважаю за необхідне зробити декілька зауважень стосовно

видів судової юрисдикції, виходячи із висловлених раніше підходів та з урахуванням змін, що стали результатом конституційної реформи у сфері правосуддя.

Передусім, повертаючись до недоліків термінології у чинному законодавстві, варто звернути увагу на необхідність її уніфікації. З цією метою Глава 2 Розділу I ЦПК, Глава 1 Розділу II КАС та Розділ 3 ГПК мають називатися «Цивільна юрисдикція», «Адміністративна юрисдикція» та «Господарська юрисдикція» відповідно. Крім того, у нормах, що входять до цих розділів також має вживатися загальне поняття юрисдикції та вказівка на окремі її види. При цьому норми про підсудність, яка є, по суті, територіальною юрисдикцією суду, мають також входити до вказаних розділів.

Що стосується предметної юрисдикції, детермінантою визначення підвидів якої має бути принцип спеціалізації, то, на мій погляд, до традиційно виокремлених у літературі конституційної, кримінальної, цивільної, господарської та адміністративної юрисдикцій, невдовзі можна буде додати ще два види предметної юрисдикції: юрисдикцію з питань інтелектуальної власності та юрисдикцію в антикорупційних справах. Зазначене обґрунтовується виокремленням двох вищих спеціалізованих судів, утворення яких передбачається внаслідок конституційної реформи, – Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду (ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Що стосується функціональної юрисдикції, то її детермінантою є принцип інстанційності. У літературі вона загалом визначається як вид юрисдикції, що характеризується з точки зору функцій, на здійснення яких уповноважений той чи інший орган [639, с. 55] – суд першої, апеляційної або касаційної інстанції. Зазначене розуміння функціональної юрисдикції ґрунтується на традиційному уявленні про розмежування функцій судів різних інстанцій, де суди першої інстанції вирішують спір по суті, суди другої інстанції, здійснюючи контрольну функцію, перевіряють рішення судів першої інстанції, що не набрали законної сили, на їх законність та обґрунтованість, а суди касаційної інстанції, також

виконуючи контрольну функцію, перевіряють рішення судів першої інстанції після їх перегляду у суді апеляційної інстанції і рішення суду апеляційної інстанції на їх законність.

Водночас хотілося б наголосити на позиції, що суди першої, апеляційної та касаційної інстанції виконують не різні функції, а єдину функцію – здійснення правосуддя. Виходячи із зазначеного, не можна погодитися із визначенням цього виду судової юрисдикції як «функціональної». Вважаю, зазначений розподіл відображає не функції різних судових інстанцій, а особливості повноважень судів з точки зору принципу інстанційності, а, отже, йдеться про інстанційну юрисдикцію. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що у ст. 20 КАС передбачено «інстанційну підсудність адміністративних справ», проте зі змісту цієї статті убачається, що зазначено про розподіл повноважень між судами різних інстанцій, а отже, саме про інстанційну юрисдикцію. Виходячи із викладеного, на мою думку, назву зазначеної статті необхідно змінити.

Окрім того, відповідно до ст. 107 ЦПК усі справи, що підлягають вирішенню у порядку цивільного судочинства, розглядаються районними, районними у містах, міськими та міськрайонними судами. Відповідно до ст. 13 ГПК місцеві господарські суди розглядають у першій інстанції усі справи, підвідомчі господарським судам. Проте ст. 18 КАС, що має назву «Предметна підсудність адміністративних справ», фактично містить правила зміни інстанційної юрисдикції стосовно ланок судової системи, відповідно до чого визначаються випадки, коли судами першої інстанції в адміністративному судочинстві виступають: 1) місцеві загальні суди як адміністративні (ч. 1 ст. 18 КАС); 2) окружні адміністративні суди (ч. 2 ст. 18 КАС); 3) Вищий адміністративний суд України (ч. 4 ст. 18 КАС). Разом із тим в інших нормах КАС містяться випадки, коли справи як суд першої інстанції має розглядати суд апеляційної інстанції, наприклад ч. 3 ст. 172 КАС, ч. 2 ст. 183-1 КАС.

На мій погляд, доцільним є об'єднання у межах однієї статті «Інстанційна юрисдикція» загальних положень щодо інстанційної юрисдикції адміністративних судів, закріплених у ст. 20 КАС із подальшою вказівкою на

винятки, спеціальні правила інстанційної юрисдикції з точки зору зміни за прямою вказівкою в законі інстанційних повноважень тієї чи тієї ланки судової системи, закріплених у ст. 18 КАС. Варто також доповнити відповідну статтю вказівкою на категорії справ, що мають розглядатися апеляційним адміністративним судом як судом першої інстанції, що наразі відсутня у ст. 18 КАС.

Аналогічні винятки, спеціальні правила інстанційної юрисдикції містяться також у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 31 якого вищі спеціалізовані суди – Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд – діють як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. Як на мене, наділення зазначених судів статусом судів першої інстанції є недоцільним і порушує право осіб на доступ до суду, право на оскарження судових рішень та суперечить правилам інстанційної юрисдикції.

Що стосується територіальної юрисдикції, то, на мою думку, варто підтримати точку зору тих авторів [290, с. 8], які вважають що вона відображена в інституті «підсудності» та зазначені поняття є синонімами. Проте наразі наявні й інші визначення поняття «підсудність». Так, С. С. Бичкова розуміє підсудність як властивість судової справи, за допомогою якої її розгляд і вирішення віднесено законом до компетенції відповідного суду. Авторка зазначає, що юрисдикція визначає компетенцію судових органів щодо розгляду та вирішення правових питань, натомість підсудність є властивістю судової справи підпадати під юрисдикцію конкретного суду [49, с. 737]. На мою думку, розмежування зазначених понять є недоцільним і необґрунтованим, адже підсудність як складова більш широкого концепту судової юрисдикції має характеризуватися з точки зору повноважень конкретного органу, а не як властивість справ.

Варто також звернути увагу, що окремі автори вдаються до виділення двох видів підсудності: родової та територіальної [635, с. 123]. При цьому під родовою підсудністю розуміється компетенція судів, що належать до різних ланок судової системи на розгляд справ залежно від роду спору [437, с. 92].

Тобто йдеться про розподіл повноважень суду першої інстанції між різними ланками судової системи, аналогом чого є закріплена в КАС предметна підсудність адміністративних справ. Разом із тим, як зазначалося вище, вказаний розподіл справ між судами різних ланок як судами першої інстанції залишився сьогодні лише в адміністративному судочинстві та повинен розглядатися в контексті виключень із принципу інстанційності, а не як різновид підсудності. Тим більше, що аналіз законодавчих приписів надає можливість зробити висновок, що ЦПК та ГПК виходять із розуміння підсудності винятково як територіальної юрисдикції, натомість лише у КАС закріплено декілька видів підсудності – «предметну» (ст. 18 КАС), «територіальну» (ст. 19 КАС), «інстанційну» (ст. 20 КАС).

Вважаю, що поняттю підсудності відповідає лише територіальна підсудність, закріплена у ст. 19 КАС, натомість у ст. 18 КАС, як і в ст. 20 КАС, йдеться про інстанційну юрисдикцію, про що уже зазначалося. Таким чином, на мій погляд, підсудність є територіальною юрисдикцією та може бути визначена як повноваження суду на розгляд і вирішення спорів про право та у прямо визначених законом випадках інших питань, віднесених до компетенції конкретного суду першої інстанції. Запропонований підхід дає змогу уніфікувати термінологію інституту судової юрисдикції в межах трьох різних процесуальних кодексів – ЦПК, ГПК та КАС, а також привести її у відповідність до конституційних засад судової юрисдикції, що зазнали реформування.

Одним із найбільш дискусійних питань у доктрині та практиці залишається питання щодо розмежування предметної юрисдикції загальних і спеціалізованих судів та подолання колізій (конфліктів) юрисдикції. Варто зазначити, що сьогодні законодавство не містить чітких критеріїв, які дозволяли б віднести ту чи іншу справу до певного виду юрисдикції, що, по-перше, створює складнощі у реалізації особою права на судовий захист та порушує її право на доступ до суду, і, по-друге, призводить до зниження рівня ефективності цивільного судочинства через неправильне застосування судами процесуальних норм, що регулюють інститут судової юрисдикції.

У літературі здійснено спробу класифікації конфліктів юрисдикції на негативні та позитивні [708, с. 112–121]. Негативні колізії мають місце тоді, коли кожен суд (як суд загальної юрисдикції, так і спеціалізовані суди, або ж різні спеціалізовані суди) вважає, що справа має розглядатися за правилами іншого виду судочинства, внаслідок чого кожен із них відмовляє у відкритті провадження у справі. Зазначена ситуація неодноразово ставала предметом розгляду ЄСПЛ у справах проти України, про що згадувалося вище. Натомість позитивна колізія юрисдикцій має місце у випадку, коли одна й та ж справа може бути предметом розгляду в декількох судових органах [578, с. 259]. Зазначені види колізій ілюструють два можливі випадки порушення права особи на справедливий судовий розгляд. У першому випадку наявна відмова у судовому захисті та доступі до суду внаслідок відмови у відкритті провадження судами різних юрисдикцій. У другому випадку порушення правил юрисдикції призводить до порушення принципу правової визначеності та розумних строків розгляду справи і підриває ефективність цивільного судочинства, адже може мати наслідком паралельні судові процеси або скасування остаточного рішення після його перегляду вищими інстанціями через порушення правил юрисдикції і, як наслідок, необхідність знову звертатися до суду належної юрисдикції.

Традиційним убачається виокремлення двох критеріїв для розмежування юрисдикції цивільних, господарських та адміністративних судів, якими є: а) суб'єктний склад; б) характер спірних правовідносин. Більшість авторів наголошують на необхідності виділення також третього критерію – наявності спору про право [511, с. 195; 313, с. 112]. Проте, незважаючи на певний рівень усталеності зазначених критеріїв, вони, однак, не дають змоги подолати усі колізії юрисдикцій, що виникають на практиці, тому вченими та практиками постійно здійснюються спроби введення додаткових критеріїв розмежування предметної юрисдикції. Найбільш поширеними додатковими критеріями, що пропонуються окремими авторами, є: а) відсутність у законі вказівки на те, що справа має розглядатися за правилами іншого виду судочинства або віднесена до компетенції інших органів; б) юридичний інтерес, що підлягає захисту

(приватний або публічний); в) зміст спору; г) характеристика правовідносин з точки зору їх приватноправового або публічно-правового характеру (предмет спору, характер спірних правовідносин з точки зору методу правового регулювання); д) зміст діяльності суб'єктів; е) предмет спірних правовідносин у значенні об'єкта матеріальних правовідносин; є) необхідність захисту суб'єктивного права та інтересу тощо.

Як бачимо, у літературі наявний плюралізм думок стосовно критеріїв розмежування юрисдикції та їх класифікації. На мій погляд, виокремлення тих чи інших критеріїв має відбуватися з урахуванням аналізу норм, що регулюють правила того чи іншого виду предметної юрисдикції, адже у ЦПК, ГПК та КАС було використано різні критерії для визначення цивільної, господарської і адміністративної юрисдикції відповідно. Так, згідно зі ст. 15 ЦПК суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, інших правовідносин, окрім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. Законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства. Як випливає з аналізу зазначеної норми, законодавцем використано як критерії визначення цивільної юрисдикції: по-перше, характер спірних правовідносин з точки зору їх галузевої приналежності; по-друге, вказівку на переважаючий характер цивільної юрисдикції, що полягає у невичерпному переліку правовідносин, що можуть бути предметом розгляду у цивільному судочинстві; по-третє, закріплення загальних винятків із цивільної юрисдикції за допомогою вживання конструкції «крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства»; по-четверте, вказівку на можливість прямого зазначення в законі випадків віднесення справи до справ цивільної юрисдикції (ч. 2 ст. 15 ЦПК).

Отож зазначена стаття не містить вказівки на суб'єктний критерій, тобто на характеристику суб'єктів спірних правовідносин. Зважаючи на цей факт, О. Пасенюк зазначає, що законодавець поступово відмовляється від такого

критерію, як суб'єктний склад правовідносин [445, с. 5–6]. Проте не можна погодитися із зазначеним твердженням, адже, по-перше, вказівка на особливості суб'єктного складу має місце у двох інших процесуальних кодексах для визначення господарської та адміністративної юрисдикції, по-друге, відсутність вказівки на суб'єктний склад спірних правовідносин, на мій погляд, зумовлена не відмовою від цього критерію та його неважливостю, а, швидше, намаганням законодавця закріпити якомога ширше правило цивільної юрисдикції та наголосити на її переважаючому характері порівняно з іншими видами юрисдикції.

У ГПК визначення меж господарської юрисдикції проводиться також за допомогою сукупності критеріїв. По-перше, має місце вказівка на суб'єктний склад правовідносин, зокрема учасниками господарського судочинства можуть бути підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 1 ГПК), а у випадках, передбачених законодавчими актами України, – державні й інші органи, фізичні особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності (ч. 2 ст. 1 ГПК). По-друге, господарська юрисдикція визначається також за допомогою визначення переліку справ, що підлягають розгляду господарськими судами (п.п. 1–8 ч. 1 ст. 12 ГПК), що має невичерпний характер, адже у п. 1 ч. 1 ст. 12 ЦПК зазначено, що господарським судам підвідомчі справи у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, у тому числі щодо приватизації майна, та з інших підстав. По-третє, у п. 1 ч. 1 ст. 12 ГПК встановлено перелік справ, що не можуть розглядатися за правилами господарського судочинства, що також є відкритим.

Якщо у ЦПК і ГПК загалом використано подібні підходи до визначення критеріїв юрисдикції, то КАС виходить дещо з інших позицій. По-перше, у КАС закріплено суб'єктний склад спірних правовідносин шляхом вказівки на те, що стороною у справі має бути суб'єкт владних повноважень при здійсненні ним

владних управлінських функцій (ч.ч. 1–2 ст. 2, п.п. 1, 7–9 ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 17). По-друге, ключовим критерієм віднесення справ до адміністративної юрисдикції визнається поділ права на приватне та публічне, що відображено шляхом закріплення у законодавстві таких понять, як «публічно-правовий спір» (п. 1 ч. 1 ст. 3, ч. 2 ст. 17 КАС), «публічно-правова справа» (ч. 3 ст. 17 КАС), «публічно-правові відносини» (ч. 1 ст. 2 КАС) поряд із поняттями «справа адміністративної юрисдикції» (п. 1 ч. 1 ст. 3 КАС), «адміністративна справа» (ст. 1, ч. 1 ст. 2, п. 1 ч. 1 ст. 3, ст.ст. 17–20 КАС). На переважанні при відмежуванні справ адміністративної юрисдикції критерію приватноправової чи публічно-правової природи спірних правовідносин наголошують також інші автори [56, с. 57–63]. Отже, у КАС такий критерій, як характер спірних правовідносин фактично зазнав модифікації: з одного боку, юрисдикція адміністративних судів поширюється на адміністративні справи, з другого – поняття адміністративної справи визначається через концепт публічно-правового спору, причому дефініцію останнього не надано в законодавстві. По-третє, у КАС закріплено конкретний перелік справ, що віднесені до юрисдикції адміністративних судів (ч.ч. 1, 2 ст. 17 КАС). По-четверте, КАС містить перелік публічно-правових справ, на які не поширюється юрисдикція адміністративних судів (ч. 3 ст. 17 КАС).

Аналіз законодавчих підходів до визначення судової юрисдикції у галузевих процесуальних кодексах дає підстави зробити висновок, що законодавець використовує різні прийоми для визначення справ, що належать до того чи того виду юрисдикції. Однак, як показує аналіз процесуальних кодексів, одним із найбільш поширених залишається казуїстичний перелік окремих категорій справ, що віднесені або не віднесені до певного виду юрисдикції (ст. 17 КАС, ст. 12 ГПК). Проте, як правильно зауважує Н. Писаренко, викладення нормативного матеріалу в такий спосіб не призвело до вирішення проблеми розмежування юрисдикції судів. Адже законодавець зловживає використанням казуїстичного прийому, який, як відомо, має суттєвий недолік: яким би досконалим не був перелік конкретних фактів, він не може охопити всі факти

такого роду [453, с. 60]. Не додають врівноваженості правилам судової юрисдикції і постійне використання у процесуальних кодексах висловів на кшталт «та інші справи», «якщо інше не передбачено законом» тощо, що залишають елемент правової невизначеності у формулюванні правил розмежування видів судової юрисдикції. Як результат, маємо намагання представників судової спільноти обґрунтувати вироблені практикою підходи до розмежування видів судової юрисдикції у постановах Пленумів ВССУ, ВАСУ та ВГСУ щодо питань юрисдикції та підсудності, а також у численних листах зазначених судових органів, що містять роз'яснення з цього питання. Проте і в них використано загалом казуїстичний спосіб визначення того чи іншого виду юрисдикції і в деяких випадках висловлені суперечливі позиції. Зазначена ситуація робить правозастосування правил розмежування юрисдикції занадто ускладненим, що, безумовно, не можна визнати задовільним. Слід підтримати позицію В. В. Комарова стосовно того, що ця проблема, як свідчить судова практика, не може бути вирішена лише завдяки формуванню судової практики ВСУ або відповідними вищими спеціалізованими судами, її вирішення потребує відповідних змін у законодавстві [287, с. 89]. Тому, на мою думку, зусилля законодавця, науковців та практиків мають бути спрямовані все ж таки на уніфікацію і вироблення чітких критеріїв розмежування різних видів судової юрисдикції з метою уникнення колізій юрисдикції.

Варто зазначити, що у літературі питанням колізій юрисдикції приділялося достатньо уваги передусім практиками, які намагалися обґрунтувати приналежність тієї чи тієї категорії справ до певного виду судочинства, подекуди висловлюючи зовсім протилежні думки. Одними із найбільш дискусійних питань від часу утворення в нашій державі адміністративних судів залишалися питання юрисдикційності земельних спорів [309, с. 7–16; 86, с. 54–61 та ін.], спорів у сфері економічної конкуренції, зокрема за участю Антимонопольного комітету України [627, с. 296–302; 696, с. 10–13], податкових спорів [344, с. 87–92], спорів у сфері прав інтелектуальної власності [673, с. 116–127; 625, с. 24–29 та ін.], спорів, пов'язаних із виборчим процесом [1, с. 99–18], спорів з приводу

адміністративних договорів [41, с. 117–124], корпоративних спорів [701, с. 68–72] тощо.

Так, у літературі свого часу розгорнулася жвава дискусія стосовно визначення юрисдикційності спорів у сфері інтелектуальної власності, зокрема, спорів за участю органу виконавчої влади щодо визнання недійсним правоохоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності або щодо оскарження рішень такого органу, що була зумовлена відсутністю єдності практики судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів [625, с. 26, 29; 231, с. 149]. Наразі конфлікт юрисдикцій у сфері інтелектуальної власності отримує своєрідне вирішення шляхом створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності (ч. 1 ст. 31 «Про судоустрій і статус суддів»). На мій погляд, зазначений крок є не досить виваженим, адже замість вироблення більш-менш чітких критеріїв розмежування вже існуючих видів юрисдикції задля усунення конфліктів юрисдикції щодо цієї категорії справ, законодавець фактично примножує види судової юрисдикції, створюючи спеціалізовані суди для вирішення окремих категорій справ. При цьому вибір окресленої категорії справ уявляється не зовсім зрозумілим, виходячи із запропонованого у попередніх підрозділах підходу до спеціалізації судів. Створення спеціалізованих судів для розгляду певної категорій спору, наприклад, земельних, сімейних, з питань інтелектуальної власності [231, с. 151], розглядається у літературі як засіб подолання колізій юрисдикції. Проте, на мою думку, зазначений шлях подолання колізій юрисдикцій є занадто витратним і недоцільним з погляду на запропоновані у попередніх підрозділах шляхи спеціалізації судової діяльності.

Варто зазначити, що у літературі йдеться й про інші способи подолання колізій юрисдикції та покращення регламентації її правил. Так, К. А. Чудиновських, Е Є. Сілантьєва пропонують поділяти напрями вирішення колізій юрисдикції на нормотворчі, правозастосовні та організаційні [578, с. 259; 708, с. 133]. Перша група заходів полягає у внесенні змін до чинного законодавства при виявленні неузгодженостей норм різних нормативно-правових актів [708, с. 141–142]. Правозастосовні заходи пов'язуються із діяльністю

вищих судових органів з роз'яснення законодавства [578, с. 259]. До організаційно-правових відносяться: а) прийняття законодавцем колізійних норм; б) установлення наслідків непідвідомчості (непідсудності) справи при зверненні в певний судовий орган; 3) визначення процедури вирішення юрисдикційних суперечок між декількома судовими органами; 4) створення спеціальних органів з вирішення юрисдикційних колізій [578, с. 259–260].

Окремі пропозиції з цього питання також висловлювалися іншими вченими та практиками. Так, В. М. Кравчук вважає за необхідне скасувати повноваження суду відмовляти у відкритті провадження з підстав неналежності справи до юрисдикції суду, адже це перешкоджає доступу до правосуддя [313, с. 127]. На мій погляд, зазначені твердження є необґрунтованими з огляду на практику ЄСПЛ щодо питань тлумачення і застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Як уже зазначалося, у законодавстві можуть встановлюватися обмеження у доступі до суду, причому такі обмеження можуть бути легітимними та нелегітимними. Що стосується вимог до прийнятності позовної заяви, то ЄСПЛ прямо відносить такі вимоги до правомірних обмежень доступу до суду. Якщо виходити із протилежного підходу, то позивач не повинен буде взагалі дотримуватися передумов і порядку звернення до суду за судовим захистом, що, врешті-решт, призведе до колапсу судової системи. У теорії цивільного процесуального права належність справи до юрисдикції суду розглядається як одна з об'єктивних передумов права на звернення до суду за судовим захистом, відсутність якої має наслідком неможливість реалізації особою зазначеного права та відмову у відкритті провадження у справі, а якщо таке провадження було відкрите – його закриття. Таким чином, встановлення вимоги дотримання правил юрисдикції при зверненні до суду є легітимним обмеженням доступу до суду з точки зору міжнародних стандартів доступності правосуддя, натомість недотримання правил юрисдикції – фундаментальне порушення права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб правового захисту в контексті п. 1 ст. 6 та ст. 13 ЄКПЛ.

С. О. Короед також вважає за доцільне введення правила, відповідно до якого суд повинен самостійно надсилати за підвідомчістю до належного суду справу, якщо під час прийняття її до провадження дійде висновку про непідвідомчість. Водночас автор пропонує запровадити правило про те, що отримана іншим судом за підвідомчістю справа має бути останнім розглянута і вирішена по суті (тобто заборонити спори про підвідомчість)[300, с. 234]. Суголосні позиції висловлювали також інші автори, зокрема, О. Муза[404, с. 42], О. Ференц[662, с. 208]. Утім, пропозиції наділити суд повноваженням передавати позовну заяву до іншого суду у випадку, коли порушені правила юрисдикції, слід оцінити критично. Як уже зауважувалося на тому, що кожне провадження має свій засіб порушення судової діяльності – позовну заяву, заяву про видачу судового наказу, заяву в порядку окремого провадження. Аналогічно кожен вид судочинства висуває свої вимоги до позовної заяви та правил її подачі, а тому вважаю, що позовна заява, складена за правилами одного виду судочинства, не може бути підставою для відкриття провадження за правилами іншого виду судочинства.

Критично також слід оцінити пропозиції О. С. Снідевича щодо доцільності існування у судочинстві альтернативної юрисдикції, за якої одні й ті ж справи можуть бути вирішені в судах різних юрисдикцій [597, с. 51–52], а також позиції окремих авторів щодо можливої альтернативності цивільної та господарської юрисдикцій щодо справ за участю громадян-підприємців [463, с. 100]. Процесуальні кодекси мають свою специфіку з огляду на характер спорів, що у них розглядаються, чим пояснюються, наприклад, особливості інституту доказування в адміністративному судочинстві, де діє принцип офіційного встановлення обставин справи, що пов'язане із нерівним становищем сторін спору, якими є особа та державні органи. За умов існування альтернативної юрисдикції постає питання про те, чому ресурси судової влади та послаблення для сторін, які визначені у КАС, мають надаватися у справі, яка не має ознак публічно-правового спору і в якій сторони є абсолютно рівними? За такої умови позивач може сам обирати найбільш «зручне» для нього процесуальне

законодавство та найбільш «зручний» суд, що суперечить основоположним засадам належної судової процедури.

На мій погляд, вирішення проблем колізії юрисдикцій повинне мати комплексний характер і перебувати у площині реформування системи судів з точки зору їх спеціалізації та запровадження єдиного процесуального кодексу для цивільного, господарського й адміністративного судочинства. Серед засобів подолання колізій юрисдикції слід виділити: а) організаційно-судоустрійні; б) уніфікаційно-нормотворчі; в) уніфікаційно-правозастосовні.

Організаційно-судоустрійні засоби подолання колізій юрисдикції пов'язані із реформуванням системи судоустрою. У цьому контексті варто погодитися із М. С. Шакарян, яка вважає, що об'єднання існуючих систем судів і створення єдиного судового органу дозволило б усунути підґрунтя для спорів про судову юрисдикцію [714, с. 236–237]. Водночас у сучасних умовах повернення до моноцентризму у питаннях організації судової системи навряд чи вбачається можливим. Виходячи із запропонованого підходу до спеціалізації судової діяльності, вважаю оптимальною модель, за якої існує дві форми судочинства: цивільне та адміністративне, що засновані на різних процесуально-правових режимах, натомість господарське судочинство має увійти до цивільного та відображати його спеціалізацію на мікрорівні. Зазначене, на мою думку, має стати першим кроком на шляху до подолання колізії юрисдикцій.

Разом із тим існування єдиної цивільної процесуальної форми для обох видів судочинства робить можливим і доцільним існування єдиного процесуального кодексу для цивільного й адміністративного видів судочинства. Прийняття такого нормативно-правового акта є уніфікаційно-нормотворчим засобом подолання колізій юрисдикції, що має стати основним і вирішальним для вирішення проблеми колізії юрисдикцій. У такому акті слід передбачити чіткі критерії розмежування юрисдикції, якими, на моє переконання, мають бути: 1) спір про право як критерій, що визначає конституційні межі судової юрисдикції та дає змогу розмежувати судову і несудову юрисдикції, а також спірні й безспірні провадження; 2) суб'єктний критерій, тобто характеристика

суб'єктів спірних правовідносин, що надає можливість розмежувати на макрорівні цивільну й адміністративну юрисдикції, а на мікрорівні – цивільну та господарську юрисдикції; 3) характер спірних правовідносин, що має тлумачитися широко і охоплювати: а) галузеву приналежність спірних правовідносин; б) зміст правовідносин з точки зору методу правового регулювання, що превалює у спірних правовідносинах – публічний або приватний характер спору, що також дає змогу розмежовувати юрисдикцію як на макро-, так і на мікрорівнях. У наведеному контексті за умови регламентації у загальній частині такого нормативно-правового акта основних положень, що є спільними для чинних ЦПК, ГПК та КАС і закріпленні у спеціальній частині особливостей, притаманних кожному виду судочинства, загальні вимоги до позовної заяви будуть уніфікованими, а тому лише за таких умов убачається за можливе при подачі позовної заяви до того суду, юрисдикція якого не поширюється на вказані правовідносини, не відмовляти у відкритті провадження у справі, а передавати справу до суду, юрисдикція якого поширюється на такі правовідносини.

Остання група засобів усунення колізій є уніфікаційно-правозастосовними. Їх реалізація має бути пов'язана із діяльністю ВСУ як органу, який покликаний забезпечувати єдність судової практики. Так, ВСУ за результатами перегляду справи з підстав неоднакового застосування норм процесуального права, зокрема щодо правил юрисдикції, приймає постанови, а висновок стосовно застосування норм права, викладений у постанові ВСУ, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права (ч. 2 ст. 360-7 ЦПК).

Слід звернути увагу, що у літературі висловлювалися пропозиції стосовно можливості утворення спеціального органу, до компетенції якого належало б вирішення колізій юрисдикції [708, с. 152–162]. У різних зарубіжних державах функції такого органу виконують: у Франції – трибунал по конфліктах; в Австрії – Конституційний суд, у Німеччині – Загальний сенат вищих федеральних судів держави. На думку Е. Є. Сілантьєвої, зазначеними повноваженнями в нашій державі варто наділити ВСУ [578, с. 260].

На мій погляд, за умови реалізації усіх інших запропонованих засобів подолання колізій, наділення такими повноваженнями ВСУ буде зайвим, адже якщо існуватиме єдиний процесуальний кодекс, яким буде регламентована можливість передачі справи до суду іншої юрисдикції та заборонено спори щодо юрисдикції, необхідність у спеціальному органі, що вирішуватиме колізії юрисдикції, відпаде. Введення зазначених засобів подолання колізії юрисдикцій у сукупності, на мою думку, суттєво підвищить рівень ефективності відправлення правосуддя у цивільних справах і забезпечить міжнародний стандарт доступності правосуддя та права на справедливий судовий розгляд.

3.3. Належні процедури цивільного судочинства та зловживання процесуальними правами

Поняття належних процедур цивільного судочинства походить з англо-саксонської правової системи та має інтерпретуватися в контексті більш широкого поняття «належна правова процедура» (*due process of law*), під якою розуміють застосування права органами правосуддя (судами) згідно із встановленими і санкціонованими державою юридичними принципами й процедурами для гарантування і захисту конституційних та індивідуальних прав людини й громадянина [718, с. 34]. У США концепція належної правової процедури розглядається як важлива складова доктрини конституційного права, яка відображена у V та XIV поправках до Конституції США, відповідно до яких «ніхто не може бути позбавлений життя, свободи або власності без належної правової процедури» (V поправка до Конституції США), а також «жоден штат не може позбавити будь-яку особу життя, свободи або власності без належної правової процедури» (XIV поправка до Конституції США). У літературі зауважується таке. Разом зазначені поправки передбачають, що жодна особа не може бути позбавлена життя, свободи або власності без належної правової процедури будь-яким державним органом [44, с. 588].

Варто зазначити, що лаконічне формулювання вказаних поправок до Конституції США ставало предметом широких дискусій. Зокрема, спочатку

вважалося, що належна правова процедура просто вимагає, щоб уряд діяв на основі встановлених норм, які оприлюднені заздалегідь, проте в подальшому Верховний Суд США змінив таку обмежену інтерпретацію, зазначивши, що вислів «належна правова процедура» має тлумачитися як така, що передбачає певні вимоги: як матеріальні, так і процесуальні за своєю природою [865, с. 8]. Виходячи із таких підходів судової практики, у змісті концепції належної правової процедури виокремлюють два аспекти – матеріальний і процесуальний, – відповідно до чого розрізняють матеріальну належну правову процедуру та процесуальну належну правову процедуру.

Механізм застосування положень про належну правову процедуру є двоетапним: на першому етапі з'ясовується сфера застосування положень про належну правову процедуру, тобто з'ясовується, чи мало місце позбавлення «життя, свободи або власності», адже якщо такого позбавлення не було, то застосування гарантій є неможливим; на другому етапі, за умови встановлення обставин, зазначених вище, аналізується застосування належної правової процедури, і у такому випадку постає питання про те, яку процедуру слід вважати «належною», тобто які процесуальні гарантії повинні супроводжувати спроби держави здійснити акт такого позбавлення [44]. Зазначений механізм нагадує двоетапну перевірку дотримання національними органами гарантій права на справедливий судовий розгляд ЄСПЛ, де на першому етапі з'ясовується, чи стосується справа цивільно-правової сфери, інакше кажучи, чи наявний спір про права й обов'язки цивільно-правового характеру, а на другому – перевіряється дотримання окремих процесуальних гарантій п. 1 ст. 6 ЄКПЛ.

Спочатку доктрина належної правової процедури розвивалася саме як конституційна доктрина процесуальних гарантій. М. С. Смольянов наводить такі причини зазначеного: по-перше, світова практика використання юридичної процедури бере свій початок саме із судової діяльності; по-друге, судова процедура (особливо кримінальний процес), як жодна інша пов'язана із обмеженням прав та свобод особи; по-третє, для країн англо-саксонської правової системи характерним є особливе ставлення до суду через те, що його акти мають

як правозастосовне, так і правовстановлююче значення [595, с. 8]. Варто погодитися із С. В. Шевчуком, який зазначає, що, оскільки у країнах, де концепція «належної правової процедури» має практичне значення, суд стає єдиним місцем остаточної перевірки правильності дотримання цих процедур та останнім арбітром у конкретній справі для вирішення суперечки між державою та індивідом, у вузькому сенсі цій концепції відповідає частина процесуального права країн, яка забезпечує реалізацію та захист прав індивіда [718, с. 36]. Причому після прийняття концепції «належної правової процедури» як невід'ємної складової конституційного права європейських країн демократія збагачується новим змістом, набуває всіх ознак конституційної демократії, яка ще має синонімічну назву «судова» або «процесуальна» демократія [718, с. 41].

Таким чином, процесуальна належна правова процедура тотожна поняттю належної судової процедури та передбачає систему процесуальних гарантій, що надаються особі при розгляді її справи в порядку цивільного або кримінального судочинства і гарантуються на конституційному рівні.

Стосовно матеріального аспекту належної правової процедури, хотілося б зазначити, що критерієм його правомірності, або належного характеру виступають не процесуальні права, а безпосередньо основні права – права-свободи, чи матеріальні права [595, с. 15]. Зазначене положення може бути виражене у формулі: дії держави порушують належну правову процедуру, якщо тільки вони не мають принаймні раціонального зв'язку із метою, яку переслідує держава. Зазначене відображене у позиції Верховного Суду США, в якій зазначається, що держава не може позбавляти особу тих або тих прав незалежно від того, наскільки справедливим є процес [925, с. 203]. Такі права включають більшість прав (хоча й не всі), які захищаються Біллем про права, і називаються інкорпорованими правами належної правової процедури, а також права, які текстуально не відображені в Конституції (їх називають загальними (*generic*) правами належної правової процедури) [925, с. 204], наприклад, право на отримання корисних знань, право на аборт тощо. Розуміння зазначеного аспекту пов'язане із заборонаю свавілля держави при визначенні підстав та порядку обмеження прав людини.

Таким чином, пропозиція належної правової процедури в процесуальному аспекті забороняє державі позбавляти будь-яку особу життя, свободи або власності без дотримання правил належної правової процедури. У своєму матеріальному аспекті вона забороняє необґрунтовані дії держави непроцесуального характеру та їх результати: належна правова процедура забороняє державі діяти свавільно та позбавляти будь-яку особу певних аспектів життя, свободи або власності, незалежно від того, чи дотримано процесуальні гарантії [925, с. 204]. У такому вимірі правила матеріальної належної правової процедури близькі до конвенційного та відомого у межах континентальної правової системи принципу пропорційності [718, с. 40; 129, с. 14–15] як складової верховенства права.

Слід звернути увагу, що в літературі наводяться й інші класифікації елементів належної правової процедури. Так, М. С. Смольянов виокремлює три групи прав належної правової процедури: 1) права в межах кримінального процесу; 2) права, забезпечувані під час діяльності адміністративних органів влади; 3) права, що впливають із принципів «матеріальної» належної правової процедури [595, с. 9]. А. Є. Герасимова виділяє у межах належної правової процедури «інкорпоровані права», адміністративні права та права, що впливають із принципу «матеріальної» належної правової процедури [114, с. 60]. На мій погляд, названі автори, намагаючись запропонувати класифікацію елементів зазначеного поняття, змішують різні критерії класифікації: природу таких елементів, пряме закріплення їх у законі, сферу застосування тощо. Вважаю за можливе запропонувати багатоступеневу класифікацію елементів належної правової процедури, відповідно до якої залежно від природи складових належної правової процедури слід виокремлювати матеріальний (субстантивний) і процесуальний аспекти належної правової процедури (належну судову процедуру), причому подальша диференціація процесуального аспекту має здійснюватися залежно від виду судочинства на цивільну належну судову процедуру та кримінальну належну судову процедуру. У свою чергу, подальша диференціація матеріального аспекту має відбуватися за критерієм закріпленості

конкретних матеріальних прав, що є мірилом встановлених обмежень з боку держави та її органів, на інкорпоровані права матеріальної належної правової процедури та загальні (родові) права матеріальної належної правової процедури. Виходячи з предмета представленого дослідження, необхідно детальніше зупинитися на процесуальному аспекті належної судової процедури у цивільних справах або цивільній належній судовій процедурі.

Питанню належної судової процедури у цивільних справах раніше не приділялося пильної уваги на сторінках вітчизняної літератури. Зокрема, можна згадати поодинокі праці з цієї проблематики таких авторів, як: Н. Ю. Сакара [545, с. 63–67], В. В. Городовенко [129, с. 12–17], О. О. Овсяннікова [427, с. 128–135], С. В. Шевчук [718, с. 40]. Серед зарубіжних вчених цією проблематикою займалися У. Бернам [44], Н. Кукіс [865, с. 8], А. Б. Рубін [925, с. 199–219] та інші.

Окрім того, більш дослідженим є стандарт належної судової процедури у кримінальному судочинстві. Так, у сфері кримінального процесу до елементів належної судової процедури відносять такі складові, як: 1) право на судовий захист; 2) право на ефективне розслідування; 3) право на швидкий суд; 4) право на публічний суд; 5) право на безсторонній суд; 6) право на безсторонніх присяжних; 7) право на змагальний процес; 8) презумпцію невинуватості; 9) право не свідчити проти себе; 10) право на очну ставку в суді зі свідком обвинувачення; 11) право на допомогу адвоката під час судового розгляду; 12) правило, відповідно до якого має бути вислухана інша сторона; 13) правило щодо неможливості бути засудженим двічі за одне й те саме діяння; 14) принцип безпосередності; 15) принцип концентрації (безперервності) судового засідання; 16) право на оскарження [595, с. 8–15]. Певне закріплення належна судова процедура знаходить і у вітчизняному кримінальному процесуальному праві, зокрема, відповідно до ст. 2 КПК одним із завдань кримінального провадження є забезпечення «швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб ... до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура». Зважаючи на зазначене, у межах

кримінального процесу належна правова процедура досліджується як один із структурних елементів завдання кримінального провадження [690, с. 217–219].

До того ж у літературі наявні спроби надати визначення належній правовій процедурі через дослідження більш широкого поняття правової (юридичної) процедури та визначення її ознак, відповідно до чого належна правова процедура розуміється як юридична процедура, що відповідає комплексу чітко визначених вимог і принципів, які є обов'язковими для дотримання у процесі вчинення тих чи тих юридично значимих дій [420, с. 46]. Проте такі підходи не відображають сутності належної правової процедури та її значення для цивільного судочинства. На мою думку, належна правова процедура у сфері цивільного судочинства є, швидше, системою гарантій, що надаються особі при розгляді справи в суді та забезпечують конституційне право особи на судовий захист з метою захисту особи від свавілля влади.

Обґрунтування та інтерпретацію доктрини процесуальної належної правової процедури у цивільних справах (належної судової процедури) можна віднайти у практиці Верховного Суду США. Так, у справі *Mullane v. Cent. Bank and Hanover Trust Co.* зазначається, що багато спорів вирувало навколо таємничих та абстрактних слів пропозиції належної правової процедури, однак немає жодних сумнівів, що мінімум, який вони вимагають, полягає у тому, що позбавленню життя, свободи або власності за судовим рішенням має передувати повідомлення і можливість слухання відповідно до природи справи [888]. Таким чином, модель «повідомлення-і-слухання» (*notice-and-hearing model*) розглядається саме як «цивільна» модель належної процедури [865], адже вона відображає єдність конституційного підходу до належної правової процедури у сфері цивільного судочинства та ідею американської моделі змагальності.

Подальший аналіз і тлумачення процесуального аспекту концепції належної правової процедури цивільного судочинства у практиці Верховного Суду США дає змогу виокремити такі її основні елементи, як: 1) право брати участь у розгляді справи, включаючи належне повідомлення особи та можливість бути присутньою при розгляді справи; 2) неупередженість суду, яка відображає

правило про те, що ніхто не може бути суддею у власній справі; 3) передування слухання у справі накладенню стягнення, відповідно до чого зазвичай судовий розгляд має відбуватися до накладення будь-яких стягнень на особу, і лише у виключних випадках, коли такі заходи застосовуються до судового розгляду, слухання справи має відбутися якомога раніше; 4) безперервність, відповідно до якої право на належну правову процедуру поширюється на всі стадії цивільного процесу та діє як щодо вирішення питання про тимчасові й попередні заходи, так і щодо остаточних та постійних заходів [865, с. 10–13].

Зважаючи на глобалізаційні тенденції у сфері права, одним із найактуальніших залишається питання щодо співвідношення концепції належної правової процедури у цивільних справах із правом на справедливий судовий розгляд у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ з огляду на їх єдність та рівновелику цінність. У літературі з питань цивільного процесуального права часто зазначається, що право на справедливий судовий розгляд є «основою європейського стандарту концепції процесуальної належної правової процедури» [606, с. 32–33], відтак, наголошується на тотожності цих понять, їх аналогічності. Навіть Верховний Суд США у своїх рішеннях часто зазначає, що концепт «справедливості» одразу зачіпає концепт «належної процедури» [919]. Зарубіжні автори зауважують, що, оскільки концепція належної правової процедури була розвинена на основі ідеї «фундаментальної справедливості» [838, с. 216], її пропозиція передусім передбачає гарантії справедливого правосуддя.

Аналіз літератури із зазначеної проблематики надає можливість виокремити принаймні два підходи до окресленого питання. Перша група вчених вдається до фактичного ототожнення належної правової процедури із правом на справедливий судовий розгляд. Так, І. С. Колеснікова зазначає, що визначення судової процедури справедливою не суперечить її сприйняттю як належної, оскільки «належність» із правової точки зору тотожна за сутністю терміну «справедливість», адже тільки справедлива, законна процедура може бути належною [268, с. 215]. О. О. Овсяннікова говорить про «належну (справедливу)

судову процедуру», фактично інтерпретуючи останню через елементи права на справедливий судовий розгляд [427, с. 132–134].

Другий підхід полягає у запереченні можливості ототожнення концептів, що розглядаються, та намаганні розмежувати ці поняття. Так, на думку Н. Ю. Сакари, є всі підстави визначити вузькоспеціальне поняття належної судової процедури як елемента доступності правосуддя і відокремити її від загального поняття справедливого судового розгляду [547, с. 123]. На думку авторки, аналогом американської належної правової процедури є поняття «справедливість» у вузькому значенні, що включає до свого змісту такі вимоги, як: 1) «фундаментальні принципи належної правової процедури» – сповіщення та слухання; законність доказів, які суд повинен брати до уваги, й обґрунтованість рішення; 2) принцип рівності сторін у змагальному процесі; 3) заборону втручання законодавця у процес здійснення правосуддя; 4) принцип правової певності, відповідно до якого остаточні судові рішення є обов’язковими і повинні виконуватися; 5) наявність і можливість використання форм перегляду неправосудних судових рішень [545, с. 66]. Таким чином, позиція авторки зводиться до того, що належна судова процедура може бути визнана складовою права на справедливий судовий розгляд, до змісту якої входять процесуальний (процедурний) і легітимаційний елементи права на справедливий судовий розгляд, натомість інституційний та прелімінарний елементи не входять до цього поняття.

На мою думку, підстави для ототожнення належної правової процедури із правом на справедливий судовий розгляд, виходячи зі змісту зазначених понять та їх історичного розвитку у межах різних правових сімей, відсутні, а тому визначати одне поняття через інше або співвідносити їх як частину та ціле убачається не зовсім правильним. Водночас, незважаючи на певні значеннєві та структурні відтінки у тлумаченні вказаних концептів, можна говорити, що вони є історично сформованими у різних правових системах варіаціями єдиного загальновизнаного міжнародного стандарту цивільного судочинства. Варто погодитися із А. Р. Султановим, який зазначає, що хоча принцип «належної правової процедури» частіше згадується як принцип країн загального права, він, однак,

цілком відповідає принципам справедливого правосуддя країн континентальної правової системи [615, с. 63]. На думку автора, вимоги належної правової процедури сьогодні можуть бути цілком обґрунтовано названі загальновизнаними принципами міжнародного права в галузі справедливого судочинства [615, с. 64]. Що стосується історичного дискурсу зазначених гарантій, то належна правова процедура є конституційною гарантією, притаманною країнам англо-саксонської правової системи, натомість право на справедливий судовий розгляд – наднаціональна конвенційна гарантія, що в подальшому була імplementована на національному галузевому рівні країнами-учасниками ЄКПЛ.

Разом із тим, якщо право на справедливий судовий розгляд передбачає лише процесуальні гарантії, то належна правова процедура, крім процесуальних гарантій, що є поняттям належної судової процедури, містить і матеріальний аспект. З цієї точки зору вбачається, що гарантії належної правової процедури у цивільному судочинстві є ширшими порівняно з гарантіями права на справедливий судовий розгляд. Проте це не означає, що в країнах, де не закріплено на законодавчому рівні правила щодо належної правової процедури, матеріальний аспект останньої зовсім не застосовується, адже її аналогом у таких правопорядках є принцип пропорційності як елемент основоположного принципу верховенства права. У такому контексті можна говорити про те, що доповнення гарантій права на справедливий судовий розгляд принципом пропорційності при вирішенні справ у порядку цивільного судочинства фактично рівнозначне гарантіям належної правової процедури.

Привертає увагу ще одна площина досліджуваної проблематики, яка розглядається в зарубіжній літературі та пов'язана із конституційним виміром процесуальних гарантій належної правової процедури й можливістю зловживання процесуальними правами. Так, Дж. Хазард зауважує на різниці режимів закріплення процесуальних гарантій, що полягає в тому, що у деяких державах процесуальні гарантії закріплені на конституційному рівні (США, Канада), а в інших – на рівні галузевого законодавства [842, с. 37–38]. На думку вченого, з огляду на вплив конституційних положень належної правової процедури на сферу

зловживання процесуальними правами конституційні гарантії мають подвійні переваги. По-перше, конституційні гарантії є юридичним віддзеркаленням зловживань процесуальними правами. Зазначене полягає у такому: якщо у правовій системі є конституційні гарантії, тоді правова констатація зловживання процесуальним правом буде оформлена з точки зору режиму конституційної мови, незалежно від того, якою буде термінологія. При цьому, визнаючи позов несправедливим у правових системах, де закріплені конституційні процесуальні гарантії належної процедури, розсудливий суддя посилатиметься на правила належної процедури, а не на такі абстрактні категорії, як «фундаментальна несправедливість». Далі вчений зауважує: принаймні досвід США показує, що будь-яке зрозуміле твердження щодо зловживання процесуальними правами може бути адекватно відтворене з використанням термінології належної правової процедури. Другий аспект конституційних гарантій полягає у їхньому значенні з погляду на роль і відповідальність судді. У країнах загального права конституційні гарантії процедурної справедливості покладають прямий обов'язок на суддю. Проте конституційні гарантії у змагальній системі також модифікуються та відображають обов'язок представника заперечувати проти процесуальної несправедливості, протистояти їй. У системі континентального права вважається, що конституційні гарантії процесуальної справедливості діють дещо інакше. Тут першочерговий обов'язок процесуальної справедливості покладається на суд. Презюмується, що будь-яка несправедливість, яка порушує конституційні гарантії, є одночасно зловживанням, протидія якому підпадає під основний обов'язок судді забезпечувати процесуальний порядок розгляду справи [842, с. 38–39].

Із компаративно-правового спостереження вченого випливає, що у традиції загального права протидія зловживанню процесуальними правами, що прямо суперечить вимогам належної правової процедури як конституційної гарантії, покладається як на суддю, так і на представників, виходячи із посиленої змагальності в англо-саксонській правовій системі, крім того, представники несуть і суворішу відповідальність за зловживання правами, що порушують

конституційне право на належну судову процедуру їхнього опонента. Натомість у континентальній правовій системі протидія зловживанню процесуальними правами, що суперечить праву особи на справедливий судовий розгляд, має покладатися передусім на суд. У такому контексті модель належної правової процедури як певного конституційного стандарту правосуддя, а так само й відтворення на рівні національних правопорядків конвенційних гарантій права на справедливий судовий розгляд прямо пов'язані із протидією зловживанню процесуальними правами з метою гарантування кожному права на судовий захист та забезпечення ефективного відправлення правосуддя у цивільних справах.

Варто зазначити, що проблема зловживання правом взагалі та зловживання процесуальними правами зокрема набуває останнім часом значної актуальності, про що свідчать численні дослідження з цієї проблематики, наприклад, таких авторів, як: В. О. Аболонін [2; 4, с. 5–7], Д. Д. Луспеник [358, с. 150–171], А. А. Малиновський [376], А. І. Приходько [481], Т. П. Полянський [462; 461, с. 31–38], В. В. Рєзнікова [523, с. 31–36], А. В. Смітюх [589, с. 134–136; 590, с. 89; 591, с. 9–13], М. О. Стефанчук [604, с. 34–37; 605, с. 77–159], А. В. Юдин [746].

На думку В. І. Крусса, у сучасних умовах убачається можливим зазначати про специфічне поняття універсалізованої сучасності – зловживання правами та свободами людини, і сьогодні настав час визнати, що використання основних прав та свобод може породжувати зло, завдаючи шкоди соціальним ідеалам і деформуючи культурні цінності [318, с. 46–47]. А. В. Юдін, характеризуючи зловживання правом як «юридичний парадокс» [337, с. 410], вказує, що воно є тим негативом, тим неминучим баластом, тією «платою за свободу», які супроводжують будь-яке правонаділення [746, с. 14]. Що ж стосується зловживання процесуальними правами, то, на думку багатьох учених, зловживання правами наразі стало загальною тенденцією вітчизняного судочинства [204, с. 26]. Разом із тим інколи у літературі йдеться про схвальне ставлення до зловживання процесуальними правами, розкриваються методики затягування процесу з метою отримання бажаного результату, стратегії процесуальних диверсій [591, с. 9–13; 314], що, на мій погляд, є неприпустимим і

призводить до викривленого розуміння зловживань процесуальними правами як явища з позитивною конотацією, як способу досягнення позитивних результатів для однієї зі сторін за рахунок порушення прав другої сторони. Вважаю, будь-яке зловживання правом є відхилення від правил поведінки, а зловживання процесуальними правами необхідно розцінювати як девіацію процесуальної поведінки, що має бути недопустимою в межах цивільного судочинства. У літературі зазначені дії можуть називатися по-різному (зловживання процесуальними правами, процесуальні диверсії [592, 103–105], аномалії судового процесу [312, с. 98–103], судові симуляції [88, с. 238–239; 43, с. 87–97], деструктивні дії [442, с. 142–149], штучні позови [202, с. 105], технічні позови [738, с. 23], формальні позови [351, с. 85], фіктивні судові процеси [4, с. 5–7] тощо), однак у будь-якому випадку вживання зазначених понять із позитивним забарвленням, розуміння їх як ефективних способів досягнення неправомірної мети, на мою думку, призводить до деформації правосвідомості учасників цивільного судочинства та є неприпустимим.

Заборону зловживання процесуальними правами у законодавстві закріплено, як правило, через вказівку на обов'язок осіб, які беруть участь у справі, діяти добросовісно. Так, відповідно до ч. 3 ст. 27 ЦПК особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки. Аналогічні норми містяться і в інших процесуальних кодексах, зокрема в ч. 2 ст. 49 КАС та ч. 3 ст. 22 ГПК.

Варто зазначити, що у літературі наявні різні точки зору стосовно розуміння поняття зловживання правом, які можна звести до декількох підходів залежно від заперечення або доцільності визнання існування вказаної категорії. Так, прихильники першого підходу (М. М. Агарков [12, с. 424–436], М. С. Малєїн [371, с. 28–35], В. О. Рясенцев [541, с. 8–9]) відхиляли можливість конструкції зловживання правом. Зокрема, М. М. Агарков зазначав, що ті дії, які називаються зловживанням правом насправді здійснені за межами права, іншими словами, виходячи за межі суб'єктивного права, особа не здійснює своє право зі зловживанням, а просто вчиняє протиправні дії [12, с. 427]. Зважаючи на

викладене, учений не вбачав необхідності у виділенні окремого поняття зловживання правом, вважаючи його ординарним правопорушенням.

Прихильники другого підходу наголошують на доцільності існування концепту зловживання правом, проте пропонуються різні інтерпретації цього поняття. Так, найчастіше зловживання правом тлумачиться як: а) правопорушення [358, с. 154]; б) особливий вид цивільного процесуального правопорушення [746, с. 80; 431, с. 85]; в) різновид правової поведінки (правомірної [429, с. 8–12] або неправомірної, протиправної [462, с. 38]); г) вихід за межі суб'єктивного права [244, с. 290]; д) реалізація права всупереч його призначенню [522, с. 34]; е) використання права усупереч його меті [378, с. 39–42]; є) недобросовісне здійснення прав [160, с. 112].

На мою думку, при визначенні поняття зловживання процесуальними правами слід передусім визначитися із характером правової поведінки. Інакше кажучи, постає питання про правомірність чи неправомірність поведінки суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин при зловживанні правом. У літературі наведено різні думки з цього питання. Наприклад, одні вчені характеризують зловживання правом винятково як правомірну поведінку, другі – як суто неправомірну, натомість окрема група вчених вважає, що зловживання правом може бути як правомірним, так і неправомірним [581, с. 455]. Як на мене, то зловживання правом завжди є неправомірною поведінкою. До такого висновку спонукає наступне. У літературі з теорії держави і права правова поведінка визначається як соціальна та правозначуща свідомо-вольова поведінка особи (дія чи бездіяльність), що передбачена нормами права і спричиняє або може спричинити можливі юридичні наслідки [581, с. 449]. При цьому правову поведінку, як правило, поділяють на правомірну та неправомірну [399, с. 356, 360]. Під правомірною поведінкою розуміють вольову поведінку суб'єкта права (діяльність або бездіяльність), яка відповідає приписам правових норм, не суперечить основним принципам права і гарантується державою [213, с. 354]. Зловживання правом, на мою думку, не може бути визнане правомірною поведінкою, тому що не відповідає принаймні такій її ознаці, як корисність для

суспільства [213, с. 355], адже зловживання процесуальними правами завжди шкодить суспільним інтересам щодо ефективного відправлення правосуддя в цивільних справах. Окрім того, зловживаючи правом, особа фактично порушує свій обов'язок діяти добросовісно. Виходячи із зазначеного, на мій погляд, зловживання правом є поведінкою неправомірною, що шкодить суспільним інтересам і суперечить принципу добросовісності.

Визначення зловживання правом як різновиду неправомірної поведінки викликає питання стосовно співвідношення зловживання правом із правопорушенням як різновидом неправомірної поведінки. У літературі наявні різні точки зору на окреслене питання. Одна група вчених вважає, що зловживання правом є правопорушенням [358, с. 154] або особливим його різновидом [746, с. 80; 431, с. 85; 650, с. 51], друга група вчених – заперечує проти ототожнення зловживання із правопорушенням [458, с. 18]. Водночас є й точки зору, відповідно до яких зловживання може бути як правопорушенням, так і не бути ним [539, с. 51]. На мій погляд, зазначене питання має досліджуватися у площині проблематики цивільної процесуальної відповідальності, щодо існування якої, однак, також немає єдності серед учених. Не вдаючись до дискусії із зазначеного питання, вважаю, що слушною вбачається позиція О. В. Рожнова, згідно з якою, говорячи про юридичну відповідальність у цивільному судочинстві як різновиду правового примусу, варто вказати, що підстави для застосування такого заходу примусу виникають у межах цивільного процесу, але потребують певних процедур реалізації відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільної, дисциплінарної). І тому в механізмі процесуального регулювання підстави існування процесуальної відповідальності відсутні [533, с. 520–521].

Зважаючи на той факт, що юридична відповідальність може наставати винятково за вчинення правопорушень, відсутність поняття цивільної процесуальної відповідальності зумовлює відсутність і цивільних процесуальних правопорушень. Виходячи із зазначеного, вважаю, що зловживання процесуальними правами не може розглядатися як цивільне процесуальне правопорушення, а відповідно, воно не має наслідком притягнення до цивільної

процесуальної відповідальності. Це, однак, не означає, що зазначені дії (бездіяльність) не тягнуть жодних наслідків, і стосовно осіб, які їх вчиняють, не можуть бути застосовані певні заходи з боку суду.

У такому контексті необхідно з'ясувати особливості зазначеного виду правової поведінки з метою надання дефініції поняттю зловживання процесуальними правами. Більшість учених називають ознакою зловживання правом наявність в особі власне суб'єктивного права, яким вона зловживає [539, с. 45–49], адже не можна зловживати правом, яким особа не наділена на відповідній правовій підставі. На мою думку, наявність цивільного процесуального права особи є не ознакою зловживання правом, а його передумовою, адже тільки після того, як суб'єкт процесуальних правовідносин наділяється процесуальним правом, з'являється можливість зловживання останнім. Натомість до ознак зловживання правом варто відносити наведені нижче.

По-перше, зовні зловживання правом нагадує реалізацію права, тобто здійснюється у встановленій процесуальній формі. Водночас реалізація норм права – це зумовлена правовими приписами правомірна поведінка учасників суспільних відносин [213, с. 405]. У випадку зловживання правом останнє нагадує використання норм права, що є формою реалізації уповноважуючих норм права і полягає в обранні особою для задоволення своїх потреб та інтересів певного юридичного дозволеного варіанта її поведінки [213, с. 408]. Проте реалізація норм права у формі їх використання завжди правомірна поведінка, натомість зловживання правом лише нагадує реалізацію норм права, воно тільки зовні уподібнене до неї. Проте така поведінка є неправомірною, бо суперечить меті права, яким наділена особа. Інакше кажучи, зловживання правом лише зовні уподібнюється до реалізації норм права, ніби маскується під реалізацію норм права, однак мета зловживання правом не відповідає меті конкретного права, а отже, на мій погляд, можна зазначати про те, що зловживання правом є формальною мімікрією реалізації права, яке, незважаючи на зовнішню подібність

до останньої, відбувається усупереч меті конкретного права. Зазначена ознака може бути визначена як формальна ознака зловживання правом.

По-друге, із формальної ознаки впливає друга – сутнісна ознака зловживання правом, яка має пояснюватися з точки зору співвідношення форми здійснення права і мети такого права. З цієї позиції зловживання правом слід розцінювати як використання права у встановленій законом формі, однак не спрямоване на досягнення мети права. Приміром, метою права на заявлення відводу є забезпечення незалежності та неупередженості суду, мета права на подачу клопотання про відкладення розгляду справи – забезпечення участі осіб у судовому розгляді, метою права на подачу позову є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів особи тощо. Разом із тим зазначені права можуть використовуватися також з іншою метою, наприклад, задля затягування процесу, що свідчитиме про зловживання ними. У цьому контексті варто погодитися з Д. Д. Луспеником, що зловживання правом характеризується використанням права в цілях, що суперечать завданням правосуддя [35, с. 119].

По-третє, можна зазначати й про суб'єктивну ознаку зловживання правом, що полягає у наявності умислу особи, яка здійснює відповідні дії або бездіяльність. Таким чином, зловживання правом має місце лише тоді, коли реалізація предмета зловживання заради «злих» намірів допускається суб'єктом усвідомлено, «безвинного» зловживання не може бути [539, с. 48].

По-четверте, варто виділяти також таку ознаку зловживання процесуальними правами, яка полягає у тому, що ці дії обов'язково спричиняють шкоду. Це, однак, має певну специфіку з огляду на сферу, в якій здійснюються зловживання, тобто цивільне судочинство. На мою думку, шкода, яка заподіюється внаслідок зловживання процесуальним правом, має двояку природу: по-перше, зловживання правом завдає шкоди інтересам правосуддя, тобто публічно-правовим інтересам держави щодо ефективної організації відправлення правосуддя у цивільних справах; по-друге, шкода заподіюється приватним правам та інтересам, зокрема:

- а) праву на справедливий судовий розгляд іншої особи, стосовно якої

здійснюється зловживання: б) у деяких випадках й іншим матеріальним правам особи. Стосовно останнього твердження варто зауважити, що зловживання процесуальним правом може завдавати шкоду і матеріальним правам осіб, наприклад, при безпідставному забезпеченні позову може порушуватися право власності, при необґрунтованих позовах шкода може спричинятися діловій репутації тощо. У таких випадках, якщо в національному законодавстві передбачено можливість відшкодування збитків, завданих недобросовісним позовом або зловживанням процесуальним правом, то очевидно, що зазначена конструкція вписується у межі цивільно-правового делікту. Виходячи із зазначеного, на мою думку, зловживання процесуальним правом може бути визнане деліктом лише у тому випадку, коли шкода заподіюється не тільки процесуальним правам, а і матеріальним правам інших осіб. Отже, зловживання процесуальними правами одночасно шкодить як публічним інтересам правосуддя, так і приватним правам та інтересам осіб, які беруть участь у справі й щодо яких здійснюється зловживання.

Таким чином, під зловживанням процесуальними правами слід розуміти мімікрію (маскування) процесуальної поведінки суб'єктом процесуальної діяльності у належних формах судочинства в межах процесуальних прав, похідних від його статусу, але при використанні цих прав всупереч меті самого процесуального права та цивільного судочинства і завданні шкоди публічним інтересам правосуддя та праву інших осіб, які беруть участь у справі, а інколи і іншим матеріальним правам та інтересам таких осіб.

Разом із тим, на моє переконання, специфіка дослідження зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві має полягати у застосуванні методології, що притаманна саме цивільному процесуальному праву. Зважаючи на це, з'ясування сутності та значення вказаного поняття має відбуватися у контексті концепції належної правової процедури, відповідно до чого зловживання правом має розглядатися з точки зору процесуального і матеріального її аспектів. З урахуванням цього належна правова процедура може бути розглянута як стандарт, належна модель цивільного судочинства, завданням якої є забезпечення кожному

права на судовий захист, натомість зловживання правом слід розцінювати як прикриття належної правової процедури, що порушує баланс інтересів у межах зазначеної моделі. Девіація в цьому випадку полягає у використанні процесуальних прав, що одночасно є гарантіями належної правової процедури, не за їхнім призначенням, тобто не з метою реалізації особою права на судовий захист, а з іншою метою, наприклад, затягування процесу, завдання шкоди іншій стороні тощо. У такому контексті протидія зловживанню процесуальними правами з боку суду має бути оцінена на відповідність матеріальному аспекту належної правової процедури, тобто з точки зору принципу пропорційності як дотримання балансу приватних і публічних інтересів, де, з одного боку, мають бути процесуальні права особи, яка зловживає правом, а з другого – публічний інтерес в ефективності та своєчасності відправлення правосуддя у цивільних справах і забезпечення кожному, зокрема іншій стороні, щодо якої здійснюється зловживання, права на справедливий судовий розгляд та належну судову процедуру, а інколи й інші матеріальні права такої особи. При цьому специфіка зловживання процесуальними правами полягає у тому, що таке зловживання здійснюється у специфічній публічній сфері діяльності – судочинстві, за обов'язковою участю суду як гаранту захисту прав і свобод людини та громадянина. Отже, мірилом матеріального аспекту належної правової процедури, тобто тим правом, на відповідність якому має бути оцінене втручання державних органів (в особі суду) у сферу процесуальних прав зловживача, є безпосередньо суб'єктивне право кожного на судовий захист.

Варто погодитися із О. В. Капліною в тому, що не допустити зловживання правом – означає віднайти розумний баланс між наданими правозастосовникові правами і правами та свободами особи, яка залучається до сфери судочинства [244, с. 290–291]. Інакше кажучи, заходи, які вживаються з метою протидії зловживанню процесуальними правами однієї особи, мають бути співрозмірними із метою захисту права на судовий захист іншої особи, а також із метою забезпечення ефективного відправлення правосуддя у цивільних справах, тобто відображати пропорційність публічних і приватних інтересів. У такому контексті

зловживання процесуальними правами є процесуальною діяльністю, спрямованою на порушення публічних інтересів ефективного відправлення правосуддя, тобто на порушення оптимального балансу приватних і публічних інтересів у цій сфері.

Дискусійним убачається питання стосовно видів зловживання процесуальними правами. Так, у доктрині цивільного процесуального права Німеччини виокремлюють такі види зловживання правом, як: недобросовісне (дослівно: зловживаюче) створення вигідного процесуального становища (*rechtsmissbrauchliche Schaffen prozessualen Rechtslage*); 2) зловживання процесуальною правомочністю (*Missbrauch prozessualer Befugnisse*); 3) суперечлива поведінка (*widerspruchliche Verhalten*); 4) використання втраченої процесуальної правомочності (*Verwirkung prozessuale Befugnisse*) [2, с. 76]. У літературі наводяться також інші класифікації зловживання правом, як-от: 1) зловживання процедурою вирішення спору та зловживання окремими процесуальними правами [523, с. 35]; 2) зловживання правом у суді першої, апеляційної та касаційної інстанцій; 3) загальні й інституційні зловживання процесуальним правом; 4) зловживання, які посягають лише на інтереси правосуддя, та зловживання, які посягають як на інтереси правосуддя, так і на права та інтереси осіб, які беруть участь у справі; 5) зловживання, які спричинили незначну, середню та суттєву шкоду цивільним процесуальним правовідносинам; 6) прості та складні зловживання; 7) активні й пасивні зловживання тощо [746, с. 128–132].

У міжнародно-правовій доктрині цивільного процесуального права виділяють два основні типи зловживання процесуальними правами, що мають різну природу: зловживання правом на позов і зловживання іншими процесуальними правами під час провадження у справі [955, с. 15–19]. Зазначений розподіл обумовлений різною природою зазначених процесуальних зловживань. Так, у першому випадку йдеться про безпідставність виникнення процесу, коли особа звертається до суду із позовом не з метою захисту своїх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, свобод або інтересів, а з іншою неправомірною метою, наприклад, нашкодити відповідачеві, завдати йому збитків або просто через цікавість, бажання взяти

участь у судовому засіданні тощо. В. О. Аболонін виокремлює такі види зловживання правом на позов у цивільному процесуальному праві Німеччини: 1) сутяжництво та незначні позови; 2) симулятивні (удавані) процеси; 3) позови з метою невинновданого отримання майнових вигод; 4) позови з метою завдання шкоди [2, с. 123–145]. Таким чином, у цьому випадку йдеться про неправомірність і необґрунтованість виникнення процесу, тобто про зловживання правом на судовий захист загалом.

Що ж до другої групи процесуальних зловживань, то йдеться про випадки, коли процес у цілому виник правомірно, однак під час різних стадій та правозастосовних циклів особи, які беруть участь у справі, вдаються до використання своїх процесуальних прав усупереч їхній меті. Перелік найпоширеніших видів таких зловживань зводиться до наступних: подання клопотань (заяв) про вчинення судом не передбачених процесуальних дій; подання другого і наступних клопотань (заяв) з одного й того самого питання, яке вже вирішене судом; подання апеляційних і касаційних скарг на процесуальні документи, дія яких на момент подання такої скарги закінчилася (вичерпана); маніпуляції з юрисдикційністю спору та підсудністю; ненадання доказів стороною; необґрунтовані заяви про забезпечення позову; умисні маніпуляції зі зміною предмета та підстави позову, розміру позовних вимог; заявлення невмотивованих відводів; надання неправдивих показань; неодноразова зміна показань тощо [358, с. 150–171].

У цьому контексті постає питання про те, якою мірою вітчизняне процесуальне законодавство спроможне протистояти процесуальним зловживанням з боку осіб, які беруть участь у справі. Що стосується першої групи зловживань, то, як відомо, конструкція передумов і порядку звернення до суду за судовим захистом передбачає перевірку позовної заяви на стадії відкриття провадження лише на предмет дотримання вимог цивільного процесуального законодавства, однак при цьому суд не перевіряє обґрунтованість позову та не може відмовити у відкритті провадження з цієї підстави. Таким чином, вітчизняне законодавство не містить превентивних заходів, які попереджали б порушення

провадження за необґрунтованими позовами, і навіть у випадку необґрунтованості або недобросовісності заявлених вимог провадження у справі має бути відкрите, а справа розглянута. Варто зазначити, що законодавство зарубіжних держав виходить дещо з іншої позиції. Так, відповідно до ст. 256 ЦПК Німеччини у позивача має бути наявний правовий інтерес у судовому захисті при зверненні до суду із позовом про визнання, а його відсутність тягне за собою повернення позовної заяви [2, с. 73]. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 282, ч. 3 ст. 296 ЦПК Німеччини відхилення позову може бути зроблене судом після закінчення стадії усного розгляду, в якій за відповідачем зберігається можливість заявити про недопустимість позову, в тому числі вказавши на недобросовісність позивача та зловживання правом на позов. У тому разі, якщо між сторонами виникає спір про допустимість процесу (тобто про наявність усіх процесуальних передумов розгляду справи в суді), суд відповідно до ст. 280 ЦПК Німеччини може призначити окремий розгляд зазначеного питання і у випадку встановлення їх відсутності ухвалити остаточне рішення у вигляді відхилення заявленого позову, що, однак, не перешкоджає повторному зверненню до суду із тотожним позовом [2, с. 116–117].

Стосовно другої групи зловживань процесуальними правами варто наголосити, що протидія зловживанню процесуальними правами у національному правопорядку, виходячи із континентальної традиції, передусім має покладатися на суддю і розглядатися як елемент судового керівництва процесом, для чого суддя має бути наділений відповідними повноваженнями. Усі засоби протидії зловживанню цивільними процесуальними правами можна поділити на декілька груп. Свого часу Є. В. Васьковський зазначав, що проти зловживання процесуальними правами є чотири заходи: 1) попереднє підтвердження сторонами своєї добросовісності шляхом принесення присяги; 2) покладення судових витрат на винну у недобросовісній поведінці сторону; 3) стягнення з неї збитків, завданих противнику; 4) накладення на неї штрафу, що може бути замінений у випадку неплатоспроможності арештом [88, с. 225]. А. В. Юдін виділяє заходи цивільної процесуальної відповідальності й інші заходи цивільного процесуального

примусу, які, в свою чергу, поділяються на заходи цивільного процесуального попереджувального впливу, заходи цивільного процесуального прискання; заходи цивільного процесуального захисту [746, с. 341–342].

На мій погляд, передусім за своїм характером усі заходи протидії зловживанню процесуальними правами залежно від суб'єкта, до якого вони застосовуються, потрібно поділити на загальні, які застосовуються до сторін, третіх осіб, та спеціальні, що застосовуються до спеціальних суб'єктів – професійних представників сторони, якими є адвокати, що пов'язані правилами деонтологічної етики, адже такі заходи відрізняються своєрідністю, виходячи з особливостей статусу адвоката.

Серед загальних заходів протидії процесуальним зловживанням можна виокремити залежно від їх природи компенсаторні та власне процесуальні заходи. Компенсаторні заходи протидії зловживанню процесуальними правами за своєю природою є монетарними та можуть також бути розподілені на декілька груп. По-перше, превентивним засобом захисту від необґрунтованих позовів може виступати обов'язок зі сплати судового збору, що дає можливість запобігти неправомірній і недобросовісній процесуальній поведінці. По-друге, у законодавстві багатьох держав закріплено правила розподілу витрат між сторонами у випадках зловживання правом. Так, відповідно до ч. 3 ст. 240 ЦПК суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує із заявника всі судові витрати. По-третє, видом компенсаторних засобів боротьби зі зловживанням процесуальними правами може бути можливість відшкодування збитків стороні, яка постраждала від зловживання правом. Наприклад, відповідно до ст. 96 ЦПК Італії за заявою сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, їй може бути присуджено з іншої сторони збитки, завдані поданням позову чи захистом від позову «недобросовісно або недбало». У ст. 826 ЦК Німеччини передбачено відповідальність у вигляді відшкодування збитків за дію, яка порушує добрі звичаї, що може застосовуватися також і до випадків, коли порушення принципу добросовісності стороною процесу є причиною настання шкідливих наслідків у протилежної сторони. Варто

зауважити, що в ст. 77 ЦПК 1963 р. також передбачено можливість стягнення компенсації витрат з особи, яка недобросовісно заявила безпідставний позов або розпочала безпідставний спір проти позову, або систематично протидіяла правильному і швидкому розгляду та вирішенню справи. Водночас чинне вітчизняне процесуальне законодавство не містить такої норми. На мій погляд, варто погодитися із тими вченими, які наголошують на доцільності повернення зазначених положень до чинного законодавства [358, с. 160].

По-четверте, окрему групу компенсаторних заходів боротьби зі зловживаннями процесуальними правами становить запровадження штрафів. Використання штрафів як відповідальності за зловживання процесуальними правами відоме законодавству зарубіжних держав. Так, відповідно до ст. 559 ЦПК Франції у справах, де основна апеляція відбувається із затягуванням або зі зловживанням правом, на особу, що подала таку апеляційну скаргу, може бути накладено штраф у розмірі від 15 до 1 500 євро без урахування будь-яких позовів, що можуть бути пред'явлені до нього щодо відшкодування збитків. Варто зазначити, що більшість українських дослідників схвально оцінюють можливість введення певного роду штрафних санкцій за зловживання процесуальними правами [358, с. 168]. Загалом підтримуючи доцільність запровадження компенсаторних заходів подібного роду, слід констатувати, що вітчизняному цивільному процесуальному законодавству не відомий інститут процесуальних штрафів. Застосування інституту судових штрафів до осіб, які зловживають процесуальними правами, недопустимо, адже штраф як міра процесуальної відповідальності накладається за правопорушення, а зловживання процесуальними правами не є правопорушенням [458, с. 19]. У цьому контексті цікавим убачається досвід Німеччини, де також відсутній інститут процесуального штрафу, однак з особи, яка зловживає процесуальним правом, може бути стягнутий збір за затягування процесу, передбачений ст. 34 Закону Німеччини «Про судові витрати» [2, с. 119]. На мою думку, подібний вид судового збору доцільно впровадити і на рівні національного законодавства, що дасть змогу, з одного боку, запровадити додатковий компенсаторний засіб

боротьби із процесуальними зловживаннями, а з другого – не використовувати для цього інститут процесуального штрафу, що не притаманний вітчизняному цивільному процесуальному праву.

Друга група заходів протидії зловживанню процесуальними правами має суто процесуальну природу, що може бути охарактеризована як «процесуальні тяжкості» [337, с. 94]. У зарубіжній літературі до подібних заходів належать, зокрема, нікчемність, недійсність, неприйнятність, присікання, визнання незаконним, неприйняття або відхилення прийняття, відмова, що широко застосовуються до вчинюваних дій не у відповідності до принципів цивільного процесуального права [955, с. 24–25]. На мою думку, такі заходи можуть бути розподілені на декілька груп. По-перше, йдеться про відмову в учиненні дії, що містить ознаки зловживання правом, наприклад, відмова суду в задоволенні клопотань, відмова у прийнятті доказів, поданих із порушенням процесуальних строків, тощо. Варто зауважити, що дія, яка полягає у зловживанні правом, лише зовні подібна до правомірної реалізації цього права, а тому не породжує юридичний ефект, який би вона мала, якби була здійснена з метою, передбаченою законом. Відповідно, єдиним наслідком зловживання правом є те, що акт такого зловживання не повинен визнаватися таким, що здатен породжувати бажані для того, хто зловживає, наслідки. Інакше кажучи, у випадку зловживання правом на відвід суддя, виявляючи недобросовісність використання зазначеного права, тобто його використання не з метою забезпечення незалежності судового розгляду, повинен відмовити особі у задоволенні клопотання про відвід судді, тим самим унеможлививши бажаний для особи, яка зловживає зазначеним правом, результат щодо затягування процесу.

По-друге, іншим заходом боротьби з процесуальними зловживаннями у формі суперечливої поведінки осіб, які беруть участь у справі, є застосування процесуального естопелю. Процесуальний естопель – це правило доказування, яке перешкоджає особі заперечувати істинність тверджень, які вона зробила, або заперечувати наявність фактів, що їх вона визнала існуючими [902, с. 207]. Тим самим сутність процесуального естопелю полягає в законодавчій забороні на

відмову від ухвалені раніше та сформульованої уповноваженою особою позиції офіційно з будь-якого питання. По суті, йдеться про заборону непослідовної поведінки в процесі [215, с. 28]. Вітчизняному законодавству не відомий зазначений інститут, проте його ефективність визнається у всьому світі [826, с. 1501–1543].

Окремо варто зупинитися на заходах боротьби з процесуальними зловживаннями, що застосовуються до професійних представників – адвокатів, які часто є ініціаторами зловживання процесуальними правами. Особливість засобів протидії таким зловживанням обумовлена деонтологічними нормами правил професійної етики адвокатів, а тому, на мою думку, дисциплінарні стягнення, що можуть до них застосовуватися з боку органів адвокатського самоврядування, можуть становити дієві засоби боротьби зі зловживаннями. У зарубіжній літературі зазначається, що у багатьох державах, зокрема країнах англосаксонської правової сім'ї, суворі правила щодо дотримання правил добросовісності покладаються на адвокатів саме правилами адвокатської етики, за порушення яких на адвокатів накладаються серйозні санкції [955, с. 26].

Зазначене, на мою думку, набуває особливої актуальності в контексті конституційної реформи із запропонованими змінами щодо обов'язкового представництва адвокатом у цивільному судочинстві. У цьому аспекті варто зазначити, що ані Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», ані Правила адвокатської етики не містять дієвих механізмів протидії зловживанням адвокатом у своїй діяльності процесуальними правами у судовому процесі, ані відповідальності за такі дії. Стосовно зазначеного Т. Т. Полянський висловлює пропозицію щодо необхідності доповнення Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» в частині процесуальних обов'язків адвокатів (через поширювальне роз'яснення змісту поняття «адвокатська етика» або викласти її окремим пунктом) положенням про «добросовісне здійснення ними своїх процесуальних прав та обов'язків» чи про «незловживання своїми процесуальними правами й обов'язками». Деталізацію змісту вказаних понять можна подати у Правилах адвокатської етики, де автор пропонує: а) окремим

пунктом виписати основні ознаки зловживань процесуальними правами та подати їх невичерпний перелік; б) визначити й описати в окремій статті (пункті) порядок прийняття рішення про наявність у діяннях адвоката зловживання правом; в) установити відповідальність за такі вчинки [461, с. 36].

На мою думку, варто позитивно оцінити зазначені пропозиції, водночас вказавши, що дисциплінарні санкції щодо адвокатів не є заходами боротьби зі зловживаннями, що застосовуються у межах цивільного процесу, а є юридичною відповідальністю іншого роду. Разом із тим, вважаю за можливе застосування до адвокатів специфічних компенсаторних і процесуальних санкцій у межах саме цивільного судочинства. Зокрема, як відомо, крім суворих правил адвокатської етики та деонтологічних норм, що регулюють професійну діяльність адвоката у Великобританії, у правилі 46.8 Правил цивільного судочинства Великобританії передбачено можливість покладення на представника сторони обов'язку виплатити так звані витрати за марну втрату часу (*wasted costs orders*), під якими відповідно до ст. 51(7) Акта про вищі суди розуміють будь-які витрати, понесені стороною: а) у результаті неправильної, нерозумної або недбалої дії чи бездіяльності з боку будь-якого професійного або іншого представника чи будь-якого співробітника такого представника; б) які у контексті будь-якої такої дії чи бездіяльності, після того, як вони були понесені, суд вважає такими, що нерозумно покладати на сторону. Вбачається за доцільне введення аналогічних положень і до вітчизняного цивільного процесуального законодавства. Крім того, специфічним процесуальним заходом боротьби із процесуальними зловживаннями професійного представника сторони може бути заборона зазначеній особі здійснювати представництво у конкретному судовому провадженні. Таким чином, на мій погляд, спеціальні заходи боротьби з процесуальними зловживаннями можуть бути передбачені безпосередньо в ЦПК і мати процесуальну природу, натомість дисциплінарні стягнення, що застосовуються несудовими органами, є не процесуальними заходами, а окремим видом юридичної відповідальності – дисциплінарною відповідальністю професійних представників – адвокатів.

Варто зазначити, що самостійними заходами боротьби із процесуальними зловживанням інколи називають можливість притягнення осіб до адміністративної та кримінальної відповідальності [447, с. 93–96]. Зокрема, згідно зі ст. 185-3 КУпАП «Прояв неповаги до суду» передбачається відповідальність за неповагу до суду, що відобразилось у злісному ухиленні від явки в суд свідка, потерпілого, позивача, відповідача або в непідкоренні зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил. Натомість у ст. 382 КК України передбачено кримінальну відповідальність за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню. На мою думку, зазначені статті, безперечно, не охоплюють увесь спектр можливих зловживань процесуальними правами, закріплюючи лише конкретні дії, що можуть бути зловживанням правом як адміністративні проступки або злочини. Разом із тим, постає питання про те, чи є такі дії взагалі зловживаннями, зважаючи на пряму вказівку на них як на правопорушення у відповідних нормативно-правових актах. Як на мене, власне факт закріплення зазначених дій (бездіяльності) як об'єктивної сторони правопорушення (злочину) свідчить про те, що ці дії перейшли у розряд повноцінних правопорушень, через що більше не можуть вважатися зловживаннями правами.

Зловживання правом, про що уже зазначалося, це – дії, які зовні нагадують реалізацію права, а за змістом – не відповідають меті права, натомість сам факт того, що певні дії проявляються як об'єктивна сторона правопорушення, свідчить про те, що вони є неправомірними і не відповідають нормі права ані за формою, ані за змістом. Виходячи із зазначеного, на мою думку, за зловживання правом не може застосовуватися ані адміністративна, ані кримінальна відповідальність, що застосовується винятково за адміністративні проступки та злочини проти правосуддя, натомість за зловживання процесуальними правами можуть застосовуватися лише заходи, передбачені цивільним процесуальним

законодавством, що і відрізняє зловживання правом від адміністративних проступків та злочинів.

3.4. Судовий розсуд та легітимність судових рішень

Судове рішення як акт правосуддя є конститутивно-атрибутивною ознакою судової влади, складовою напрямків реалізації та вдосконалення механізмів судової влади з точки зору її легітимації та конституювання у демократичному суспільстві. У такому аспекті очевидно убачається застарілість пануючих у літературі теоретичних підходів до визначення сутності та значення судового рішення, а також вимог, яким воно має відповідати. Очевидною стає необхідність вироблення нових підходів до вивчення цієї проблематики, що були б сфокусовані не лише на таких загальновизнаних вимогах до судового рішення, як законність, обґрунтованість, повнота, визначеність тощо. Нові підходи мають надати можливість побачити нові горизонти у дослідженні цієї проблематики, пов'язані із необхідністю інтерпретації судового рішення як елементу моделі справедливого судочинства в контексті основоположного принципу верховенства права. Цей принцип відповідає таким характеристикам, як легітимність і правосудність, що є одним із визначальних чинників довіри суспільства до судової влади.

Таке явище як легітимність судової влади малодосліджене. Можна пригадати лише окремих учених, поодинокі праці який присвячені окресленій проблематиці, як-от: В. М. Бібіло [46, с. 134–135], С. В. Гладій [116; 117, с. 259–266], І. Є. Марочкін [384, с. 192–200]. Водночас більше уваги було приділено дослідженню поняття легітимності державної влади на рівні загальнотеоретичних досліджень, що стали основою розвідок, які стосуються поняття легітимності судової влади. Серед них можна назвати праці О. Ю. Висоцького [101], В. Б. Ковальчука [259, с. 59–69; 261], С. І. Максимова [270, с. 153–162], В. Сердюка [570, с. 10–15] та інших. Що стосується дослідження легітимності судових рішень, то зазначена проблематика є новою для цивільного процесуального права, а тому маємо лише окремі праці, присвячені цьому питанню, таких авторів, як: В. В. Комаров [278, с. 191–196], К. В. Гусаров [167,

с. 96–100], Г. В. Фазикош [660, с. 120–138], а також праці вчених у галузі конституційного права, зокрема В. М. Кампа, М. В. Савчина [243, с. 99–109], А. О. Селіванова [561, с. 92–96].

Сучасне розуміння поняття легітимності ґрунтується на теорії чистих типів легітимних засад панування М. Вебера. Продовжуючи неокантіанську традицію, він дослідив мотиви покори під кутом зору ціннісного ставлення підлеглих до розпоряджень керівників. На цій основі у понятті політичного панування М. Вебер розмежовував аспекти легального й легітимного. Перше фіксує правові конотації і характеризує формальну відповідність розпоряджень чинному законодавству, тоді як друге – антропологічний чинник значимості для людей, що є вираженням ментальних реакцій і дій на кшталт довіри, схвалення і прийняття [653, с. 10]. У сучасній літературі під легітимністю державної влади розуміють одну з фундаментальних властивостей публічної влади у правовій демократичній державі, що проявляється у визнанні більшістю громадян порядку конституювання та функціонування чинної влади законним, справедливим і доцільним, що має своїм результатом готовність громадян діяти відповідно до встановлених державою норм та приписів [260, с. 347].

Варто завернути увагу на відмежування понять легальності й легітимності з огляду на те, що до цього часу зазначені терміни у деяких джерелах розглядаються як тотожні. Так, в Академічному словнику української мови дієслово «легітимувати» визначається як визнавати або підтверджувати законність якого-небудь права чи повноваження [587, с. 461]. Натомість дієслово «легалізувати» визначається як надання законної сили; узаконення [587, с. 459]. Отже, і спільнокореневі до зазначених вище дієслів терміно-поняття «легальність» та «легітимність» пов'язуються передусім із законністю. Проте з таким тлумаченням складно погодитися, адже із законністю як дотриманням норм чинного законодавства має пов'язуватися лише поняття легальності, натомість легітимність має зовсім інші значеннєві відтінки.

Розглядаючи наведені вище поняття з точки зору філософії, А. Лой зазначає, що поняття легітимації охоплює більш широку сферу відносин у суспільстві, де

правові відносини поєднуються з моральними, утворюючи з ними певну смислову цілісність у життєвому світі соціуму, завдяки чому люди мають змогу сприймати наявні інститути як щось очевидне, самодостатнє і самозначиме, що не потребує доказів. Те, що виглядає легітимним, береться до уваги, з цією інституцією варто мати справу, на неї можна покластися, вона у змозі визнавати певний рольовий статус особи щодо неї. На відміну від легальності, де важлива фактичність інституції з погляду законності, легітимність спрямована на питання про те, чи є сенс перебувати у стосунках із наявними (фактичними) інститутами. Легітимність не задовольняється фактичністю юридичної законності, бо тут як законна сприймається та інституція, якій довіряють, а її нормативність узгоджується з моральною і навіть релігійною точок зору із внутрішніми вимогами до себе. Інституція, якій не вірять і не довіряють, не може бути легітимною, якщо вона навіть вочевидь виглядає юридично законною [353, с. 6].

Таким чином, якщо легальними визнаються інституції, які утворені та функціонують відповідно до норм чинного законодавства, то легітимними є лише такі легальні інституції, до яких існує довіра в суспільстві, що об'єктивується у визнанні авторитету останніх, виправданні їхньої діяльності та свідомому визнанні й виконанні їхніх рішень. Виходячи із зазначеного, очевидно убачається необхідність розрізнення понять легальності та легітимності, де перше тотожне законності та відображає необхідність неухильного слідування приписам закону, а друге – відображає певну суспільну довіру до влади, її виправдування, необхідне для того, щоб вона вважалася авторитетною у суспільстві. Саме з таких позицій виходять сучасні дослідники, визначаючи легітимність судової влади як рівень раціонально-правового обґрунтування і морально-психологічного сприйняття судової влади громадянами, їх згоду та готовність їй підпорядковуватись, визнання її права впливати на соціально-правові процеси [116, с. 3]. За влучним твердженням В. Н. Бібіло, легітимність судової влади – це відповідність вказаної гілки влади прогресивним людським цінностям. Легітимною є така влада, яку підтримує народ [48, с. 44]. Водночас, незважаючи на поодинокі теоретичні порухи у бік розширення дослідження проблематики

конституювання судової влади у демократичному суспільстві, для вітчизняного правопорядку залишається характерним оцінювання правовідносин суду та осіб, залучених до орбіти цивільного судочинства, лише з точки зору їх відповідності принципу законності, що, однак, не узгоджується із основоположним принципом верховенства права у демократичному суспільстві.

І. Є. Марочкін зазначає, що витoki легітимності судової влади пов'язані із загальним рівнем розвитку права, якістю правосвідомості конкретного народу, збалансованістю судово-правової політики, а також з порядком формування судів, із самостійністю, незалежністю й безсторонністю суддів, законністю їх діяльності [384, с. 194]. На думку вченого, довіра до судової влади з боку суб'єктів кримінального процесу передбачає: а) визнання її компетентності й самостійності; б) згоду на використання судовою владою всіх необхідних повноважень для вирішення конфлікту; в) згоду підкорюватися велінням судової влади; г) добровільне, усвідомлене виконання її актів. При цьому до чинників, що впливають на змістовний бік легітимності судової влади, якою є рівень довіри до судової влади в суспільстві у цілому і в судовому процесі зокрема, належать: а) незалежність і безсторонність суду при вирішенні конфлікту; б) об'єктивність і всебічність процесу пізнання, а також правильність його результату; в) справедливість вироку в матеріально-правовому аспекті як відповідність діянню і покарання за нього; г) справедливість судового розгляду з процесуальної точки зору як надання сторонам судового процесу рівних можливостей для захисту в суді своїх інтересів; д) законність як відповідність дій і рішень судової влади всім правовим нормам, що регулюють розглядуваний конфлікт і порядок його вирішення [384, с. 197–198]. Таким чином, фактично йдеться про визнання чинником легітимності судової влади сукупності гарантій права на справедливий судовий розгляд.

Із аналогічних позицій виходить також С. В. Гладій, який вважає, що система зовнішніх засобів держави в легітимації судової влади становить: а) встановлення сфери юрисдикції останньої; б) належного забезпечення функціонування судової влади; в) державних гарантій виконання судового рішення [116, с. 4–5]. При

цьому до власних засобів судової влади в легітимаційному процесі вчений відносить: а) організаційні – забезпечувальні механізми ефективної реалізації права громадян на справедливий суд, тобто внутрішні ресурси цієї влади, не пов'язані з процесом відправлення правосуддя; б) процесуальні – механізми забезпечення постановлення справедливих судових рішень [116, с. 5, 11]. На мою думку, твердження автора є дещо суперечливими, адже гарантії належної правової процедури та механізми забезпечення справедливих судових рішень, у тому числі і їх виконання, є фактично тотожними поняттями, однак у межах запропонованого автором підходу визнаються одночасно і зовнішнім, і внутрішнім засобом забезпечення легітимності судової влади, з чим складно погодитися. Вважаю, що гарантії права на справедливий судовий розгляд (належна правова процедура) є саме внутрішнім ресурсом судової влади, що легітимізує останню, адже саме вони відображають самоцінність справедливості судового розгляду як складової основоположного принципу верховенства права. Зважаючи на викладене, варто зазначити: «... в легітимованому (конституювальному) досвіді дієвців (акторів) інституції, з якими вони мають справу, є [...] незаперечними й непохитними [...]. Із легітимними інститутами асоціюється, відповідно, певний легітимний порядок із комплексом вимог, приписів, настанов, максим і т. ін., які становлять регулятивний шар нормативності» [353, с. 6].

На мою думку, саме таким легітимним порядком у межах судової системи є гарантії справедливого судового розгляду, належна судова процедура. Водночас особливе місце серед внутрішніх засобів забезпечення легітимності судової влади посідає легітимність судового рішення як акта правосуддя, адже саме у ньому реалізується ресурс судової влади й об'єктивується мета цивільного судочинства – встановлення правової визначеності, саме з його ухваленням і подальшим виконанням пов'язується ефективність захисту невизнаних, оспорюваних і порушених прав, свобод та інтересів осіб.

У літературі висловлювалися різні точки зору стосовно поняття легітимності судового рішення, які можна звести до розуміння легітимності як: 1) властивості рішення, якої останнє набуває у випадку перегляду справи ЄСПЛ [167, с. 96–100];

2) включення до поняття легітимності окремих аспектів інших вимог, яким має відповідати судове рішення, зокрема, законності, обґрунтованості тощо [62, с. 85–86]; 3) справедливості судового рішення [115, с. 163–166]; 4) складової законності судового рішення, що проявляється в його правосудності [660, с.120–138]; 5) відповідності рішення правопорядку [278, с.196]. Зазначені підходи потребують більш детального аналізу.

Перший підхід пов'язаний із розумінням легітимності як властивості рішення, якої воно набуває винятково після розгляду справи ЄСПЛ. Так, К. В. Гусаров наголошує на існуванні вимоги легітимності акта правосуддя поряд з існуванням наслідків законної сили судового рішення. Зокрема, зазначається, що законна сила судового рішення є вимогою до актів правосуддя винятково на національному рівні. У випадку ж розгляду справи міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана державою, яка підписала ЄКПЛ, властивості законної сили акта правосуддя можуть не братися до уваги міжнародною установою. Враховуючи зазначене, на думку вченого, навряд чи можна говорити про набуття судовим рішенням властивостей остаточності у разі набрання ним законної сили, натомість необхідним є висновок про існування вимоги легітимності судового рішення, яка дотримана у випадку, коли має місце:

- 1) розгляд спірних правовідносин, встановлених рішенням національного судового органу, міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана державою;
- 2) визнання факту відсутності порушення державою вимог ЄКПЛ [167, с. 97].

Таким чином, легітимними рішення національних судів, на думку К. В. Гусарова, стають лише у випадку звернення до ЄСПЛ і констатації останнім відсутності порушень ЄКПЛ національним судом. Вважаю, що зазначений підхід заслуговує на певні критичні зауваження. По-перше, суперечливим убачається висновок автора про нетотожність понять законної сили судового рішення і його остаточності, де останню слід інтерпретувати як вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту відповідно до ст. 35 ЄКПЛ, що є передумовою звернення до ЄСПЛ [167, с. 97].

На мою думку, зазначене твердження є дещо спірним. Справа в тім, що у тексті ЄКПЛ та практиці ЄСПЛ поняття остаточності судових рішень пов'язується із двома різними концептами: по-перше, принципом *res judicata* як принципом остаточності судових рішень на рівні національного правопорядку, що є елементом права на справедливий судовий розгляд; по-друге, поняттям остаточності рішення (*final decision*) у контексті ст. 35 ЄКПЛ як вичерпаності усіх засобів правового захисту. На мою думку, незважаючи на однаковий переклад українською мовою обох понять, вони мають зовсім різні значення та відображають різні сутнісні характеристики рішення. У першому випадку йдеться про властивість судового рішення, відповідно до якої у випадку, коли згідно з нормами національного законодавства судові рішення стало остаточним, воно не може переглядатися, окрім як у виключних та чітко встановлених законом випадках, а в другому – про умову, дотримання якої необхідне для звернення до ЄКПЛ. Протилежний підхід, в основі якого лежить ототожнення зазначених термінів, призвів би до того, що усі рішення на рівні національного правопорядку, які не були переглянуті всіма інстанціями, вважалися б неостаточними, що є недопустимим, виходячи із принципу правової визначеності. По-друге, що стосується розуміння легітимності судових рішень, то якщо пристати на позицію автора, легітимним можна вважати лише те рішення, яке ставало предметом перегляду у ЄСПЛ, з чого випливає, що всі інші рішення, які ухвалюються у межах національного правопорядку, однак щодо яких не здійснювався перегляд ЄСПЛ, є нелегітимними, з чим навряд чи можна погодитися. ЄСПЛ у своїй практиці виходить із принципу субсидіарності, відповідно до якого обов'язок захисту прав та свобод людини, застосування гарантій ЄКПЛ покладається насамперед на національні органи, і лише потім – на ЄСПЛ [864]. У літературі та практиці ЄСПЛ неодноразово зазначалося, що ЄСПЛ не може розглядатися як суд четвертої інстанції у системі національних судів [695, с. 210]. Таким чином, захист прав має бути передусім здійснений на рівні національного правопорядку, а вже потім, у виключних випадках, субсидіарно може бути застосований захист у ЄСПЛ. Виходячи із зазначеного, вважаю, що легітимність є конститутивною,

іманентно притаманною рішенням суду ознакою, що має забезпечуватися передусім на рівні національного законодавства, а не пов'язуватися із застосуванням субсидіарних наднаціональних механізмів захисту.

Відповідно до другого підходу легітимність рішень суду пов'язується із окремими аспектами його законності, обґрунтованості, справедливості тощо. Так, О. Т. Боннер наводить чотири випадки нелегітимності судових рішень: 1) застосування судом норми, що є несправедливою; 2) обрання судом неналежної норми права; 3) невстановлення судом обставин справи необхідною мірою; 4) обрання судом правильної норми, однак з хибним тлумаченням останньої [62, с. 85–86]. Очевидно, що у такому випадку вчений удається до ототожнення понять легітимності та законності й обґрунтованості. Зокрема, другий і четвертий випадки свідчать про незаконність рішення суду, третій – про його необґрунтованість, а перший відсилає до абстрактної категорії «справедливість закону», що є невизначеною ані в законодавстві, ані в теорії, а отже, унеможливорює розрізнення таких випадків на практиці.

Із вимогою справедливості судового рішення пов'язується поняття легітимності і в працях С. В. Гладія, який є представником третього підходу до розуміння легітимності судового рішення як його справедливості. На думку автора, до процесуальних чинників легітимації судової влади належать механізми забезпечення постановлення справедливих судових рішень. Справедливість – одна із провідних засад постановлення судового рішення, особливо за умов так званої свободи розсуду при вирішенні судом юридичних справ. Причому справедливість, необхідними умовами якої є законність і обґрунтованість, виявляється тісно пов'язаною з принципом доцільності. Справедливим у межах закону може бути визнано рішення – єдино можливе в конкретному випадку, найбільш оптимальне, розумне й гуманне. Воно може ґрунтуватися на правильному встановленні обставин справи, їх об'єктивному правовому та соціальному оцінюванні й тлумаченні конкретної правової норми в системі інших норм тієї чи тієї галузі права, а за потреби – і всього права в цілому [115, с. 163–164].

Автори, які дотримуються четвертого підходу, пов'язують легітимність судового рішення із його законністю. Так, Г. В. Фазикош, вважає, що легітимність судового рішення як його відповідність існуючому правопорядку певною мірою уособлює аспект у розумінні законності судового рішення, однак не утворює самостійної вимоги, яку можна було б пред'явити до основного акта судової влади. Легітимність судового рішення, на думку авторки, слід розглядати як складову його законності, яка відтворює його правосудність, а саме те, що рішення відповідає вимогам правового закону [660, с. 124]. Як бачимо, Г. В. Фазикош розуміє легітимність судового рішення як складову не формальної законності як відповідності вимогам процесуального права при ухваленні судового рішення, а розглядає зазначену вимогу у контексті правозаконності та вимоги правових законів, тобто у контексті верховенства права, а отже, надає першочергове значення не процесуальному порядку ухвалення рішення, а його змістовним аспектам.

П'ятий підхід до визначення легітимності судових рішень пов'язаний із її визначенням у контексті правопорядку. Так, В. В. Комаров зазначає, що судові рішення стає елементом правопорядку в цілому і функціонально сприяє таким його характеристикам, як правова визначеність і правова впевненість. Тому, крім законної сили й обов'язковості, судові рішення у контексті правопорядку та його вимог – правової визначеності і правової впевненості – мають бути легітимними. Легітимність судового рішення означає його відповідність насамперед юрисдикційним повноваженням органів судової влади і ЄКПЛ, прецедентам ЄСПЛ та рішенням Конституційного Суду [278, с. 196].

На мою думку, окреслені підходи до розуміння легітимності судового рішення, висловлені у літературі, є певною мірою неточними, не охоплюють весь спектр проблеми і не дають змоги виробити цілісне уявлення про легітимність судових рішень, в одних випадках безпідставно звужуючи це поняття, а в других – ототожнюючи його з іншими вимогами, яким повинно відповідати судові рішення. Варто погодитися із тими авторами, які зауважують про те, що легітимність судового рішення не є самостійною вимогою до рішення суду, що

може бути поставлена на один щабель із його законністю та обґрунтованістю, проте це не означає, що легітимність можна розглядати як їх складову.

Легітимність судового рішення – це зовнішня атрибутивна характеристика судового рішення, яка відображає довіру суспільства до судової влади та рішень суду як актів правосуддя та яка об'єктивується у визнанні авторитету судової влади, виправданні її діяльності щодо розгляду та вирішення правових спорів і свідомому визнанні та виконанні її рішень. Легітимність судового рішення має тлумачитися у контексті проблематики вимог, яким повинні відповідати судові рішення, а також з урахуванням загальноправової інтерпретації поняття легітимності державної влади. Враховуючи, що загальнотеоретичний концепт легітимності включає поняття легальності, тобто законності, вважаю, що екстраполяція зазначеного поняття на судові рішення передбачає визнання легітимності більш широким поняттям, що включає в себе законність судового рішення. Більше того, на мою думку, легітимність судового рішення включає одночасно і його обґрунтованість, адже необґрунтованість рішення завжди тягне за собою його незаконність, причому не може бути легітимним рішення, що є незаконним або необґрунтованим. Проте законність і обґрунтованість – внутрішні вимоги до судового рішення, натомість легітимність відображає зовнішній аспект його характеристики, що полягає у ставленні сторін, інших осіб, які беруть участь у справі, пересічних громадян, суспільства до такого рішення. І в цьому контексті варто погодитися із тими вченими, які зазначають, що навіть законне й обґрунтоване рішення може бути нелегітимним [443, с. 99; 197, с. 26–27].

Зважаючи на це, постає питання про те, яка ж властивість легітимізує законне й обґрунтоване рішення суду в очах пересічного громадянина. На мою думку, з погляду легітимації судової влади в суспільстві, судові рішення, окрім відповідності вимогам законності й обґрунтованості, має бути також правосудним. Саме правосудність судового рішення є тим легітимізуючим елементом, який дає змогу виправдати діяльність судової влади щодо розгляду та вирішення спорів і забезпечує підкорення осіб владним велінням суду, підвищує рівень суспільної довіри до суду як інституції демократичного суспільства. При

цьому слід виходити із того, що в межах легітимації належне не протистоїть суцільному, а надає суцільному значення належного, перетворюючи в уявленні та сприйнятті наявні інститути в самодостатні явища [353, с. 7], а тому законність і обґрунтованість не повинні протиставлятися правосудності рішень, навпаки, остання має надавати законності й обґрунтованості нової якості. З цієї точки зору правосудність як вимога до судового рішення є концептом, що відображає такі європейські цінності, як верховенство права, пріоритетність прав людини та справедливості судового розгляду, що мають конституюватися через судові рішення. Зважаючи на це, правосудність судового рішення забезпечується дотриманням низки процесуальних і субстантивних вимог, що висуваються до судового рішення у межах конвенційної системи. Процедурні вимоги до судового рішення виведені практикою ЄСПЛ у контексті тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, ними є: вмотивованість, остаточність, здійсненність, доступність, уніформність (відповідність рішення вимозі єдності судової практики) рішень. Натомість субстантивна вимога правосудності судового рішення – його ухвалення відповідно до вимог основоположного принципу верховенства права та прав людини. У національній доктрині цивільного процесуального права такі вимоги не виділилися як окремі вимоги до судових рішень, проте вони кристалізувалися у практиці ЄСПЛ. Отже, можна зазначати, що у терміно-понятті «легітимність судових рішень» конституюються європейські цінності верховенства права, пріоритетності прав людини та справедливості судового розгляду на рівні національного правопорядку.

Процедурні вимоги правосудності судового рішення мають тлумачитися в контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. На мою думку, йдеться про те, що правосудність судового рішення відображає модус справедливості судового розгляду та верховенства права, а тому має тлумачитися як загальна конструкція, що об'єднує вимоги, які висуваються до судового рішення, зважаючи на інтерпретацію ЄСПЛ окремих елементів права на справедливий судовий розгляд. Зазначені вимоги до судового рішення різняться із класично згадуваними у літературі вимогами до судового рішення, якими є законність, обґрунтованість,

повнота, ясність, точність, визначеність. Натомість у практиці ЄСПЛ вимоги до судового рішення виводяться зі складових права на справедливий судовий розгляд. Такими вимогами є вмотивованість судового рішення як складова вузького розуміння справедливості судового розгляду, доступність судового рішення як складова публічності (гласності) судового розгляду; остаточність, здійсненність та уніформність (відповідність вимозі єдності судової практики) судового рішення як складові принципу правової визначеності.

Варто зазначити, що наведені аспекти окремих складових права на справедливий судовий розгляд вже було проаналізовано у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження, а тому не вбачається за доцільне знову наводити їхню характеристику. Разом із тим варто наголосити на ролі зазначених вимог до судових рішень як гарантій забезпечення їх легітимності. Так, умотивованість судового рішення прямо пов'язана із легітимацією останнього, адже наведення мотивів, із яких виходить суд при ухваленні судового рішення, робить їх відомими та зрозумілими для осіб, які беруть участь у справі, а також пересічних громадян, що виправдовує ухвалення того чи іншого судового присуду в очах громадськості. Доступність судового рішення відображає транспарентність судової влади, відповідно, якщо рішення суду є доступними, тобто публічно проголошеними та до нього існує подальший доступ, то громадськість убережена від таємного відправлення правосуддя в цивільних справах, що робить процес відправлення правосуддя відкритим і зрозумілим для громадськості. Відповідність судового рішення ustalеній судовій практиці, тобто забезпечення єдності судової практики, відображається у такій характеристиці рішення, як уніформність, за рахунок якої також підвищується рівень довіри до суду, адже особа у стані правової невизначеності має бути впевнена у тому, що при розгляді та вирішенні справи в суді норми права у її справі будуть застосовані так само, як і в аналогічних правових спорах. Розуміння того, що ухвалене рішення, після набуття ним законної сили, стане остаточним і не зможе бути скасоване, породжує в осіб упевненість у його стабільності, а також розуміння того, що зазначені рішення мають бути обов'язково виконані, в тому числі із застосуванням державного

примусу у випадку відмови у їх добровільному виконанні. При цьому в літературі слушно зауважується, що чим вище ступінь легітимності судової влади, тим вищим є відсоток судових рішень, які виконуються добровільно [117, с. 293]. Зазначені елементи правосудності судового рішення легітимізують судову владу, підвищують рівень довіри до суду як інституції, яка покликана ефективно захищати права, свободи й інтереси осіб із дотриманням міжнародних стандартів справедливості правосуддя.

Субстантивний аспект поняття правосудності судового рішення має розглядатися в контексті основоположного принципу верховенства права. Варто погодитися із Г. В. Фазикош, що правосудність рішення тісно пов'язана із поняттям правового закону [660, с. 124]. Як уже зауважувалося, вимога правового закону є складовою верховенства права як стандарту судового правотлумачення і правозастосування. Як вважає В. М. Бібіло, у громадянському суспільстві права дотримуються добровільно. Це головна відмінність законності у державі та правозаконності у громадянському суспільстві. Разом із тим у правовій державі праву притаманні такі параметри, що його дотримання вигідне людині, тому що офіційне право відображає основні права людини. Тому і в правовій державі також має місце правозаконність [46, с. 18]. З цієї точки зору поняття правосудності пов'язане із поняттям правопорядку. У юридичній літературі висловлюється думка, що правовий порядок у кожному суспільстві управляється не буквою писаних законів, а відомою сумою ідей, які лише втілюються в законі та правових нормах, тобто принципами права. Це дає підстави для висновку, що у правовій державі, у тому числі й у судовій діяльності, владарює не закон, а власне право [443, с. 50]. Отже, і легітимність судових рішень має тлумачитися у контексті принципів права, зокрема основоположного принципу верховенства права.

Поняття правосудності судових рішень прямо пов'язане із проблематикою судової дискреції (судового розсуду) та визначення її меж. Дослідженню зазначеної проблематики присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених як у сфері теорії держави та права, так і в межах галузевих наук, в тому

числі і цивільного процесуального права, серед яких на особливу увагу заслуговують праці таких авторів, як: Д. Б. Абушенко [9], А. Барак [39], О. Т. Боннер [66, с. 34–42], М. Б. Зейдер [225, с. 92–96], К. І. Комісаров [292, с. 49–57], П. В. Куфтирєв [340; 339, с. 400–407], О. О. Папкова [443] та ін.

Водночас аналіз літератури із зазначеного питання дає змогу констатувати плюралізм думок стосовно визначення поняття судового розсуду: одні автори заперечують наявність зазначеного поняття [812, с. 624], деякі – вдаються до його характеристики з точки зору суб'єктивних психологічних моментів [960, с. 561], проте найбільша група вчених розглядає судовий розсуд з позиції його юридичних і правових характеристик, вважаючи останній цілком осяжним поняттям, що не зводиться до психологічних аспектів, а є юридичною діяльністю із вибору кількох можливих варіантів поведінки, та знаходить свою об'єктивацію у складових судового розсуду, його механізмах, суб'єктах, об'єктах, підставах, межах, засобах тощо [9; 340; 565].

Один із найбільш поширених поглядів на сутність судового розсуду був висловлений А. Бараком, який зазначене правове явище розумів як повноваження, яке закон надає судді, щоб зробити вибір між декількома альтернативами, кожна з яких є законною [39, с. 13]. Водночас і у межах останнього підходу відсутня єдність думок стосовно природи судового розсуду, який найчастіше розглядається як: 1) право суду, що не обмежене законом [705, с. 68–72]; 2) міра свободи суду [443, с. 201]; 3) повноваження суду [525, с. 33]; 4) обов'язок суду [676, с. 80–87]; 5) джерело права [203, с. 10]; 6) принцип здійснення правосуддя [340, с. 6]; 7) правозастосовна діяльність [377, с. 104] тощо.

На мою думку, у найбільш загальному вигляді можна погодитися із тим, що судовий розсуд – це передбачена юридичними нормами, здійснювана у процесуальній формі вмотивована правозастосовна діяльність суду, яка полягає у виборі варіанта вирішення правового питання, що має загальні та спеціальні межі [443, с. 39].

Загальні напрями дослідження проблематики судового розсуду у правовій літературі загалом зводяться до вирішення таких питань, як: судовий розсуд при

застосуванні аналогії права та аналогії закону, прогалинах у законодавстві; судовий розсуд і правила судового правотлумачення та правозастосування; судовий розсуд при застосуванні окремих повноважень суду, наприклад, з'ясуванні фактичних обставин справи й оцінці доказів, ухваленні рішень; мотиви ухвалення судового рішення із застосуванням судового розсуду тощо. На мій погляд, зазначені аспекти судового розсуду, безперечно, є важливими з точки зору практики правозастосування, проте наразі можна зазначати і про інший, концептуальний вимір проблематики судової дискреції, що відкриває нові горизонти для її дослідження в контексті доктринального обґрунтування легітимації та конституціоналізації судової влади і судового рішення як акта правосуддя у контексті основоположного принципу верховенства права. Йдеться про аспекти судової дискреції, а саме: право оцінки закону як правового або неправового, а також легітимність і конституційність рішень суду з точки зору меж судової дискреції. Зазначений аспект дослідження судового розсуду призводить до його розширеного розуміння не просто як обрання одного із декількох варіантів поведінки, передбачених нормою матеріального чи процесуального права, під час здійснення цивільного судочинства, а і як складову правозастосовної діяльності з ухвалення не просто законних, а й легітимних, правосудних, конституційних рішень відповідно до вимог основоположного принципу верховенства права і прав людини. У такому контексті верховенство права може вважатися геномом судового правотлумачення та правозастосування, детермінантою суддівської дискреції.

Г. В. Фазикош зауважує, що особлива роль суду в процесі реалізації ідеї верховенства права обумовлена як правом суду не застосовувати неправовий закон, так і його здатністю владно вирішити правовий конфлікт, коли норма закону є незрозумілою або взагалі відсутня [660, с. 122]. Влучним у цьому контексті вбачається вислів В. М. Жуйкова, що при юридичному праворозумінні несправедливість є проблемою не права, а неправового закону, який не повинен законодавцем прийматися, а судом – застосовуватися [201, с. 29].

Якщо при правильному з'ясуванні обставин справи суд застосовує правову норму, призначену для врегулювання спірних правовідносин, то це не завжди означає справедливість рішення. Застосована норма може не відповідати принципам, смислу та змісту права, що виражені у Конституції та інших законах, які їй не суперечать. Вказане положення вимагає від судді при ухваленні рішення у конкретній справі зіставляти норму, що регулює спірні правовідносини, з правовими положеннями, які мають більшу юридичну силу [443, с. 99]. Зважаючи на конституційне закріплення принципу верховенства права, Г. В. Фазикош вважає, що суди, по-перше, наділені правом та обов'язком правової оцінки застосування норм закону, і, по-друге, мають критерій для такої оцінки – Конституцію. Саме «зв'язаність» суду Конституцією, тобто її верховенство, і є, на думку авторки, тим продуктивним для правозастосування виміром, у якому може практично реалізуватися ідея верховенства права [660, с. 129]. На важливості конституціоналізації судових рішень наголошує і А. О. Селіванов, цілком слушно зазначаючи, що легітимізація судів обумовлюється конституційністю судових рішень [561, с. 93]. На думку автора, показником довіри до суспільства і критерієм легітимності судової системи об'єктивно є правозастосовна практика всіх органів правосуддя – від районного до Верховного Суду України. Проте існують причини вразливості судової системи і вони дійсно турбують громадян, викликають їх справедливу критику. Йдеться про неконституційні судові рішення конкретних судів, невиконання ними функцій судового захисту прав і свобод людини та громадянина, що вже стало очевидним явищем корозії правосуддя в Україні [561, с. 92].

У літературі зауважується на тому, що конституційність і легітимність – поняття взаємопов'язані, оскільки визначають правові межі діяльності державної влади. Відмінність полягає лише у тому, що конституційність вказує на відповідність законів і політичних рішень чинної влади «букві» Конституції (нормам Основного Закону), а легітимність – її «духу» (ідеї права та справедливості) [260, с. 178]. На мій погляд, конституційність рішень суду загальної юрисдикції, як їх відповідність положенням Конституції, не повинна

протиставлятися легітимності та може розглядатися як елемент субстантивної складової правосудності судового рішення.

Я. П. Зейкан зазначає, що суд зобов'язаний перевірити будь-який закон при його застосуванні [...] статтям Основного Закону, оскільки норми Конституції є нормами прямої дії. І якщо закон, наприклад, суперечить принципу верховенства права, тобто ч. 1 ст. 8 Конституції України, то суд має право застосувати лише такий закон, який заснований на Конституції України і не суперечить їй [226]. Варто погодитися із А. О. Селівановим, що для суддів усіх інстанцій актуальним і цілком обґрунтованим залишається концепт конституційного праворозуміння та правозастосування при вирішенні судових спорів. Відповідно, цьому аксіоматичному підходу й повинна відповідати доктрина судового конституціоналізму, яка не дає змоги будь-якому органу правосуддя ігнорувати місце та роль конституційної юрисдикції [561, с. 94].

Водночас на практиці інколи національні суди, посилаючись на пряму дію норм Конституції України, фактично виходять за межі своїх повноважень і спотворюють зміст її положень. Уже йшлося про рішення у справі *Sokurenko and Strygun v. Ukraine*, де ВСУ всупереч вимогам, закріпленим у ГПК, використав повноваження щодо залишення в силі постанови апеляційного суду, хоча таке не передбачене ГПК. У контексті окресленої проблематики варто звернути увагу лише на той факт, що при обґрунтуванні свого рішення стосовно фактичного виходу за межі повноважень, встановлених законом, ВСУ аргументував власне рішення саме застосуванням норм Конституції України як норм прямої дії. Зокрема, під час провадження у ЄСПЛ уряд обґрунтовував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ у цій справі тим, що згідно з Конституцією України ВСУ є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції і з огляду на те, що конституційні положення є нормами прямої дії, ВСУ міг ухвалювати рішення на основі принципу законності. Натомість, ЄСПЛ зазначив, що загальні положення Конституції України на які посилався уряд [ст. 6, 124, 125, 129 Конституції України – *О. Т.*], не могли слугувати достатньою правовою підставою для такої специфічної компетенції, яка не надавалась відповідним законодавством

[938]. Аналогічні правові позиції мали місце і в інших рішеннях ВСУ [469]. Зазначений приклад, на мій погляд, є результатом відсутності на національному рівні чітких правил правотлумачення та низького рівня засвоєння загальновизнаних конвенційних європейсько-правових концептів вітчизняними суддями. З цієї точки зору, на мою думку, сьогодні потребує утвердження не тільки концепція конституційності судових рішень і визнання обмеження судового розсуду конституційними нормами, а й необхідність їх перевірки на відповідність вимогам основоположного принципу верховенства права, правам людини, закріпленим у ЄКПЛ.

Таким чином, як на мене, розуміння конституційності рішень судів загальної юрисдикції як їх відповідності верховенству права, безперечно, заслуговує на увагу, однак призводить до звуженого розуміння основоположного принципу верховенства права і зводить його винятково до верховенства Конституції як Основного Закону держави. На мій погляд, питання про правовий характер закону та відповідність рішення суду вимогам верховенства права має вирішуватися з урахуванням положень не тільки Конституції України, але й ЄКПЛ і практики ЄСПЛ, які уже досліджувалися при з'ясуванні елементів верховенства права як стандарту судового правотлумачення і правозастосування. З цієї точки зору Конституція України, ЄКПЛ і практика ЄСПЛ можуть бути визнані універсальними провідниками природного права, загальноєвропейських правових цінностей верховенства права та пріоритетності прав людини у національній правовій системі.

У літературі зазначається, що судова практика є значним чинником обмеження судового розсуду як необхідного інструменту зіставлення якості законодавства з ефективністю правозастосування та елементу правозастосовної діяльності, що полягає в обранні судом одного з декількох можливих вирішень у рамках конкретної справи у межах, що чітко встановлені законом або впливають з суті правового регулювання відповідних суспільних відносин [58, с. 7]. У такому контексті, крім необхідності забезпечення при судовій дискреції конституційності рішень і відповідності їх вимогам верховенства права, слід звернути увагу й на

проблему зв'язаності судді позиціями вищих судових інстанцій, зокрема ВСУ та ВССУ, сформованих у попередній судовій практиці вищих судових органів. Безперечно, визнання обов'язковості висновків ВСУ щодо застосування норми права, викладених у постановах, прийнятих за результатами розгляду справ з підстав, передбачених п.п. 1 і 2 ч. 1 ст. 255 ЦПК (ч. 1 ст. 360-7 ЦПК), окреслюють межі дискреції судді, проте закріплення права відступити від такої правової позиції з одночасним наведенням відповідних мотивів врівноважує зазначене положення законодавства й узгоджує його із принципом верховенства права.

Таким чином, потрібно говорити про нагальну потребу доктринального переосмислення вимог, яким має відповідати рішення, з урахуванням вимог ЄКПЛ і практики ЄСПЛ. Легітимність судового рішення є зовнішньою атрибутивною характеристикою судового рішення, яка відображає довіру суспільства до судової влади і рішень суду як актів правосуддя і яка об'єктивується у визнанні авторитету судової влади, виправданні її діяльності щодо розгляду та вирішення правових спорів та свідомому визнанні й виконанні її рішень. З цієї точки зору легітимність судового рішення включає вимоги законності, обґрунтованості та правосудності судового рішення. Правосудність судового рішення складається із низки процесуальних вимог до судового рішення, що впливають із практики ЄСПЛ у контексті тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (вмотивованість, остаточність, здійсненність, доступність, уніформність), та субстантивної вимоги, що відображається у відповідності рішення правовим законам і правам людини у контексті більш широкого концепту верховенства права. З цієї точки зору можна говорити, що у терміно-понятті «легітимність судових рішень» конституюються європейські цінності верховенства права, пріоритетності прав людини та справедливості судового розгляду на рівні національного правопорядку.

Висновки до Розділу 3

У національній судовій практиці особливого значення набуває основоположний принцип верховенства права, який має розглядатися як

універсальний стандарт, так званий геном, судового правотлумачення і правозастосування, що має на меті забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд та посилення ефективності цивільного судочинства. Інтерпретація верховенства права у такій площині зумовлює виокремлення його базових складових у межах конвенційної системи і певної алгоритмізації їх застосування, що полягає в наведеному далі. По-перше, виходячи із підходів, вироблених прецедентною практикою ЄСПЛ, на загальному рівні верховенство права має розглядатися як вихідне положення, притаманне усім статтям ЄКПЛ, а тому судове правотлумачення і правозастосування мають ґрунтуватися на основоположному принципі верховенства права як вихідному положенні, загальному стандарті, що не може бути порушений. По-друге, загальний підхід має конкретизуватися у використанні ключових концептів верховенства права, що відображають квінтесенцію верховенства права у межах конвенційної системи.

Базовими концептами для судді як інтерпретатора положень закону мають виступати субстантивні та формальні елементи верховенства права. Субстантивний елемент верховенства права полягає у тому, що під час усієї діяльності із правозастосування та правотлумачення суддя має виходити із каталогу основоположних прав людини і їх пріоритетності. Формальними елементами верховенства права, із яких має виходити суддя під час судового правозастосування та правотлумачення, слід вважати принцип законності (у значенні правовості законів), принцип пропорційності, принцип правової визначеності та процесуальні гарантії права на справедливий судовий розгляд.

Дослідження еволюції національної моделі судової юрисдикції має проводитися у контексті конституційної реформи та з урахуванням міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд, зокрема, доступу до суду, розумних строків судового розгляду, правової визначеності, належного суду (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ) та права на ефективний засіб правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ). Найраціональнішою доцільно визнати модель обмеженої судової юрисдикції, що пропонується внаслідок конституційних змін за рахунок впровадження таких процесуальних фільтрів, як: 1) зміна меж цивільної юрисдикції шляхом прямої

вказівки на юридичний спір і поширення юрисдикції на інші справи лише у встановлених законом випадках; 2) введення можливості обов'язкового досудового порядку врегулювання спору, що надає можливість вилучити з юрисдикції суду повноваження щодо вирішення невластивих йому питань, зосередившись на вирішенні спорів про право, з метою підвищення рівня ефективності судочинства та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів у цій сфері.

Модифікація інституту судової юрисдикції у контексті конституційної реформи призводить до зміни уявлення про повноту судової влади як поширення судової влади передусім на всі юридичні спори, виходячи із основної функції судової влади – відправлення правосуддя шляхом вирішення спорів про право, і лише у прямо встановлених в законі випадках поширення судової юрисдикції та на інші справи.

Наявність трьох процесуальних кодексів – ЦПК, ГПК та КАС – зумовлює відсутність єдності термінології з питань судової юрисдикції, для подолання якої має бути застосований комплексний підхід, відповідно до якого раціональним убачається виокремлення предметної, інстанційної та територіальної юрисдикцій як спільних концептів для цих процесуальних кодексів, що дасть змогу привести законодавчу термінологію у відповідність до конституційних засад судової юрисдикції, що зазнали реформування. Істотною проблемою судового правозастосування наразі залишаються колізії юрисдикції, що можуть бути подолані лише за умови застосування комплексу організаційно-судоустрійних, уніфікаційно-нормотворчих та уніфікаційно-правозастосовних заходів.

Поняття належної правової процедури історично притаманне англо-саксонській правовій системі та означає сукупність процесуальних і матеріально-правових гарантій, що надаються державою під час відправлення правосуддя. Процесуальний аспект належної правової процедури (належна судова процедура) є рівновеликим поняттю права на справедливий судовий розгляд у межах континентальної та конвенційної систем. Матеріальний аспект належної правової процедури відповідає континентальному принципу пропорційності, відповідно до

якого обмеження конкретних прав з боку держави мають бути оцінені з точки зору співвідношення мети таких обмежень і значення конкретного субстантивного права особи.

Завданням належних процедур цивільного судочинства є забезпечення кожному права на судовий захист на рівні національного правопорядку. Натомість зловживання правом варто розцінювати як девіацію належної правової процедури, що порушує баланс інтересів у межах зазначеної моделі, та є умисною формальною мімікрією (маскуванням) реалізації процесуальних прав, їх використанням всупереч меті, що завдає шкоди публічним інтересам правосуддя та праву інших осіб, які беруть участь у справі, на справедливий судовий розгляд, а інколи й іншим матеріальним правам та інтересам таких осіб.

Протидія зловживанню процесуальними правами у національному правопорядку має покладатися на суддю і розглядатися як елемент судового керівництва процесом. Заходи боротьби зі зловживанням правами можна поділити на загальні, які застосовуються до сторін та третіх осіб, і спеціальні, що застосовуються до професійних представників – адвокатів. Загальні заходи протидії процесуальним зловживанням залежно від їх природи поділяються на: 1) компенсаторні: а) сплата судового збору; б) правила розподілу витрат між сторонами; в) відшкодування збитків, завданих унаслідок зловживання правом; г) штраф; 2) власне процесуальні заходи: а) відмова у вчиненні дії, що містить ознаки зловживання правом; б) процесуальний естопель. До спеціальних заходів боротьби зі зловживаннями процесуальними правами слід віднести можливість стягнення із адвоката судових витрат за марну втрату часу та заборона здійснювати представництво в конкретному провадженні.

Легітимність судового рішення є зовнішньою атрибутивною характеристикою судового рішення, яка відображає довіру суспільства до судової влади та рішень суду як актів правосуддя, що об'єктивується у визнанні авторитету судової влади, виправданні її діяльності щодо розгляду та вирішення правових спорів і свідомому визнанні та виконанні її рішень. З цієї точки зору легітимність судового рішення включає вимоги законності, обґрунтованості та

правосудності судового рішення. Правосудність судового рішення обумовлюється низкою процесуальних вимог до судового рішення, що впливають із практики ЄСПЛ у контексті тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ (вмотивованість, остаточність, здійсненність, доступність, уніформність) та субстантивною вимогою, що відображається у відповідності рішення правовим законам і правам людини в контексті більш широкого концепту верховенства права. Зважаючи на викладене, можна виснувати, що у терміно-понятті «легітимність судових рішень» конституюються європейські цінності верховенства права, пріоритетності прав людини та справедливості судового розгляду на рівні національного правопорядку.

РОЗДІЛ 4.**ОСНОВНІ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ
ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА****4.1. Проблема єдності судової влади та гармонізація процесуального законодавства**

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суди України утворюють єдину систему. При цьому в ч. 4 ст. 17 зазначеного нормативно-правового акта вказується, що єдність системи судоустрою забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; єдністю судової практики; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів винятково з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування. Аналіз наведених положень надає можливість стверджувати, що у чинному законодавстві України закріплене положення щодо єдності системи судоустрою. Разом із тим у літературі висловлюється думка, що останнє є видовою категорією стосовно родової категорії «єдність судової влади» [475, с. 42]. Оскільки, як слушно зазначалося, саме в ній проявляється врівноваженість останньої, яка забезпечує їй авторитет та силу [666, с. 159], наведена категорія потребує наукового дослідження, особливо з урахуванням проведення судової реформи та необхідності підвищення рівня довіри до судової системи.

Слід зазначити, що термін «єдність судової влади» є дещо новим для сучасної юридичної науки, хоча окремі його аспекти розглядалися дореволюційними вченими-процесуалістами. Так, на думку М. А. Філіпова, якщо в державі допустити дві або три окремі судові влади з різною підсудністю та однаковими верховними правами, то хто ж тоді гарантує, що при їх однаковому верховенстві й самостійності вони не будуть втручатися одна в одну та між ними не буде постійних суперечок. Розмежування судової влади на цивільну, кримінальну,

військову, комерційну, межову й адміністративну допускати не можна. Допустима лише єдина верховна судова влада з різними її органами чи відділеннями: цивільним, кримінальним, військовим, морським, комерційним, межовим або адміністративним [664, с. 424–426]. І. Я. Фойницький вважав, що об'єднання судової влади та забезпечення її зовнішньої самостійності втілюється шляхом підпорядкування всіх судових справ вищому касаційному нагляду одного суду. Єдність, необхідна для зовнішньої самостійності судової влади, також підривається надмірною строкатістю судових установ шляхом запровадження численних спеціалізованих судилищ. Кожен громадянин повинен легко і швидко знаходити суд, покликаний захищати його права. Тому єдність судової влади, крім іншого, встановлюється й поняттям природного судді; право бути судимим своїм законним суддею є одним із важливих політичних прав особи [666, с. 159–160].

Із наведених позицій можна зробити висновок, що у дореволюційній науці єдність судової влади пов'язувалася із, по-перше, існуванням однієї судової влади в державі, у межах якої могла бути спеціалізація, по-друге, заборонаю створення надзвичайних чи особливих судів, по-третє, наявністю одного суду касаційної інстанції, якому підпорядковані всі суди нижчого рівня.

Дослідженням питання єдності судової системи займаються й сучасні науковці, такі як: Ю. М. Грошевий [158, с. 10–12], М. І. Козюбра [267, с. 15–28], І. Є. Марочкін [385, с. 59–80], І. В. Назаров [408], С. В. Прилуцький [475, с. 42–51], Н. В. Сібільова [574, с. 123–134], В. С. Стефанюк [607] та ін. При цьому проблемами, що привертають найбільшу увагу при його аналізі, є визначення правового статусу ВСУ як найвищого судового органу та повноважень, якими останній має бути наділений, доцільності існування трьох- або чотирьохланкової судової системи та відображення в ній принципу спеціалізації, забезпечення єдності судової практики. У деяких роботах спостерігається спроба розкрити сутність єдності судової влади через окремі елементи, що характеризують єдність судової системи [602, с. 8–14]. Так, як зазначає О. Кучинська, законом передбачено, що суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів. Під цим потрібно розуміти, що така єдність судових органів фундаментується у більш

широку соціально-правову категорію – єдність судової влади, хоча Конституція України у розділі, присвяченому правосуддю, прямо не окреслює іманентну неподільність судової влади та судової системи. Однак комплексне тлумачення вираженої у приписах Основного Закону логіки законодавця дає можливість і підстави розгледіти закладені в основу судової влади та її невід’ємної складової – системи судів – єдине начало і доктринальний стрижень, що дає змогу охарактеризувати їх як єдині та неподільні [345, с. 200].

На думку В. В. Сердюка, сутність такої концепції полягає в тому, що всі органи, які входять до судової системи або пов’язані з нею, розглядаються в органічній єдності та взаємодії. На вершині судової ієрархії має бути «сильний» ВСУ, основним призначенням якого є забезпечення процесуальної й організаційної єдності в діяльності судів загальної юрисдикції та органів, що належать до структури судової влади. При цьому «найвищий судовий орган» – єдина й остаточна інстанція з розгляду (перегляду) справ, що виконує всі процесуальні функції, властиві судовій владі, увінчує всі судові підсистеми (загальної та спеціалізованої юрисдикції) у державі [567, с. 5, 21]. Подібної точки зору дотримуються й інші вчені, додатково вказуючи, що небезпека порушення єдності судової влади виникає тоді, коли у державі запроваджуються надзвичайні чи особливі суди. Крім того, заперечення єдності судової влади в Україні виражається у розрізненій і подрібненій на окремі та неузгоджені гілки судовій системі «удільності» системи судового управління та розірваності суддівського самоврядування, нерівності статусу суддів [499, с. 76]. Л. Москвич зазначає, що судова система як різновид соціальної системи, зможе зберегти свою основну ознаку – цілісність – лише за умови відповідного механізму взаємозв’язку, координації між її окремими підсистемами (різними юрисдикціями) за наявності єдиного координуючого центру. Іншими словами, децентралізація не повинна бути антиподом єдності судової влади [402, с. 85–86].

Деякі вчені не пов’язують єдність судової влади суто зі складовими єдності судової системи, закріпленими в законодавстві, намагаючись виділити й інші положення. Так, С. В. Прилуцький наголошує, що питання організаційної єдності

судової системи тісно пов'язані із процедурною складовою механізмів судочинства, їх гармонійним взаємозв'язком та обумовленістю – єдністю судового процесу. Окрім того, він звертає увагу і на проблему формування суддівського корпусу [473, с. 69, 72]. І. І. Котюк виходить із того, що принцип єдності судової влади зумовлює необхідність уніфікації судової системи на основі створення єдиного і рівного для всіх суб'єктів правовідносин державного суду з покладенням на нього здійснення функцій правосуддя у справах, що виникають із будь-яких правовідносин у визначеному законом єдиному процесуальному порядку, а це обумовлює об'єктивну необхідність створення єдиного кодексу судочинства [310, с. 15–18]. Враховуючи наведене, можна дійти висновку, що єдність судової влади пов'язується науковцями з наявністю єдиного процесуального порядку реалізації судової влади.

На окремі аспекти єдності судової влади звертали увагу й учені-процесуалісти. Так, О. А. Бесянєвич вказує, що єдність судової системи не обумовлюється однаковістю процесуальних законів (процедур), за якими спеціалізовані суди здійснюють вирішення справ, віднесених законом до їх юрисдикції. Отже, єдність судової системи в Україні поєднується із принципом спеціалізації судів. Інтегративні (уніфіковані) засади процесуального права є виявом і водночас правовим забезпеченням єдності системи, а спеціалізація судів відображена саме у диференціації процесуального права та впливає на неї [629, с. 19]. Г. О. Жилін і Л. О. Грось, у свою чергу, вказують на неприпустимість такого становища, яке породжує відсутність одноманітності норм АПК та ЦПК РФ, що встановлюють порядок розгляду єдиних за своєю природою цивільних справ у судах загальної юрисдикції та арбітражних судах; самотійність і незалежність цих судів один від одного дає їм змогу активно втручатися в чужу компетенцію, ігноруючи правові норми про розмежування підвідомчості судових справ [196, с. 37; 157, с. 52].

Таким чином, з процесуальної точки зору єдність судової влади пов'язується із єдністю завдань, які поставлені між судами в різному судочинстві, тобто судова діяльність має переслідувати одну універсальну мету, чітким розмежуванням

юрисдикції між загальними та спеціалізованими судами, уніфікацією правил щодо судових рішень і вимог, що до них пред'являються.

І. В. Юревич, якою була зроблена спроба комплексного дослідження проблем єдності судової влади, виділяє два підходи, що використовуються при дослідженні єдності судової влади: вузький і широкий. Прихильники першого з них розглядають єдність судової влади через призму її формального (інституційного) втілення, ототожнюючи її з єдністю системи органів судової влади, тобто охоплюють лише ті органи й установи, які безпосередньо реалізують судову діяльність. За широкого підходу інститут судової влади пропонується розглядати через категорію «судова система», що є більш широким за змістом, ніж «система органів судової влади», оскільки, крім суб'єктів цієї влади (суди чи систему органів судової влади), включає й інші елементи і взаємозв'язок, який між ними встановлюється. У такому розумінні судової системи фіксується вся судово-владна діяльність держави стосовно її структурних елементів, статичного і динамічного станів, механізму дії, внутрішньої організації, перспективних напрямів реформування [749, с. 52–56]. Разом із тим при виділенні таких підходів автор за основу взяв точку зору, висловлену стосовно дослідження єдності судової системи. При цьому І. В. Юревич, визначаючи себе прихильницею широкого підходу, запропонувала єдність судової влади розуміти як фундаментальну внутрішню її основу, що забезпечує внутрішню стійкість, дає змогу переконатися в тому, що її підсистеми не діють відокремлено одна від одної, а забезпечують ефективну реалізацію функцій судової гілки державної влади. Атрибутивними характеристиками єдності є цілісність, інтегративність, організованість і нерозривний взаємозв'язок. З огляду на зазначену багатогранність автор пропонує розкриття сутності єдності судової влади здійснювати через дослідження її базових підсистем, як-от, єдність: а) основ судової влади; б) цілей і завдань її елементів; в) принципів їх організації; г) судової системи і г) статусу суддів [749, с. 71].

Аналіз наведених вище точок зору дає можливість зробити висновок, що категорія «єдність судової влади» у дослідженнях, які проводилися, часто

застосовувалася як синонім до «єдність судової системи», що, на мій погляд, є неправомірним, оскільки звужує її значення. У більшості випадків увагу було звернено лише на проблеми побудови судової системи, хоча й робилися поодинокі спроби цю проблему пов'язати з окремими аспектами здійснення судочинства. Наведене свідчить про фрагментарність сучасного уявлення про єдність судової влади й потребує її подальшого дослідження.

Для надання визначення єдності судової влади вважаю за необхідне з'ясувати значення слова «єдність», оскільки сутність судової влади уже було розглянуто в представленому дисертаційному дослідженні. Відповідно до тлумачного словника В. І. Даля «єдність» – це властивість єдиного, такого, що становить одне ціле [174, с. 514]. Враховуючи наведене, на мою думку, єдність судової влади необхідно розглядати у двох значеннях: зовнішньому та внутрішньому. Згідно з першим судова влада розглядається як єдиний цілий «організм», що функціонує в державі, виконуючи покладені на нього функції відповідно до конституційного принципу розподілу влади в державі. У наведеному аспекті можна виділити такі її особливості. По-перше, у державі може існувати лише одна судова влада. По-друге, вона є самостійною й незалежною від законодавчої та виконавчої гілок влади і певною мірою їм протистоїть. По-третє, всі три гілки державної влади рівнозначні, тобто не мають переваг одна над одною. По-четверте, делегування функцій, що має виконувати судова влада, або їх привласнення не допускається, так само як судова влада не повинна виконувати не притаманні їй функції. Єдність у внутрішньому значенні розкриває внутрішню властивість штучно створеної цілісності, що утворилася в результаті природно історичних закономірностей суспільного розвитку [251, с. 205]. При цьому вона властива як цілому взагалі, так і її елементам: інституційному, функціональному та нормативному.

Інституційний елемент, як уже зазначалося, охоплює суб'єктів, які діють всередині моделі судової влади. При цьому суд є постійним учасником, а інша особа, яка звертається для усунення відхилень, – перемінною складовою. Враховуючи, що відповідно до ч. 1 ст. 124, ч. 1 ст. 125 Закону України від 02.06.2016 р. № 1401-VII «Про внесення змін до Конституції України (щодо

правосуддя)», ч. 1 ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні діє не один суд, а їх система, вимога єдності пред'являється саме до системи судів загальної юрисдикції. Враховуючи наведене, можна стверджувати про наявність судоустрійної єдності, тобто єдності в побудові системи органів судової влади.

Відповідно до конституційних положень, а також норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів» система судів загальної юрисдикції будується за трьома принципами: територіальності, інстанційності та спеціалізації. У контексті проблеми єдності судової влади особливе значення набувають останні два, оскільки перший означає розбудову судової системи судів загальної юрисдикції відповідно до адміністративно-територіального устрою, що жодним чином не впливає на цілісність їхньої системи.

Особливість принципу інстанційності полягає в тому, що система судів організована таким чином, щоб забезпечити право на перегляд судового рішення судом вищої інстанції з метою забезпечення законності й обґрунтованості прийнятих рішень і усунення порушень закону, що допускаються судами, послідовний перехід справи від суду нижчого рівня до суду вищого рівня. Відповідно до нього на сьогодні (з урахуванням Прикінцевих і перехідних положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів») функціонують суди першої, апеляційної та касаційної інстанцій, якими є вищі спеціалізовані суди, а також ВСУ. У зв'язку з цим постає питання про правовий статус ВСУ як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції, а також оптимальної інстанційності судової системи. Зазначені проблеми, як зазначалося вище, активно обговорюються в літературі. Адже ВСУ не має повноважень здійснювати касаційний перегляд, це – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції України, який забезпечує єдність судової практики.

Основним питанням, стосовно якого вже близько шести років ведеться дискусія, про що попередньо йшлося, є оптимальна кількість судових інстанцій: три або чотири. При цьому як перша пропозиція, так і друга, мають своїх і прихильників, і супротивників. На наднаціональному рівні наведене питання остаточно жодним чином не вирішено. ЄСПЛ виходить із того, що п. 1 ст. 6

Конвенції не зобов'язує Договірні держави створювати апеляційні або касаційні інстанції, однак держава, що заснувала такі суди, зобов'язана забезпечити, щоб учасники процесу на цих стадіях могли користуватися основними гарантіями, які містяться в п. 1 ст. 6 [910]. У ст. 1 Рекомендації № R (95) 5 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і господарських справах зазначається, що загалом повинна існувати можливість контролю за будь-яким рішенням суду нижчого рівня («суду першої інстанції») судом вищого рівня («судом другої інстанції»). У ст. 7 міститься уточнення, що положення цієї Рекомендації необхідно, коли це потрібно, застосовувати до «суду третьої інстанції», якщо такий суд існує, тобто до суду, який здійснює контроль над судом другої інстанції. Апеляції до суду третьої інстанції мають передусім подаватися щодо тих справ, які заслуговують на третій судовий розгляд, наприклад, справ, які розвиватимуть право або сприятимуть однаковому тлумаченню закону. Вони також можуть бути обмежені апеляціями по тих справах, де питання права мають значення для широкого загалу. Від особи, яка подає апеляцію, треба вимагати обґрунтування причин, з яких її справа сприятиме досягненню таких цілей [397, с. 303–306].

Отже, питання про інстанційність системи судів має вирішуватися винятково на національному рівні. На міжнародному рівні визнається необхідність створення дворівневої системи судів, хоча не заперечується можливість запровадження й третьої інстанції. Велика кількість судових інстанцій, як зазначено в літературі, вже не розглядається як висока гарантія дотримання прав людини на судовий захист, навпаки, оцінюється як фактор, що може перешкодити розумному строку розгляду справи в суді [471, с. 742].

На мою думку, найбільш оптимальною у контексті забезпечення єдності судової влади є трьохінстанційна система судів, за якої функція суду касаційної інстанції має бути повернута Верховному Суду України. Так, як слушно зазначав стосовно цього М. Сірий, касація є інструментом єднання судової системи за всіма позиціями (нижчих судів із вищими; загальних зі спеціалізованими; всіх судів, що

діють у межах території держави) в єдине ціле. Для виконання цього важливого завдання суд касації має бути наділений усією повнотою судової влади [579, с. 60]. При цьому, оскільки касаційний перегляд буде здійснюватися одним єдиним ВСУ, то, відповідно, навряд чи буде мати місце неоднакове застосування одних і тих самих норм матеріального та процесуального права у подібних правовідносинах; невідповідність судового рішення суду касаційної інстанції викладеному у постанові Верховного Суду України висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права буде зведена до мінімуму.

Що стосується такої підстави, як встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні цієї справи судом, то М. Сірій висловлює думку, що він цілком вписується у формат звичайного касаційного перегляду, бо рішення міжнародного суду насамперед стосуються правильності застосування матеріальних і процесуальних норм, тому немає жодної необхідності вибудовувати додаткову надкасаційну конструкцію [579, с. 60–61]. Така позиція, з одного боку, є слушною, оскільки, дійсно, йдеться про перевірку правильності застосування судом норм матеріального права чи порушення норм процесуального права під час розгляду справ на національному рівні. Разом із тим викликає зауваження можливість здійснення такого перегляду в порядку касаційного провадження. Так, відповідно до ч. 1 ст. 35 Конвенції ЄСПЛ може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту. За загальним правилом, йдеться про реалізацію особою права на касаційне оскарження судових рішень і розгляд справи в касаційному порядку. Таким чином, після ухвалення рішення міжнародною судовою установою особа, по суті, вдруге подає касаційну скаргу. Однак, як зазначається у п. 1 резолютивної частини рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у ст.ст. 125, 129 Конституції України від 11.03.2010 р. № 8-рп/2010 визначення у положенні п. 8 ч. 3 ст. 129

Конституції України як однієї з основних засад судочинства «забезпечення ... касаційного оскарження рішення суду» у системному зв'язку з положеннями ч. 1 ст. 8, ст. 125 Основного Закону України означає лише одноразове касаційне оскарження та перегляд рішення суду; законом можуть бути передбачені й інші форми оскарження та перегляду рішень судів загальної юрисдикції [530].

Убачається, що перегляд судових рішень, що набрали законної сили, після їх оскарження в касаційному порядку з підстав встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, а також невідповідність рішення судовій практиці, сформульованій ВСУ (відповідно до ч. 4 ст. 355 ЦПК України ця підстава сформульована як «невідповідність судового рішення суду касаційної інстанції викладеному у постанові ВСУ висновку щодо застосування у подібних правовідносинах норм матеріального права»), мають здійснюватися у порядку перегляду справ за нововиявленими обставинами. Застосування такого правозастосовного циклу, по-перше, відбуватиметься відповідно до зазначеного вище рішення Конституційного Суду України і дасть можливість уникнути повторного касаційного оскарження, оскільки, по суті, матиме місце «інша форма перегляду». По-друге, він тим не менш буде здійснюватися ВСУ як судом касаційної інстанції у порядку, передбаченому для касаційного перегляду, оскільки його особливістю є здійснення саме тим судом, що ухвалив судове рішення.

У літературі деякі науковці заперечують можливість використання зазначеного правозастосовного циклу для усунення судових помилок [400, с. 14–17; 68, с. 61 та ін.]. Однак, на мою думку, більш логічною та виправданою є позиція їх супротивників. Так, Л. О. Терехова вказує, що помилка суду присутня у будь-якому випадку, бо не досягнуто мети судочинства – захисту порушених прав [633, с. 117]. Т. Т. Алієв висловлює таку думку: якщо раніше перегляд судових актів за нововиявленими обставинами не призначався для усунення помилок за великим рахунком, то нині ситуація змінилася, і таке провадження саме спрямоване на виправлення правозастосовних помилок, допущених унаслідок

сумлінного незнання суду або всіх можливих змін статусу прецедентного рішення, на підставі якого було ухвалено судову постанову, про інше тлумачення закону, який застосовується при вирішенні цивільної справи, тощо [17, с. 25].

За своєю природою такі підстави, як встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, невідповідність рішення сталій судовій практиці, сформульованій ВСУ, подібні до встановлених у чинному процесуальному законодавстві підстав, таких як: встановлення вироком суду, що набрав законної сили, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправильного перекладу, фальшивості документів або речових доказів, що потягли за собою ухвалення незаконного або необґрунтованого рішення; встановлення вироком суду, що набрав законної сили, вини судді у вчиненні злочину, внаслідок якого було ухвалено незаконне або необґрунтоване рішення; скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення рішення чи постановлення ухвали, що підлягають перегляду; встановлена Конституційним Судом України неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду ще не виконане. Їх особливістю є те, що вони існували на момент розгляду справи, однак стали відомі заявнику лише після набрання рішенням суду законної сили.

На підставі викладеного, на мою думку, слід схвально оцінити побудову системи судів, запропоновану в новому Законі України від 02.06.2016 р. «Про судоустрій і статус суддів». Так, відповідно до ч. 3 ст. 17 Закону систему судоустрою утворюють місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд. При цьому згідно з ч. 1, п. 1 ч. 2 ст. 36 Закону Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку і спосіб, визначені процесуальним законом. Він здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції в порядку, встановленому процесуальним законом. На жаль, таку позицію не відображено у проекті змін до ЦПК,

підготовленому робочою групою з реформування процесуального законодавства, яка створена Радою з питань судової реформи при Президентіві України [466]. При проведенні гармонізації процесуального законодавства із законодавством про судоустрій необхідно виходити з того, що судом касаційної інстанції є лише ВСУ. Перегляд судових рішень ВСУ, який існує зараз, підлягає ліквідації. Натомість встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом, невідповідність рішення сталій судовій практиці, сформульованій ВСУ, мають бути віднесені до підстав перегляду за нововиявленими обставинами.

Наступним принципом побудови системи судів є принцип спеціалізації, зміст якого уже було розкрито у попередньому розділі представленого дисертаційного дослідження. У контексті питання, що розглядається, хотілося б наголосити, що запровадження системи спеціалізованих судів відповідає вимозі судоустрійної єдності, однак мають бути дотримані такі умови. По-перше, предметна юрисдикція загальних і спеціалізованих судів повинна бути чітко розмежована з метою уникнення конфліктів юрисдикцій та недопущення можливості привласнення повноважень «рівного» суду іншої юрисдикції. Зважаючи на викладене, варто ще раз наголосити, що я відстоюю точку зору про доцільність існування лише системи адміністративних судів як спеціалізованих разом із загальними судами, які мають розглядати всі справи, що виникають із публічних правовідносин. Сучасна система господарських судів має входити до складу загальних колегій і палат та відтворювати спеціалізацію на «мікрорівні», тобто спеціалізацію суддів. По-друге, тільки-но зазначалося, що найвищим судовим органом у підсистемі спеціалізованих судів, який здійснює функцію суду касаційної інстанції, має бути ВСУ. Так, як слушно зазначалося стосовно цього, визнання останнього найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції свідчить про те, що система судів будується за принципом єдності, оскільки цей суд знімає спеціалізацію в останній інстанції [753, с. 89].

Касація за своєю природою є унікальною, єдиною функцією, що обслуговує всю судову та правову систему одночасно. Найвищий суд країни має бути

авторитетним орієнтиром у сфері правозастосування. Доволі нелогічно виглядає нинішня конструкція судового перегляду, згідно з якою спочатку докладається чимало зусиль і ресурсів на формування однакової судової практики у межах окремої спеціалізованої юрисдикції (господарської, адміністративної, цивільної), а потім ця стабільність руйнується, зіштовхуючись з іншим підходом до праворозуміння, сформованим в сусідній юрисдикції [579, с. 61].

Концепцію єдності судової влади пов'язують з ідеєю паритетності її підсистем. За загальним правилом, баланс між останніми може бути встановлений у разі забезпечення їхньої рівності. Наведене, на мою думку, має відбуватися у створенні рівних умов для функціонування, тобто забезпеченні організаційної єдності. Остання полягає в єдності вимог до кандидатів на суддівські посади до судів одного рівня, єдності формування суддівського корпусу тощо.

Цивільні процесуальні правовідносини, які виникають між судом та іншими суб'єктами процесу й становлять функціональний елемент судової влади як частина цілого, повинні володіти такою властивістю цілого, як єдність. Наведене, на мою думку, можливе лише за умови єдиного порядку їх виникнення, розвитку та припинення, однаковості процесуальних норм, що визначають її зміст, тобто процесуальної єдності. У зв'язку з наведеним слід зауважити, що в окремих працях прослідковується спроба пов'язати єдність судової влади з концепцією судового права безпосередньо [748, с. 194–201] або зробити це опосередковано шляхом включення останнього до складу судової системи [367, с. 57–58]. При цьому, незважаючи на різні підходи, наявні у літературі [474, с. 26–27; 575, с. 500–501; 405, с. 13–16 та ін.], на мою думку, можна запропонувати виокремити чотири основні щодо визначення сутності судового права. Відповідно до першого під останнім розуміється окрема інтегральна комплексна галузь права [77, с. 15–18; 132, с. 42–52; 406 та ін.]. Її прибічники, за загальним правилом, намагаються обґрунтувати існування вторинної галузі права, що об'єднує судоустрій та процесуальне право, не заперечуючи при цьому самостійність та специфічні ознаки та властивості деяких галузей процесуального права, безпосередньо пов'язані з єдиною галуззю державної діяльності – правосуддям. Так, Л. Москвич

під судовим правом пропонує розуміти частину публічного права, яка вивчає основні засади функціонування судової влади, а саме: основи судоустрою, які обумовлюються потребою належного забезпечення права на судовий захист; основи судового процесу, які включають спільні (загальні для всіх видів судочинства) засади судового провадження та відображають специфіку цього виду юридичного процесу; основи судового управління, які вивчають місце суду в державному механізмі, закони ефективної взаємодії суду з державними органами та суспільством тощо [403, с. 24].

А. Селіванов до предмета судового права відносить такі інститути (це конституційно-правова основа організації судової влади), як: судова юрисдикція; судова підсудність спорів; джерела загального і спеціалізованого правосуддя; суб'єкти представництва і захисту учасників судового розгляду справ; судові процесуальне забезпечення суб'єктів права на доступ до правосуддя; види інстанційної організації судової системи; види судових актів; внутрішнє управління у судах; матеріально-фінансове забезпечення судів; кадрове забезпечення органів правосуддя; відповідальність суддів. Автор наголошує, що судові право є однією із галузей публічного права, в якому основний його суб'єкт – судова влада, яка самостійно функціонує за конституційним принципом розподілу влади, а існування конституційного, цивільного, адміністративного й інших видів судочинства є формами державної діяльності (здійснення правосуддя) [562, с. 11–13].

У межах другого підходу відстоюється точка зору, що, оскільки всі судові процеси (цивільний, господарський, адміністративний і кримінальний) побудовані на однакових засадах, вони потребують об'єднання в єдине процесуальне право [229, с. 396–399]. Так, як свого часу зазначав В. О. Рязановський, якого можна визначити одним із засновників судового права, верховний постулат один для всіх видів (*кримінального, цивільного, адміністративного процесів*) останнього: розкриття матеріальної істини, завдання всякого процесу одне і те ж – встановити права, здійснити та охороняти їх, юридична природа права на позов ідентична, основні принципи судочинства збігаються (принципи процесу), єдина конструкція

процесу придатна до всіх видів останнього. Однак він наголошував, що говорити про єдиний процес та єдину процесуальну науку при існуючому її стані ще передчасно. Разом із тим йому здавалося, що тенденція розвитку сучасного процесу (як в галузі судоустрою, так і судочинства) призводить до об'єднання різних його видів і до створення єдиного процесуального чи судового права [540, с. 77–79]. Прихильники такого підходу займають або ширшу позицію, допускаючи об'єднання всіх без винятку судових процесів [334, с. 271–277; 118, с. 20–32 та ін.], або дещо вужчу, висловлюючись за доцільність поєднання лише цивільного, господарського й адміністративного процесів в один процес [304, с. 403–405; 629 та ін.].

Прихильники третього підходу визнають можливість існування судового права як інтегральної галузі знань [352, с. 66], інтегральної спільноти декількох галузей права [575, с. 502], надгалузі або мегагалузі [576, с. 96], тобто, на мою думку, ними визнається наявність уніфікованих норм, що використовуються різними галузями права для регулювання окремих міжгалузових інститутів. При цьому залежно від того, яке законодавство покладається в основу, як на мене, можна виділити судоустрійний і процесуальний напрями. У межах судоустрійного висловлюється пропозиція, що така спільнота має утворюватися на базі норм законодавства про судоустрій. Так, на думку Н. В. Сибільової, це дасть змогу: систематизувати судоустрійне законодавство, зміст якого вже значно ширший за назву, виключити з предмета регулювання процесуального права правовідносини, які стосуються повноважень та організації суду і суддів; зняти більшість заперечень щодо розбіжностей деяких принципів та інститутів різних галузей процесуального права, оскільки вказаний підхід призведе до виділення загального, особливого й одиничного у процесуальних галузях, тощо [575, с. 502].

Представники процесуального напрямку наполягають на тому, що уніфікуватися мають процесуальні норми. Так, як зазначають Л. Лобойко та О. Шило, на користь цього свідчать: зближення предмета правового регулювання процесуальних галузей права, єдність об'єкта судового захисту; надання судового захисту шляхом здійснення правосуддя; наявність у процесуальних галузях права

міжгалузевих інститутів, що регулюють однорідні правовідносини [352, с. 66]. Ю. М. Грошевий зазначав, що важливою тенденцією розвитку сучасного процесуального законодавства повинна стати уніфікація процесуального регулювання, її узгодження, гармонізація, інтеграція правової регламентації, тобто процес підпорядкування форми і змісту законодавства з метою досягнення термінологічної і смислової єдності та узгодженості в межах декількох процесуальних галузей права. Уніфікація слугуватиме проявом удосконалення самої форми правового регулювання. Роль уніфікуючого акта можуть виконати основи процесуального права України, у яких мають бути закріплені загальні принципи процесів та їх правовий зміст, джерела правового регулювання, роль судового прецеденту, загальні поняття; співвідношення імперативних і диспозитивних засад, основні положення теорії доказів, порядок перегляду рішень, а також загальні для всіх галузей правові приписи, що стосуються захисту прав і законних інтересів учасників процесу [158, с. 10–12].

Відповідно до четвертого підходу, який суттєво відрізняється від попередніх трьох, судове право ототожнюється із судовою правотворчістю та певним функціональним елементом судового прецеденту [719, с. 9]. Воно розуміється як право, що утворюється судом і є одним із видів джерел права [306, с. 19–24]. Його сутність полягає в обов'язку судів дотримуватись рішень судів вищого рівня, а також зв'язаності апеляційних судів власними попередніми рішеннями. Як форми виділяються судова практика, судовий прецедент, судовий розсуд, правові позиції суду [564, с. 35–38].

На мою думку, варто приєднатися до думки тих вчених, які заперечують перспективи існування окремої галузі судового права, оскільки предмети регулювання галузей права, які «претендують» на роль її складових, суттєво різняться за змістом, так само як і методи. Так, норми, що визначають структурний устрій судових органів у їх сукупності й кожного з них окремо, організацію системи судових органів, правовий статус суддів і гарантії їх незалежності, порядок формування суддівського корпусу тощо, є нормами матеріального права. У свою чергу, норми, що регулюють порядок відправлення

правосуддя та вчинення інших дій, спрямованих на реалізацію функцій судової влади, є нормами процесуального права. Об'єднання їх в одну галузь права призведе до її обтяженості й ускладнення в регулюванні різних за характером правовідносин, що, на мою думку, негативно буде впливати на доступність судової форми захисту як загальновизнаного міжнародного стандарту здійснення правосуддя.

Правильною убачається теоретична можливість об'єднання всіх процесуальних галузей права, оскільки в основі будь-якого процесу лежить право на судовий захист, що має унітарну природу [284, с. 162] й повинно інтерпретуватися як право на справедливий судовий розгляд. Так, як слушно зазначається у літературі, право на судовий захист має комплексний міжгалузевий характер, а власне судовий захист є комплексним міжгалузевим інститутом, тобто сукупністю взаємопов'язаних юридичних норм (інститутів), які містяться у різних галузях права, що регулюють однорідну групу суспільних відносин [352, с. 65]. При цьому виділяються такі особливості реалізації права на судовий захист, які є загальними для всіх видів процесу: реалізація права на судовий захист являє собою процес, що складається з окремих етапів логічної послідовності; реалізація права на судовий захист потребує правозастосовної діяльності суду, яка, як правило, не завершує правореалізаційний процес, а є лише його етапом, бо завершується він виконанням рішення суду; право на судовий захист завжди реалізується у певних процедурах, які регулюють як підстави звернення за захистом до суду, так і порядок здійснення самого правореалізаційного процесу; реалізація права на судовий захист здійснюється різними процесуальними засобами, оскільки його зміст включає низку прав-елементів, кожне з яких має власні особливості правової регламентації. Проте це не унеможливорює застосування у різних процесуальних галузях однакових засобів реалізації цього права; право на судовий захист реалізується у формі правовідносин, зміст яких полягає у реальній поведінці їх суб'єктів. При цьому визнається, що універсальність природи права на судовий захист не заперечує специфіку його реалізації у певному виді судочинства [352, с. 65–66].

Наведене надає можливість зробити висновок про наявність підстав для розробки універсальних концептів щодо регулювання окремих інститутів процесуального права, що за своєю природою мають міжгалузевий характер і, відповідно, їх регулювання має бути уніфікованим, незалежно від судового процесу, у межах якого вони застосовуються, з метою термінологічної і змістовної єдності та узгодженості. Закріплення різних вимог до одних і тих самих правових явищ, на мою думку, негативно впливає як на єдність судової влади, оскільки допускає можливість різноваріантної поведінки одного й того самого суду залежно від судового процесу, в межах якого вчинюються процесуальні дії, і, відповідно, різного ставлення до них, так і на загальний рівень правової грамотності та захищеності в суспільстві.

Враховуючи викладене, можна погодитися з висловлюваною в літературі точкою зору, згідно з якою однаковому регулюванню підлягають такі процесуальні інститути: загальні принципи процесів, джерела правового регулювання, основні положення теорії доказів, порядок оскарження та перегляду судових рішень [613, с. 532; 333, с. 99–102]. Наведений перелік можна доповнити, позаяк уніфікації також підлягають: перелік правозастосовних циклів судового процесу; склад суду та підстави відводу; вимоги, що пред'являються до судових рішень; законна сила та її наслідки; право на оскарження судових рішень і порядок його реалізації. Разом із тим на сьогодні навряд чи можна уніфікувати інститут судової юрисдикції і, відповідно, стверджувати про його єдність [119, с. 78–86], тим більше, що остання не зводиться лише до розмежування повноважень між загальними та спеціалізованими судами. Так, незважаючи на те, що останній є міжгалузевим правовим інститутом процесуального й конституційного права, визначається структурно-функціональним характером судової влади і диференціює компетенцію її органів у межах сфери їх діяльності та існуючої судової системи, однак правила розмежування повноважень між судами різних юрисдикцій суттєво різняться. Як приклад можна звернути увагу на правила так званої функціональної юрисдикції, закріплені в ЦПК та КАС. Так, зі ст. 107 ЦПК випливає, що всі справи по суті розглядаються винятково місцевими

судами як судами першої інстанції. Згідно зі ст. 20, ч. 3 ст. 172, ч. 7 ст. 176, ч. 3 ст. 183-1 КАС в адміністративному судочинстві як суди першої інстанції можуть діяти місцеві адміністративні суди (місцеві загальні суди як адміністративні суди й окружні адміністративні суди); апеляційні адміністративні суди та Вищий адміністративний суд України.

Незважаючи на те, що я поділяю точку зору про можливість уніфікації окремих норм процесуального права, все ж таки вважаю за необхідне об'єднувати їх в одну галузь процесуального права. Як слушно зазначає Н. А. Громошина, єдність сутності жодним чином не виключає розбіжностей у змісті, що дає підстави для типологізації процесів. Вона пропонує виділяти кримінально-правовий і цивілістичний типи процесів [156, с. 2804]. До першого автором відносяться охоронні правовідносини, що з'являються внаслідок вчинення злочинів та адміністративних проступків, які виникають між державою і правопорушником, а до другого – охоронні правовідносини, що виникають не у результаті вчинення особою правопорушення. При цьому охоронні правовідносини, які складаються в результаті оскарження актів, дій чи рішень державних органів і посадових осіб, мають не кримінально-правову, а цивілістичну природу. Охоронні правовідносини реалізуються процесуальною процедурою, різні типи охоронюваних правовідносин вимагають різних процесуальних процедур. Саме тому вчена виходить з того, що правильно не поєднувати під дахом одного процесу кримінально-правовий і цивілістичний його типи [154, с. 30–43]. Аналогічну позицію щодо необхідності розмежування так званих криміналістичного та цивілістичного процесів можна простежити й безпосередньо з тексту ст. 6 Конвенції, а також практики ЄСПЛ. Так, у п. 1 встановлюються складові права на справедливий судовий розгляд, що є спільними при вирішенні спору стосовно прав та обов'язків цивільного характеру або встановленні обґрунтованості будь-якого висунутого кримінального обвинувачення. У п.п. 2 і 3 закріплюються додаткові гарантії, які поширюються лише на сферу кримінального судочинства. У свою чергу, ЄСПЛ перш ніж розглядати справу завжди з початку визначає, яких прав вона стосується, а лише

потім її розглядає, враховуючи, що окремі складові мають різне тлумачення, залежно від того, у якому процесі вони застосовуються.

На підставі викладеного, на мою думку, в контексті єдності судової влади мають бути встановлені уніфіковані правила для цивілістичного процесу, яким повинні охоплюватися сучасні цивільний, господарський та адміністративний процеси, що мають розглядатися з дотриманням цивільної (некримінальної) процесуальної форми, а також криміналістичного, у межах якого мають розглядатися справи про притягнення особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності з дотриманням кримінальної процесуальної форми. Варто зазначити, що, на мою думку, процесуальна єдність разом із судоустрійною та організаційною мають принципове значення, водночас вони можуть зводитися нанівець і не забезпечувати єдності судової влади, якщо норми матеріального та процесуального права неоднаково застосовуються різними судовими установами. Тому має існувати й правозастосовна єдність, що проявляється в єдності судової практики.

Останньою складовою єдності судової влади, на мою думку, є нормативна єдність, у якій відображається нормативний елемент судової влади. Виходячи з неї, вимоги, що пред'являються до судової влади, не можуть бути розкидані й міститися у чисельних законодавчих і підзаконних нормативних актах, а мають бути кодифіковані. При цьому правила, що стосуються інституційного елементу судової влади, потребують закріплення в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а ті, які стосуються функціонального – у процесуальному законодавстві. Крім того, вважаю за можливе сприйняти пропозиції, викладені окремими процесуалістами щодо розробки так званих Основ процесуального законодавства [613, с. 532; 156, с. 2804], де могли б бути закріплені міжгалузеві процесуальні інститути, що не підлягають зміні, але потребують доповнення із урахуванням особливостей конкретної галузі процесуального права. У свою чергу, зважаючи на те, що розгляд справ у порядку цивільного, господарського й адміністративного судочинства відбувається із дотриманням єдиної процесуальної форми, має бути розроблений єдиний ЦПК. Доцільність такої пропозиції обґрунтовується тим, що

до прийняття ЦПК і КАС розгляд справ, що виникали з адміністративно-правових відносин, відбувався за правилами цивільного судочинства з особливостями, встановленими для окремих категорій справ. Як слушно зазначив В. В. Комаров, КАС є «дублюючим» стосовно ЦПК, оскільки конструкція адміністративного судочинства заснована на позовному провадженні як фундаментальному для цивілістичного судового процесу та на основних інститутах класичного цивільного судочинства [284, с. 160]. Наведене положення поширюється й на ГПК, тим більше, що проект ГПК, розроблений робочою групою з реформування процесуального законодавства, яка створена Радою з питань судової реформи при Президентіві України [137], максимально наближує його до ЦПК.

Таким чином, на мою думку, єдність – це внутрішня властивість судової влади, що має розумітися у зовнішньому та внутрішньому значеннях. Згідно з першим судова влада розглядається як єдиний цілий «організм», що функціонує в державі, виконуючи покладені на нього функції відповідно до конституційного принципу поділу влади у державі. Єдність у внутрішньому значенні розкриває внутрішню властивість, що проявляється у судоустрійній, організаційній, процесуальній, правозастосовній і нормативній єдності судової влади.

4.2 Тенденції розвитку досудових процедур в цивільному судочинстві

У вітчизняній науці цивільного процесуального права словосполучення «досудові процедури» майже не використовується, тому, відповідно, не існує сталої позиції щодо сутності цього явища, а також порядків, які ним охоплюються. Зазвичай дослідження дій «потенційних» суб'єктів цивільного судочинства, що передують судовому розгляду, відбувається у контексті визначення можливостей позасудового врегулювання спору та зводиться до аналізу досудового порядку його врегулювання, у тому числі і з використанням АВС. На перший погляд такі процедури виходять за межі предмета цивільного процесуального права, однак такий підхід хибний, оскільки не враховує їх зв'язок зі сферою цивільного судочинства та взаємодію одного явища з іншим [222, с. 3–9]. Він проявляється у такому. Незважаючи на те, що процесуальне

правовідношення до звернення до суду не існує, дотримання чи недотримання досудового порядку врегулювання спору є тим юридичним фактом, що може впливати на подальший розвиток вказаних правовідносин.

Окрім того, варто підтримати позицію, висловлену М. І. Клеандровим, згідно з якою сторони, які намагаються примиритися, не можуть не усвідомлювати, що у випадку недосягнення мети примирення на першій стадії (стадія врегулювання спору самими сторонами) їм (точніше – за ініціативою заінтересованої в цьому сторони) належить перейти в другу стадію (примусове вирішення спору), а для цього необхідно в ряді випадків надати докази проходження – безрезультатно – першої стадії, в протилежному випадку спеціальний орган може просто не прийняти спір до свого провадження [256, с. 163]. Не заперечуючи у загальному вигляді правильності зазначеного підходу, вважаю, що досудові процедури потребують більш детального дослідження, оскільки вони безпосередньо впливають на ефективність подальшого судового захисту прав, про що, до речі, зазначав Комітет міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації № R (86) 12 щодо недопущення та скорочення надмірного робочого навантаження на суди від 16.09.86 р. [397, с. 142].

Як впливає зі словника С. І. Ожегова, при додаванні частки «до...» до прикметника утворюється така сама частина мови, яка позначає, що щось здійснилося, було першим ніж щось [430, с. 150]. Таким чином, буквальне тлумачення словосполучення «досудові процедури» дає можливість стверджувати, що до них слід відносити сукупність дій, які відбуваються до певного моменту, який позначається як «судовий». Останній, на мій погляд, може тлумачитися у вузькому сенсі та припинятися з моменту звернення до суду, тобто тривати до відкриття провадження у справі. Такий підхід був притаманний радянській процесуальній науці і продовжує спостерігатися у працях як вітчизняних процесуалістів [128, с. 90–92; 603, с. 358–260; 42, с. 253–261 та ін.], так і вчених із країн колишнього СРСР [36; 72, с. 49–52 та ін.] та обмежується дослідженнями суто досудового порядку врегулювання спорів. Однак для зарубіжних країн притаманна дещо інша тенденція, яку можна

визначити як «широке» розуміння цього періоду, оскільки момент його закінчення пов'язується із початком розгляду справи по суті [924, с. 640–679; 932, с. 76–135 та ін.].

Незважаючи на поширене використання словосполучення «досудовий порядок врегулювання спорів», доцільно зазначити, що в чинному законодавстві та юридичній літературі не існує сталої позиції стосовно того, що потрібно розуміти під ним. Зазвичай дослідження зводяться до визначення послідовності дій, які мають бути проведені для позасудового врегулювання спору, та оцінки доцільності запровадження тієї чи тієї процедури. Разом із тим в окремих випадках можна віднайти спроби науковців встановити природу, сформулювати дефініцію і провести класифікацію процедур, які охоплюються цим явищем. Так, ряд авторів визначають його як один зі специфічних принципів арбітражного (господарського) процесу [455, с. 138–139]. Інші розглядають дотримання досудового порядку врегулювання спору як передумову права на пред'явлення позову [242, с. 21; 598, с. 207]. На думку Р. Ю. Баннікова, під досудовим порядком врегулювання спору треба розуміти обов'язкову, встановлену федеральним законом або передбачену договором сторін несудову процедуру, дотримання якої є необхідною умовою реалізації (здійснення) права на позов, а також подальшого розгляду та вирішення спору судом [36, с. 73–74, 106]. В. Костюк також розглядає його як процедуру, однак пов'язує лише з претензійним вирішенням господарського спору між суб'єктами господарювання [136, с. 85].

Аналогічну думку висловлюють й інші вчені, які ототожнюють досудовий порядок врегулювання спорів із претензійним та пропонують під останнім розуміти сукупність заходів, які підлягають здійсненню стороною, права якої порушено, для безпосереднього вирішення спору, що виник, зі стороною, яка є порушником майнових прав чи інтересів [521, 102]. І. М. Клеандров не формулює визначення, але всі варіанти врегулювання економічних спорів поділяє на три групи: а) одностороннє застосування заходів «потерпілою» стороною для поновлення порушеного правовідношення; б) двостороннє

самостійне примирення шляхом обміну інформацією фіксованого типу; в) двостороннє примирення за допомогою посередника [256, с. 164–171]. С. П. Позняков пропонує поняття «досудове врегулювання податкових спорів» розглядати в трьох основних аспектах: як правовий інститут публічного права; як правовий механізм реалізації норм Конституції України; як вид юридичної діяльності у публічно-правовій сфері [459, с. 305]. Відмінною від інших є думка С. В. Ківалова, який досудове врегулювання спору пов'язує з укладенням мирової угоди, наголошуючи при цьому на тому, що прив'язки до початку судочинства вона не має, а її ініціювання може здійснюватися на будь-якій стадії судового розгляду до початку судових дебатів [253, с. 12].

На перший погляд наведені вище точки зору є різними, проте можна віднайти деякі спільні ознаки між ними. По-перше, всі автори виходять із того, що досудовий порядок врегулювання спору передує зверненню позивача до суду. По-друге, його мета – врегулювання спору, що виник між сторонами, в позасудовому порядку, тобто без використання судової форми захисту. По-третє, він зводиться до вчинення юридичних дій, які здійснюються для досягнення поставленої цілі. По-четверте, більшість ототожнюють його суто з претензійним порядком, сфера застосування якого обмежується врегулюванням спорів, що виникають із господарських чи деяких публічних правовідносин. По-п'яте, в окремих випадках дотримання досудового порядку врегулювання спору визнається обов'язковим і розглядається як умова реалізації права на звернення до суду.

Вбачається, що можна погодитися з другою та третьою ознаками, хоча вони не повною мірою розкривають специфіку цих процедур. Перша, четверта та п'ята ознаки викликають деякі зауваження. Так, по-перше, за загальним правилом, досудовий порядок врегулювання спору має передувати зверненню особи до суду за судовим захистом, оскільки, по суті, його основним призначенням є уникнення подальшого судового розгляду. Однак аналіз зарубіжного законодавства дає можливість дійти висновку, що у деяких країнах (наприклад, Італія, Англія) у разі, якщо сторони не скористалися таким

порядком, а одразу звернулися до суду, останній може відкласти (зупинити) розгляд і зобов'язати сторони виконати встановлені вимоги [144, с. 53, 68]. У цьому випадку «мимоволі» відбувається інверсія досудового порядку та судового розгляду, коли момент відкриття провадження у справі передуює застосуванню досудового порядку врегулювання спору, проте останній не інтегрується в судочинство, зберігаючи свою автономність. По-друге, зведення досудового порядку суто до претензійного, що застосовується для врегулювання господарських і деяких публічних спорів, звужує як перелік власне процедур, так і виключає зі сфери застосування спори, що виникають із цивільних правовідносин. По-третє, сумнівною також убачається пропозиція стосовно того, що дотримання досудового порядку врегулювання спору має розглядатися як обов'язкова умова звернення до суду. Так, як зазначає ЄСПЛ, право на доступ до правосуддя, дійсно, не є абсолютним і може бути піддано обмеженням [833], особливо коли йдеться про умови прийнятності скарги, оскільки це питання потребує регулювання з боку держави, що користується певною свободою розсуду в цьому аспекті [873]. Обмеження не повинні ущемляти чи зменшувати доступ особи таким чином та тією мірою, щоб знецінювалася власне сутність вказаного права. Вони не будуть сумісними з п. 1 ст. 6 Конвенції, якщо вони не переслідують «законної мети» та якщо відсутнє розумне співвідношення між засобами, що використовуються, і метою, яка переслідується [772].

Із наведеного, на мою думку, випливає, що запровадження обов'язкового досудового порядку врегулювання спору є допустимим. Однак недотримання його не повинно позбавляти особу права на доступ до правосуддя. Тим більше, як зазначалося щодо першої ознаки, у зарубіжних країнах наявна практика «примусового» зобов'язання сторін до використання таких процедур навіть після відкриття провадження у справі.

Привертає увагу позиція Ю. Д. Притики, який, досліджуючи АВС, доходить висновку, що можливість використання способів АВС у співвідношенні з державним судочинством та іншими юрисдикційними формами, тобто порядками АВС, може бути різною: позасудовою, досудовою та присудовою.

При цьому досудовий порядок, на його думку, виявляється у застосуванні альтернативних способів вирішення спору як дотримання обов'язкової умови для звернення до державних юрисдикційних органів, наприклад, обов'язкове застосування процедури медіації перед зверненням до суду [477, с. 751]. Так, з одного боку, автор погоджується з тим, що АВС можна відносити до досудового порядку врегулювання спору, з другого – він виходить із того, що наведене можливе лише за умови, якщо встановлено їх обов'язковість. Більш категоричну позицію стосовно цього відстоює Р. Ю. Банніков, який взагалі пропонує виділяти дві «іпостасі» медіації: медіацію як альтернативний спосіб врегулювання спорів та медіацію як досудову процедуру. При цьому елементи, що їх становлять, на його думку, мають зовсім різні властивості [37, с. 183].

На мою думку, неправильним є підхід, у межах якого віднесення тієї чи іншої процедури до досудового порядку врегулювання спору ставиться у залежність від обов'язковості її застосування, наслідків виконання чи невиконання і впливу на можливість ініціювати судовий розгляд. Тим більше це визначається як умова звернення до суду. Дотримання чи недотримання досудового порядку врегулювання спору, незалежно від того, чи носить він обов'язковий або добровільний характер, тобто застосований за ініціативою однієї чи обох сторін, слід враховувати як доказовий факт матеріально-правового характеру при визначенні «добросовісності» сторони. Визначальними при віднесенні тієї чи тієї процедури до складу досудового порядку врегулювання спору мають бути дві субстанціональні ознаки: така процедура, за загальним правилом, має передувати зверненню особи до суду, що, однак, не виключає можливості скористатися нею до початку розгляду справи по суті, та бути спрямованою на врегулювання спору, тобто подолання невизначеності у правах.

Слід погодитися із поширеною у літературі, хоча й не завжди чітко сформульованою думкою, що до складу досудових процедур варто передусім відносити АВС. Одрозу, однак, необхідно зробити застереження, що йдеться не про всі способи. Як уже зазначалося, квазісудові способи (арбітраж, третейський розгляд, міжнародний комерційний арбітраж тощо) побудовані за моделлю

судового розгляду, а тому звернення до них в окремих випадках може розглядатися як відмова від права на звернення до суду. Тому насамперед необхідно зазначати про консенсуальні способи або, як їх ще називають, процедури з примирення [172, с. 70–80; 601, с. 60–61]. У межах цієї роботи вважаю за необхідне проаналізувати найбільш поширені з них.

Найпростішим способом є переговори (*negotiation*), що традиційно використовувалися і продовжують використовуватися у національній правовій системі. В літературі наявні різні визначення та характеристики цієї процедури [600, с. 67–72; 423, с. 57–69], однак, на мою думку, під нею як способом АВС слід розуміти спільну діяльність сторін, що відбувається без залучення і звернення до сторонніх осіб, спрямовану на пошук шляхів для взаємовигідного усунення наявного між ними спору. Порядок їх проведення на законодавчому рівні не встановлений і визначається на розсуд сторін спору. На мою думку, вони мають проводитися винятково на добровільних засадах, можуть використовуватися для врегулювання спору, що виникає з будь-яких правовідносин, та повинні передувати застосуванню будь-якого іншого способу АВС, оскільки в результаті спілкування відбувається з'ясування питання, а чи дійсно між ними існує спір про право.

Наступним самотійним способом АВС вважаю за доречне, незважаючи на дискусійність такої точки зору, виокремити претензійний порядок [600, с. 137]. Його можна визначити як переговори, що здійснюються шляхом обміну листами з інформацією щодо вимог і заперечень з метою вирішення спору, які відбуваються у більш формалізованому порядку, в межах якого можна виокремити такі стадії: 1) письмове звернення уповноваженої особи до правозобов'язаної; 2) розгляд зобов'язаною стороною вимоги уповноваженої; 3) письмова відповідь зобов'язаної сторони. Ця процедура може мати й скорочений характер, коли зобов'язана сторона, розглянувши звернення уповноваженої, не відповідає на нього [36, с. 74]. На сьогодні такий порядок застосовується для врегулювання спорів, що виникають із деяких господарських спорів (ст.ст. 5–11 ГПК). Що стосується сфери цивільних правовідносин, то він

використовувався в окремих категоріях справ до прийняття Конституції України, в якій у ч. 2 ст. 124, в редакції до внесення змін Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», проголошено, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. У подальшому його застосування перестало бути обов'язковим і звелось нанівець. Хоча слід зазначити, що у нормах матеріального права наявні підстави для застосування такого порядку. Приміром, відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 925 ЦК до пред'явлення перевізникові позову, що впливає із договору перевезення вантажу, пошти, можливим є пред'явлення йому претензії у порядку, встановленому законом, транспортними кодексами (статутами). Позов до перевізника може бути пред'явлений відправником вантажу або його одержувачем у разі повної чи часткової відмови задовольнити претензію або неoderжання від перевізника відповіді у місячний строк.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на нібито «несучасний» характер такого способу АВС для врегулювання спору, що виникає із цивільних правовідносин, його «аналоги» можна віднайти і в інших країнах. Наприклад, в англійському цивільному процесі відповідно до Практичного керівництва досудових дій (*Practice Direction of Pre-action Conduct*) існує процедура «розкриття інформації». Крім того, після проведення в Англії реформи цивільного судочинства в 1998 р. у деяких категоріях справ було запроваджено більш деталізовану процедуру «досудових протоколів» (*pre-action protocols*) [770, с. 98–99]. На початку її введення вона була встановлена лише для двох категорій справ: про відшкодування шкоди, спричиненої особі (*personal injury*), та про лікарську недбалість (*clinical negligence*), однак у липні 2015 р. їх кількість збільшилася до тринадцяти. Недотримання як процедури розкриття інформації, так і досудових протоколів у Англії спричиняє певні негативні наслідки. Так, суд може: призупинити розгляд справи до проведення сторонами процедури розкриття інформації; зобов'язати винну сторону сплатити судові витрати іншої сторони повністю або частково; якщо винною стороною є позивач, на користь якого у подальшому винесений наказ про стягнення грошових коштів, видати

наказ про позбавлення його цієї суми повністю чи частково та/або присудити суму, що обліковується за нижчою ставкою, ніж це зазвичай робиться; якщо ж винною стороною є відповідач і в подальшому виноситься наказ про стягнення грошових коштів на користь позивача, стягнути з останнього суму, що обліковується за вищою ставкою, яка не повинна перевищувати 10% базової, ніж це зазвичай робиться [913, с. 147–148].

Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що і «процедура розкриття інформації», і «досудові протоколи», які за своїм характером є досудовими, на відміну від претензійного порядку, відомого національній правовій системі, можуть мати місце як до звернення особи до суду, так і після нього, але до початку розгляду справи по суті, що, однак, не призводить до зміни їх сутності та призначення. Майже аналогічні процедури запроваджені і в Австралії (*pre-action obligations*) [901, с. 147–148].

Убачається, що оскільки Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» ч. 4 ст. 124 Конституції України викладено в редакції, яка закріплює, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору, наведене в подальшому абсолютно логічно має спричинити запровадження таких процедур. При цьому як одну із них можна запропонувати встановити досудовий порядок обміну інформацією, що певною мірою є наступником претензійного порядку, хоча повністю не збігається з ним. Сутність цієї процедури можна звести до наведеного далі. У разі виникнення спору потенційний позивач зобов'язаний направити потенційному відповідачу лист, в якому обов'язково мають бути зазначені його обґрунтовані вимоги та посилання на докази, що їх підтверджують, згода скористатися одним зі способів АВС, а також строк, протягом якого необхідно надати відповідь. Останній, як приклад, не повинен бути меншим ніж 14 календарних днів. Якщо у встановлений строк особа не отримає відповіді, вона має право звернутися до суду з позовною заявою. У цьому разі відповідач буде вважатися таким, який умисно ухилився від досудового порядку врегулювання спору, якщо останнім не буде доведене інше.

Останній, отримавши лист, може визнати пред'явлені йому вимоги повністю або частково чи, навпаки, відмовитися від їх визнання, про що повинен повідомити позивача. Відповідь має бути обґрунтованою, містити посилання на докази, що підтверджують заперечення, а також погодження з пропозицією врегулювати спір у спосіб АВС, визначений позивачем, або обґрунтовану рекомендацію скористатися іншим способом АВС. Після її отримання особа може або погодитися з відповідачем і разом із ним скористатися способом АВС, запропонованим відповідачем, або звернутися з позовом до суду. В останньому випадку він буде вважатися таким, який умисно ухилився від використання АВС. У деяких категоріях справ, наприклад, що виникають із договорів, укладених у письмовому вигляді (кредитний договір, договір страхування, договір підряду, договір про надання послуг тощо), відносин у галузі перевезення, надання житлово-комунальних послуг, дотримання прав споживачів, додержання такого порядку на законодавчому рівні має визнаватися обов'язковим. Його порушення не повинно перешкоджати особі у реалізації права на звернення до суду. Однак на сторону, яка умисно ухилилася від досудового порядку врегулювання спору, якщо рішення ухвалено не на її користь, може бути покладено обов'язок відшкодувати іншій стороні компенсацію за втрачений заробіток, що обчислюється пропорційно від розміру середньомісячного заробітку, або компенсацію за відрив від звичайних занять – пропорційно від розміру мінімальної заробітної плати. Якщо рішення ухвалено на користь особи, яка ухилилася від використання АВС, вона втрачає право на відшкодування понесених у зв'язку із судовим розглядом судових витрат.

Найбільшого поширення останнім часом отримав такий спосіб АВС, як медіація, що запроваджена майже у 42 країнах Європи [796]. Незважаючи на різноманітні визначення, що пропонуються в літературі, її сутність в загальному вигляді зводиться до розв'язання спору самими сторонами за участю третьої особи-медіатора, який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам досягти максимально ефективного рішення самостійно [337, с. 1309]. Універсалізації такого способу АВС, як уже зазначалося, сприяла низка

міжнародних документів [397, с. 417–419; 837 та ін.]. У межах цієї роботи не вважається за необхідне зупинятися на детальному теоретичному аналізі вказаного способу АВС, оскільки це виходить за межі тематики представленої роботи, тим більше, що стосовно вказаного наявна велика кількість наукових робіт як вітчизняних [601, с. 72–83; 428 та ін.], так і зарубіжних учених [423, с. 69–96; 684, с. 160–207].

У сучасній літературі зазвичай виокремлюють різні види медіації [241, с. 54–60, 63; 346, с. 104–105; 391, с. 42 та ін.]. Ряд вчених визначає приватну та інтегровану моделі, хоча у подальшому характеризують їх як види. Приватна розглядається й регламентується ними як самостійний вид професійної діяльності щодо регулювання правових спорів, інтегрована – як спеціальна процедура та форма діяльності юрисдикційних органів, спрямована на примирення сторін у межах юридичного процесу [207, с. 52]. Однак, на мою думку, не можна ототожнювати види й моделі. Як зазначається у літературі, моделі медіації є абстрактними теоретичними конструкціями, які відображають процедурні особливості проведення медіації через характеристику її основних компонентів, а саме: підстав для звернення до медіації (добровільність чи обов'язковість), ступеня інтеграції у судову систему країни, типу переговорів між сторонами у поєднанні з медіаційною технікою медіатора й обсягу компетенції медіатора під час проведення процедури урегулювання конфлікту [55, с. 86]. Л. Рискін виділяє два ключові параметри, що визначають модель медіації: роль медіатора (медіатор може мати право надавати оцінку, здійснювати юридичну кваліфікацію і консультування або роль медіатора може обмежуватися сприянням сторонам у виробленні угоди) та предмет медіації (вузький підхід – лише у межах предмета спору, переданого на медіацію, або широкий, коли на медіації розглядаються будь-які суперечки та розбіжності сторін, навіть не пов'язані з початково заявленими вимогами). У результаті комбінування вказаних параметрів формується чотири можливі моделі: оціночна медіація із вузьким предметом, медіація сприяння з вузьким предметом, оціночна модель із широким предметом і медіація сприяння з широким

предметом [921, с. 147–148]. Найбільшого поширення отримав поділ моделей на медіацію сприяння у регулюванні спору (класична модель), медіацію оцінки спору, «розрахункову» медіацію та терапевтичну [940, с. 100–102], що відбувається з урахуванням відмінностей завдань, підстави вирішення спору, кваліфікації та ролі медіатора, навиків, необхідних йому для проведення примирної процедури.

Аналіз запропонованих моделей дає можливість дійти висновку, що здебільшого увагу приділяють психологічному аспекту медіації як окремому сегменту юридичної діяльності. Питання інтегрованості їх в судове провадження, за певними винятками, залишаються поза увагою, хоча саме вони, на мою думку, є визначальними, оскільки, як слушно зазначалося, власне процедура проведення медіації обирається сторонами самостійно, а тому правовому регулюванню не підлягає. У зв'язку з цим привертає увагу запропонований у літературі поділ моделей на позасудову та присудову [55, с. 86–87], зближену (голландська) й інтегровану (німецька) [5, с. 121–124]. Так, зближена (позасудова) являє собою сторонню стосовно судового розгляду процедуру, що проводиться незалежною, третьою стороною (зовнішнім медіатором), однак безпосередньо пов'язану з нею, позаяк під час проведення медіації суд займає очікувану позицію, відкладаючи здійснення подальших процесуальних дій до отримання результатів примирних процедур. Інтегрована (присудова) передбачає проведення процедури одним зі співробітників суду, як правило, спеціально навченим діючим суддею. Незважаючи на те, що як критерій окреслюється саме інтеграція в судову систему, основна увага приділяється тому, хто має бути медіатором, чи повинен він перебувати при судовій установі або бути незалежним суб'єктом, а не «убудованості» медіації в судові процедури.

На мою думку, за критерієм інтегрованості медіаційних процедур у судове провадження можна запропонувати виокремлення трьох базових моделей медіації: сепарованої, флуктуаційної та інтегрованої. При сепарованій моделі медіація існує паралельно із судовими процедурами та певною мірою розглядається як рівнозначна форма захисту, тобто спір може бути вирішений

або за допомогою медіатора, або судом. Особа має право сама обирати, яким порядком вона хоче скористатися, тобто медіація є самостійною альтернативною формою захисту, що не означає, однак, що ці дві форми не зіштовхуються. Вони можуть перетинатися у випадку, якщо сторони звертаються до суду з метою надання медіаційній угоді виконавчої сили або якщо її укладення вже після відкриття провадження у справі має наслідком закриття судового провадження (Російська Федерація [3, с. 30–36]). Флуктуаційна модель характеризується тим, що медіація, як і при сепарованій моделі, існує паралельно із судовими процедурами, при цьому вона навіть може бути закріплена як обов'язкова досудова процедура врегулювання спору. Однак якщо особа обирає судову форму захисту, не дотримавшись такого порядку, це жодним чином не впливає на її можливість звернутися до суду. Суддя після відкриття провадження у справі може запропонувати їй скористатися медіаційною процедурою, відкладаючи або зупиняючи проведення судового розгляду, але не має права наполягати на цьому. Сторони самі вирішують, чи скористатися такою процедурою, чи ні. Однак у подальшому «відкритість» сторін до примирення може враховуватися судом при ухваленні рішення, зокрема й при вирішенні питання про розподіл судових витрат (Англія [741, с. 408–411], Бельгія [717], Словенія [69, с. 23], Швейцарія [393, с. 68–69]). Інтегрована модель передбачає інтерполяцію медіації в судові процедури. Наведене може відбуватися різними шляхами: визнанням обов'язковості її проведення до звернення до суду, що спричиняє у подальшому обов'язкове призупинення провадження у справі та зобов'язання сторін використати цю процедуру (Італія [112, с. 156–165]); залежністю можливості передати справу для врегулювання спору медіатору після відкриття провадження у справі суто від розсуду суду (Фінляндія [205, с. 40–43]); передачею справи на розгляд медіатора, призначеного судом (Швеція, Франція, Німеччина), тощо. Запропоновані моделі можуть існувати на національному рівні в «чистому» вигляді, коли відбувається запровадження лише однієї якої-небудь моделі, або співіснувати як рівноправні, застосовуючись у різних категоріях справ (Норвегія, Фінляндія).

Не заперечуючи ефективності інтегрованої моделі, що підтверджується досвідом окремих країн [414, с. 22], слід погодитися з тим, що нав'язування певного способу вирішення спорів і примусу сторін до медіації суперечить основним для медіації принципам добровільності та правам сторін на відмову від медіації та звернення до суду, особливо на початковому етапі запровадження такої процедури, яка невідома широкому колу осіб. Окрім того, навряд чи доцільним є покладення на суддів виконання функцій примирення, що їм не притаманні. Вбачається більш ефективним проведення заохочення сторін до такої процедури шляхом пропонування її використання з одночасним роз'ясненням переваг цього способу, а також встановленням пільг у сплаті судових витрат для тих, хто скористався такою процедурою, або, навпаки, покладенням додаткового тягаря судових витрат. У цьому зв'язку, на мою думку, необхідно схвально оцінити проект Закону України від 29.12.2015 р. № 3665-1 «Про медіацію», який на розгляд ВРУ вніс С.В. Ківалов [487] і в якому пропонується запровадити флуктуаційну модель медіації. Разом із тим, враховуючи положення Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», вважаю за доцільне визначити перелік категорій справ, у яких медіація має бути обов'язковою. До них, на мою думку, можна віднести спори, які виникають із трудових, сімейних, житлових, деліктних правовідносин. Окрім того, на законодавчому рівні мають бути встановлені наслідки недотримання такого порядку, які можуть бути ідентичними тим, що були запропоновані стосовно невикористання процедури обміну інформацією. У разі згоди осіб, які беруть участь в розгляді справи, на використання медіаційних процедур після відкриття провадження у справі суд своєю ухвалою повинен відкласти розгляд справи на певний строк, граничний термін якого має визначатися у законодавстві.

Колаборативні процедури не є дуже поширеним способом АВС, хоча їх можна віднести до напрямку, що розвивається. Так, нещодавно, після США і Канади, вони були запроваджені й у Франції [223, с. 49–53]. Їхня сутність полягає в тому, що сторони, перш ніж звертатися до суду, укладають

колаборативну угоду, у межах якої беруть на себе зобов'язання спільно й добросовісно працювати над мирним врегулюванням спору шляхом переговорів із обов'язковою участю їх адвокатів, які пройшли спеціальну підготовку. У разі досягнення згоди щодо повного чи часткового врегулювання спору така угода передається на затвердження суду, у випадку недосягнення згоди суд вирішує спірні питання за зверненням заінтересованої особи. Такий спосіб досудового врегулювання спору не відомий національній правовій системі, однак його запровадження може бути корисним для врегулювання спорів між господарюючими суб'єктами.

Квазісудові способи АВС можна відносити до досудових процедур лише за умови, якщо їх рішення не носять «виключний» для звернення до суду характер. Серед найбільш відомих таких способів можна визначити: попередній суд присяжних (*summary jury trials*), необов'язковий арбітраж (*non-binding arbitration*), міні-суд (*mini-trial*), визначення експерта (*expert determination*), омбудсмен (*ombudsman*), паритетна комісія (*peer review*), використання яких має добровільний характер [423, с. 23–170].

На підставі наведеного, на мою думку, враховуючи специфіку процедур, що входять до складу досудового порядку врегулювання спору, можна виділити такі його ознаки. По-перше, він являє собою сукупність юридичних дій, що здійснюються «потенційними» сторонами з метою врегулювання наявного між ними спору без вирішення його судом по суті. По-друге, за своєю природою такі дії становлять примирні й окремі квазісудові способи АВС, використання яких не позбавляє особу права на доступ до правосуддя. По-третє, за загальним правилом, він повинен передувати зверненню особи до суду, що, однак, не виключає можливості інверсії досудового порядку врегулювання спору та відкриття провадження у справі, коли останнє відбувається раніше, ніж сторони вирішили скористатися відповідним способом АВС та повідомили про це суд. По-четверте, на законодавчому рівні може визнаватися його обов'язковість в окремих категоріях справ, тобто він має розглядатися як складова порядку

здійснення права на звернення до суду, що, однак, не виключає його застосування винятково за згодою обох сторін.

Таким чином, під досудовим порядком врегулювання спору необхідно розуміти примирні й окремі квазісудові способи АВС, які не позбавляють особу права на доступ до правосуддя і які використовуються на розсуд «потенційних» сторін з метою врегулювання наявного між ними спору про право, що, за загальним правилом, мають передувати зверненню заінтересованої особи до суду та за своєю природою є необов'язковою складовою порядку реалізації права на звернення до суду, дотримання якої враховується судом при ухваленні рішення та вирішенні питання про розподіл судових витрат.

На мою думку, досудові процедури не можна зводити суто до досудового порядку врегулювання спорів, оскільки перша категорія є ширшою та може охоплювати й інші юридичні дії, які можуть передувати зверненню особи до суду, однак не переслідують мету врегулювання спору. Тому наступною можна запропонувати визначити процедуру, сутність якої зводиться до досудового порядку розкриття і дослідження доказів. Вона дещо подібна до наведеної вище процедури досудового розкриття інформації, проте переслідує дещо іншу мету, яка, як щойно зазначалося, полягає саме в отриманні інформації стосовно доказів, забезпеченні їх схоронності та відбувається у примусовому порядку за наказом суду, ухваленим до відкриття провадження у справі. Так, відповідно до правила 31.16 Правил цивільного судочинства Англії потенційний позивач має право звернутися до суду із заявою про розкриття письмових доказів, надавши докази порушення своїх прав. Суд може прийняти наказ у разі, якщо: відповідач може стати стороною у подальшому розгляді; заявник може стати стороною у зазначеному розгляді; розкриття до початку розгляду бажано для справедливості подальшого розгляду; сприяння вирішенню спору без розгляду або зменшення витрат [956].

Наведена процедура застосовується, по-перше, з метою збереження власності. По-друге, для запобігання знищенню важливих доказів потенційним відповідачем. По-третє, якщо дії потенційного відповідача стосовно

пошкодження документів чи інших потенційних доказів зіпсують шанси потенційного позивача виграти справу. По-четверте, діє загальне правило, що дає можливість судді ухвалити наказ про досудове розкриття доказів щодо будь-якого потенційного відповідача. Дещо подібні процедури, як приклад, запроваджені в Гонконзі, Сінгапурі, деяких штатах США [810, с. 55–59]. Слід зазначити, що аналогом такої процедури можна визначити відому національній правовій системі процедуру забезпечення доказів (ч. 4 ст. 133 ЦПК), яка, за загальним правилом, відбувається на підставі ухвали суду, що постановляється після відкриття провадження у справі, хоча може мати місце і до того, тому наведені процедури можна визначити як досудове забезпечення доказів.

У зарубіжному законодавстві, про що уже йшлося, прикметник «досудовий» традиційно використовується в широкому сенсі та поширюється на весь період, що триває до початку розгляду справи по суті, що, на мою думку, є логічним, оскільки навіть відкриття провадження у справі ще не означає, що справа буд розглядатися по суті. Приміром, під досудовими процедурами (*pre-trial procedures*) пропонується розуміти сукупність всіх судових заходів, що вчинюються після звернення особи до суду і до початку розгляду справи по суті. Схематично можна виділити такі процесуальні дії, що охоплюються цим поняттям: повідомлення сторін про відкриття провадження у справі та направлення їм копій судових документів; роз'яснення сторонам їх процесуальних прав та обов'язків; визначення процесуальних дій, що належить їм вчинити; вжиття заходів стосовно забезпечення розкриття інформації та доказів; вчинення підготовчих дій; призначення справи до судового розгляду і повідомлення учасників про час та місце його проведення. Таким чином, до складу досудових процедур доцільно відносити процесуальні дії суду й інших осіб, які беруть участь у справі, що вчинюються ними під час стадії, яка відповідно до ЦПК має назву провадження у справі до судового розгляду.

Слід зазначити, що проблеми, пов'язані з цією стадією, тривалий час досліджуються в науці [558; 255 та ін.] й активно обговорюються у літературі [61; 237, 27–32 та ін]. Однак у межах представленого дисертаційного

дослідження вважаю за необхідне зупинитися лише на з'ясуванні її мети, оскільки остання є критерієм, що дасть можливість окреслити процедури, які слід включати в поняття досудових. У науковій літературі не існує єдиної точки зору стосовно цього. У більшості випадків як мета виділялося та продовжує виділятися забезпечення своєчасного розгляду справи, тобто в одному, причому першому, судовому засіданні [500, с. 4]. Було також висловлено пропозицію, що метою підготовки є забезпечення не своєчасного, а швидкого розгляду справи [142, с. 27]. Ряд вчених деталізували її та виходили з того, що мета полягає в обов'язку судді забезпечити до дня слухання справи всі необхідні докази для встановлення обставин і відносин, що мали місце в минулому, а також у забезпеченні можливості вичерпного розгляду справи в одному судовому засіданні з ухваленням законного й обґрунтованого рішення [745, с. 4–5].

Із прийняттям ЦПК підходи до визначення мети стадії провадження у справі до судового розгляду дещо змінилися, хоча не суттєво. Так, Д. Д. Луспенік наполягає, що мета залишилася такою самою – забезпечити правильне та своєчасне вирішення цивільної справи і, як правило, у першому судовому засіданні, разом із тим він додає: якщо не вдалося врегулювати справу до судового розгляду [359, с. 56; 460, с. 291]. У ряді випадків замість мети стадії визначається мета попереднього судового засідання як процесуальної форми провадження у справі до судового розгляду, якою є з'ясування можливості врегулювання спору до розгляду справи по суті, або забезпечення швидкого й правильного вирішення цивільних справ [734, с. 363; 337, с. 555]. У деяких випадках її пропонується розуміти дещо інакше, а саме: як врегулювання спору до судового розгляду шляхом ухвалення у попередньому судовому засіданні судового рішення у разі відмови позивача від позову, визнання позову, укладення мирової угоди або констатація факту готовності справи до розгляду [237, с. 30].

Достатньо неоднозначно визначає мету стадії підготовки О. М. Діордієва, яка вказує, що вона законом визначена достатньо завуальовано, що дає можливість виділяти дві цілі: перша зводиться до досягнення загальної цілі

цивільного судочинства – захисту права, друга – закінчення справи економічним шляхом, тобто на даній стадії процесу. Водночас у подальшому вона наголошує, що забезпечення правильного і своєчасного розгляду цивільної справи є кінцевою метою, що дає змогу їй під метою стадії підготовки розуміти опосередкований через завдання стадії підготовки справи до судового розгляду в окремому цивільному провадженні результат процесуальної діяльності учасників цивільного процесу, який полягає у забезпеченні правильного та своєчасного розгляду й вирішення цивільної справи [183, с. 29–32]. Ряд учених вказують, що мета підготовки справи до судового розгляду має подвійний характер: це і примирення сторін, і забезпечення правильного та своєчасного розгляду і вирішення справ [670, с. 46]. У цьому випадку примирення сторін розглядається як першочергова мета, а забезпечення правильного та своєчасного розгляду і вирішення справи – як наступна (у випадку недосягнення результату примирення). Деякі науковці вказують, що метою є не примирення, а лише з'ясування можливості врегулювання спору до стадії судового розгляду [635, с. 184–185].

На мою думку, осмислення мети провадження у справі до судового розгляду як стадії, що передуює судовому розгляду, має пройти процес трансформації, що полягає у необхідності відходу від архаїчних «декларативних» конструкцій та усвідомлення вказаних далі постулатів. По-перше, судовий розгляд має розглядатися, як у багатьох країнах [741, с. 368], як останній засіб, до якого слід звертатися, якщо неможливо врегулювати спір іншим шляхом. Тому під час провадження у справі до судового розгляду суддя має не лише з'ясовувати можливість його врегулювання, а й активно пропонувати сторонам скористатися наявними процедурами, попереджаючи їх як про переваги, так і про можливість настання негативних наслідків у разі їх недотримання, тобто забезпечувати дотримання досудового порядку врегулювання спору. По-друге, у разі відмови сторін скористатися способами АВС або іншим чином врегулювати спір до судового розгляду, процесуальні дії мають вчинюватися з метою повного

розкриття інформації, що стосується обставин справи, і надання підтверджуючих їх доказів.

У цьому зв'язку вважаю можливим підтримати запровадження принципу концентрації, тобто максимального зосередження процесуального матеріалу саме на стадії провадження у справі до судового розгляду [379, с. 28–72], та подальшого обмеження за певними винятками прав щодо надання доказів, про що уже зазначалося. Разом із тим на цій стадії стороні має бути надано право обґрунтовувати неналежність доказів протилежної сторони, і суд, попередньо оцінивши належність, може виключати їх із кола доказів для забезпечення економії часу під час розгляду справи [6, с. 208].

З огляду на викладене, на мою думку, метою провадження у справі до судового розгляду є забезпечення врегулювання спору до судового розгляду та повне розкриття інформації й надання доказів у справі задля розгляду справи в максимально стислі строки в одному судовому засіданні.

Таким чином, як на мене, під досудовими процедурами необхідно розуміти сукупність юридичних дій суду, а також осіб, які беруть участь у справі, спрямованих як на власне досудове врегулювання наявного між сторонами спору, так і на його асекурацію, що нівелює потребу судового вирішення спору, а також забезпечення доказів та повного розкриття інформації й надання доказів у справі задля подальшого розгляду справи в максимально стислі строки в одному судовому засіданні. До них доцільно відносити: досудовий порядок урегулювання спору; досудове забезпечення доказів; провадження у справі до судового розгляду.

4.3. Інстанційність та єдність судової практики у цивільному судочинстві

Загальновизнаною є та обставина, що здійснення судочинства, тобто застосування норм матеріального та процесуального права до встановлених у справі обставин, ухвалення судових рішень, призводить до формування самостійного правового явища, яке отримало назву «судова практика». Саме в

ній, як слушно зазначається в літературі, виявляється все багатство правових норм, які передаються у стислих, схематичних, абстрактних положеннях і які узагальнюють численні й різноманітні життєві випадки. У ній норми права знаходять конкретне втілення, у якому розкривається їх життєвий зміст, що виявляється шляхом тлумачення [165, с. 114]. При цьому відсутність одноманітності в судовій практиці призводить до руйнування єдності державного правопорядку, послаблює силу закону та підриває принцип рівності громадян перед законом [89, с. 35]. Наявність конфліктуючих між собою рішень судів вищого рівня призводить до порушення як принципу правової визначеності, так і безпосередньо принципу верховенства права. Тому на національному рівні мають бути запроваджені такі механізми, які дозволяли б уникати конфліктів та забезпечувати послідовність судової практики.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забезпечення єдності судової практики покладається на Верховний Суд як найвищий судовий орган. У зв'язку з тим, що на рівні національного законодавства відсутнє нормативно сформульоване визначення поняття «судова практика», перш ніж з'ясовувати, у чому полягає її єдність та яким чином вона забезпечується, доцільно визначитися із сутністю наведеної категорії.

У літературі використовуються різні підходи та висловлюються різні точки зору стосовно того, що слід розуміти під поняттям «судова практика». Традиційно вона визначається як різновид юридичної практики [361, с. 204]. При цьому, як свого часу зазначав А. В. Цихоцький, дискусія, по суті, стосується двох основних питань. По-перше, змісту судової практики: включає вона лише діяльність суду щодо застосування норм матеріального і процесуального права або додатково і результат цієї діяльності; по-друге, суб'єкта судової практики: є такими всі суди судової системи або лише Верховний Суд РФ [691, с. 166]. Останнє питання в літературі розкривається також в аспекті форм судової практики, під якими пропонується розуміти об'єктивоване втілення, яке набувають певні сторони судової діяльності, пов'язані з конкретизацією правових норм у процесі їх застосування [73, с. 52–53].

Однак, на мою думку, наведений перелік дискусійних питань можна доповнити ще двома, відповідь на які впливає на визначення сутності досліджуваного явища: чи всі судові рішення включаються до складу судової практики та чи можна вважати її джерелом права.

Що стосується першого питання, то в літературі наявні наведені далі позиції. Так, поняття «судова практика» тлумачиться у широкому і вузькому значеннях [549, с. 212; 719, с. 495–496]. У першому випадку воно зазвичай розглядається як синонім поняттю «судова діяльність» [698, с. 71], у другому – як її результат [435, с. 96; 542, с. 51]. Однак деякі науковці пропонують власне бачення широкого і вузького значень. Наприклад, М. М. Марченко та ряд інших науковців у широкому розумінні визначають судову практику як практичну діяльність суду з розгляду всіх справ, а у вузькому – як діяльність судів із напрацювання узагальнюючих загальноприйнятих правил [389, с. 106; 697, с. 426]. Протилежний підхід застосовує М. О. Рожкова, яка виходить з того, що в широкому значенні судова практика охоплює судові акти різних судових інстанцій за певною категорією справ, у вузькому – сукупність прецедентів (а інколи й узагальнень судової практики), що вносять «окремі поправки» в певну галузь правового регулювання [531, с. 332]. Деякі науковці не відокремлюють судову діяльність від її результату [291, с. 25–27; 677, с. 3–4, 7]. Приміром, С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров дійшли висновку, що судова практика – це єдність: а) того виду судової діяльності щодо застосування правових норм, який пов'язаний із виробленням правоположення на підставі розкриття сенсу та змісту норм, що застосовуються, а в необхідних випадках їх конкретизації та деталізації; б) специфічного результату, підсумку цієї діяльності (самих правоположень). Судова практика – одночасно і динаміка вказаного виду судової діяльності, і її статика [73, с. 16–17].

Спільним для всіх наведених визначень є те, що категорія «практика» передусім пов'язується із діяльністю, тобто відображає діяльнісний аспект. Водночас, якщо йдеться про діяльність такого суб'єкта, як суд, то вона має певні особливості. Ця діяльність завжди триває протягом певного проміжку часу й

обов'язково закінчується ухваленням судового рішення, в якому відображається й увесь процес діяльності від її початку до закінчення, і висновок, сформульований судом.

Тому, я вважаю, слід приєднатися до тих науковців, які при формулюванні дефініції «судова практика» не відокремлюють діяльність від отриманого результату. При цьому доречним є посилання на характер такої діяльності, яка є правозастосовною.

Як зазначав Є. В. Васьковський, застосування на практиці законів, як і інших юридичних норм, полягає у підведенні окремих випадків життя під постанови, що передбачають їх в загальній формі. Це підведення має вид силогізму, в якому більшим посиленням слугує законодавча норма або низка норм, а меншою – фактичні обставини конкретного випадку, і такий висновок, що випливає з них з логічною необхідністю, дає відповідь на юридичне питання, яке виникло та підлягало вирішенню. Застосування законів на практиці охоплює чотири основні питання: юридичний аналіз конкретних випадків, які підлягають вирішенню; критику справжності норм; тлумачення норм; їх логічний розвиток [87, с. 6–8]. При цьому немає сенсу окремо характеризувати таку діяльність як інтерпретаційну, оскільки остання входить до складу правозастосовної діяльності.

Стосовно другого питання, тобто форм судової практики, є різні думки. Так, відповідно до першої судова практика складається із судових рішень у конкретних справах, при цьому роз'яснення пленумів вищих судових органів виводяться за межі вказаного поняття, оскільки розглядаються як самостійне джерело права [99, с. 21]. Науковці, які поділяють другу, до складу судової практики включають всі судові рішення, починаючи з рішень у конкретних справах різних судових інстанцій та закінчуючи роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду [73, с. 53–63]. Третя група до актів, що утворюють судову практику, відносить або лише судові рішення верховних (касаційних) судів, які мають нормативне значення [721, с. 567–574], або акти вищих судів у конкретних справах та узагальнення судової практики, що містяться в

постановах пленумів, інформаційних листах тощо [531, с. 338–339]. Четверта позиція зводиться до об'єднання під наведеною категорією практики Європейського суду з прав людини, рішень Конституційного Суду, судових актів або всіх судів [195, с. 252], або лише судів вищого рівня [206, с. 232–237; 677, с. 4, 10–13]. При цьому як спірна характеризується позиція, відповідно до якої постанови пленумів є різновидами судових прецедентів, оскільки вони виконують функцію прямого нормативного регулювання та містять положення, що відображають результати узагальнення судової практики і спрямовані на наступне однотипне регулювання тих фактичних ситуацій, що будуть виникати в майбутньому.

Вбачається, що не можна поняття «судова практика» поширювати на різні за своєю природою судові акти. Так, як уже зазначалося, КСУ не розглядає конкретних справ, не застосовує правових норм до конкретних випадків, не здійснює правосуддя, як це роблять суди загальної юрисдикції. Він виконує суто функцію конституційного контролю, у межах якої і відбувається тлумачення Конституції України, визначається відповідність їй норм ЦПК та інших законодавчих актів, що застосовуються судами під час розгляду та вирішення конкретних справ. За своєю природою рішення КСУ визначають загальнообов'язкові правила поведінки, поширюються на невизначене коло осіб, тобто мають нормативний характер і правомірно визнаються джерелами цивільного процесуального права [337, с. 97–98], на відміну від судових рішень, які завжди мають індивідуалізований характер та визначають права й обов'язки лише сторін у справі. Можна погодитися з тим, що рішення КСУ впливають на судову практику, однак до її складу не мають включатися, оскільки їх вплив є тотожним впливу будь-якого іншого нормативного акта, що використовується у правозастосовній діяльності. Подібну точку зору можна висловити і щодо рішень ЄСПЛ. Окрім того, на мій погляд, недоречно включати до складу судової практики й постанови пленумів вищих судів і ВСУ. Незважаючи на те що слушною, як на мене, є позиція тих науковців, які не визнають їх джерелами права, вважаю, що в них закріплено загальнообов'язкові положення, які

поширюються на невизначене коло осіб і сформульовані на основі системного тлумачення норм права. Їх доцільно розглядати не як різновид судової практики, а як один із непроцесуальних способів забезпечення її єдності шляхом запровадження уніфікованих алгоритмів правозастосовної діяльності.

Тому, на мою думку, судова практика складається суто із судових рішень, ухвалених за результатами розгляду конкретних справ.

На питання щодо того, які саме судові рішення становлять судову практику, дається дві протилежні відповіді. Перша передбачає включення до складу будь-яких судових рішень [84, с. 63–64], друга – обмеження їх кола [200, с. 143]. Так, Д. Ю. Хорошковська та В. В. Єршов пов'язують судову практику із судовим розсудом [677, с. 7–10], стверджуючи, що застосування абсолютно визначених правових норм, які не допускають можливості «судового розсуду», не створюють судову практику [190, с. 67–68]. С. Н. Братусь і А. Б. Венгеров зазначають, що становлення судової практики розпочинається з того моменту, коли суду для того, щоб застосувати закон до спірного випадку й ухвалити у справі правосудне рішення, необхідно витлумачити закон, усвідомити його сенс і зміст шляхом конкретизації тих понять, котрі виражені у словесній формі закону. Рішення, ухвалене в окремій справі, стає правоположенням лише в тому випадку, якщо воно сприйнято практикою та слугує взірцем для ухвалення рішень за однорідними справами, своєрідним прецедентом тлумачення [73, с. 8–12, 16]. Подібні позиції висловлюються й іншими науковцями [165, с. 114–123; 426, с. 86].

Варто зазначити, що слушною є думка тих науковців, які до складу судової практики включають всі судові рішення, що набрали законної сили, тобто починаючи із судових рішень судів першої інстанції й закінчуючи судовими рішеннями ВСУ. При цьому саме їх сукупність, а не окремо взяті судові рішення, й становить судову практику. Як свого часу правильно зазначав А. В. Цихоцький, судова практика є досвідом судового правозастосування у масштабі країни [691, с. 164–165]. Для появи такого досвіду потрібно накопичення певної «кількісної маси» судових рішень, яка надасть можливість

визначитися з існуванням одноманітного підходу в тлумаченні та застосуванні одних і тих самих норм права. Виявлення прогалин у праві або суперечок в розумінні одних й тих самих норм різними суддями призводить до необхідності формулювання судами вищого рівня правової позиції (правоположення), яка після її закріплення в судовому рішенні у конкретній справі стає «взірцем поведінки» в аналогічних ситуаціях і дає змогу забезпечити однакове застосування відповідної норми, тобто формування однакової судової практики. Відсутність же необхідності в розробленні такого правоположення ще не означає, що стосовно цього не склалася судова практика, а лише підтверджує її одноманітність, тобто відсутність правозастосовних проблем.

На мою думку, слід частково підтримати пропозицію С. С. Алексєєва, який запропонував виділяти три форми юридичної практики: поточну, прецедентну, керівну. Так, поточна практика включає в себе досвід застосування законодавства у конкретній юридичній справі. Прецедентна – це досвід застосування законодавства, виражений у постановках та ухвалах вищих судових, а також деяких інших органів у конкретних справах, що має принциповий характер (тобто у таких справах, що найбільш гостро виявляють спірні питання застосування закону та по-різному вирішуються інстанціями нижчого рівня). Таку практику він називає прецедентною тому, що вона дає «прецедент тлумачення» (взірець) застосування права. При цьому автор вказує, що, на відміну від прецедента як джерела права, прецедентна практика не призводить до створення нової юридичної норми, а пов'язана із роз'ясненням вже існуючої норми права, з виробленням певного, «такого, що є сталим» положення про застосування норми права в аналогічних справах. Керівна практика містить досвід застосування законодавства, виражений в особливих актах центральних судових або інших юрисдикційних органів (постановах пленуму ВСУ), в яких дані практики узагальнені, повторно сформульовані у вигляді приписів, що конкретизують норму [15, с. 114].

Оскільки вже зазначалося, що постанови пленумів не слід включати до складу судової практики, бо вони не є процесуальними засобами забезпечення

єдності судової практики, то можна виділити дві форми її існування: поточну, що включає судові рішення судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій у конкретних справах, і прецедентну – судові рішення лише судів касаційної інстанції.

Остання дискусія триває стосовно того, яке місце судової практики серед джерел процесуального права. Одні вчені визнають статус джерела або в цілому за нею, або за окремими її правоположеннями; чи стверджують, що джерелами є постанови ВСУ у конкретних справах, постанови пленумів судів вищого рівня, акти КСУ, практика (правові позиції) Європейського суду з прав людини. Так, А. В. Цихоцький зазначає, що в країні зростає кількість різних збірників і довідників судової практики: вони створюються для юристів-практиків, і їхня роль пояснюється лише тим, що судова практика є в прямому сенсі цього слова джерелом права. І хоча, наприклад, районні суди в процесуальних документах не посилаються на відповідні ухвали та постанови Верховного Суду РФ, однак вони мають перед собою своєрідні юридичні орієнтири (прецеденти) правильності вирішення судових справ [691, с. 385]. С. Шевчук виходить з того, що судова практика виконує роль конкретизації законів, і в цьому вона доповнює законодавця, точніше стає джерелом права у випадку «бездіяльності» законодавця, коли у нормативно-правових актах містяться прогалини, їх текстуальне викладення є неоднозначним для розуміння, суперечливим і породжує проблеми при правозастосуванні [719, с. 502–503]. Інші науковці категорично заперечують можливість віднесення її до джерел права, наводячи при цьому різні доводи. Так, В. С. Нерсисянц, не заперечуючи впливу судової практики на правотворчість, все ж таки зазначає, що судова практика – це галузь правозастосування [417, с. 21].

На мій погляд, окремо потрібно навести думку ряду науковців, які займають дещо проміжну позицію. Зокрема, О. Т. Боннер вказує, що не можна не рахуватися з тим, що пленуми верховних судів певною мірою займаються самодіяльною нормотворчістю. Оскільки керівні роз'яснення, що приймаються ними, є обов'язковими для судів нижчого рівня, подібні акти мають бути визнані

одним зі способів подолання прогалин у праві. Постанови пленумів, що містять нові норми, не можна відносити до джерел права, підзаконних або «піднормативних» актів. Їх суперечлива природа може бути охарактеризована як сурогат нормативного акта [67, с. 160]. Як зазначає Д. Д. Луспеник, незважаючи на те що в нашій правовій системі судова практика не визнана джерелом права, вона фактично завжди враховувалась судами нижчого рівня як орієнтир у питаннях застосування і тлумачення права, усунення перешкод в ньому, застосування аналогії закону чи аналогії права. Це означає, що фактично судова практика, яка раніше формалізувалася у керівних роз'ясненнях Пленуму ВСУ, визнавалася джерелом права, оскільки в судових рішеннях допускалось (більше того, вимагалось) посилення на них як на правову основу вирішення спору [361, с. 206–207].

Не заперечуючи тієї обставини, що прецедентна практика, яка містить прецедент тлумачення, впливає на поточну судову практику, оскільки сформульовані правові позиції стають обов'язковими як для судів в аналогічних ситуаціях, так і для інших учасників судочинства, її не можна визнати джерелом цивільного процесуального права. За її допомогою лише розкривається зміст окремих існуючих норм, визначаються випадки застосування аналогії закону або права та алгоритм поведінки в цьому випадку, однак нові норми не створюються. Зміна соціальних умов і середовища із збереженням незмінності норм права може призвести до формулювання інших правових позицій.

Таким чином, під судовою практикою необхідно розуміти правозастосовну діяльність усіх судів загальної юрисдикції, результати якої закріплюються у судових рішеннях у конкретним справах, сукупність яких або одразу демонструє одноманітність тенденцій, або виявляє прогалини чи різні підходи у правозастосуванні, що викликає потребу запровадження прецеденту тлумачення відповідної правової норми з метою закріплення уніфікованого «зразка поведінки» при її застосуванні.

Варто зауважити, що однією з фундаментальних засад здійснення судочинства визначається єдність судової практики, що має гарантувати

стабільність правопорядку, об'єктивність і прогнозованість правосуддя. Застосування ж судами різних підходів до тлумачення законодавства, навпаки, призводить до невизначеності закону, його суперечливого та довільного застосування [536, с. 37].

Незважаючи на поширене як в законодавстві, так і в літературі використання словосполучення «єдність судової практики», підкреслення її цінності, якої варто прагнути, категоріально це поняття та його протилежність – «порушення єдності судової практики» – є невизначеними [277, с. 8]. Зазвичай при розкритті їх сутності звертають увагу лише на окремі аспекти, хоча майже одностайно визнається, що йдеться про однакове розуміння, однакове тлумачення всіма судами норм чинного законодавства та єдині підходи до правозастосування. Зокрема, О. Т. Боннер виходить із того, що поняття єдності або одноманітності судової практики означає таке: практика вищих ланок відповідної судової системи обов'язкова для судів нижчого рівня [67, с. 155]. Інші науковці посилаються на неприпустимість наявності судових актів, що містять різне тлумачення і застосування норм права як усередині системи однієї гілки судової влади, так і судів, які належать до різних систем судів [79, с. 26; 401, с. 81].

На думку В. В. Комарова, в умовах існування інстанційності судової системи єдність судової практики як системоутворююча ознака якості й ефективності судової діяльності означає не лише тотожність, а і синхронність тлумачення та застосування права касаційним судом та судами першої і другої інстанцій. Єдність судової практики теоретично відображає такий її стан, що з точки зору застосування права судами всіх інстанцій характеризується як такий, що забезпечує гармонізацію приватних і публічних інтересів правосуддя [277, с. 8]. Німецькі вчені Д. Байєр, Г. Кірхер зазначають, що за німецьким законодавством забезпечення єдності судової практики як підстава для допуску ревізії наявна, якщо спостерігається *дивергенція*, тобто якщо (апеляційний) суд у певному правовому питанні відхиляється від рішення рівного за рангом або вищестоящего суду. Проте дивергенція у цьому розумінні наявна тільки тоді, коли оскаржене рішення апеляційного суду дає у тому ж правовому

питанні іншу відповідь, ніж так зване подібне рішення, тобто якщо суд *приймає генеральне правове формулювання* («формулює певну норму»), що відхиляється від генерального формулювання (позиції) у подібному (порівняному) судовому рішенні [32, с. 41; 254, с. 67].

На мій погляд, наведені вище точки зору є правильними, але в них розкриваються окремі аспекти поняття «єдність судової практики». Для формування цілісного уявлення та визначення його сутності необхідно виходити з того, що остання є складовою принципу правової визначеності, сформульованого в практиці ЄСПЛ як одного з аспектів верховенства права, тобто стосовно цього потребує аналізу практика ЄСПЛ. Останній виходить із того, що відсутність механізму, який забезпечує узгодженість практики національних судів, утворює стан постійної невизначеності [959]. Така невизначеність може зруйнувати суспільну довіру до суддів з урахуванням того, що остання є невід'ємним компонентом правової держави. Разом із тим ЄСПЛ визнає можливість існування конфліктуючих судових рішень, що притаманна будь-якій судовій системі, у якій функціонує система судів першої та апеляційної інстанцій, юрисдикція яких поширюється на різні правовідносини. Така дивергенція може також виникати в межах одного суду, що саме по собі не визнається таким, що суперечить Конвенції [930]. При цьому наявність різних за змістом судових рішень, ухвалених за результатами розгляду справ, що відрізняються фактичними обставинами, не кваліфікується як існування суперечливої судової практики [716].

Вимога правової визначеності та захисту законних очікувань в судовому процесі ще не гарантує право на незмінну судову практику. Самі по собі зміни в ній не суперечать належному здійсненню правосуддя, оскільки неспроможність забезпечити динамічний та еволюційний підхід у тлумаченні може призвести до ризику створення перепон при проведенні реформ або запровадженні покращень [773]. Однак наявність глибоких і довгострокових розходжень у судовій практиці, неспроможність правової системи держави подолати їх призводить до порушення права на справедливий судовий розгляд, гарантованого п. 1 ст. 6

ЄКПЛ. Саме на державу покладається обов'язок створити у своїй правовій системі ефективні механізми, що нададуть можливість подолати можливі розбіжності в судовій практиці [786].

При визначенні того, чи суперечить наявність конфліктуючих судових рішень у подібних справах принципу правової визначеності відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, враховуються: 1) наявність «глибоких та довгострокових розходжень» у відповідній судовій практиці національних судів; 2) чи передбачає національне законодавство механізми подолання таких розбіжностей; 3) чи були такі механізми запроваджені і, якщо так, то чи були вони ефективні. Слід зазначити: незважаючи на те що розходження повинні мати «довготерміновий характер», ЄСПЛ у своїй практиці не визначив жодних критеріїв, які давали б змогу достовірно встановити строк, дотримання якого не призводить до порушення принципу правової визначеності. Ним визнається, що моментального вирішення проблеми не існує й може вимагатися певний час для формування одноманітних підходів у праворозумінні. При цьому аналіз окремих рішень ЄСПЛ дає змогу дійти висновку, що при оцінці строку має звертатися увага на складність проблеми, з якою стикаються суди, суспільну важливість і невідкладність питання, яке потребує врегулювання, особливості системи судоустрою відповідної країни. «Глибина» розходжень оцінюється з урахуванням кількості наявних конфліктуючих судових рішень або кола осіб, на які поширюються відповідні норми права, а також специфіки судових органів, що ухвалювали такі рішення. Так, не порушує принципу правової визначеності наявність одиничних випадків судових помилок, численних конфліктуючих судових рішень нижчестоящих судів за умови, якщо під час їх ухвалення ще не було «запущено» існуючий національний механізм, призначенням якого є забезпечення єдності судової практики, однак це було зроблено в подальшому [766].

Натомість розходження у практиці конституційного суду [786], вищого суду [903] або нижчих судів за умови, якщо вони виступають останньою інстанцією у справі і їх рішення є остаточним [946], неприпустимі й призводять до порушення

ЄКПЛ. Разом із тим наявність різної практики застосування однієї й тієї ж норми права, яка сформувалася у системі різних судів, ще не призводить до недотримання принципу правової визначеності, якщо суд, який ухвалив рішення, діяв у межах своєї юрисдикції, належним чином його обґрунтував і його тлумачення не є довільним, нерозумним або здатним вплинути на справедливість судового розгляду [892]. Наведене, однак, не означає, що судова практика не може з часом змінюватися, проте такий відступ судом останньої інстанції повинен бути розумно обґрунтований [947].

Зважаючи на викладене, на мою думку, можна зробити наведені далі висновки. По-перше, єдність судової практики є складовою вимогою принципу правової визначеності, що відображає передбачуваність наслідків поведінки особи й прогнозованість судових рішень, які можуть бути ухвалені за результатами розгляду справи, незалежно від предметної, інституційної чи територіальної юрисдикції конкретного суду. По-друге, за своєю сутністю вона передбачає однакове застосування одних і тих самих норм права всіма судами держави під час розгляду та вирішення справ, фактичні обставини яких є тотожними. По-третє, єдність судової практики за своєю природою – явище дуалістичне, якому одночасно притаманні статичний і динамічний стани. У статичному стані вона відображає фронтальну тенденцію до універсалізації застосування норм права за тотожних обставин та унеможливлення прояву конкуруючих судових рішень як по вертикалі, тобто всередині одного суду різними суддями і всередині системи однієї гілки судової влади незалежно від того, суд якої інстанції її застосовує, так і по горизонталі, тобто в різних мережах судів незалежно від того, чи використовується вона загальними або спеціалізованими судами. У динамічному стані вона відображає певну «гнучкість», інакше кажучи, можливість зміни усталеної судової практики як реакції на потребу дотримання фундаментальних прав і свобод людини та верховенства права, яка має бути об'єктивно обумовленою та належним чином обґрунтованою з метою підтримування суспільної віри в легітимність судової влади. По-четверте, єдність судової практики відображає синергізм приватних і

публічних інтересів, заздалегідь сприяє досягненню мети – подоланню невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. Так, особа має можливість спрогнозувати результат, що отримає, за наслідками справедливого судового розгляду (прояв приватних інтересів), це, у свою чергу, зменшує кількість необґрунтованих звернень та оскаржень судових рішень, забезпечує повагу до загальнообов'язковості судового рішення і судової влади взагалі, а також підтримує стабільність правопорядку (прояв публічних інтересів). По-п'яте, поява конфліктуючих судових рішень є об'єктивним явищем, від якого не застрахована будь-яка судова система. Однак для забезпечення єдності судової практики вони не повинні мати «глобальний» характер і в максимально стислий строк повинен розпочатися процес гармонізації правозастосування. По-шосте, єдність судової практики забезпечується за умови раціональної інстанційності, в основу якої має бути покладено визначальну роль найвищого судового органу, тобто ВСУ.

Доцільно зазначити, що в літературі запропоновано різні визначення категорії інстанційності. При цьому науковці розглядають різні її аспекти, вказуючи на те, що вона є принципом побудови судової системи [236, с. 126–127], самою організацією судів, процесуальним поняттям [610, с. 78], які, на мій погляд, доповнюють один одного та надають можливість розглядати її як комплексне явище. Так, Р. О. Куйбіда вказує, що вона є принципом й визначає її як вимогу забезпечити через організацію системи судів можливість щодо оскарження і перегляду судових рішень у судах вищого рівня [331, с. 87]; при цьому суд однієї ланки не повинен виконувати функції більш як однієї інстанції [330, с. 3, 8]. Н. В. Сібільова виходить з того, що інстанційність – це поняття процесуальне й означає обсяг процесуальних повноважень суду щодо вирішення судової справи [433, с. 101]. Таку позицію підтримує також І. Назаров, який вказує на те, що, говорячи про судову інстанцію, передусім слід уявляти стадію розгляду справи в суді: слухається справа по суті чи переглядається в порядку апеляції або касації [409, с. 122], а також інші науковці.

Отже, визначаючи сутність інстанційності, необхідно виходити з такого.

По-перше, незважаючи на те що остання не зазначена у ч. 1 ст. 125 Конституції як принцип побудови системи судів загальної юрисдикції, вказівка у ч.ч. 2–4 ст. 125 Основного Закону на те, що в Україні діють місцеві, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди та найвищий судовий орган у системі судоустрою України, яким є ВСУ, дає змогу стверджувати, що побічно така вимога «зведена до рангу» конституційного принципу, тобто є конституційною підставою (параметром) судоустрою.

По-друге, можна зробити висновок, що наведений принцип, як і принцип спеціалізації, певною мірою відображає так званий розподіл праці між різними судами, але дещо в іншій площині, тобто залежно від того, що має робити суд: чи то розглядати справу по суті (місцеві суди як суди першої інстанції), чи то перевіряти законність і обґрунтованість судових рішень, які не набрали законної сили (апеляційні суди), чи то перевіряти законність судових рішень, які набрали законної сили (вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції), чи то, як передбачено в чинному законодавстві, забезпечувати єдність судової практики (ВСУ). Попри на те що, як уже зазначалося, немає сенсу окремо виділяти функції суду першої, апеляційної та касаційної інстанцій, оскільки вони відображають різні правозастосовні цикли судової діяльності, їхня діяльність має певну специфіку, що повинна враховуватися як при вирішенні питань побудови системи судів, так і при наділенні їх відповідними повноваженнями.

По-третє, наведений принцип є організаційно-функціональним, оскільки, з одного боку, визначає побудову системи судів, а з другого – регулює процесуальну сферу, тобто визначає повноваження суду певної інстанції залежно від правозастосовного циклу, в якому він задіяний.

На підставі наведеного, на мою думку, під інстанційністю слід розуміти конституційний, організаційно-функціональний принцип, який визначає як організацію судів, що надала б можливість розглянути справу по суті й перевірити у подальшому законність і обґрунтованість судового рішення, що не набрало законної сили, законність судового рішення, що набрало законної сили,

так і повноваження, які повинен мати відповідний судовий орган залежно від правозастосовного циклу, в якому він задіяний.

Як вже йшлося, у літературі триває активна дискусія стосовно оптимальної кількості судових інстанцій у контексті ролі та повноважень ВСУ. При цьому всі наявні точки зору можна поділити на дві основні групи. Прихильники першої не заперечують проти запровадженої Законом України від 07.07.2010 «Про судоустрій і статус суддів» моделі судоустрою, відповідно до якої функціонують суди першої, апеляційної інстанцій, вищі спеціалізовані суди та ВСУ [168, с. 27; 410, с. 109; 103, с. 142–146 та ін.]. Хоча в деяких випадках висловлюються пропозиції про необхідність посилення повноважень ВСУ різними способами [464, с. 42–47; 538, с. 122–136; 402, с. 86–87 та ін.]. Деякі науковці навіть роблять висновок, що існуюча модель є трьохінстанційною моделлю побудови системи судів [464, с. 34, 47–48], або пропонують для її збереження розподілити касаційні повноваження між ВСУ та вищими спеціалізованими судами [407, с. 87–88]. Так, С. Шевчук зазначає, що необхідно у процесуальних кодексах провести розподіл усіх справ на дві категорії з метою забезпечення трьохланкової інстанційності (перша інстанція – апеляція – касація) на незначні та значні. При цьому останні у першій інстанції мають розглядатися апеляційними судами, ВССУ як апеляційним судом, ВСУ як судом касаційної інстанції [721, с. 586].

У межах другої групи піддається активній критиці сучасний стан ВСУ та пропонується повернути йому функцію суду касаційної інстанції [580, с. 29–34; 475, с. 42–51 та ін.]. Так, Ю. М. Грошевий виходив із того, що позбавлення суду функції розгляду справ у касаційному порядку не лише позбавляє ВСУ статусу найвищого судового органу, а й статусу судового органу взагалі [159, с. 554]. М. Козюбра вказує, що оптимістичні заяви одного із творців-ідеологів Закону України «Про судоустрій і статус суддів» про те, що з його прийняттям ВСУ «нарешті почне виконувати свою головну функцію – забезпечення єдності судової практики» – це ілюзія, якщо не сказати більше – знущання над ВСУ. Із украй «обрізаними» повноваженнями та за відсутності в Законі хоча б

схематично окреслених засобів і способів, за допомогою яких ВСУ має забезпечувати єдність судової практики, ця функція нездійсненна [267, с. 23].

На мій погляд, слід погодитися з тим, що за існування в судових системах спеціалізованих судів кількість випадків різного тлумачення закону, на жаль, зростає. Унаслідок недосконалості законодавства та неоднакового його тлумачення в судовій системі об'єктивно виникає конкуренція судових рішень, що завжди може перерости в глобальну проблему невизначеності у праві [580, с. 30]. Фактично наявність декількох центрів формування судової практики в особі вищих судів ускладнює встановлення балансу приватних і публічних інтересів [328, с. 51]. Це можна простежити на прикладі існуючої конкуренції при визначенні юрисдикції, наприклад, земельних спорів, що наявна як в теорії, так і на практиці.

Подолання цього становища, як на мене, можливе лише за умови, якщо формувати прецедентну судову практику буде лише один судовий орган – ВСУ, який, як слушно наголошується в літературі, має бути наділений повноваженнями суду касаційної інстанції [721, с. 580; 267, с. 25], тобто перевіряти законність судових рішень, що набрали законної сили. Касаційне оскарження є природною функцією ВСУ, що і виражає сенс розуміння конституційної формули «найвищого суду» [465, с. 4, 8–9]. Сучасне його становище не надає можливості належним чином виконувати функцію уніфікації судової практики, оскільки, по-перше, особа, яка брала участь у справі, набуває право на звернення до нього лише за наявності підстав, передбачених у ст. 355 ЦПК. Незаконність судового рішення, що виявилася в помилковому тлумаченні судами нижчих інстанцій певної норми права, не належить до них. Відповідно, у подальшому існує загроза хибного тлумачення й появи помилкового шляху формування судової практики. По-друге, як слушно зазначалося в п. 31 спільного висновку Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія) щодо Закону України «Про судоустрій та статус суддів» 18.10.2010 CDL-AD (2010) 026, сучасні повноваження ВСУ обмежено справами, у яких заявлено конфлікт між різними рішеннями того ж вищого суду або рішеннями різних

вищих спеціалізованих судів. Фактично для того, щоб ВСУ отримав право на розгляд справи, має бути виявлено розбіжності у вже ухвалених рішеннях, а це означає, що ВСУ може лише реагувати, втручаючись тільки тоді, коли розбіжності вже виявлені [192, с. 641].

Повернення ВСУ повноважень суду касаційної інстанції абсолютно логічно ставить питання про подальшу долю вищих спеціалізованих судів, які згідно з Прикінцевими та перехідними положеннями Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» продовжують виконувати свої повноваження. Убачається, що їх існування за таких умов стає зайвим і з метою відтворення інстанційності судова система має бути побудована з урахуванням тенденції «суд однієї ланки – одна інстанція» [732, с. 4–5, 9]. При цьому повинно існувати лише три інстанції. Тобто найбільш оптимальною є така побудова судової системи, за якої перевірення справ по суті має бути покладено на одну групу вищих судів, а нагляд за одноманітністю судової практики – на особливий верховний суд.

Варто зазначити, що саме таку систему судоустрою відображено у ч. 3 ст. 17 Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів».

Наділення ВСУ повноваженнями суду касаційної інстанції надасть можливість останньому ефективно виконувати функцію уніфікації судової практики за допомогою процесуальних засобів. Ними, звісно, є власне рішення цього суду, ухвалені за результатами розгляду касаційної скарги. У них за потреби буде відображатися прецедентна судова практика, тобто встановлюватися взірець поведінки суддів в аналогічних ситуаціях. Такі судові рішення повинні підлягати офіційному оприлюдненню для того, щоб як судді, так й інші учасники судочинства мали можливість із ними ознайомитися. Як зазначає М. Козюбра, їхня сила має виявлятися не в обов'язковості для нижчих судів, а в аргументованості, переконливості, відповідності вимогам верховенства права, а, отже, – в їх високій авторитетності для судів нижчих інстанцій [267, с. 26]. Враховуючи принцип незалежності суддів та підкорення їх лише закону, суддя, який розглядає та вирішує конкретну справу, може відступити від позиції,

викладеної в судовому рішенні ВСУ, обов'язково надавши аргументацію своєї точки зору.

У літературі в контексті посилення повноважень ВСУ та забезпечення єдності судової практики пропонується запровадити інститут «преюдиційного запиту», який надав би можливість судам нижчого рівня зупинити провадження у справі та звернутися за відповідним висновком до ВСУ в разі, якщо під час розгляду справи виявлено невизначеність у застосуванні чи тлумаченні норми права [537, с. 11; 566, с. 114–117]. Наприклад, М. Цуркан зазначає, що наведений механізм забезпечення однакового правозастосування є процесуальним, а тому варто передбачити, що немотивоване відхилення від правових позицій ВСУ, викладених у його рішеннях, є підставою для скасування рішень судів нижчих інстанцій [697, с. 426]. На мою думку, немає сенсу запроваджувати такий механізм із декількох причин. По-перше, в такому випадку судді нижчестоящих судів отримають можливість частково перекладати виконання своїх повноважень на ВСУ. Так, замість того, щоб вирішувати справу по суті, вони набудуть право надсилати преюдиційні запити до ВСУ. По-друге, використання цієї процедури автоматично буде призводити до затягування розгляду справи, що одразу позначиться на ефективності судочинства. По-третє, це може негативно вплинути на дотримання принципу незалежності суддів і підкорення їх лише закону, позаяк суддя одразу буде зв'язаним «неофіційною» позицією ВСУ. До речі, саме з останньої причини цей інститут перестав існувати у Литві, де перемогла позиція, згідно з якою мета таких «консультацій» не відповідає характеру судової діяльності, оскільки ці консультації можуть обмежувати процесуальну незалежність суду в разі, якщо справа дійде до того суду, який надав консультацію, і він відчує себе зв'язаним своєю раніше висловленою позицією [79, с. 25–26].

Для недопущення різної судової практики всередині самого ВСУ, що можливе за умови, якщо одна й та сама норма застосовується суддями різних спеціалізованих палат у подібних ситуаціях, можна запровадити процедуру погодження правової позиції, яка стане другим процесуальним засобом

забезпечення єдності судової практики, запозичивши в цьому досвід Німеччини [32, с. 49–50].

Її сутність можна звести до наведеного далі. Якщо під час попереднього розгляду справи (ст. 332 ЦПК) колегією у складі трьох суддів з'ясується, що хоча б один із суддів не дотримується тієї правової позиції, що має застосовуватися до справи, судове рішення, у якому вона міститься офіційно оприлюднене, розгляд справи відкладається. При цьому суддя-доповідач зобов'язаний повідомити про таке секретаря судової палати (ч. 3 ст. 44 Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів»). Якщо попередня правова позиція була вироблена суддями цієї судової палати, секретар судової палати зобов'язаний зібрати збори судової палати, які за результатами засідання погоджують правову позицію, що має використовуватися у тотожних ситуаціях. Якщо попередня правова позиція була сформульована суддями іншої судової палати, секретар передає для узгодження матеріали справи в цю судову палату, яка за результатами може або погодитися з новою позицією, або відхилити її. У першому випадку нова правова позиція стає обов'язковою для застосування у подальшому для всіх судових палат, у другому – матеріали справи передаються для погодження правової позиції до Великої Палати Верховного Суду (ст. 45 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), рішення якої є обов'язковим.

Висновки до Розділу 4

Єдність судової влади має розглядатися у двох значеннях: зовнішньому та внутрішньому. Згідно з першим значенням судова влада є єдиним цілим «організмом», що функціонує в державі, виконуючи покладені на нього функції відповідно до конституційного принципу розподілу влади. У внутрішньому значенні вона відображає внутрішню властивість штучно створеної цілісності, що утворилася в результаті природно історичних закономірностей суспільного розвитку та виявляється у судоустрійній, організаційній, процесуальній, правозастосовній і нормативній єдності судової влади.

Судоустрійна єдність судової влади відображає побудову з дотриманням принципів спеціалізації та інстанційності трьохінстанційної системи судів, яку має очолювати ВСУ, уповноважений виконувати функцію суду касаційної інстанції. Створенням рівних умов для функціонування всіх судів забезпечується організаційна єдність. Процесуальна відображається у встановленні уніфікованих правил для цивілістичного процесу, яким охоплюються сучасні цивільний, господарський та адміністративний процеси, що повинні розглядатися з дотриманням цивільної (некримінальної) процесуальної форми. Правозастосовна єдність судової влади забезпечується єдністю судової практики. Нормативна передбачає, що вимоги, які пред'являються до судової влади, мають закріплюватися централізовано: ті, які стосуються інституційного елементу судової влади, – в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», а ті, що стосуються функціонального, – в Основах процесуального законодавства та єдиному ЦПК.

Під досудовими процедурами пропонується розуміти сукупність юридичних дій суду, а також осіб, які беруть участь у справі, спрямованих як на власне досудове врегулювання наявного між сторонами спору, так і на його асекурацію, що нівелює потребу судового вирішення спору, а також забезпечення доказів і повного розкриття інформації та надання доказів у справі задля подальшого її

розгляду в максимально стислі строки в одному судовому засіданні. До них необхідно відносити: досудовий порядок врегулювання спору, досудове забезпечення доказів, а також провадження у справі до судового розгляду.

Неправильним убачається підхід, у межах якого віднесення тієї чи тієї процедури до досудового порядку врегулювання спору ставиться в залежність від обов'язковості її застосування, наслідків виконання чи невиконання та впливу на можливість ініціювати судовий розгляд, тим більше визначається як умова звернення до суду. Під досудовим порядком врегулювання спору слід розуміти примирні (переговори, претензійний порядок, процедура досудового обміну інформацією, медіація) та окремі квазісудові способи АВС, що не позбавляють особу права на доступ до правосуддя, які використовуються на розсуд «потенційних» сторін із метою врегулювання наявного між ними спору про право, що, за загальним правилом, мають передувати зверненню заінтересованої особи до суду та за своєю природою є обов'язковою складовою порядку реалізації права на звернення до суду, дотримання якої враховується судом при ухваленні рішення та вирішенні питання про розподіл судових витрат.

Як обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору може бути встановлений досудовий порядок обміну інформацією, що має бути обов'язковим у справах, які виникають із договорів, укладених у письмовому вигляді (кредитний договір, договір страхування, договір підряду, договір про надання послуг тощо), відносин у сфері перевезення, надання житлово-комунальних послуг, дотримання прав споживачів, та зводиться до обов'язкового обміну інформацією про вимоги і заперечення сторін у письмовому вигляді й передувати зверненню до суду. Його недотримання не перешкоджає особі в реалізації права на звернення до суду, однак може враховуватися в подальшому, наприклад при визначенні розміру судових витрат.

Найбільш оптимальною для України як досудовий порядок врегулювання спору визначено флюктуаційну модель медіації, що передбачає її паралельне існування із судовими процедурами. При цьому, якщо особа обирає судову форму захисту, не дотримавшись медіаційної процедури, це жодним чином не впливає на

її можливість звернутися до суду. Однак суддя після відкриття провадження у справі може запропонувати їй скористатися такою процедурою, відкладаючи або зупиняючи проведення судового розгляду. Сторони самі вирішують, чи користуватися цією процедурою, чи ні.

Під судовою практикою запропоновано розуміти правозастосовну діяльність усіх судів загальної юрисдикції, результати якої закріплюються у судових рішеннях у конкретних справах, сукупність яких або одразу демонструє одноманітність тенденцій, або виявляє прогалини чи різні підходи у правозастосуванні, що викликає потребу запровадження прецеденту тлумачення відповідної правової норми з метою закріплення уніфікованого «зразка поведінки» при її застосуванні.

Єдність судової практики є складовою вимогою принципу правової визначеності, що відображає передбачуваність наслідків поведінки особи й прогнозованість судових рішень. За своєю сутністю вона встановлює однакове застосування одних і тих самих норм права всіма судами держави. Вона є дуалістичним явищем, якому одночасно притаманні статичний і динамічний стани. Статичний відображає фронтальну тенденцію до універсалізації застосування норм права як по вертикалі, так і по горизонталі, динамічний – певну «гнучкість», тобто можливість зміни за певних умов. Єдність судової практики відображає синергізм приватних і публічних інтересів, заздалегідь сприяючи досягненню мети – подоланню невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках. При цьому поява конфліктуючих судових рішень є об'єктивним явищем, від якого не застрахована будь-яка судова система. Однак для недопущення порушення принципу правової визначеності вони не повинні мати «глобальний» характер і в максимально стислий строк має розпочатися процес гармонізації правозастосування. Вона дотримується за умови наявності «раціональної інстанційності», тобто трьохінстанційної системи судів на чолі з ВСУ, який є єдиним органом, уповноваженим формувати прецедентну судову практику за умови наділення повноваженнями суду касаційної інстанції.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і наведено нове вирішення наукової проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві в умовах сучасної правової реальності розвитку суспільства та судово-правової системи у рамках такого теоретичного конструкта, як гносеологічна модель структурно-функціональної характеристики судової влади у сфері цивільного судочинства і супутніх йому цивілістичних процедур АВС та нового розуміння онтології цивільного процесу й сектору юстиціарної юрисдикційної практики зі структурно складною типологічною інституційною структурою, якій притаманні специфічні функції інституційної та соціально-правової взаємодії при реалізації судової влади в цивільному судочинстві (ядра юстиціарної сфери) та суміжних інститутів АВС з фокусом на забезпечення прав людини, справедливе та ефективне судочинство.

Результати проведених досліджень дали можливість сформулювати такі основні висновки.

1. Цивільне судочинство (цивільний процес) у сучасних правових реаліях України уособлює певну специфічну типологічну структуру, яка з точки зору процесуальної теорії у структурно-функціональному відношенні відбиває багатофакторний вплив соціальних і правових обставин на модернізацію правової системи та правосуддя, необхідність імплементації фундаментальних загальновизнаних міжнародних норм і принципів з огляду на процеси глобалізації, які зачепили і правову сферу суспільства, й формування якісно нового рівня судової практики.

2. Динамічні характеристики судової влади у цивільному судочинстві дозволили констатувати, що модельно судова влада має розкриватися через сукупність специфічних фундаментальних ознак: винятковість, доступність, легітимність, особливу предметну сферу функціонування,

провіденціальність, процесуальну форму здійснення, особливий статус судових рішень та суміжні інститути АВС, що розкриває їх інституційну взаємодію та розширення сфери застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Такий концепт визначає зміни цивільного процесуального законодавства структурно-функціонального характеру та інноваційний розвиток судової практики.

3. Сучасні правові реалії потребують орієнтації не лише на формалізм цивільного процесуального регулювання, а й, що не менш важливо, на більш фундаментальні для ефективного судочинства цінності – органічну імплементацію загальновизнаних норм і принципів у сфері правосуддя, таких як право на судовий захист, право на справедливий судовий розгляд, принцип правової визначеності тощо, що потребує осмислення певної реконструкції цивільного судочинства і нового погляду на сферу цивільного процесу як систему судових та несудових цивілістичних процедур, які, врешті-решт, обслуговують інтереси правосуддя і сприяють інституалізації судової влади у сфері приватного права.

4. Найбільш оптимальною для України на даному етапі розвитку суспільних відносин виступає синхронна спеціалізація некримінальної сфери судової діяльності, що передбачає функціонування загальних та адміністративних судів як спеціалізованих, діяльність яких повинна провадитися з дотриманням універсальної цивільної процесуальної форми, диференційованої за специфікою процесуально-правового режиму на цивільну та адміністративну форми судочинства. Розмежування предметної юрисдикції судів має відбуватися в першу чергу за характером правовідносин, що виступають предметом спору, виходячи з їх віднесення або до «сім'ї» приватного, або до «сім'ї» публічного права.

5. Принциповими для сучасної правової реальності у процесуальній системі і у контексті конституційних змін у частині правосуддя і щодо виконання міжнародних зобов'язань України залишаються проблема диференціації правосуддя, наявність різновидів судових юрисдикцій та диференційованої системи процесуального законодавства (ЦПК України,

ГПК України, КАС України). Тут доречно, з точки зору найближчих перспектив, оцінити концепцію уніфікації процесуального законодавства і розробки Єдиного цивільного процесуального кодексу.

6. Глобалізація у сфері цивільного судочинства проявляється у створенні наднаціональної правової процесуальної системи як наслідку висхідної інтернаціоналізації процесуальних механізмів та її подальшої взаємодії з національними системами судочинства на умовах низхідної інтернаціоналізації. В її основу має бути покладена ідея фундаменталізації прав людини та забезпечення доступності правосуддя як міжнародного стандарту справедливого судочинства, уніфікації судових та несудових процедур розгляду цивільних справ.

7. Розроблена конструкція концептуалізації динамічних характеристик судової влади у сфері цивільного судочинства та суміжній юстиціарній сфері (виконання судових рішень, арбітраж, медіація тощо) сприяє осмисленню універсалізації принципу верховенства права в судовому правотлумаченні та правозастосуванні при реалізації судової юрисдикції, судового розсуду, легітимізації судових рішень та їх конституалізації й відбиває очікуваний інноваційний стиль судової практики, зорієнтований на добудову, розвиток права судом та самоцінність правосуддя і юстиціарної сфери в цілому.

8. У судовій практиці верховенство права має стати універсальним стандартом, тобто геномом судового правотлумачення та правозастосування. По-перше, верховенство права має розглядатися як концепт динамічного еволюційного тлумачення ЄКПЛ, притаманний усім її статтям, та використовуватися і при тлумаченні та застосуванні національного законодавства. По-друге, він має конкретизуватися в інших, прикладних концептах верховенства права, які відбивають квінтесенцію верховенства права у рамках конвенційної системи, виходити із каталогу основоположних прав людини та їх пріоритетності, принципів законності, пропорційності, правової визначеності, а також процесуальних гарантій права на справедливий судовий розгляд.

9. У контексті подальшої диверсифікації спрощених проваджень і процедур та модернізації структури цивільного судочинства в теоретичному плані слід розрізняти спрощені провадження, які характеризуються автономністю та самостійністю, а також спрощені процедури, які, хоча і не відповідають ознакам провадження, однак мають певний ступінь автономності в межах відповідного виду провадження, як правило, позовного. У даний час доцільно ввести в цивільне судочинство провадження за незначними сумами, регламентацію елементів документарного провадження у певних випадках, інститути сумарних та проміжних рішень.

10. Очевидно, що традиційний змагальний судовий процес не може бути найкращим способом забезпечення ефективного відновлення прав з огляду на кризу правосуддя у різних правових системах, і тому має бути віднайдена реальна альтернатива ординарним судам та звичайним судовим процедурам. Це є глобальним трендом розвитку процесуальної сфери в національних правопорядках. Домінантним тут є правотлумачна практика ЄСПЛ щодо автономного поняття «суд» та включення до його змісту деяких способів АВС (третейського суду, арбітражу, МКАС, комісії з трудових спорів), що забезпечують мінімальні гарантії справедливого судочинства, закріплені у п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, та які прирівнюються до розгляду справи в суді.

11. Важливе значення для реконструкції та деформалізації цивільного судочинства як системи судових проваджень та специфічних процедур мають консенсуальні способи АВС (медіація, консиліація, колаборативні процедури, переговори, партисипативні процедури тощо), які, на відміну від квазісудових, самі по собі не відповідають ознакам «суду» у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, але розгляд спору в межах таких процедур органічно імплементується у такі елементи права на справедливий судовий розгляд, як розумний строк судового розгляду та доступність правосуддя. Отже, враховуючи особливості національної практики застосування АВС та практику ЄСПЛ, консенсуальні способи АВС знаходяться поза межами формального судового розгляду. Проте ефективність консенсуальних

способів ABC проявляється у забезпеченні розширеного розуміння міжнародного стандарту доступності правосуддя та диверсифікації форм і порядків захисту цивільних прав, свобод та інтересів.

12. Запровадження змішаної публічно-приватної системи виконання судових рішень – прогресивна новела, однак воно не може розцінюватися як остаточне вирішення проблеми оптимізації виконавчого провадження. Подальше реформування у цій сфері пов'язується із ліквідацією Державної виконавчої служби і переходом на приватноправову модель виконання судових рішень. Повноваження щодо примусового виконання рішень у приватноправовій сфері мають бути повністю передані приватним виконавцям, натомість повноваження щодо примусового виконання рішень у публічно-правовій сфері мають бути розосереджені між органами державної влади, до компетенції яких віднесене те чи інше коло питань, з приводу яких ухвалене рішення, або ж передані до компетенції одного з органів, підзвітних Міністерству фінансів України.

13. У контексті конституційних змін відбулася модифікація судової юрисдикції, а саме зміна її моделі із необмеженої на обмежену шляхом запровадження двох процесуальних фільтрів: а) зміна меж цивільної юрисдикції шляхом прямої вказівки на юридичний спір та поширення юрисдикції на інші справи лише у встановлених законом випадках; б) введення можливості обов'язкового досудового порядку врегулювання спору. Поняття «юридичний спір», що є визначальним для конституційної регламентації сфери судової юрисдикції, має тлумачитися з урахуванням позицій ЄСПЛ.

14. Поняття «належа права процедура», що історично було притаманне англосаксонській правовій системі, стає універсальним. Завданням належної судової процедури є забезпечення кожному права на судовий захист, а зловживання правом слід розцінювати як девіацію належної правової процедури. У моделі справедливого судочинства має значення система запобіжників зловживанню процесуальними правами.

Загальні заходи протидії процесуальним зловживанням залежно від їх природи поділяються на: 1) компенсаторні: а) сплата судового збору; б) правила розподілу витрат між сторонами; в) відшкодування збитків, завданих внаслідок зловживання правом; г) штраф; 2) власне процесуальні заходи: а) відмова у вчиненні дії, що містить ознаки зловживання правом; б) процесуальний естопель.

15. Легітимність судового рішення забезпечує легітимність судової влади і має тлумачитися у контексті вимог, яким повинні відповідати судові рішення як правосудні. З цієї точки зору правосудність судового рішення забезпечується дотриманням низки процесуальних та субстантивних вимог, що висуваються до судового рішення у рамках конвенційної системи. Процесуальні вимоги до судового рішення виведені практикою ЄСПЛ у контексті тлумачення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ: вмотивованість, остаточність, здійсненність, доступність, уніформність (єдність судової практики). Субстантивною вимогою правосудності судового рішення є його ухвалення відповідно до вимог правового закону та пріоритетності прав людини. У такому контексті правосудність судового рішення прямо пов'язана із проблемою судової дискреції, визначення меж якої має відповідати принципу пропорційності.

16. У контексті реконструкції цивільного судочинства важливе значення можуть мати досудові процедури. До них слід відносити: досудовий порядок врегулювання спору, досудове забезпечення доказів, а також провадження у справі до судового розгляду. При цьому методологічно невірним є включення процедури до досудового порядку врегулювання спору залежно від обов'язковості її застосування, наслідків виконання чи невиконання та впливу на можливість ініціювати судовий розгляд. Визначальними є дві ознаки: така процедура, за загальним правилом, має передувати зверненню особи до суду, що, однак, не виключає можливості скористатися нею до початку розгляду справи по суті, та бути спрямованою на врегулювання

спору, тобто подолання невизначеності у правах. Досягнення цієї мети нівелює потребу використовувати судову форму захисту.

17. Проблема єдності судової практики в умовах імплементації права на справедливий судовий розгляд набуває предметного науково-прикладного значення при її судовому тлумаченні у контексті принципу правової визначеності. При цьому потрібно виходити з асиметричності повноважень судів різних інстанцій і наявності реальних процесуальних механізмів запровадження прецедентного тлумачення права як інструменту формування правоположень (правових позицій) в актах органів судової влади, а також прецедентності рішень суду вищої інстанції з точки зору гарантування стабільності, об'єктивності та прогнозованості судових рішень незалежно від предметної, інституційної чи територіальної юрисдикції конкретного суду. Найважливішим при цьому виступає процесуальний аспект цієї проблеми – передумовами забезпечення єдності судової практики є ефективність моделей апеляції, і, особливо, моделі касаційного перегляду, заснованої на засадах допуску до касації та його обмеженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абова Т. Е. Виды производств в арбитражном процессе [Текст] / Т. Е. Абова // АПК и ГПК 2002 г.: сравнительный анализ и актуальные проблемы правоприменения : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (г. Москва, 2–4 апреля 2003 г.). – М. : РАП, 2004. – С. 77-89.
2. Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии [Текст] / В. О. Аболонин. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 208 с.
3. Аболонин В. О. К вопросу о коммерческой медиации в России [Текст] / В. О. Аболонин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2011. – № 4. – С. 30–36.
4. Аболонин В. О. Фиктивные судебные процессы – нерешенная проблема гражданского процессуального права [Текст] / В. О. Аболонин // Российский судья. – 2011. – № 5. – С. 5–7.
5. Аболонин Г. О. В поисках российской модели судебной медиации [Текст] / Г. О. Аболонин // Российский юридический журнал. – 2011. – № 5. – С. 120–127.
6. Аболонин Г. О. Гражданское процессуальное право США [Текст] : моногр. / Г. О. Аболонин. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 432 с.
7. Аболонин Г. О. Посредничество при разрешении споров как альтернатива судебной тяжбе споров [Текст] / Г. О. Аболонин // Юрист. – 2001. – № 5. – С. 36–38.
8. Абросимова Е. Б. Судебная власть: конституционно-правовые аспекты [Текст] : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Государственное право и управление ; советское строительство ; административное право ; финансовое право» / Е. Б. Абросимова. – М. : Б.и, 1991. – 20 с.
9. Абушенко Д. Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / Д. Б. Абушенко. – М. : Норма, 2002. – 176 с.

10. Авдеевко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права [Текст] / Н. И. Авдеевко. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. – 72 с.

11. Авер'янов В. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації [Текст] / В. Авер'янов // Право України. – 2010. – № 3. – С. 72–73.

12. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве [Текст] / М. М. Агарков // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 424–436.

13. Административно-процессуальное право Германии = Verwaltungsrechtsschutz in Deutschland: Закон об административном производстве; Закон об административно-судебном процессе; Законодательство об исполнении административных решений [Текст]: пер. с нем.; [В. Бергман, введ., сост.]. – М. : Волетрс Клувер, 2007. – 288 с.

14. Азаров В. А. Функции правосудия и судебного контроля на рубеже XXI столетия [Текст] / В. А. Азаров // Дайджест. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2001. – № 11 (Ч. 3). – С. 101–106.

15. Алексеев С. С. Общая теория права [Текст] : курс в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – 360 с.

16. Алексеев С. С. Структура советского права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.

17. Алиев Т. Т. К вопросу о новых обстоятельствах в гражданском процессе в аспекте реализации главы 42 ГПК РФ [Текст] / Т. Т. Алиев // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 12. – С. 23–28.

18. Алиэскеров М. А. Виды гражданского судопроизводства и исполнительное производство [Текст] / М. А. Алиэскеров // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 27–37.

19. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права [Текст] / Т. Р. С. Аллан. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. – 385 с.

20. Американская конвенция о правах человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/hr/rus/un/6_3.htm
21. Амосов С. М. К вопросу о целях правосудия [Текст] / С. М. Амосов // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса; под ред. проф. В. В. Яркова. – 2001. – № 1. – М. : Изд-во «НОРМА», 2002. – С. 1–10.
22. Антонович М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації [Текст] / М. Антонович // Наукові записки. – Т. 45. – 2005. – С. 9–16. – (Серія «Політичні науки»).
23. Арапов Н. Т. Проблемы теории и практики правосудия по гражданским делам [Текст] : моногр. / Н. Т. Арапов. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1984. – 128 с.
24. Арбітражний процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ [Текст] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6 (11.02.92). – Ст. 56.
25. Аргунов А. В. Особое производство в гражданском процессуальном праве России и Франции [Текст] / А. В. Аргунов. – М. : Проспект, 2013. – 232 с.
26. Арефьев Г. П. Понятие защиты субъективного права [Текст] / Г. П. Арефьев // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную защиту. – Калинин : Калининградский гос. ун-т, 1982. – С. 13–21.
27. Афанасьев С. Ф. Конвенция о защите прав человека и основных свобод и российское гражданское судопроизводство (общие вопросы) [Текст] ; под ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. деят. науки М. А. Викут / С. Ф. Афанасьев. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2008. – 416 с.
28. Афанасьев С. Ф. Право на справедливое судебное разбирательство и его реализация в российском гражданском судопроизводстве [Текст] / С. Ф. Афанасьев. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 296 с.
29. Африканская хартия прав человека и народов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.concourt.am/hr/rus/un/6_4.htm

30. Ахмач Г. М. Еволюція та перспективи розвитку наказного провадження [Текст] / Г. М. Ахмач // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 9. – С. 35–38.

31. Баглай М. В. Вступительная статья [Текст] / М. В. Баглай // Барак А. Судейское усмотрение ; пер. с англ. – М. : Изд-во «НОРМА», 1999. С. VIII–XII.

32. Байер Д. Забезпечення єдності судової практики на рівні судів Федерації [Текст] / Д. Байер // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 49–50.

33. Бакунин С. К вопросу о системе гражданского исполнительного права [Текст] / С. Бакунин // Юрист. – 2000. – № 10. – С. 22–23.

34. Балух В. С. Нормативно-правові основи формування системи альтернативного вирішення спорів в Україні [Текст] / В. С. Балух // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 162–168.

35. Балюк М. І. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях) : Коментарії, рекомендації, пропозиції [Текст] / М. І. Балюк, Д. Д. Луспеник. – Х. : Харьков юрид., 2008. – 708 с.

36. Банников Р. Ю. Досудебный порядок урегулирования споров [Текст] / Р. Ю. Банников. – М. : Инфотропик, 2012. – 223 с.

37. Банников Р. Ю. О соотношении медиации и досудебного порядка урегулирования споров [Текст] / Р. Ю. Банников // Развитие медиации в России: теория, практика, образование: сб. статей; под ред. Е. И. Носыревой, Д. Г. Фильченко. – М. : Инфотропик Медиа; Берлин, 2012. – С. 175–185.

38. Банчук О. А. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства [Текст]: моногр. / О. А. Банчук, Р. О. Куйбіда. – К. : ІКЦ «Леста», 2005. – 116 с.

39. Барак А. Судейское усмотрение [Текст] / А. Барак. – М. : НОРМА, 1999. – 376 с.

40. Басай В. Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст]: підруч. : у 3-х кн. / В. Д. Басай. – Коломия : Вік, 2006. – 972 с.

41. Беяневич О. А. Адміністративні договори та розмежування юрисдикції спеціалізованих судів [Текст] / О. А. Беяневич // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 1. – С. 117–124.

42. Беяневич О. А. Про досудове врегулювання господарських спорів [Текст] / О. А. Беяневич // Вісник господарського судочинства. – 2014. – № 2. – С. 253–261.

43. Беяневич О. А. Судові симуляції як антипод праву на суд [Текст] / О. А. Беяневич // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 4. – С. 87–97.

44. Бернам У. Правовая система США [Текст] / У. Бернам. – М. : Новая юстиция, 2006. – 1212 с.

45. Бессараб Н. М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Н. М. Бессараб. – О., 2015. – 19 с.

46. Бибило В. Н. Проблемы юриспруденции : избранные труды / В. Н. Бибило. – Мн. : Право и экономика, 2010. – 470 с.

47. Бибило В. Н. Судебная власть в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. Н. Бибило. – Мн. : Изд-во «Право и экономика», 2001. – 210 с.

48. Бибило В. Н. Судостроительство в Республике Беларусь: учеб. пособ. / В. Н. Бибило. – Мн. : Право и экономика, 2000. – 384 с.

49. Бичкова С. С. Судова юрисдикція як наукова проблема [Текст] / С. С. Бичкова // Правова доктрина України : у 5 т. – Х. : Право, 2013. – Т. 3 : Доктрина приватного права України. – С. 728–743.

50. Бігняк О. Захист корпоративних прав: співвідношення категорій «форми захисту», «способи захисту» та «засоби захисту» (сучасні погляди та концепції) [Текст] / О. Бігняк // Юридичний вісник. – 2013. – № 2. – С. 43–48.

51. Білоусов Ю. В. Визначення підвідомчості (цивільної юрисдикції) у новому Цивільному процесуальному кодексі України [Текст] / Ю. В. Білоусов // Приватне право і підприємництво. – 2004. – Вип. 4. – С. 52–56.

52. Білоусов Ю. В. Судовий захист цивільних прав: окремі питання процесуальної юрисдикції [Текст] / Ю. В. Білоусов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 3. – С. 45–50.

53. Білоусов Ю. В. Цивільне виконавче право як самостійна галузь права [Текст] / Ю. В. Білоусов // Закон і бізнес. – 2001. – 3–9 лютого. – С. 7.

54. Бірюков Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Р. М. Бірюков // Україно-грецький науковий міжнародний журнал «Порівняльно-правові дослідження». – 2009. – № 2. – С. 36–40.

55. Біцай А. В. Моделі медіації у світі та перспективи для України [Текст] / А. В. Біцай // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 85–89.

56. Блажівська Н. Є. Проблематика оскарження рішень Державного департаменту інтелектуальної власності України та Антимонопольного комітету України [Текст] / Н. Є. Блажівська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 3. – С. 57–63.

57. Блакенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (сравнительный анализ) [Текст] / Э. Блакенбург // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 100–108.

58. Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних та правових учень» / Є. Г. Бобрешов. – К. : Б. в., 2011. – 18 с.

59. Богданов Е. В. Правосудие как форма осуществления судебной власти [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура и адвокатура» / Е. В. Богданов. – Мн. : Б. и., 2003. – 20 с.

60. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України [Текст] /

Н. Л. Бондаренко-Зелінська // Приватне право і підприємництво: зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2009. – С. 162–166.

61. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Підготовка цивільних справ до судового розгляду [Текст]: моногр. / Н. Л. Бондаренко-Зелінська. – Х. : Харків юрид., 2009. – 188 с.

62. Боннер А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности [Текст] / А. Т. Боннер. – М. : Российское право, 1992. – 309 с.

63. Боннер А. Т. К. Маркс о соотношении материального права и процесса [Текст] / А. Т. Боннер // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юрид. ф-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 69–81.

64. Боннер А. Т. Некоторые проблемы социалистического правосудия [Текст] / А. Т. Боннер // Труды ВЮЗИ. – 1971. – Т. 17. – С. 193–214.

65. Боннер А. Т. Нужно ли принимать Исполнительный кодекс? [Текст] / А. Т. Боннер // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : Городец, 2004. – С. 291–304.

66. Боннер А. Т. Применение закона и судебное усмотрение [Текст] / А. Т. Боннер // Советское государство и право. – 1979. – № 6. – С. 34–42.

67. Боннер А. Т. Судебный прецедент в российской правовой системе [Текст] / А. Т. Боннер // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – 2004. – № 3; под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Яркова. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юрид. фак-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 151–161.

68. Борисова Е. А. Проверка судебных актов по гражданским делам [Текст] / Е. А. Борисова. – М. : Издательский Дом «Городец», 2005. – 304 с.

69. Борисова Е. А. Российская процедура медиации: концепция развития [Текст] / Е. А. Борисова // Вестн. Моск. ун-та. – 2011. – № 5. – С. 18–30. – (Серия 11 «Право»).

70. Бородин І. Л. Дослідження процесу правового регулювання виконавчого провадження від минулого до сьогодення [Текст] / І. Л. Бородин // Юридичний вісник. – 2009. – № 1(10). – С. 27–30.

71. Брановицкий К. Л. Гражданское судопроизводство за рубежом [Текст] / К. Л. Брановицкий, А. Г. Котельников, И. В. Решетникова. – М. : Инфотропик Медиа, 2013. – 248 с.

72. Братенко С. И. Досудебное урегулирование споров как способ решения проблемы роста нагрузки судей [Текст] / С. И. Братенко // Российская юстиция. – 2011. – № 10. – С. 49–52.

73. Братусь С. Н. Понятие, содержание и формы судебной практики [Текст] / С. Н. Братусь, А. Б. Венгеров // Судебная практика в советской правовой системе. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 8–74.

74. Бринцев О. В. Судова реформа: неочікувані результати [Текст] / О. В. Бринцев // Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду. Проблеми і перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24–26 травня 2011 р.). – О. : Астропринт. – С. 36–38.

75. Бринцев В.Д. Судебная власть (Правосудие): Итоги реформ 1992–2003 гг. в Украине [Текст] / В.Д. Бринцев. – Х.: Ксилон, 2004. – 224 с.

76. Бринцев В.Д. Судебная власть (Правосудие): пути реформирования в Украине [Текст] / В.Д. Бринцев. – Х.: Ксилон, 1998. – 182 с.

77. Бринцев В. Д. Судебное право: современная концепция правопонимания [Текст] / В. Д. Бринцев // Конституционное и муниципальное право [М. : Юрист]. – 2008. – № 9. – С. 15–18.

78. Бутирський А. А. Реалізація принципу спеціалізації в судовій системі України [Текст] / А. А. Бутирський // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 6. – С. 253–257.

79. Валанчус В. Навіщо потрібна уніфікована судова практика? [Текст] / Віргіліус Валанчус // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 25–26.

80. Валеев Д. Х. Процесуальна природа виконавчого провадження у системі права Російської Федерації [Текст] / Д. Х. Валеев // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2008. – № 4 (28). – С. 118–130.

81. Ванеева Л. А. К вопросу о предмете судебной деятельности в гражданском процессе [Текст] / Л. А. Ванеева // Ученые записки. – Т. 21 : Юридические науки. – Ч. 2 : Вопросы гражданского права и процесса. – Владивосток: Дальневосточ. гос. ун-т, 1969. – С. 179–184.

82. Варламова Н. В. Проблемы институционализации наднационального уровня осуществления публично-властных полномочий [Текст] / Н. В. Варламова // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2014. – № 6 : Интернационализация конституционного права в условиях глобализации ; Ин-т гос. и права РАН, 2014. – С. 8–34.

83. Васильев С. В. Гражданский процесс [Текст] : учеб. пособ. / С. В. Васильев. – [2-е изд., допол.] – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – 511 с.

84. Васильев С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації [Текст] : моногр. / С. В. Васильев. – Х. : Еспада, 2013. – 432 с.

85. Васильев С. В. Цивільний процес [Текст] : навч. посіб. / С. В. Васильев. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2007. – 480 с.

86. Василяка Д. Земельні спори: проблеми розмежування адміністративної та господарської юрисдикції [Текст] / Дмитро Василяка // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2013. – № 3. – С. 54–61.

87. Васьковский Е. В. Руководство к толкованию и применению законов (практическое пособие) [Текст] / Е. В. Васьковский. – М. : Городец, 1997. – 128 с.

88. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса [Текст] / Е. В. Васьковский. – Краснодар, 2003. – 528 с.

89. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / под ред. и с предис. В. А. Томсинова. – М. : Изд-во «Зерцало», 2003. – 442 с.

90. Вахабов Р. До Проблеми визначення правової природи правовідносин виконавчого провадження [Текст] / Р. Вахабов // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 2. – С. 41–44.

91. Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – 990 с.

92. Великорода О. Розширення сфери застосування наказного провадження [Текст] / Олександр Великорода // Підприємництво, господарство і право: наук.-практ. госп.-прав. журн. – 2011. – № 7. – С. 19–21.

93. Вербіцька М. В. Законодавча регламентація вимог за якими видається судовий наказ: проблеми та перспективи розвитку (частина перша) [Текст] / М. В. Вербіцька // Підприємництво, господарство і право – 2012. – № 5. – С. 56–60.

94. Вербіцька М. В. Законодавча регламентація вимог, за якими видається судовий наказ: проблеми та перспективи розвитку (частина друга) [Текст] / М. В. Вербіцька // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 6. – С. 56–60.

95. Вербіцька М. В. Наказне провадження у цивільному процесі України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М. В. Вербіцька. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К. : Б. в., 2011. – 231 с.

96. Вербіцька М. В. Наказне провадження у цивільному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / М. В. Вербіцька. – К. , 2011. – 19 с.

97. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р.) [Текст] // Право України. – 2011. – № 10. – С. 168–184.

98. Виды гражданского судопроизводства [Текст] : учеб. пособ. для студ. вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция» и специальности

«Юриспруденція» / О. В. Баулин [и др.] ; под общ. ред. О. В. Баулина, Е. И. Носыревой. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 270 с.

99. Вильнянский С. И. Правовые и иные социальные нормы в период развернутого строительства коммунизма [Текст] / С. И. Вильнянский // Правоведение. – 1962. – № 4. – С. 14–27.

100. Висновок Венеціанської комісії щодо змін до Конституції в частині правосуддя, запропонованих Конституційною комісією від 26.10.2015 р. № 803/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.gov.ua/news/item/id/1061>

101. Висоцький О. Ю. Технології легітимації політичної влади: теорія та практика [Текст] : моногр. / О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 318 с.

102. Вишинскис В. Реформа службы судебных приставов в Литве [Текст] / В. Вишинскис, В. Валанчюс // Арбитражный и гражданский процесс. – 2005. – № 12. – С. 34–37.

103. Вільгушинський М. Й. Позапроцесуальні повноваження Верховного Суду України та вищих судів щодо забезпечення єдності судової практики [Текст] / М. Й. Вільгушинський // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2012. – № 3 (6). – С. 142–146.

104. Власов А. А. Гражданский процесс [Текст] : учеб. для бакалавров / А. А. Власов. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Изд-во «Юрайт», 2012. – С. 39.

105. Вовк Д. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні [Текст] / Д. Вовк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 127–130.

106. Вознюк Н. Альтернативні способи вирішення господарсько-правових спорів [Текст] / Н. Вознюк // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 80–83.

107. Воложанин В. П. Несудебные формы разрешения гражданско-правовых споров [Текст] / В. П. Воложанин. – Свердловск, 1976. – 202 с.

108. Воложанин В. П. Понятие юрисдикции по гражданским делам [Текст] / В. П. Воложанин // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Вып. 4. – Ярославль, 1979. – С. 105–109.

109. Волошин Ю. О. Інтернаціоналізація сучасного конституційного права: деякі теоретичні та практичні проблеми [Текст] / Ю. О. Волошин // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 4. – С. 82–88.

110. Воскобитова Л. А. Сущностные характеристики судебной власти [Текст] / Л. А. Воскобитова. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2003. – 160 с.

111. Гаврилiшин А. Альтернативні способи вирішення господарських спорів [Текст] / А. Гаврилiшин, В. Козирєва // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 3. – С. 6–10.

112. Гайдeнко-Шер Н. И. Обязательная медиация: опыт Италии [Текст] / Н. И. Гайдeнко-Шер // Третьейский суд. – 2012. – № 1. – С. 156–165.

113. Герасимова А. А. Функции судебной власти в механизме современного российского государства [Текст]: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / А. А. Герасимова. – Саратов : Б. и., 2012. – 26 с.

114. Герасимова А. Е. Правило о надлежащей правовой процедуре как базовая конституционная гарантия судебной защиты прав граждан в США [Текст] / А. Е. Герасимова // Актуальные проблемы российского права. – 2015. – № 3 (52). – С. 85–65.

115. Гладій С. В. Легітимність судової влади [Текст] : [підрозд. 2.4] / С. В. Гладій // Судова влада : моногр. / за заг. ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2015. – С. 138–173.

116. Гладій С. В. Легітимність судової влади [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / С. В. Гладій. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, 2015. – 20 с.

117. Гладій С. В. Ознаки і функції легітимності в контексті функціонування судової влади [Текст] / С. В. Гладій // Проблеми законності : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Юрид. акад. України

ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – Вип. 122. – С. 259–266.

118. Глущенко С. В. Вищі спеціалізовані суди в системі судової влади України: теоретико-прикладне дослідження [Текст] : моногр. / С. В. Глущенко. – Чорнобай : Чорнобаївське КПП, 2015. – 351 с.

119. Глущенко С. В. Єдність судової юрисдикції: продовження дискусії у доктринальній площині [Текст] / С. В. Глущенко // Право України. – 2015. – № 3. – С. 78–86.

120. Глущенко С. В. Принципи спеціалізації та інстанційності в діяльності Вищого спеціалізованого суду [Текст] / С. В. Глущенко // Часопис Академії адвокатури : електрон. наук. фах. вид. – Т. 5. – 2012. – № 4 (17). – С. 01–03 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/204>

121. Головатий С. П. Верховенство права [Текст] : у 3-х кн. / С. П. Головатий. – Кн. 2 : Від доктрини – до принципу. – К. : Фенікс, 2006. – 1276 с.

122. Головатий С. П. Тріада європейських цінностей – верховенства права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу [Текст] / С. П. Головатий // Право України. – 2011. – № 5. – С. 159–174.

123. Головатий С. П. Верховенство права [Текст] : у 3-х кн. / С. П. Головатий. – Кн. 3 : Український досвід. – К. : Фенікс, 2006. – 1747 с.

124. Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / А. Х. Гольмстен. – [4-е изд. испр. и доп.]. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1907. – 424 с.

125. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика [Текст] / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.

126. Гончаренко Г. Переваги та недоліки запровадження інституту приватних виконавців в Україні [Текст] / Г. Гончаренко // Юридична газета. – 2016. – 19 квітня. – № 16 (514). – С. 14–15.

127. Гордєєв В. Адміністративна юрисдикція: проблеми визначення та розмежування [Текст] / В. Гордєєв // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2011. – № 2. – С. 46–47.

128. Горевий В. Досудове врегулювання господарських спорів: сутність, проблеми, окремі шляхи їх вирішення [Текст] / В. Горевий, О. Курдес // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 9. – С. 90–92.

129. Городовенко В. В. Належна правова процедура як загальновизнаний стандарт функціонування судової влади [Текст] / В. В. Городовенко // Адвокат. – 2012. – № 5. – С. 12–17.

130. Городовенко В. В. Принципи судової влади [Текст] : моногр. / В. В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – 447 с.

131. Городовенко В. В. Спеціалізація суддів як гарантія забезпечення належної якості та ефективності правосуддя [Текст] / В. В. Городовенко // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 12–15.

132. Городовенко В. До питання визначення правової природи та системи принципів судового права [Текст] / В. Городовенко // Право України. – 2015. – № 3. – С. 42–52.

133. Городовенко В. Забезпечення права на справедливий судовий розгляд [Текст] / В. Городовенко // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 4. – С. 60–62.

134. Горшенев В. М. О системе процессуального права в советском государстве [Текст] / В. М. Горшенев, П. С. Дружков // Вопросы правоведения. – Вып. 5. – Новосибирск : Юрид. лит., 1970. – С. 16–22.

135. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 258 с.

136. Господарське процесуальне право України [Текст] : навч. посіб. / В. Л. Костюк, К. М. Біда, В. В. Бонтлаб [та ін.] ; за заг. ред. В. Л. Костюка. – К. : Ін Юре, 2009. – 223 с.

137. Господарський процесуальний кодекс (проект для обговорення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/b6d283709aed706c26769e4ec13a0446.pdf>

138. Гражданский процесс [Текст] : учеб. – [3-е изд., перераб. и доп.] ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : Издательский Дом «Городец», 2010. – 816 с.

139. Гражданский процесс [Текст] : учеб. / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М., 2001. – 544 с.

140. Гражданский процесс [Текст] : учеб. ; отв. ред. проф. В. В. Ярков. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 687 с.

141. Гражданский процесс [Текст] : учеб. пособ. – [5-е изд., перераб. и доп.] ; под ред. доц., канд. юрид. наук В. А. Кройтора. – Х. : Эспада, 2010. – 264 с.

142. Гражданский процесс [Текст]: учеб. / под ред. Н. А. Чечиной, Д. М. Чечота. – М. : Юрид. лит., 1968. – 455 с.

143. Гражданский процесс [Текст]: учеб. ; под ред. К. С. Юдельсона. – М. : Юрид. лит., 1972. – 440 с.

144. Гражданский процесс в межкультурном диалоге: евразийский контекст: Всемирная конференция Международной ассоциации процессуального права (г. Москва, Россия, 18–21 сентября 2012 г.) : сб. докладов ; под ред. д-ра юрид. наук Д. Я. Малешина ; Международная ассоциация процессуального права. – М. : Статут, 2012. – 720 с.

145. Гражданский процесс зарубежных стран [Текст] : учеб. пособ. ; под ред. д-ра юрид. наук А. Г. Давтян. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2008. – 480 с.

146. Гражданский процесс Украины [Текст] ; под ред. Ю. С. Червоного. – К. : Истина, 2006. – 399 с.

147. Гражданское процессуальное право России [Текст] : учеб. для вузов ; под ред. М. С. Шакарян. – М. : Юристъ, 2002. – 944 с.

148. Гражданское судопроизводство за рубежом [Текст] / К. Л. Брановицкий, А. Г. Котельников, И. В. Решетникова. – М. : Инфотропик Медиа, 2013. – 248 с.

149. Гребер В. Виконання рішень: німецький досвід [Текст] / В. Гребер // Український юрист. – 2003. – № 6. – С. 42–44.

150. Грибанов Ю. Ю. Рассмотрение дел в порядке упрощенного производства в гражданском и арбитражном процессе: сравнительное исследование правовых систем России и Германии [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Ю. Ю. Грибанов. – Томск, 2007. – 235 с.

151. Гриценко І. Право на справедливий суд [Текст] / І. Гриценко, М. Погорецький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 91. – С. 4–8. – (Серія «Юридичні науки»).

152. Гриценко І. С. Судова влада в Україні: до визначення поняття [Текст] / І. С. Гриценко, М. А. Погорецький // Право і суспільство. – 2012. – № 2. – С. 23–27.

153. Громошина Н. А. Дифференциация и унификация в гражданском судопроизводстве [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Н. А. Громошина. – М., 2010. – 50 с.

154. Громошина Н. А. Дифференциация, унификация и упрощение в гражданском судопроизводстве [Текст]: моногр. / Н. А. Громошина. – М. : Проспект, 2010. – 264 с.

155. Громошина Н. А. Судебная власть и правосудие в гражданском судопроизводстве [Текст] / Н. А. Громошина // LEX RUSSICA (РУССКИЙ ЗАКОН). – 2008. – № 5. – С. 1048–1074.

156. Громошина Н. А. Судебная реформа: некоторые оценки и предложения [Текст] / Н. А. Громошина // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – № 12 (49). – С. 2803–2805.

157. Грось Л. А. Единство судебной системы Российской Федерации как важная предпосылка единства и единообразия судебной практики [Текст] /

Л. А. Грось // Концепция развития судебной системы и системы добровольного и принудительного исполнения решений Конституционного Суда РФ, судов общей юрисдикции, арбитражных и третейских судов и Европейского суда по правам человека : сб. науч. статей. – Краснодар–СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2007. – С. 50–54.

158. Грошевий Ю. М. Актуальні проблеми судоустрою та судочинства в Україні [Текст] / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1 (21). – С. 10–12.

159. Грошевий Ю. М. Інстанційна побудова судової системи України [Текст] / Ю. М. Грошевий // Вибрані праці / Ю. М. Грошевий ; упоряд. : О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – С. 552–555.

160. Губар О. С. Поняття і правова природа зловживання правами в сучасному цивільному праві України [Текст] / О. С. Губар // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1. – С. 104–113.

161. Гук Б. М. Проблеми дефініції поняття виконавчого провадження [Текст] / Б. М. Гук // Університетські наукові записки. – 2009. – № 1 (29). – С. 101–106.

162. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве [Текст] / Р. Е. Гукасян // Избранные труды по гражданскому процессу. – М. : Проспект, 2009. – С. 50–67.

163. Гукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки на современном этапе [Текст] / Р. Е. Гукасян // Избранные труды по гражданскому процессу. – М. : Проспект, 2009. – С. 350–367.

164. Гурвич М. А. В. К. Пучинский. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству. – М. : Госюриздат, 1962. – 89 с. : (Рецензия) [Текст] / М. А. Гурвич // Правоведение. – 1964. – № 3. – С. 134–136.

165. Гурвич М. А. Судебное решение (теоретические проблемы) [Текст] / М. А. Гурвич. – М. : Юрид. лит., 1976. – 176 с.

166. Гуреев В. А. Поиск оптимальной модели организации деятельности Федеральной службы судебных приставов [Текст] / В. А. Гуреев // Современное право: науч.-практ. журнал. – 2012. – № 1. – С. 72–76.

167. Гусаров К. В. Законна сила, остаточність та легітимність судового рішення за цивільним процесуальним законодавством Російської Федерації та України [Текст] / К. В. Гусаров // Університетські наукові записки : часопис / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т управ. та права, 2013. – 2013. – № 3 (47). – С. 96–100.

168. Гусаров К. В. Инстанционное построение судов гражданской юрисдикции в Законе Украины «О судоустройстве и статусе судей» [Текст] / К. В. Гусаров // Арбитражный и гражданский процесс. – 2010. – № 9. – С. 26–28.

169. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках [Текст]: моногр. / Гусаров К. В. – Х. : Право, 2010. – 352 с.

170. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / К. В. Гусаров ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2000. – 19 с.

171. Гусаров К. В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / К. В. Гусаров. – Х. : 2000. – 201 с.

172. Давыденко Д. Медиация как примирительная процедура в коммерческих спорах: сущность, принципы, применимость [Текст] / Д. Давыденко // Хозяйство и право. – 2005. – № 6. – С. 70–80.

173. Дайси А. В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение английской конституции [Текст] : моногр. / А. В. Дайси ; под ред. П. Г. Виноградова. – [6-е изд., доп.]. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1905. – 658 с.

174. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : Т. 1–4 / Владимир Даль. – Т. 1 : А–З. – М. : Рус. яз., 1981. – 699 с.

175. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод [Текст] : Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / М. Де Сальвиа. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1072 с.

176. Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы [Текст] / С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 376 с.

177. Дем'янова О. В. Верховенство права – імператив цивільного процесу [Текст] / О. В. Дем'янова // Судова апеляція. – 2014. – № 2 (35). – С. 11–19.

178. Дем'янова О. В. Верховенство права в цивільному судочинстві: змістовні положення в контексті приватних та публічних засад регулювання [Текст] / О. В. Дем'янова // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 1. – С. 143–147.

179. Дем'янова О. В. Інструментальні аспекти змісту доктрини верховенства права та перспективи її реалізації в цивільному судочинстві [Текст] / О. В. Дем'янова // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 6. – С. 73–76.

180. Дем'янова О. В. Методологічні властивості верховенства права в цивільному судочинстві України [Текст] / О. В. Дем'янова // Історико-правовий часопис. – 2015. – № 1(5). – С. 85–89.

181. Демченко С. Зміст правовідносин та предмет спору як головні критерії розмежування судових юрисдикцій [Текст] / С. Демченко // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2010. – № 2. – С. 23–28.

182. Демьянова О. В. Верховенство права в гражданском судопроизводстве: функциональные аспекты содержания [Текст] / О. В. Демьянова // *Legea si viata*. – 2014. – № 12. – С. 32–35.

183. Диордиева О. Н. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству (в судах общей юрисдикции первой инстанции) [Текст] : моногр. / О. Н. Диордиева. – М. : Проспект, 2013. – 208 с.

184. Дмитриев Ю. А. Судебная власть в механизме разделения властей и защите прав и свобод человека [Текст] / Ю. А. Дмитриев, Г. Г. Черемных // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 44–50.

185. Добровольная (беспорная) юрисдикция в России и за рубежом (Восточная и Западная Европа, Латинская Америка, Китай) [Текст] ; под ред. В. В. Аргунова. – М. : Статут, 2014. – 352 с.

186. Довженко С. Деякі проблеми реалізації стадії виконання рішення господарського суду [Текст] / С. Довженко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 12. – С. 64–67.

187. Дружков П. С. Судебная подведомственность споров о праве и иных правовых вопросов, рассматриваемых в порядке гражданского судопроизводства [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / П. С. Дружков. – Свердловск, 1966. – 22 с.

188. Евразийский гражданский процесс: к 25-летию стран СНГ и Балтии : сб. науч. статей ; под ред. Д. Я. Малешина. – М. : Статут. 2015. – 448 с.

189. Елисеев Н. Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран [Текст] : учеб. / Н. Г. Елисеев – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2004. – 624 с.

190. Ершов В. В. Судебное правоприменение (теоретические и практические проблемы) [Текст] / В. В. Ершов. – М., 1991. – 97 с.

191. Ефимова Ю. В. Специализация гражданско-процессуальной деятельности [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Ю. В. Ефимова. – Саратов, 2005. – 26 с.

192. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К. : Вид-во Проекту ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» та проекту Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя». К., 2015. – 708 с.

193. Єфімов О. Правові засади цивільної юрисдикції [Текст] / О. Єфімов // Юридична Україна. – 2015. – № 4–5. – С. 105–108.

194. Жеруолис И. А. Сущность советского гражданского процесса [Текст] / И. А. Жеруолис. – Вильнюс : Минтис, 1969. – 204 с.
195. Жилин Г. А. Правосудие по гражданским делам: актуальные вопросы [Текст] : моногр. – М. : Проспект, 2013. – 576 с.
196. Жилин Г. А. Судебная система России через призму практики Европейского суда по правам человека [Текст] / Г. А. Жилин // Концепция развития судебной системы и системы добровольного и принудительного исполнения решений Конституционного Суда РФ, судов общей юрисдикции, арбитражных и третейских судов и Европейского суда по правам человека : сб. науч. статей. – Краснодар–СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2007. – С. 35–43.
197. Жилин Г. А. Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции [Текст] / Г. А. Жилин. – М. : Городец, 2000. – 320 с.
198. Жуйков В.М. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: разрешение коллизий [Текст] / В.М. Жуйков // Российская юстиция. – 2003. – № 5. – С. 27–29.
199. Жуйков В. М. Проблемы гражданского процессуального права [Текст] / В. М. Жуйков. – М.: Городец, 2001. – 288 с.
200. Жуйков В. М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц [Текст] / В. М. Жуйков. – М. : Городец, 1997. – 320 с.
201. Жуйков В.М. Теоретические и практические проблемы конституционного права на судебную защиту [Текст]: автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; Гражданский процесс; Семейное право; Международное частное право» / В.М. Жуйков. – М., 1997. – 51 с.
202. Журба І. В. Зловживання сторонами процесуальними правами у цивільному процесі [Текст] / І. Журба // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – Вип. 4 (98). – С. 102–106. – (Серія «Юридичні науки»).

203. Забига́йло В.К. Проблема пробелов в праве. Критика буржуазной теории [Текст]: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук / В.К. Забига́йло. – К., 1972. – 26 с.

204. Забродський А. Зловживання правом як загальна тенденція процесу [Текст] / А. Забродський // Юридичний радник. – 2006. – № 5 (13). – С. 26–27.

205. Загайнова С. К. Медиация в гражданском процессе: опыт Финляндии [Текст] / С. К. Загайнова, К. А. Малюшин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2013. – № 8. – С. 40–43.

206. Загайнова С. К. Место судебной практики среди источников российского права: историографический анализ [Текст] / С. К. Загайнова // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – 2005. – № 4 ; под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Яркова. – СПб. : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Изд-во юрид. фак-та С.-Петерб. гос. ун-та, 2006. – С. 232–237.

207. Загайнова С. К. О комплексном подходе к развитию медиации в России [Текст] / С. К. Загайнова // Закон. – 2012. – № 3. – С. 51–56.

208. Загайнова С. К. О теоретико-правовых вопросах совершенствования приказного производства [Текст] / С. К. Загайнова // Тенденции развития гражданского процессуального права России. – СПб., 2008. – С. 361–376.

209. Загайнова С. К. Пути развития приказного производства [Текст] / С. К. Загайнова // Российская юстиция. – 2007. – № 7. – С. 30–33.

210. Загайнова С. К. Современные проблемы и перспективы развития практической медиации в России [Текст] / С. К. Загайнова // Развитие медиации в России: теория, практика, образование. – М. ; Берлин : Инфотропик Медиа, 2012. – С. 14–24.

211. Загайнова С. К. Судебные акты в механизме реализации судебной власти в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / С. К. Загайнова. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 400 с.

212. Загальна декларація прав людини : Резолюція 217А(III) Генеральної асамблеї ООН від 10.12.1948 р. [Текст] // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93 (15.12.2008 р.). – Ст. 3103.

213. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

214. Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. / за ред. : М. В. Цвіка, О. В. Петришина; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

215. Загорняк Н. Естопель як ліки проти зловживання правом [Текст] / Н. Загорняк // Юридична газета. – 2016. – № 24–25 (522–523). – 14 червня 2016 р. – С. 28.

216. Заєць А. П. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині [Текст] : [підрозд. 3.2] / А. П. Заєць // Правова доктрина України : у 5 т. ; Нац. акад. прав. наук України ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція. – С. 489–531.

217. Зайцев И. М. Процессуальные функции гражданского судопроизводства [Текст] / И. М. Зайцев. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 139 с.

218. Зайцев И. М. Устранение судебных ошибок в гражданском процессе [Текст] / И. М. Зайцев. – Саратов, 1985. – 135 с.

219. Запара С. І. Спрошене провадження у трудових спорах [Текст] / С. І. Запара // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 1. – С. 23–28.

220. Заржицький О. Про необхідність створення спеціалізованих трудових судів в Україні [Текст] / О. Заржицький // Право України. – 2009. – № 12. – С. 223–227.

221. Захарова О. Визначення сутності та поняття цивільної процесуальної форми [Текст] / О. Захарова // Слово Національної школи суддів України. – 2015. – № 1 (10). – С. 127–136.

222. Зверева Н. С. Взаимодействие альтернативных способов урегулирования споров и гражданского судопроизводства [Текст] / Н. С. Зверева // Арбитражный и гражданский процесс. – 2014. – № 6. – С. 3–9.

223. Зверева Н. С. Партиципативная процедура – новый альтернативный способ урегулирования споров во Франции [Текст] / Н. С. Зверева // Арбитражный и гражданский процесс. – 2014. – № 4. – С. 49–53.

224. Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права [Текст] / Н. Б. Зейдер // Правоведение. – 1962. – № 3. – С. 69–82.

225. Зейдер Н. Б. Судебное решение по гражданскому делу [Текст] / Н. Б. Зейдер. – М.: Юрид. лит., 1966. – 192 с.

226. Зейкан Я. Верховенство права: утопия или реальность? Реализация принципа верховенства права на практике – сложный вопрос / Я. Зейкан // Юридическая практика. – 2002. – № 48 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.ua/article.php?id=0000420>

227. Зеленецкий В. С. Структура советского уголовного процесса / В. С. Зеленецкий // Проблемы правоведения: республик. междувед. науч. сб. – К. : Вища школа, 1981. – Вып. 42. – С. 100–107.

228. Зипунникова Ю. Н. Некоторые вопросы классификации процессуальной формы [Текст] / Ю. Н. Зипунникова // Арбитражный и гражданский процесс. – 2013. – № 8. – С. 53–57.

229. Зінченко І. Л. Єдність процесу [Текст] / І. Л. Зінченко // Сучасні проблеми юридичної науки: тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2008. – С. 396–399.

230. Зуб О. Ю. Спрошене провадження як модель цивільного судочинства [Текст] / О. Ю. Зуб // Проблеми законності. – 2016. – № 131. – С. 62–70.

231. Зуєва Л. Проблемні питання підвідомчості та практики реалізації принципу спеціалізації у системі судів адміністративної юрисдикції України при

розгляді спорів щодо захисту прав інтелектуальної власності [Текст] / Л. Зуєва // Слово Національної школи суддів України. – 2015. – № 1(10). – С. 144–156.

232. Изварина А. Ф. Судебная система России: концептуальные основы организации, развития и совершенствования [Текст] : моногр. / А. Ф. Изварина. – Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2012. – 331 с.

233. Исаенкова О. В. Иск в гражданском судопроизводстве [Текст] : сб. / О. В. Исаенкова, А. А. Демичев, Т. В. Соловьева, Н. Н. Ткачева ; под ред. О. В. Исаенковой. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – 216 с.

234. Исаенкова О. В. Проблемы исполнительного права в гражданской юрисдикции [Текст] / О. В. Исаенкова. – Саратов, 2002. – 240 с.

235. Исполнительное производство [Текст] : учеб. ; под ред. О. В. Исаенковой, С. Ф. Афанасьева. – М. : Юрайт, 2012. – 413 с.

236. Іванець О. Принципи територіальності, спеціалізації та інстанційності як складові організаційних меж судової влади [Текст] / О. Іванець // Вісник прокуратури. – 2015. – № 9 (171). – С. 126–127.

237. Іванченко О. П. Мета та завдання попереднього судового засідання як елементу підготовки цивільної справи до судового розгляду [Текст] / О. П. Іванченко // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 3 (16). – С. 27–32.

238. Ігонін Р. В. Виконання судових рішень як складова адміністративного процесу [Текст] / Р. В. Ігонін // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 161–164.

239. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу [Текст]: моногр. / І. О. Ізарова. – К. : ВД «Дакор», 2015. – 336 с.

240. Ізарова І. Перспективи розвитку інституту наказного провадження у цивільному процесі України [Текст] / І. Ізарова, А. Ковтун // Право України. – 2014. – № 11. – С. 154–162.

241. Калашникова С. И. Медиация в сфере гражданской юрисдикции [Текст] / С. И. Калашникова. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 284 с.

242. Каллистратова Р. Ф. Разрешение споров в государственном арбитраже [Текст] / Р. Ф. Каллистратова. – М. : Госюриздат, 1961. – 205 с.

243. Кампо В. Легітимність рішень конституційних судів у контексті доктрини верховенства права: компаративний та гносеологічний аспекти [Текст] / В. Кампо, М. Савчин // Вісник Конституційного Суду України : загальнодержавне періодичне видання. – 2010. – № 5. – С. 99–109.

244. Капліна О. В. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі [Текст] / О. В. Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 3 (62). – С. 286–295.

245. Капто А. С. Энциклопедия мира [Текст] / А. С. Капто. – М. : Книга и бизнес, 2002. – 544 с.

246. Карнаух Б. П. «Имущество»: естественно-правовая интерпретация [Текст] / Б. П. Карнаух // Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав : моногр. / И. В. Спасибо-Фатеева, В. И. Крат, О. П. Печеный и др. ; под. общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Х. : Право, 2015. – С. 446–466.

247. Карнаух Б. П. Поняття майна в контексті статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Текст] / Б. П. Карнаух // Проблеми законності: зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. – Вип. 132. – С. 205–214.

248. Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини [Текст] / Б. П. Карнаух // Актуальні проблеми приватного права: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 94-й річниці з дня народж. В. П. Маслова (м. Харків, 19 лютого 2016 р.); Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого; Нац. акад. прав. наук України, Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орган. «Асоціація цивілістів України». – Х. : Право, 2016. – С. 223–225.

249. Карпеев О. В. О месте норм исполнительного производства в системе российского права [Текст] / О. В. Карпеев // Юрист. – 1999. – № 12. – С. 16–18.

250. Кашлач О. Нормы «мягкого права»: понятие и признаки [Текст] / О. Кашлач // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 2. – С. 26–32.

251. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права [Текст] / Д. А. Керимов. – [4-е изд.]. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

252. Кивалов С. В. Судебная реформа в Украине: разочарования и надежды [Текст] / С. В. Кивалов. – Одесса : Юрид. літ., 2010. – 311 с.

253. Ківалов С. В. Сутність та особливості досудового врегулювання адміністративно-правових спорів [Текст] / С. В. Ківалов // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» : зб. наук. праць / редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред), Ю. П. Аленін [та ін] ; відп. за вип. В. М. Дрьомін ; МОН України, НУ ОЮА. – Одеса : Юрид. літ., 2014. – Т. 14. – С. 5–18.

254. Кірхер Г. Забезпечення єдності судової практики у Німеччині [Текст] / Гергард Кірхер // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 66–70.

255. Кіт Х. І. Підготовче провадження в адміністративному процесі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / Х. І. Кіт. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Х., 2015. – 20 с.

256. Клеандров М. И. Досудебные формы защиты прав хозяйствующих субъектов [Текст] / М. И. Клеандров // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства / отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Изд-во ООО Юридическая фирма «Лиджист», 2001. – С. 164–171.

257. Клейн Н. И. Пути (этапы) развития арбитражного процессуального законодательства [Текст] / Н. И. Клейн // Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации: осмысление практики и ее возможные коррективы. – М. : Виктор-Медиа, 2006. – С. 150–159.

258. Клімова Г. П. Права і свободи людини в Україні: класифікація, гарантії реалізації [Текст] / Г. П. Клімова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – № 11. – С. 184–193.

259. Ковальчук В. Б. Конституція як основа легітимності публічної влади в правовій демократичній державі [Текст] / В. Б. Ковальчук // Право України. – 2010. – № 7. – С. 59– 69.

260. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці [Текст] : моногр. / В. Б. Ковальчук. – К. : Логос, 2011. – 392 с.

261. Ковальчук В.Б. Легітимність державної влади: теоретико-правові аспекти [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.Б. Ковальчук. – Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». – Х. : Б. в., 2011. – 39 с.

262. Козлов А. Ф. Предметные полномочия суда первой инстанции [Текст] / А. Ф. Козлов // Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство. – Вып. 4. – Ярославль, 1979. – С. 97–104.

263. Козлов А. Ф. Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права [Текст] / А. Ф. Козлов. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1983. – 165 с.

264. Козюбра М. Верховенство права і Україна [Текст] / М. Козюбра // Вісник Конституційної асамблеї. – 2013. – № 1. – С. 146–178.

265. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і права людини [Текст] / М. І. Козюбра // Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини) : тези доп. та наук. повід. наук. конф. проф.-викл. складу, 10–11 грудня 1998 р. – Х., 1998. – С. 148–173.

266. Козюбра М. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція [Текст] / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24–32.

267. Козюбра М. Система судів України та місце в ній Верховного Суду України: стан та перспективи реформування [Текст] / М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 15–28.

268. Колеснікова І. С. До питання про визначення елементів належної судової процедури розгляду справ адміністративної юрисдикції [Текст] / І. С. Колеснікова // Митна справа. – 2012. – № 6 (84). – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 214–219.

269. Колісник В. П. Конституційні засади міжнародного співтовариства в умовах глобалізації [Текст] / В. П. Колісник // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : зб. тез (за матеріалами XIX Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2007. – С. 93–95.

270. Колісник О. В. Запровадження принципу верховенства права в національне судочинство [Текст] / О. В. Колісник // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. Праць ; Національна академія правових наук України; Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 84–94.

271. Колісник О. В. Удосконалення судової системи України в контексті глобалізації [Текст] / О. В. Колісник // Проблеми глобалізації та геополітичний вектор розвитку України : зб. тез (за матеріалами XIX Харківських політологічних читань). – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України, 2007. – С. 96–97.

272. Коліушко І. Б. Право на справедливий суд у контексті судової і правової реформ [Текст] / І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 11–12 (85–86). – С. 248–254.

273. Колоколов Н. А. Судебная власть: от лозунга к пониманию реальности [Текст] / Н. А. Колоколов. – М. : Изд-во «Юрист», 2010. – 400 с.

274. Колоколов Н. А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации

судебной деятельности в федеративном государстве [Текст] / Н. А. Колоколов, С. Г. Павликов. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 398 с.

275. Комаров В. В. Вчення про предмет цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров // Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листопада 2013 р.) ; Національна академія правових наук України. – Х. : Право, 2013. – С. 58–62.

276. Комаров В. В. До питання методології науки цивільного процесуального права [Текст] / В. В. Комаров // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.) ; упоряд. : М. І. Панов, Ю. М. Грошевий. – Х. : Право, 2003. – С. 240–243.

277. Комаров В. В. Кассация и проблема единства судебной практики [Текст] / В. В. Комаров // Проверка судебных решений в гражданском процессе Украины и России : сб. тез. науч. докл. и сообщ. круглого стола кафедр гражд. процесса Нац. ун-та «Юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого» и юрид. фак. Моск. гос. ун-та им. М. В. Ломоносова (г. Харьков, 19 марта 2013 г.) / под общ. ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2013. – С. 4–12.

278. Комаров В. В. Конституційні підстави цивільного судочинства [Текст] / В. В. Комаров // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повідомл. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (29–30 червня 2006 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2006. – С. 191–196.

279. Комаров В. В. Метод правового регулирования гражданских процессуальных отношений [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук / В. В. Комаров. – Х., 1980. – 161 с.

280. Комаров В. В. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві [Текст] : навч. посіб. / В. В. Комаров, Н. Ю. Сакара. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – 42 с.

281. Комаров В. В. Проблема розвитку судових цивільних юрисдикцій [Текст] / В. В. Комаров // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства: матеріали наук. конф. (м. Харків, 21–22 червня 2001 р.). – Х. : Право, 2001. – С. 328–330.

282. Комаров В. В. Цивільна юрисдикція [Текст] / В. В. Комаров, П. І. Радченко, Д. М. Шадура // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / за заг. ред. В. В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 178–198.

283. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України [Текст] / В. В. Комаров. – Х. : Право, 2012. – 624 с.

284. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур [Текст] / В. В. Комаров // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 154–174.

285. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур [Текст] / В. В. Комаров // Правова система України: історія, стан, перспективи : у 5 т. – Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право ; за заг. ред. Н. С. Кузнецової. – Х. : Право, 2008. – С. 542–573.

286. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті [Текст] / В. В. Комаров // Право України. – 2011. – № 10. – С. 22–44.

287. Комаров В. В. Цивільний процесуальний кодекс та Кодекс адміністративного судочинства: проблема єдності та відмінностей у аспекті моделі адміністративної юстиції [Текст] / В. В. Комаров // Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. – Х. : Харків юридичний, 2008. – С. 76–89.

288. Комаров В. В. Новелізація цивільного процесуального законодавства та засади нового Цивільного процесуального кодексу України [Текст] / В. В. Комаров // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2(33). – С. 467–482.

289. Комаров В. В. Предмет цивільного процесуального права [Текст] : текст лекцій / В. В. Комаров. – Х. : Укр. юрид. акад., 1992. – 45 с.

290. Комаров В. В. Цивільна юрисдикція та підсудність [Текст] / В. В. Комаров, П. І. Радченко, Н. Ю. Сакара // Теорія та практика судової діяльності : наук.-практ. посіб. – К. : Атіка, 2007. – С. 178–198.

291. Комиссаров К. И. Роль судебной практики в последовательном развитии законодательства [Текст] / К. И. Комиссаров // Проблемы гражданского процессуального права в свете Конституции СССР : межвуз. сб. науч. тр. / Свердлов. юрид. ин-т; ред. кол. К. И. Комиссаров (отв. ред.) и др. – Свердловск: УрГУ, 1980. – С. 25–27.

292. Комиссаров К. И. Судебное усмотрение в советском гражданском процессе [Текст] / К. И. Комиссаров // Советское государство и право. – 1969. – № 4. – С. 49–57.

293. Комиссия ООН по праву международной торговли. Ежегодник. 1980 год. – Т. XI. – Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. – 375 с.

294. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации [Текст] ; под ред. В. М. Жуйкова, М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2007. – 1008 с.

295. Конвенция СНГ о правах и основных свободах человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1900703>

296. Кононенко О. Правове забезпечення виконання судових рішень [Текст] / О. Кононенко // Право України. – 1998. – № 9. – С. 16–18.

297. Конституционные основы правосудия в СССР [Текст] : научное издание ; под ред. В. М. Савицкого. – М. : Наука, 1981. – 360 с.

298. Конституція України [Текст]: наук.-практ. коментар / Національна академія правових наук України ; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. – [2-е вид., перероб., і допов.]. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.

299. Конституція України [Текст]: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій,

Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Видавництво «Право»; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.

300. Короєд С. О. Вплив диспозитивності на ефективність правосуддя в цивільних справах [Текст] / С. О. Короєд // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 60. – С. 231–236.

301. Короєд С. О. Господарське судочинство: історія становлення, вплив на дуалізм цивільної юрисдикції та перспективи розвитку господарсько-процесуальної форми захисту прав [Текст] / С. О. Короєд // Юридична наука. – 2015. – № 6. – С. 28–34.

302. Короєд С. О. Заочний розгляд справи в цивільному судочинстві: питання ефективності [Текст] / С. О. Короєд // Держава і право. – 2014. – Вип. 63. – С. 112–117.

303. Короєд С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства [Текст] : моногр. / С. О. Короєд. – К. : МП «Леся», 2013. – 223 с.

304. Короленко В. М. Доктринальні підходи до уніфікації та диференціації цивілістичних судочинств [Текст] / В. М. Короленко // Правова доктрина – основа формування правової системи держави: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листопада 2013 р.); Національна академія правових наук України. – Х. : Право, 2013. – С. 403–405.

305. Корущ У. З. Теоретичні аспекти регулювання права особи на справедливий судовий розгляд у національному праві та практиці Європейського суду з прав людини [Текст] / У. З. Корущ // Право і суспільство. – 2013. – № 6–2. – С. 371–375.

306. Корчевна Л. О. Особливості реалізації норм судового права [Текст] / Л. О. Корчевна // Судова апеляція. – 2008. – № 1 (10). – С. 19–24.

307. Кострова Н. М. Специализация судопроизводства по ГПК РФ и АПК РФ: проблемы правотворчества и правоприменения [Текст] / Н. М. Кострова // АПК и ГПК 2002 г.: сравнительный анализ и актуальные проблемы правоприменения : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (г. Москва, 2–4 апреля 2003 г.). – М. : РАП, 2004. – С. 97–102.

308. Кострова Н. М. Специализация судоустройства в России и за рубежом: состояние и перспективы развития [Текст] / Н. М. Кострова // Концепция развития судебной системы и системы добровольного и принудительного исполнения решений Конституционного Суда РФ, судов общей юрисдикции, арбитражных, третейских судов и Европейского суда по правам человека : сб. науч. статей. – Краснодар ; СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр «Пресс», 2007. – С. 82–88.

309. Котелевець А. В. До питання щодо юрисдикції судів при розгляді земельних спорів [Текст] / А. В. Котелевець, М. В. Шульга // Судова практика. – 2012. – № 9–10. – С. 7–16.

310. Котюк И. И. Актуальные проблемы организационного, процессуального и методологического обеспечения познавательных процессов в сфере современного судопроизводства [Текст] / И. И. Котюк // Криминалистика и судебная экспертиза. – 2009. – Вып. 55. – С. 15–18.

311. Кравченко Ю. Ф. Роль судової системи України в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина [Текст] / Ю. Ф. Кравченко // Право і суспільство. – 2004. – № 1. – С. 35–39.

312. Кравчук В. М. Аномалії судового процесу [Текст] / В. М. Кравчук // Слово Національної школи суддів. – 2014. – № 4(9). – С. 98–103.

313. Кравчук В. М. Правові засади юрисдикції судів в Україні: теорія і практика [Текст] / В. М. Кравчук // Юридична наука. – 2012. – № 6. – С. 110–130.

314. Кравчук В. М. Стратегія і тактика цивільного процесу [Текст] : практ. посіб. / В. М. Кравчук. – К., 2005. – 352 с.

315. Кравчук В. Методи вирішення юрисдикційних проблем [Текст] / В. Кравчук // Слово Національної школи суддів. – 2013. – № 1(2). – С. 50–56.

316. Кресін О. Національна держава і право в умовах глобалізації [Текст] / О. Кресін, О. Ткаченко // Право України. – 2007. – № 6. – С. 146–149.

317. Кройтор В. А. Проблемы судебной защиты прав граждан от неправомерных действий органов государственного управления и должностных лиц [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. А. Кройтор. – Х., 1992. – 175 с.

318. Крусс В. И. Актуальные аспекты проблемы злоупотребления правами и свободами человека [Текст] / В. И. Крусс // Государство и право. – 2002. – № 7. – С. 46–53.

319. Крусян А. Н. Верховенство права та верховенство прав людини як принципи сучасного українського конституціоналізму [Текст] / А. Р. Крусян // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 427. – 2007. – С. 33–35.

320. Крымский Д. И. Упрощение гражданского судопроизводства: российский и зарубежный опыт [Текст] / Д. И. Крымский. – М., 2008. – 120 с.

321. Крымский Д. И. Упрощенные производства в гражданском процессе зарубежных стран [Текст] : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс ; арбитражный процесс» / Д. И. Крымский. – М., 2011. – 26 с.

322. Кудрявцева Е. В. Гражданское судопроизводство Англии [Текст] / Е. В. Кудрявцева. – М. : Издательский Дом «Городец», 2008. – 320 с.

323. Кузнецов В. И. Что такое глобализация [Текст] / В. И. Кузнецов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 2. – С. 12–21.

324. Кузнецов Е. Н. К вопросу о модели принудительного исполнения: французский правовой опыт и российская правовая действительность [Текст] / Е. И. Кузнецов // Арбитражный и гражданский процесс. – 2011. – 2006. – № 8. – С. 42–47.

325. Кузнецов С. А. Обеспечительные меры в гражданском и административном судопроизводстве [Текст] / С. А. Кузнецов. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 145 с.

326. Кузнєцова Н. Нетипові об'єкти права власності в контексті статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [Текст] / Н. Кузнєцова // Право України. – 2016. – № 1. – С. 34–40.

327. Кузніченко О. Трудові суди: бути чи ні? [Текст] / О. Кузніченко // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – 2003. – № 10. – С. 40–42.

328. Кузьмин А. Г. Конституционно-правовые предпосылки целесообразности упразднения Высшего арбитражного суда РФ [Текст] / А. Г. Кузьмин // Российская юстиция. – 2015. – № 6. – С. 50–53.

329. Куйбіда Р. О. Організація і розвиток сучасної судової системи України [Текст] / Р. О. Куйбіда // Питання удосконалення судової системи України : матеріали наук.-практ. конф. / ред. кол. : Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х. : Кроссруд, 2007. – С. 44–47.

330. Куйбіда Р. О. Організація і розвиток сучасної судової системи України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / Р. О. Куйбіда. – К., 2006. – 21 с.

331. Куйбіда Р. О. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України [Текст] / Р. О. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 9 (47). – С. 82–91.

332. Курило М. П. Цивільне процесуальне право України та уніфікація на його основі інших процесуальних галузей права : теорія і практика [Текст] : моногр. / М. П. Курило. – Суми : Сумський національний аграрний університет, 2013. – 401 с.

333. Курило М. П. Щодо уніфікації підстав порушення норм процесуального права [Текст] / М. П. Курило // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 99–102.

334. Курило М. Щодо можливості уніфікації принципів цивільного, адміністративного, господарського та кримінального процесуального права [Текст] / М. Курило // Право України. – 2013. – № 8. – С. 271–277.

335. Курочкин С. А. Частные и публичные начала в цивилистическом процессе / Курочкин С. А. ; науч. ред. В. В. Ярков. – М. : Инфотропик Медия, 2012. – 560 с.

336. Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1 : Теоретические основы правосудия по гражданским делам. – М. : Наука, 1981. – 463 с.

337. Курс цивільного процесу [Текст] : підруч. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.

338. Курылев С.В. Формы защиты и принудительного осуществления субъективных прав и право на иск [Текст] / С.В. Курылев // Труды Иркутского государственного университета. – Т. XXII. – Вып. 3. – Иркутск: Тр.Иркут.ун-та, 1957. – С. 198–199. – (Серия юридическая).

339. Куфтирєв П. В. Становлення доктрини суддівського розсуду на пострадянському правовому просторі [Текст] / П. В. Куфтирєв // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис. – 2004. – № 1– 2 (9– 10). – 2004. – С. 400– 407.

340. Куфтирєв П. В. Суддівський розсуд у теорії права [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / П. В. Куфтирєв. – К.: Б. в., 2009. – 20 с.

341. Кухтик С. В. Трансформація держави під впливом глобалізації (теоретико-правовий аспект) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Кухтик. – К., 2015. – 199 с.

342. Куцин М. М. Функції суду як органу судової влади у кримінальних справах [Текст] / М. М. Куцин // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 3. – С. 140–146.

343. Кучер Т. М. Шляхи приведення процедури наказного провадження у відповідність до принципів цивільного процесу та норм міжнародного права [Текст] / Т. М. Кучер // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 137–140.

344. Кучерявенко М. П. До питання щодо визначення юрисдикційності податкових спорів [Текст] / М. П. Кучерявенко // Право України. – 2013. – №1–2. – С. 87–92.

345. Кучинська О. Проблеми єдності системи судів загальної юрисдикції у світлі Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [Текст] / О. Кучинська // Право України. – 2010. – № 11. – С. 200–205.

346. Лазарев С. В. Основы судебного примирения [Текст] / С. В. Лазарев. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 256 с.

347. Лазарева В. А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе [Текст] / В. А. Лазарева. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 1999. – 136 с.

348. Лебедев В. Прозрачность судебной власти [Текст] / В. Лебедев // Человек и закон. – 2000. – № 1. – С. 14–20.

349. Леннуар Н.Н. Альтернативное разрешение споров: переговоры и медиация: учеб.-метод. пособ. [Текст] / Н.Н. Леннуар. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского института права имени Принца П.Г. Ольденбургского, 2004. – 100 с.

350. Летнянчин Л. І. Конституціоналізація адміністративного процесуального права: проблеми теорії та практики [Текст] / Л. І. Летнянчин // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. праць / Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2013. – 2013. – № 4 (75). – С. 67–80.

351. Лічман Л. Г. Процесуальне забезпечення добросовісної реалізації суб'єктивних процесуальних прав у цивільному процесі: постановка проблеми [Текст] / Л. Г. Лічман // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 1. – С. 85–87.

352. Лобойко Л. Концепція судового права у контексті судового захисту прав і свобод [Текст] / Л. Лобойко, О. Шило // Право України. – 2015. – № 3. – С. 60–70.

353. Лой А. Вступне слово [Семінар часопису «Філософська думка» і кафедри філософії філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка] [Текст] / А. Лой // Філософська думка. – 2009. – № 5. – С. 5–8.

354. Лукайдес Л. Принцип верховенства права и права человека (с особым учетом практики Европейского суда по правам человека) [Текст] / Л. Лукайдес // Права человека. Практика Европейского Суда по правам человека. – 2006. – № 4. – С. 25–34.

355. Лукашук И. И. Глобализация и право [Текст] / И. И. Лукашук // Государство и право. – 2005. – № 12. – С. 112–115.

356. Лукашук И. И. Международное «мягкое» право [Текст] / И. И. Лукашук // Государство и право. – 1994. – № 8–9. – С. 159–167.

357. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права [Текст] / Е. Г. Лукьянова. – М. : Изд-во «НОРМА», 2003. – 240 с.

358. Луспеник Д. Д. Зловживання процесуальними правами: законодавча регламентація, способи виявлення та шляхи протидії [Текст] / Д. Д. Луспеник // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2015. – № 6. – С. 150–171.

359. Луспеник Д. Д. Значення стадії підготовки цивільних справ до судового розгляду та деякі особливості проведення попереднього судового засідання судом першої інстанції [Текст] / Д. Д. Луспеник // Право України. – 2006. – № 11. – С. 56–62.

360. Луспеник Д. Д. Проблеми уніфікації та диференціації процедур у цивільному та адміністративному судочинстві [Текст] / Д. Д. Луспеник // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України : тези доп. та наук. повідом. учасн. міжнарод. наук.-практ. конф. (25–26 січня 2007 р.) ; за заг. ред. проф. В.В. Комарова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 52–56.

361. Луспеник Д. Д. Судова практика у цивільному судочинстві [Текст] / Д. Д. Луспеник // Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. – Х. : Харків юридичний, 2005. – С. 206–207. – (Серія «Судова практика»).

362. Луспеник Д. Д. Судовий контроль за виконанням судових рішень. Розгляд скарг на дії державного виконавця [Текст] / Д. Д. Луспеник // Юридичний журнал. – 2006 – № 1(43). – С. 110–114.

363. Луспеник Д. Д. Цивільний процес Європейського Союзу – новітній напрям наукового правознавства та практичної юриспруденції [Текст] / Д. Д. Луспеник, С. Є. Морозова // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2016. – № 2 (29). – С. 136–140.

364. Луспеник Д. Спорные вопросы юрисдикции дел [Текст] / Д. Луспеник // Юридическая практика. – 2007. – № 3. – С. 11.

365. Луців О. М. «Формальні» концепції верховенства права у сучасній науковій літературі [Текст] / О. М. Луців // Вісник Львівського університету. – 2013. – Вип. 57. – С. 60–67. – (Серія юридична).

366. Луців О. М. Принцип верховенства права в інтерпретації Європейського суду з прав людини: характеристика деяких елементів // Практика Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичні дослідження. – Л., 2009. – Вип. 2. – С. 40–50.

367. Люкина О. В. Роль судебного права в судебной системе Российской Федерации [Текст] / О. В. Люкина, К. А. Литвинова // Российская юстиция. – 2011. – № 8. – С. 57–58.

368. Магомедов А. М. Философские проблемы о функциях [Текст] / А. М. Магомедов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1984. – 184 с.

369. Макогон Б. В. Общая характеристика процессов глобализации в правовой сфере [Текст] / Б. В. Макогон // История государства и права. – 2007. – № 3. – С. 2–16.

370. Максимов С. І. Проблема легітимації влади і права в перехідному суспільстві: філософсько-правовий аспект [Текст] / С. І. Максимов // Проблеми законності. – Вип. 68. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2004. – С. 153–162.

371. Малеин Н. С. Закон, ответственность и злоупотребление правом [Текст] / Н. С. Малеин // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 28–35.

372. Малешин Д. Я. Гражданская процессуальная система России [Текст] / Д. Я. Малешин. – М. : Статут, 2011. – 496 с.

373. Малешин Д. Я. Исполнительное производство (функции суда) [Текст] / Д. Я. Малешин. – М. : Городец, 2005. – 240 с.

374. Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права [Текст] / Д. Я. Малешин. – М. : Статут, 2010. – 208 с.

375. Малешин Д. Я. Процессуальная природа исполнительного производства: деятельностный анализ [Текст] / Д. Я. Малешин // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 62–69.

376. Малиновский А. А. Злоупотребление правом [Текст] / А. А. Малиновский. – М., 2002. – 128 с.

377. Малиновский А. А. Усмотрение в праве [Текст] / А. А. Малиновский // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 102–104.

378. Малишев Б. В. Зловживання суб'єктивним правом як порушення мети норми права [Текст] / Б. В. Малишев // Адвокат. – 2011. – № 6. – С. 39–42.

379. Малюкина А. В. Концентрация процесса – основа своевременного и правильного рассмотрения гражданского дела [Текст] / А. В. Малюкина. – М. : Городец, 2009. – 144 с.

380. Мамаев А. А. Влияние модели исполнительного производства на роль взыскателя в исполнительном производстве и активная роль взыскателя при российской модели [Текст] / Мамаев Андрей Андреевич // Арбитражный и гражданский процесс. – 2013. – № 6. – С. 44–50.

381. Мамедова М. К. Упрощенные процедуры в гражданском судопроизводстве (проблемы и практика применения судебного приказа о взыскании алиментов) [Текст] / М. К. Мамедова // Материалы Региональной научной конференции «Судебная система России: история и современность» (г. Ставрополь, 25–26 сентября 2001 г.). – Ставрополь, 2001. – С. 160–164.

382. Марочкин И. Е. О понятии «судебная власть» [Текст] / И. Е. Марочкин // Избранное ; составители : Червякова Е. Б., Марочкин А. И., Мех Ю. В. – Х. : Изд-во «Плеяда», 2015. – С. 22–25.

383. Марочкин И. Е. Природа судебной власти [Текст] / И. Е. Марочкин // Избранное ; составители: Червякова Е. Б., Марочкин А. И., Мех Ю. В. – Х. : Изд-во «Плеяда», 2015. – С. 50–69.

384. Марочкін І. Є. Легітимність судової влади [Текст] / І. Є. Марочкін // Проблеми законності : акад. зб. наук. праць / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 118. – С. 192–200.

385. Марочкін І. Є. Органи судової влади [Текст] / І. Є. Марочкін // Вибране ; упорядники : Червякова Е. Б., Марочкін А. И., Мех Ю. В. – Х. : Вид-во «Плеяда», 2015. – С. 59–80.

386. Марочкін І. Є. Проблеми спеціалізації судової діяльності [Текст] / І. Є. Марочкін // Вибране ; упоряд.: Червякова Е. Б., Марочкін А. И., Мех Ю. В. – Х. : Вид-во «Плеяда», 2015. – С. 273–276.

387. Марочкін І. Є. Судова влада як основний суб'єкт судового права [Текст] / І. Є. Марочкін // Право України. – 2015. – № 3. – С 100–111.

388. Марочкін І.Є. Порівняльне судове право [Текст] : підруч. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич. – Х. : Право, 2008. – 112 с.

389. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судейское право [Текст] / М. Н. Марченко. – М. : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2007. – 512 с.

390. Масленникова Н. И. Социально-управленческая роль гражданского судопроизводства [Текст] / Н. И. Масленникова // Проблемы гражданского процессуального права в свете Конституции СССР : Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1980. – С. 19–25.

391. Махінчук В. Передумови та основні напрями формування вітчизняного законодавства про медіацію в підприємницьких спорах [Текст] / В. Махінчук // Юридична Україна. – 2013. – № 4. – С. 40–44.

392. Мельников А. А. Правовое положение личности в советском гражданском процессе [Текст] / А. А. Мельников ; отв. ред. : В. С. Тадевосян. – М. : Наука, 1969. – 248 с.

393. Мириманов Ж. Медиация и суд могут действовать вместе [Текст] / Ж. Мириманов // Медиация и право. – 2010. – № 4. – С. 68–69.

394. Михайлова Е. В. Медиация как отдельный способ урегулирования правовых конфликтов в частноправовой сфере [Текст] / Е. В. Михайлова // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 4. – С. 2–5.

395. Мігоряну С. Д. Право на судовий захист як інститут конституційного права: доктрина і практика реалізації [Текст] / С. Д. Мигоряну // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2005. – Вип. 286. – С. 53–57.

396. Міжнародний цивільний процес України [Текст] : навч. посіб. : практикум ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Я. Фурси. – К. : Видавець «Фурса С.Я.»; КНТ, 2010. – 327 с.

397. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К. : Істина, 2010. – 488 с.

398. Морозов М. Э. Общее описание концепции частного процессуального права (права АВС) [Текст] / М. Э. Морозов // Третейский суд. – 2009. – № 1. – С. 33–39.

399. Морозова Л. А. Теория государства и права [Текст] : учеб. – М. : Эксмо, 2007. – 447 с.

400. Морозова Л. С. Пересмотр судебных решений по вновь открывшимся обстоятельствам [Текст] / Л. С. Морозова. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – С. 14–17.

401. Москвич Л. М. Роль найвищого судового органу у забезпеченні єдності судової практики [Текст] / Л. М. Москвич // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 80–85.

402. Москвич Л. Статус найвищого суду України: історичний та порівняльно-правовий аналіз [Текст] / Л. Москвич // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 85–87.

403. Москвич Л. Судове право: крок від теорії до галузі права [Текст] / Л. Москвич // Право України. – 2015. – № 3. – С. 18–25.

404. Муза О. Розмежування адміністративного та господарського судочинства в Україні [Текст] / О. Муза // Юридична Україна. – 2009. – № 4. – С. 40–42.

405. Мурадян Є. М. Истина как проблема судебного права [Текст] / Э. М. Мурадян. – М. : Былина, 2002. – 287 с.

406. Мурадян Э. М. Судебное право (в контексте трех процессуальных кодексов) [Текст] / Э. М. Мурадян. – М. : Проспект, 2003. – 128 с.

407. Назаров В. І. Забезпечення єдності судової практики як складова принципу єдності судової системи [Текст] / В. І Назаров // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 85–89.

408. Назаров І. В. Принципи побудови судової системи [Текст] : моногр. / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2009. – 144 с.

409. Назаров І. Значення принципу інстанційності для організації судової системи України та європейських країн [Текст] / І. Назаров // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 121–125.

410. Назаров І.В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: генезис та порівняння [Текст] : моногр. / І. В. Назаров. – Х. : ФІНН, 2011. – 432 с.

411. Наказне провадження в цивільному процесі [Текст] : моногр. ; за заг. ред. В. І. Бобрика. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 202 с.

412. Науменко О. Адміністративна концепція виконавчого провадження: критичний аналіз [Текст] / О. Науменко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 91. – С. 96–100.

413. Науменко О. Судова концепція виконавчого провадження: критичний аналіз [Текст] / О. Науменко // Юридична Україна. – 2012. – № 2. – С. 74–81.

414. Нахов М. С. Медиация как механизм реализации цели гражданского судопроизводства [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / М. С. Нахов. – Саратов, 2015. – 28 с.

415. Некрошюс В. Гражданско-процессуальная реформа в Литве [Текст] / В. Некрошюс // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. – 2002–2003. – № 2. – СПб., 2004. – С. 189–191.

416. Некрошюс В. Цели гражданского процесса: установление правды или примирение сторон? [Текст] / В. Некрошюс // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса (№ 4 за 2005 г.); под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Яркова. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та; изд-во юрид. фак-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – С. 7–13.

417. Нерсисянц В. С. Суд не законодательствует и не управляет, а применяет право (О правоприменительной природе судебных актов) [Текст] / В. С. Нерсисянц // Роль судебной практики в правоприменительном процессе: Судебная практика по гражданским делам (1993–1996 гг.). – М. : Городец, 1997. – С. 18–32.

418. Неугодніков А. О. Правовий статус адміністративного суду в Україні: адміністративно-правовий аспект [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право ; інформаційне право» / А. О. Неугодніков ; Одеська національна юридична академія. – О., 2006. – 20 с.

419. Нефедьев Е.А. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Е.А. Нефедьев. – Краснодар: Изд-во «Советская Кубань», 2005. – 480 с.

420. Николина К. Належна юридична процедура: теоретичні аспекти визначення [Текст] / К. Николина // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 94. – С. 44–46. – (Серія: Юридичні науки).

421. Николукин С. В. Альтернативные способы урегулирования споров в системе защиты гражданских прав [Текст] / С. В. Николукин // Образование и право. – 2012. – № 9 (37). – С. 93–114.

422. Носырева Е. И. Альтернативное разрешение гражданско– правовых споров в США [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Е. И. Носырева. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. – 65 с.

423. Носырева Е. И. Альтернативное разрешение споров в США [Текст] / Е. И. Носырева. – М. : Городец, 2005. – 320 с.

424. Носырева Е. И. Виды современного гражданского судопроизводства и их классификация [Текст] / Е. И. Носырева // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2004. – С. 88–99.

425. Носырева Е. И. О функциях суда первой инстанции при рассмотрении гражданских дел [Текст] / Е. И. Носырева // Новеллы гражданского процессуального права : материалы науч.-прак. конф., посвященной 80-летию М. С. Шакарян. – М. : ТК «Велби»; Изд-во «Проспект», 2004. – С. 131–141.

426. Носырева Е. И. Роль и значение судебной практики в преподавании гражданского процессуального права [Текст] / Е. И. Носырева // Гражданский процесс: наука и преподавание / под ред. М. К. Треушникова и Е. А. Борисовой. – М. : Городец, 2005. – С. 84–98.

427. Овсяннікова О. О. Належна (справедлива) судова процедура як гарантія довіри громадськості до судової влади [Текст] / О. О. Овсяннікова // Право України. – 2015. – № 7. – С. 128–135.

428. Огречук Г. О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Г. О. Огречук. – К., 2016. – 20 с.

429. Одегнал Е. А. Соотношение понятий «злоупотребление» правом и «правонарушение» [Текст] / Е. А. Одегнал // Юрист. – 2007. – № 1. – С. 8–12.

430. Ожегов С. И. Словарь русского языка [Текст] : ок. 57000 слов / С. И. Ожегов ; под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. – [13-е изд., испр.]. – М. : Рус. яз., 1981. – 816 с.

431. Олійник А. С. Запобігання зловживанню цивільними процесуальними правами: питання теорії та практики [Текст] / А. С. Олійник // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 7. – С. 83–91.

432. Оніщенко Н. М. Принцип верховенства права: необхідність системного аналізу та вивчення // Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії [Текст] : моногр. / Н. М. Оніщенко; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 320 с.

433. Організація судової влади в Україні [Текст] : навч. посіб. / за ред. І. Є. Марочкина, Н. В. Сібільової. – Х. : Одіссей, 2007. – 184 с.

434. Організація судової влади в Україні: Перший аналіз нормативного змісту Закону України «Про судоустрій України» [Текст] / А. О. Селіванов (кер. авт. кол.), Є. В. Фесенко, Н. С. Рудюк та ін.; за наук. ред. А. О. Селіванова. – Юрінком Інтер, 2002. – 112 с.

435. Орловский П. Е. Значение судебной практики в развитии советского гражданского права [текст] / П. Е. Орловский // Советское государство и право. – 1940. – № 8–9. – С. 95–98.

436. Осипов Ю. К. К вопросу о понятии подведомственности [Текст] / Ю. К. Осипов // Сборник ученых трудов. – Вып. 10. – 1969. – С. 71–98.

437. Осипов Ю. К. Подведомственность и подсудность гражданских дел [Текст] / Ю. К. Осипов. – М. : Госюриздат, 1962. – 110 с.

438. Осипов Ю. К. Подведомственность юридических дел [Текст] / Ю. К. Осипов. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1973. – 123 с.

439. Осипов Ю. К. Элементы и стадии применения норм советского гражданского процессуального права. Проблемы применения норм гражданского

процессуального права [Текст] / Ю. К. Осипов // Научные труды Свердловского юридического института. – Вып. 48. – Свердловск, 1978. – С. 29–45.

440. Осокина Г. Л. О сущности производств по делам об оспаривании решений третейских судов и о выдаче исполнительных листов на принудительное исполнение решений третейских судов [Текст] / Г. Л. Осокина // Тенденции развития гражданского процессуального права России: сб. науч. статей. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 69–74.

441. Павликов С. Г. Исполнительная процессуальная форма (право): теоретико-правовые аспекты [Текст] / С. Г. Павликов, Ю. А. Свирин, Ю. В. Левина // Государство и право. – 2012. – № 5. – С. 5–11.

442. Палій В. Ставлення з повагою до суду як вимога сучасного суспільства [Текст] / В. Палій // Вісник господарського судочинства. – 2006. – № 4. – С. 142–149.

443. Папкова О. А. Усмотрение суда [Текст] / О. А. Папкова. – М. : Статут, 2005. – 413 с.

444. Папулова З. А. Ускоренные формы рассмотрения дел в гражданском судопроизводстве [Текст] / З. А. Папулова. – М. ; Берлин : Инфотропик Медиа, 2014. – 184 с.

445. Пасенюк О. Підходи до удосконалення законодавства та практики у сфері розмежування видів судової юрисдикції [Текст] / О. Пасенюк // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2009. – № 1. – С. 3–9.

446. Пашковська Т. Реформа виконання судових рішень: в очікуванні змін [Текст] / Т. Пашковська // Юридична газета. – 2016. – 22 березня. – № 12 (510). – С. 1, 19.

447. Перекрестная О. Заходи запобігання зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві [Текст] / О. Перекрестная // Юридична Україна. – 2012. – № 2. – С. 93–96.

448. Перепелиця А. І. Організаційно-правові засади діяльності державної виконавчої служби в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / А. І. Перепелиця. – Ірпінь, 2005. – 19 с.

449. Петренко Н. Щодо використання термінів «підвідомчість», «юрисдикція» та «підсудність спорів» у господарському процесуальному законодавстві [Текст] / Наталія Петренко // Підприємництво, господарство і право : наук.-практ. госп.-прав. ж-л. – 2012. – № 5. – С. 70–72.

450. Петришин О. В. Верховенство права [Текст] / О. В. Петришин // Політологічний енциклопедичний словник ; Ю. Г. Барабаш [та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 78–80.

451. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права [Текст] / О. В. Петришин // Проблеми законності. – 2009. – Вип. 100. – С. 18–30.

452. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин [Текст] / О. В. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.

453. Писаренко Н. Розмежування юрисдикції судів щодо вирішення справ за участю суб'єктів владних повноважень [Текст] / Н. Писаренко // Право України. – 2011. – № 4. – С. 59–64.

454. Письменницький А. А. Місце принципу верховенства права в сучасній вітчизняній правовій системі [Текст] / А. А. Письменницький, О. В. Турута // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – Вип. 1 (52). – С. 16–22.

455. Побирченко И. Г. Советский арбитражный процесс [Текст] / И. Г. Побирченко. – К. : Выща школа, Главное изд-во, 1988. – 273 с.

456. Побирченко И. Г. Хозяйственная юрисдикция (Общее учение) [Текст] / И. Г. Побирченко. – К. : РИО МВД СССР, 1973. – 252 с.

457. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : моногр. / С.П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

458. Подшивалов Т. П. Запрет злоупотребления процессуальными правами в арбитражном процессе [Текст] / Т. П. Подшивалов // Российская юстиция. – 2014. – № 9. – С. 17–20.

459. Позняков С. П. Економіко-правова ефективність досудового врегулювання податкових спорів [Текст] / С. П. Позняков // Дискусійні питання теорії фінансового права. Нормативно-правові засади природокористування та енергозбереження в Україні. Спори про податки: причини виникнення та напрями їх вирішення. Сучасний стан та перспективи розвитку фінансового права : зб. наук. праць. – К. : Вік прінт, 2009. – С. 305–307.

460. Позовне провадження [Текст] : моногр. / В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник, П. І. Радченко та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 552 с.

461. Полянський Т. Т. Зловживання процесуальними правами: юридичні засоби попередження та можливості їх удосконалення [Текст] / Т. Т. Полянський // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 3 (74). – С. 31–38.

462. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) [Текст] : моногр. / Т. Т. Полянський ; Нац. акад. правових наук України, Наук.-дослід. Ін-т держ. будівництва та місцевого самоврядування. – Львів : Галиц. друкар, 2012. – 456 с.

463. Полянчуков И. В. Подведомственность гражданско-правовых споров. Перспективы развития [Текст] / И. В. Полянчуков // Известия Высших учебных заведений. Правоведение. – 1993. – № 2. – С. 97–100.

464. Попов О. І. Перегляд судових рішень у цивільних справах Верховним Судом України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. І. Попов. – Х., 2014. – 200 с.

465. Попович М. М. Конституційні засади забезпечення єдності судової практика в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право ; муніципальне право» / М. М. Попович. – Ужгород, 2015. – 17 с.

466. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо судової реформи)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/4bdb30572972eec7a7c7d9f9f263b61d.pdf>

467. Порівняльне судове право [Текст] : навч. посіб. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, Н. В. Сібільова, В. С. Бабкова, Ю. І. Крючко; за ред. І. Є. Марочкіна та Л. М. Москвич. – Х. : Право, 2008. – 112 с.

468. Постанова Верховного Суду України від 13 червня 2016 року у справі № 6-162 цс 16 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58789147>

469. Постанова Судової палати у господарських справах ВСУ від 13.05.2008 р. у справі № 3-1156к08 [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2405630>

470. Права человека. Основные международные документы [Текст] : сб. док. – М. : Международные отношения, 1990. – 160 с.

471. Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України; редкол. В. Я. Тацій [та ін.] – Х. : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 2013. – 1237 с.

472. Правовые модели и реальность [Текст] : моногр. / О. А. Акопян, Н. В. Власова, С. А. Грачева и др. ; отв. ред. Ю. А. Тихомиров, Е. Е. Рафалюк, Н. И. Хлуденева. – М. : Институт законодательства и сравнительного правоведения при правительстве Российской Федерации : ИНФРА-М, 2015. – 280 с.

473. Прилуцький С. В. Конституціоналізація системи правосуддя: актуальні проблеми теорії та практики [Текст] / С. В. Прилуцький // Вісник Маріупольського державного університету. – 2013. – Вип. 5. – С. 69–72. – (Серія «Право»).

474. Прилуцький С. В. Судове право як концептуальна основа судової влади України [Текст] / С. В. Прилуцький // Право України. – 2015. – № 3. – С. 26–32.

475. Прилуцький С. Єдність судової влади і правовий статус Верховного Суду України: концептуальні засади та проблеми їх реалізації [Текст] / С. Прилуцький // Право України. – 2012. – № 11/12. – С. 42–51.

476. Принципы трансграничного гражданского процесса [Текст] / ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure; пер. с англ. [Е. А. Виноградова, М. А. Филатова]. – М. : Инфотропик Медиа. – 240 с.

477. Притика Ю. Д. Альтернативне вирішення спорів у сучасній процесуальній доктрині [Текст] / Ю. Д. Притика // Правова доктрина України: у 5 т. – Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. – Х. : Право, 2013. – С. 744–757.

478. Притика Ю. Д. Альтернативні методи вирішення спорів [Текст] / Ю. Д. Притика // Вісник Львівського університету. – 2005. – Вип. 41. – С. 219–226. – (Серія юридична).

479. Притика Ю. Д. Медіація в нотаріальній діяльності (досвід Німеччини) [Текст] / Ю. Д. Притика // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 3(65). – С. 80–90.

480. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Ю. Д. Притика. – К. : Б. в., 2006. – 632 с.

481. Приходько А. И. Воспрепятствование разрешению дел в арбитражных судах: актуальные вопросы судебного правоприменения [Текст] / А. И. Приходько. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 288 с.

482. Про арбітражні суди : Закон УРСР від 04.06.1991 р. № 1142-XII [Текст] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 36 (03.09.1991 р.). – Ст. 469.

483. Про виконавче провадження [Текст]: Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII // Голос України. – 2016. – № 122–123.

484. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII [Текст] // Офіційний вісник України. – 2016. – № 51 (08.07.2016 р.). – Ст. 1799.

485. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України (щодо судової реформи) : проект Закону України (станом на 08.04.2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/4bdb30572972eec7a7c7d9f9f263b61d.pdf>

486. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : постанова Пленуму ВССУ від 01.03.2013 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003740>– 13

487. Про медіацію : проект Закону України 29.12.2015 р. № 3665-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57620

488. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів [Текст] : Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII // Голос України. – 2016. – № 122–123.

489. Про судоустрій : Закон України від 07.02.2002 р. № 3018-III // Офіційний вісник України. – 2002. – № 10 (22.03.2002 р.). – Ст. 441.

490. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII [Текст] // Офіційний вісник України. – 2016. – № 56 (26.07.2016 р.). – Ст. 1935.

491. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI [Текст] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1 (30.07.2010). – Ст. 1900.

492. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 23 (25.06.2004 р.). – Ст. 1540.

493. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства [Текст] : моногр. / В. В. Комаров, В. І. Тertiшніков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. проф. В. В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 925 с.

494. Прокопенко О. Б. Право на справедливий суд: концептуальний аналіз і практика реалізації [Текст] : моногр. / О. Б. Прокопенко. – Х. : Вид-во «ФІНН», 2011. – 248 с.

495. Прокудина Л. А. Совершенствование судопроизводства и процессуальное законодательство России: современные процессы унификации и дифференциации [Текст] / Л. А. Прокудина // Развитие процессуального законодательства: к пятилетию действия АПК РФ, ГПК РФ и Федерального закона РФ «О третейских судах в российской Федерации»: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвященной юбилею заслуженного деятеля науки РФ, д-ра юрид. наук, проф. Т. Е. Абовой (г. Воронеж, 15–16 февраля 2008 г.) ; под ред. Е. И. Носыревой. – Вып. 4. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. – С. 45–64.

496. Прокудина Л. А. Соотношение понятий «деятельность суда» и «отправление правосудия» [Текст] / Л. А. Прокудина // Право. – 2010. – № 3. – С. 43–59.

497. Проміжний висновок № 803/2015 «Щодо запропонованих змін до Конституції України в частині правосуддя», прийнятий Європейською комісією «За демократію через право» від 24.07.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/promi_visnovok.pdf

498. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории [Текст] / Протасов В. Н. – М. : Юрид. лит., 1991. – 143 с.

499. Пустовойт Т. В. Єдність судової влади як конституційно-правова основа судової системи України: постановка проблеми [Текст] / Т. В. Пустовойт // Вісник Маріупольського державного університету. – 2013. – Вип. 5. – С. 75–80. – (Серія «Право»).

500. Пучинский В. К. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству [Текст] / В. К. Пучинский. – М. : Госюриздат, 1962. – 90 с.

501. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького суду та Конституційного Суду України) [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 3–16.

502. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду та Конституційного Суду України [Текст] / П. Рабінович // Українське право. – 2006. – Число 1 : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Верховенство права: питання теорії і практики» (м. Київ, 5–6 грудня 2005 р.). – К. : Укр. правнича фундація. – С. 210–220.

503. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) [Текст] / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19–23.

504. Рабінович П. М. Верховенство права: доктринальні інтерпретації в Україні [Текст] : [підрозд. 2.1] / П. М. Рабінович // Правова доктрина України : у 5 т. ; Нац. акад. прав. наук України; редкол. В.Я. Тацій [та ін.]. – Х. : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція. – С. 287–308.

505. Рабінович П. М. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх діалектична взаємодоповнюваність [Текст] / П. М. Рабінович, О. М. Луців // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 296–309.

506. Рабінович П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.

507. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) [Текст] / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.

508. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду [Текст] / П. М. Рабінович // Адвокат. – 2006. – № 2. – С. 9–11.

509. Рабінович П. М. Світовий маніфест антропоцентризму (до 60-річчя проголошення Всезагальної декларації прав людини) [Текст] / П. М. Рабінович // Антропологія права: філософський та юридичний вимір (стан, проблеми, перспективи) : зб. статей учасників Третього круглого столу (м. Львів, 23–24 листопада 2007 р.). – Львів : СПОЛОМ, 2008. – С. 8–17.

510. Рабцевич О. И. Право на справедливое судебное разбирательство: международное и внутригосударственное правовое регулирование [Текст] / О. И. Рабцевич. – М. : Лекс-Книга, 2005. – 318 с.

511. Радченко П. І. Загальні правила цивільної юрисдикції [Текст] / П. І. Радченко // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моногр. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 193–208.

512. Радченко П. І. Поняття цивільної юрисдикції та її види [Текст] / П. І. Радченко // Позовне провадження : моногр. ; за заг. ред. проф. В. В. Комарова. – Х.: Право, 2011. – С. 161–162.

513. Радченко П. І. Становлення інституту цивільної юрисдикції [Текст] / П. І. Радченко // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моногр. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 183–193.

514. Радченко П. І. Юрисдикція суду в проекті нового цивільного процесуального кодексу [Текст] / П. І. Радченко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2003. – Вип. 6. – С. 112–119.

515. Рассахатская Н. А. Проблема специализации процессуальной деятельности [Текст] / Н. А. Рассахатская // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2002. – № 2 (31). – С. 141–145.

516. Рассахатская Н. А. Проблемы специализации гражданско-процессуальной деятельности [Текст] / Н. А. Рассахатская // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Изд-во ООО «Юридическая фирма «Лиджист», 2001. – С. 212–217.

517. Рего А. В. Исполнительное производство в системе Российского права [Текст] / А. В. Рего // АПК и ГПК 2002 г.: сравнительный анализ и актуальные проблемы правоприменения. – М. : РАП, 2004. – С. 422–440.

518. Решетникова И. В. Суммарное производство в российском процессе как путь упрощения процедуры рассмотрения дел в арбитражных судах [Текст] / И. В. Решетникова // Закон. – 2011. – № 5. – С. 85–89.

519. Решетникова И. Исполнительное производство за рубежом [Текст] / И. Решетникова // Право и экономика. – 2001. – № 3. – С. 38–42.

520. Решетняк В. И. Заочное производство и судебный приказ в гражданском процессе [Текст] / В. И. Решетняк, И. И. Черных. – М. : Городец, 1997. – 80 с.

521. Резнікова В. В. Досудове врегулювання господарських спорів: необхідність та шляхи реформування [Текст] / В. В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 5. – С. 101–110.

522. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки [Текст] / В. В. Резнікова // Університетські наукові записки : часопис / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2013. – № 1 (45). – С. 23–35.

523. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види [Текст] / В. В. Резнікова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2013. – Вип. 95. – С. 31–36. – (Серія «Юридичні науки»).

524. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами: господарсько-процесуальний аспект проблеми [Текст] / В. В. Резнікова // Слово Національної школи суддів України. – 2014. – № 2. – С. 123–135.

525. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження) [Текст] / М. Б. Рісний. – Л. : «Край», 2007. – 192 с.

526. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненням жителів міста Жовті Води) від 25.12.1997 р. № 9-зп [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>

527. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень ч. 2, ч. 3

ст. 124 Конституції України (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 07.05.2002 р. № 8-рп/2002 [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02>

528. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII «Третейське самоврядування» Закону України «Про третейські суди» (справа про завдання третейського суду) від 10.01.2008 р. № 1-рп/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 28 (21.04.2008 р.). – Ст. 903.

529. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>

530. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України від 11.03.2010 р. № 8-рп/2010 [Текст] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 21 (02.04.2010 р.). – Ст. 882.

531. Рожкова М. А. Судебный прецедент и судебная практика [Текст] / М. А. Рожкова // Иски и судебные решения: сборник статей / рук. авт. кол. и отв. ред. М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2009. – С. 320–353.

532. Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения [Текст] / М. А. Рожкова ; Исслед. центр частного права. – М. : Статут, 2009. – 332 с.

533. Рожнов О. В. Заходи процесуального примусу [Текст] : [підрозд. 5.5] / О. В. Рожнов // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моногр. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 518– 541.

534. Рожнов О. В. К вопросу о месте норм, регулирующих исполнительное производство в системе права [Текст] / О. В. Рожнов // Проблеми законності. – 2003. – Вип. 62. – С. 45–53.

535. Романец Ю. В. Специализация в судебной деятельности как средство повышения эффективности правосудия [Текст] / Ю. В. Романец // Проблемы защиты прав и законных интересов граждан и организация : материалы Междун. науч.-практ. конф. – Краснодар : Кубан. гос. ун-т, 2002. – С. 5–13.

536. Романюк Я. М. Єдність судової практики: теоретичні засади та вдосконалення законодавчого забезпечення [Текст] / Я. М. Романюк, І. В. Бейцун // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 5 (141). – С. 37–42.

537. Романюк Я. М. Єдність судової практики: теоретичні засади та вдосконалення законодавчого забезпечення [Текст] / Я. М. Романюк // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 11–19.

538. Романюк Я. Правова природа обов'язковості рішень Верховного Суду України та вдосконалення механізму забезпечення єдності судової практики [Текст] / Я. М. Романюк, І. В. Бейцун // Право України. – 2012. – № 11/12. – С. 122–136.

539. Рубащенко М. Зловживання правом як загальноправова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація [Текст] / М. Рубащенко // Юридичний журнал. – 2010. – № 12. – С. 110–119.

540. Рязановский В. А. Единство процесса [Текст] : учеб. пособ. / В. А. Рязановский. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. – 80 с.

541. Рясенцев В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав [Текст] / В. А. Рясенцев // Советская юстиция. – 1962. – № 9. – С. 8–9.

542. Савенко М. Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України [Текст] / М. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 51–55.

543. Савченко О. С. Принцип верховенства права: історико-теоретичні аспекти визначення та розуміння [Текст] / О. С. Савченко // Держава і право. Вип. 33. – К.: Ін-т держави і права НАН України; голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2006. – С. 78–82. – (Серія «Юридичні і політичні науки»).

544. Сакара Н. Ю. Захист права на справедливий судовий розгляд: проблеми та перспективи [Текст] / Н. Ю. Сакара // Юрист України. – 2013. – № 2(23). – С. 57–62.

545. Сакара Н. Ю. Належна судова процедура як елемент доступності правосуддя [Текст] / Н. Ю. Сакара // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С. 63–67.

546. Сакара Н. Ю. Поняття цивільного процесу: новий погляд на стару проблему [Текст] / Н. Ю. Сакара // Проблеми цивільного права та процесу: матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (30 травня 2015 р.). – Х.: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 358–362.

547. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст]: моногр. / Н. Ю. Сакара. – Х.: Право, 2010. – 256 с.

548. Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. [Текст] / Микеле де Сальвіа. – СПб.: Юридический центр «Пресс», 2004. – 1072 с.

549. Сапун В. А. Правоположения судебной практики в системе источников российского права [Текст] / В. А. Сапун, М. Г. Смирнов // Судебное правоприменение: проблемы теории и практики / ред. В. М. Сырых. – М.: РАП, 2007. – С. 212–213.

550. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты [Текст] / Т. В. Сахнова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 696 с.

551. Сахнова Т. В. Новые ГПК и АПК РФ: единство процесса? [Текст] / Т. В. Сахнова // АПК и ГПК 2002 г.: сравнительный анализ и актуальные проблемы правоприменения : материалы Всерос. науч.-практ. конф. (г. Москва, 2–4 апреля 2003 г.). – М. : РАП, 2004. – С. 25–35.

552. Сахнова Т. В. О судебных процедурах в цивилистическом процессе, или к вопросу о дифференциации процессуальной формы [Текст] / Т. В. Сахнова, Т. П. Шимарева // Теоретические и практические проблемы гражданского, арбитражного процесса и исполнительного производства : сб. науч. статей. – Краснодар – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – С. 53–62.

553. Сахнова Т. В. Цивилистический процесс: онтология судебной защиты [Текст] / Т. В. Сахнова // Вестник гражданского процесса. – 2011. – № 1. – С. 54–65.

554. Сахнова Т. Процедуры в цивилистическом процессе (*nota bene* к будущему) [Текст] / Т. Сахнова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docviewer.yandex.ua/?url=http%3A%2F%2Fwww.zurnalai.vu.lt%2Fteise%2Farticle%2Fdownload%2F299%2F249&name=249&lang=ru&c=573fca94d1cc>

555. Свердлык Г. А. Защита и самозащита гражданских прав [Текст] : учеб. пособ. / Г. А. Свердлык, Э. Л. Страунинг. – М. : Лекс-Енига, 2002. – 208 с.

556. Свирин Ю. А. О некоторых проблемах институционализма и кодификации законодательства гражданского исполнительного права [Текст] / Ю. А. Свирин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2010. – № 9. – С. 10–12.

557. Свідерська М. В. Судовий наказ: проблеми та перспективи застосування [Текст] / М. В. Свідерська // Держава і право. – 2005. – Вип. 30. – К. : Ін-т держави і права НАН України; голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2005. С. 368–375. – (Серія «Юридичні і політичні науки»).

558. Світлична Г. О. Підготовка до судового розгляду справ окремого провадження [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.03 «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право» / Г. О. Світлична. – Х., 1997. – 24 с.

559. Севастьянов Г. В. Концепция частного процессуального права (права альтернативного разрешения споров) [Текст] / Г. В. Севастьянов // Третейский суд. – 2009. – № 1. – С. 25–32.

560. Севастьянов Г. В. Теоретические основы альтернативного разрешения споров: концепция частного процессуального права [Текст] / Г. В. Севастьянов // Хрестоматия альтернативного разрешения споров : учеб.-метод. м-лы и практ. рекоменд. – СПб. : АНО – Третейский суд, 2009. – С. 104–106.

561. Селіванов А. О. Конституційність як критерій суспільної довіри до судової влади [Текст] / А. О. Селіванов // Право України. – 2014. – № 5. – С. 92–96.

562. Селіванов А. Судове право як самостійна галузь системи сучасного українського права [Текст] / А. Селіванов // Право України. – 2015. – № 3. – С. 9–17.

563. Семенов В. М. Суд и правосудие в СССР [Текст] : учеб. / В. М. Семенов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрид. лит., 1984. – 320 с.

564. Семикин Д. С. Формы судебного права [Текст] / Д. С. Семикин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2013. – № 3. – С. 35–38.

565. Сеньків О. І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / О. І. Сеньків. – Ірпінь : Б. в., 2012. – 20 с.

566. Сердюк В. В. Організаційно-правові передумови досягнення єдності судової практики в Україні [Текст] / В. В. Сердюк // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2016. – № 1 (28). – С. 114–117.

567. Сердюк В. В. Правовий статус Верховного Суду України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / В. В. Сердюк. – Х. : Б. и., 2009. – 38 с.

568. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / В. В. Сердюк. – К., 2003. – 19 с.

569. Сердюк В. В. Юрисдикція судів України за спеціалізацією [Текст] : моногр. / В. В. Сердюк. – К. : Прецедент, 2005. – 192 с.

570. Сердюк В. Легітимність влади як один з її основних атрибутів [Текст] / В. Сердюк // Юридична Україна. – 2006. – № 11. – С. 10–15.

571. Сивак Н. В. Упрощенное производство в арбитражном процессе [Текст]: моногр. / Н. В. Сивак. – М. : Проспект, 2014. – 136 с.

572. Сивак Н. Упрощенное производство в английском гражданском процессе [Текст] / Н. Сивак // Арбитражный и гражданский процесс. – 2008. – № 8. – С. 28–32.

573. Сидоров І. Поняття функцій судів загальної юрисдикції [Текст] / І. Сидоров // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 97–102.

574. Сібільова Н. В. Багатоланковість судової системи: недолік чи перевага? [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби із злочинністю ; ред. кол. : Ю. В. Баулін [та ін.]. – Вип. 15. – Х. : Кроссруд, 2008. – С. 123–134.

575. Сібільова Н. В. Судове право як структурний елемент предметної диференціації права і законодавства [Текст] / Н. В. Сібільова // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 травня 2005 р.). – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого ; відп. за вип. Ю. М. Грошевий, 2005. – С. 500–501.

576. Сібільова Н. В. Щодо поняття «судове право» та сфери його застосування [Текст] / Н. В. Сібільова // Питання боротьби зі злочинністю ; голов. ред. : В. І. Борисов, Ін-т вивчення проблем злочинності Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2003. – Вип. 7. – С. 93–96.

577. Сілантьєва Е. Є. Організаційно-правові проблеми принципу спеціалізації [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук :

спец. 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / Е. Є. Сілантьєва. – Х., 2014. – 20 с.

578. Сілантьєва Е. Є. Теоретичні засади визначення й розмежування юрисдикції спеціалізованих судів [Текст] / Е. Є. Сілантьєва // Проблеми законності. – 2011. – № 115. – С. 253–261.

579. Сірий М. Значення та роль найвищого судового органу у правовій системі України [Текст] / М. Сірий // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 52–62.

580. Сірий М. І. Касація – основна функція Верховного Суду України [Текст] / М. І. Сірий // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 4. – С. 29–34.

581. Скакун О. Ф. Теорія права і держави [Текст] : підруч. / О. Ф. Скакун. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ. – 2009. – 520 с.

582. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : учеб. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.

583. Скворцов О. Ю. Третейское разбирательство предпринимательских споров в России: проблемы, тенденции, перспективы [Текст] / О. Ю. Скворцов. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 704 с.

584. Слепченко Е. В. Гражданское процессуальное производство: единство и дифференциация [Текст] / Е. В. Слепченко // Изв. ВУЗов. Правоведение. – 2008. – № 3. – С. 83–93.

585. Слепченко Е. В. Гражданское судопроизводство: проблемы единства и дифференциации [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс» / Е. В. Слепченко. – СПб., 2011. – 30 с.

586. Словник української мови : в 11 т. – Т. 9. – К. : Наукова думка, 1970–1980 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/sproshhuvaty>

587. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. К. Білодіда. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

588. Смирнова И. С. Критерии дифференциации основных уголовно-процессуальных производств [Текст] / И. С. Смирнова // Вестник Омской юридической академии. – 2015. – № 1(26). – С. 65–69.

589. Смітюх А. В. Процесуальна стратегема «атака клонів» як засіб попередження зловживання процесуальними формами [Текст] / А. Смітюх // Юридичний журнал. – 2005. – № 9. – С. 134–136.

590. Смітюх А. В. Процесуальні диверсії та зловживання процесуальними правами в умовах правової реальності України [Текст] / А. В. Смітюх // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 1. – С. 89–93.

591. Смітюх А. В. Стратегія затягування розгляду господарської справи: сутність та передумови [Текст] / А. Смітюх // Юридичний радник. – 2006. – № 3. – С. 9–13.

592. Смітюх А. В. Щодо змісту поняття «процесуальна диверсія» [Текст] / А. В. Смітюх // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 2. – С. 103–105.

593. Смокович М. Судова влада: місце в суспільстві та судовий контроль [Текст] / М. Смокович // Юридична Україна. – 2012. – № 10. – С. 99–107.

594. Смокович М. І. Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій [Текст] : моногр. / М. І. Смокович. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 304 с.

595. Смольянов М. С. Надлежащая правовая процедура: понятие и содержание [Текст] / М. С. Смольянов // Новая правовая мысль. – 2011. – № 2. – С. 8–15.

596. Смородинський В. С. Права людини як наріжна вимога верховенства права [Текст] / В. С. Смородинський // Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. тез наук. доп. і повідомл. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 6 грудня 2013 р.) / НУ ЮАУ ; Нац. акад. прав. наук України ; Наук.-дослід. Ін-т держ. будівництва та місцев. самовряд. ; Асоціація випускників НУ ЮАУ. – Х. : Право, 2013. – С. 67–70.

597. Снідевич О. С. Проблеми розмежування юрисдикцій [Текст] / О. С. Снідевич // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 2 (10). – С. 51–52.

598. Советский гражданский процесс [Текст] : учеб. / отв. ред. д-р юрид. наук, проф. М. С. Шакарян. – М. : Юридическая литература, 1985. – 528 с.

599. Советский гражданский процесс [Текст] : учеб. ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 463 с.

600. Спектор О. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів в Україні [Текст] / О. Спектор // Український часопис міжнародного права. – 2013. – № 1. – С. 135–140.

601. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України [Текст] : моногр. / О. М. Спектор ; Київський міжнародний університет. – К. : Фенікс, 2013. – 160 с.

602. Статус судьи [Текст] : учеб. пособ. / М. И. Клеандров. – Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2000. – 443 с.

603. Степкин Р. М. Досудебный порядок урегулирования споров, возникающих в сфере защиты прав потребителей [Текст] Р. М. Степкин // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті В. П. Маслова, (25 лютого 2011 р.) / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х. : Кроссрод, 2011. – С. 258–260.

604. Стефанчук М. О. Зловживання правом як новела цивільного законодавства [Текст] / М. О. Стефанчук // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 4. – С. 34–37.

605. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав [Текст] : моногр. / М. О. Стефанчук. – К. : КНТ ; Центр учб. л-ри ; Алерта, 2008. – 184 с.

606. Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес [Текст] : моногр. / В. С. Стефанюк. – Х. : Консум, 2003. – 464 с.

607. Стефанюк В. С. Судова система України та судова реформа [Текст] : наук. вид. / В. С. Стефанюк ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 174 с.
608. Стефанюк В. С. Судовий контроль у сфері судової влади [Текст] / В. С. Стефанюк // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 4. – С. 2–4.
609. Стеценко С. Г. Глобалізація і право: національний вимір : моногр. [Текст] / С. Г. Стеценко, Л. О. Васечко. – К. : Атіка, 2012. – 132 с.
610. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] : навч. посіб. / В. С. Ковальський (кер. авт. кол.), В. Т. Білоус, С. Е. Демський [та ін.] ; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 320 с.
611. Судебная власть [Текст] ; под ред. И. Л. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
612. Судова влада [Текст] : моногр. / І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров [та ін.] ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. – Х. : Право, 2015. – 790 с.
613. Судово-правова реформа: стан та перспективи [Текст] / Ю. М. Грошевий // Вибрані праці ; упоряд. : О. В. Капліна, В. І. Маринів. – Х. : Право, 2011. – С. 527–535.
614. Сулакшин С. С. Альтернативные способы разрешения споров между субъектами предпринимательской деятельности [Текст] / С. С. Сулакшин, Е. Э. Буянова и др. – М. : Научный эксперт, 2013. – 272 с.
615. Султанов А. Р. Должная правовая процедура и правовые стандарты Европейского суда по правам человека [Текст] / А. Р. Султанов // Евразийская адвокатура. – 2013. – № 1(2). – С. 62–65.
616. Сушко Л. П. Місце судового контролю в правовій державі [Текст] / Л. П. Сушко // Бюллетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 6. – С. 121–127.
617. Талан Л. Г. Исполнительное производство в структуре гражданского судопроизводства [Текст] / Л. Г. Талан // Сучасні проблеми юридичної науки та практики : тези доп. та наук. повідомл. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учен. та здоб.. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. – С. 159–162.

618. Таликін Є. А. Окремі проблеми запровадження наказного провадження в господарське судочинство України [Текст] / Є. А. Таликін // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3 (47). – С. 254–260.

619. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія [Текст] / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.

620. Татулич І. Особливості цивільної процесуальної форми [Текст] / І. Татулич // Юридична Україна. – 2006. – №. 10. – С. 66–70.

621. Татулич І. Співвідношення понять «судове рішення» та «судовий наказ» у цивільному процесі [Текст] / І. Татулич // Юридична Україна. – 2013. – № 6. – С. 76–81.

622. Татулич І. Г. Наказне провадження в цивільному судочинстві [Текст] / І. Г. Татулич // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2007. – Вип. 385. – С. 53–56.

623. Татулич І. Ю. Стадії в цивільному судочинстві [Текст] / І. Ю. Татулич // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 100–102.

624. Татулич І. Ю. Цивільна процесуальна форма в суді першої інстанції в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / І. Ю. Татулич. – К., 2012. – 20 с.

625. Татьков В. Підвідомчість спорів господарським і адміністративним судам при реалізації правовідносин інтелектуальної власності [Текст] / В. Татьков // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2013. – № 2. – С. 24–29.

626. Татьков В. Принцип спеціалізації як критерій у розмежуванні судових юрисдикцій [Текст] / В. Татьков // Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. ; Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2013. – № 2 (73). – С. 185–192.

627. Татьков В. І. До питання про підвідомчість спорів у сфері економічної конкуренції [Текст] / В. І. Татьков // Вісник господарського судочинства. – 2013. – № 2. – С. 296–302.

628. Ташназаров С. А. Подготовка гражданских дел к судебному разбирательству [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ташназаров С. А. – Ташкент, 1988. – 187 с.

629. Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні [Текст] : моногр. / О. А. Беяневич, І. Е. Берестова, С. С. Бичкова [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Бобрика. – К. : Ред. журн. «Право України», 2013. – 170 с.

630. Теоретические и практические аспекты развития правовой системы РФ в условиях глобализации [Текст] // Государство и право. – 2005. – № 12. – С. 5–12.

631. Теория юридического процесса [Текст] / под общ. ред. проф. В. М. Горшенева. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.

632. Терехин В. А. Современная реформа в России и развитие функций судебной власти [Текст] / В. А. Терехин, А. А. Герасимова // Российская юстиция. – 2011. – № 10. – С. 42–46.

633. Терехова Л. А. Преодоление законной силы судебного акта и самоконтроль: возможности совмещения [Текст] / Л. А. Терехова // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2007. – № 2. – С. 116–122.

634. Терехова Л. А. Система пересмотра судебных актов в механизме судебной защиты [Текст] / Л. А. Терехова. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 320 с.

635. Тертишніков В. І. Цивільний процес України [Текст] : навч.-практ. посіб. / В. І. Тертишніков. – [4-е вид., доп. і перероб.]. – Х. : Видавництво «Юрайт», 2012. – 424 с.

636. Тимченко Г. П. Принцип верховенства права в адміністративному судочинстві [Текст] / Г. П. Тимченко // Держава і право. – 2011. – Вип. 53. – С. 216–220.

637. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 ; 12.00.07 «Цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» ; «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / Г. П. Тимченко. – К., 2012. – 40 с.

638. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Г. П. Тимченко ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.

639. Тимченко Г. П. Судова юрисдикція: поняття, зміст, класифікація [Текст] / Г. П. Тимченко // Судова апеляція. – 2005. – № 1. – С. 49–56.

640. Тимченко П. М. Понятие судебной подведомственности [Текст] / П. М. Тимченко // Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства ; відп. ред. М. І. Панов. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1997. – С. 106–110.

641. Тимченко П. М. Проблеми судової підвідомчості [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / П. М. Тимченко. – Х. : Б. в., 2000. – 19 с.

642. Тимченко С. М. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. М. Тимченко, Г. Л. Удовика // Вісник Запорізького національного університет. – 2009. – № 1. – С. 6–22. – (Серія «Юридичні науки»).

643. Тимченко С. М. Судові та правоохоронні органи України [Текст] : навч. посіб. / С. М. Тимченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 304 с.

644. Тісногуз В. Поява приватної виконавчої служби – це лише питання часу [Текст] / В. Тісногуз // Юридичний журнал. – 2014. – № 2–3 (140–141). – С. 162–164.

645. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации [Текст] : моногр. / О.Ю. Тодыка ; под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины – Х. : Право, 2005. – 336 с.

646. Толочко А. Н. Верховенство права как принцип конституционного судопроизводства [Текст] / А. Н. Толочко // Проблемы законности. – Вип. 42. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 174–181.

647. Тоцький Б. А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові [Текст] / Б. А. Тоцький // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 70–74.

648. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини [Текст] / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363.

649. Треушников А. М. Становление института обеспечительных мер в арбитражном процессе [Текст] / А. М. Треушников // Заметки о современном гражданском и арбитражном процессуальном праве ; под ред. М. К. Треушникова. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. – С. 257–266.

650. Трещова О. До проблеми зловживання суб'єктивними процесуальними правами в адміністративному судочинстві [Текст] / О. Трещова // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 10. – С. 47–51.

651. Трофименко В. М. Функція правосуддя в забезпеченні прав і свобод людини [Текст] / В. М. Трофименко // Судова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 квітня 2002 р.) ; редкол. : Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 270–273.

652. Тулисова Е. Г. Контрольная деятельность суда первой инстанции по отмене судебных приказов и пересмотру собственных определений [Текст] / Е. Г. Тулисова // Вестник СГАП. – 2002. – № 2. – С. 44–48.

653. Тур М. Поняття легітимації: основні парадигми розуміння [Семінар часопису «Філософська думка» і кафедри філософії філософського факультету

КНУ ім. Тараса Шевченка] [Текст] / М. Тур // Філософська думка. – 2009. – № 5 – С. 9–21.

654. Удальцова І. В. Проблема судового признання громадянина обмежено дееспособним или недееспособным [Текст] : учеб. пособ. / І. В. Удальцова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. – 46 с.

655. Удальцова І. В. Наказне провадження [Текст] : [підрозд. 6.1] / І. В. Удальцова, Т. В. Цувіна // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моногр. ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 598–634.

656. Улетова Г. Д. Проблема исполнения судебных актов и перспективы альтернативной модели исполнительного производства в России [Текст] / Г. Д. Улетова, О. Н. Малиновский // Государство и право. – 2007. – № 3. – С. 34–42.

657. Уніфікація і диференціація процедур цивільного, господарського та адміністративного судочинства [Текст] : моногр. ; за заг. ред. В. І. Бобрика. – К. : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014. – 200 с.

658. Ус М. В. Охрана и защита субъективных гражданских прав, юридическая природа права на защиту [Текст] / М. В. Ус // Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов : моногр. / І. В. Спасибо-Фатеева, М. Н. Сибилев, В. Л. Яроцкий и др., под. общ. ред. І. В. Спасибо-Фатеевой. – Х. : Право, 2014. – С. 45–58.

659. Устимова С. А. Проблемы судебного приказа по делам о защите прав вкладчиков / С. А. Устимова // Вопросы совершенствования правоохранительной деятельности органов внутренних дел. – М., 2002. – Ч. 2. – С. 122–127.

660. Фази́кош Г. В. Судове рішення в цивільному судочинстві [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / Г. В. Фази́кош. – Х. : Б. в., 2008. – 20 с.

661. Фази́кош Г. В. Сумарне провадження (summary proceedings) і сумарне рішення (summary judgment) у цивільному судочинстві: проблема введення й регламентації [Текст] / Г. В. Фази́кош // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 5– 2. – Т. 3. – С. 61–65.

662. Ференц О. Практика розмежування цивільної та адміністративної юрисдикції судів [Текст] / О. Ференц // Вісник Львівського університету ім. І. Франка. – 2011. – Вип. 52. – С. 205–211. – (Серія юридична).

663. Фесенко Л. Принцип спеціалізації судів у контексті судово-правової реформи [Текст] / Л. Фесенко // Право України. – 2011. – № 6. – С. 135–145.

664. Филиппов М. А. Судебная реформа в России [Текст] : в 2 т. / М. А. Филиппов. – СПб. : Типография В. Тушнова, 1871–1875. – Т. 1. – 1871. – 623 с.

665. Філін Д. Функції суду в досудових стадіях кримінального процесу [Текст] / Д. Філін // Право України. – 2005. – № 1. – С. 63–65.

666. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] : в 2 т. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – 552 с.

667. Фоков А. П. Судебный контроль в России и Франции (сравнительно-правовой аспект) [Текст] : моногр. / А. П. Фоков. – М. : Российская академия правосудия, 2001. – 175 с.

668. Фонова О. С. Наказне провадження у господарському процесі (пропозиції до проекту Господарського процесуального кодексу України) [Текст] / О. Фонова // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 11. – С. 51–54.

669. Фурса С. Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [Текст] : наук.-практ. коментар / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак. – К. : Видавець Фурса С.Я. : УПН, 2008. – 1172 с.

670. Фурса С.Я. Цивільний процес України: проблеми і перспективи [Текст] : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, С. В. Щербак, О. І. Євтушенко. – К. : Видавець «Фурса, С.Я.», 2006. – 446 с.

671. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комен. : у 2-х т. [Текст] / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак ; за заг. ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець «Фурса С. Я.» ; КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с.; Т. 2. – 800 с.

672. Фурсов Д. А. Теория правосудия в кратком трехтомном изложении по гражданским делам [Текст] / Д. А. Фурсов, И. В. Харламова. – Т. 1 : Теория и практика организации правосудия. – М. : Статут, 2009. – 524 с.

673. Харитонова О. До проблеми визначення юрисдикції адміністративних судів у сфері захисту прав інтелектуальної власності [Текст] / О. Харитонова // Право України. – 2011. – № 4. – С. 116–127.

674. Хартия Европейского Союза об основных правах: комментарий [Текст] ; под ред. д-ра юрид. наук, проф. С. Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – 208 с.

675. Хесс Б. Системы принудительного исполнения [Текст] / Б. Хесс // Исполнительное производство: традиции и реформы ; под ред. Р. Ван Рее. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – С. 53–76.

676. Хорошковська Д. Ю. Роль суддівського розсуду в судовій практиці [Текст] / Д. Ю. Хорошковська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8(34). – С. 80–87.

677. Хорошковська Д. Ю. Роль судової практики в системі джерел права України: теоретико-правове дослідження [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень» / Д. Ю. Хорошковська. – К., 2006. – 20 с.

678. Хотинська-Нор О. З. Право на «суд, встановлений законом» як структурний елемент права на справедливий суд: український контекст [Текст] / О. З. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2015. – С. 24–28.

679. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування [Текст] / Г. О. Христова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2013. – № 26. – С. 16–32.

680. Хутиз М. Х. Общие положения гражданского процесса (историко-правовое исследование). – М. : Юрид. лит, 1979. – 109 с.

681. Хутиз М. Х. Развитие института подведомственности в гражданском судопроизводстве [Текст] / М. Х. Хутиз // Труды ВЮЗИ : Актуальные проблемы

суда, арбитража и прокурорского надзора в свете Конституции СССР 1977 года. – 1979. – С. 28–35.

682. Цвік М. В. Про систему юридичних актів [Текст] / М. В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 14–24.

683. Цедель А. Об эффективности принудительного исполнения в Германии [Текст] / А. Цедель // Эффективность принудительного исполнения судебных решений и актов других органов : сб. материалов Междунар. наук.-практ. конф. (г. Казань, 8–11 июля 2011 г.). – М. : Статут, 2011. – С. 67–71.

684. Цечоев В. К. История, теория, перспективы развития правосудия и альтернативных юридических процедур в России [Текст] : учеб. пособ. / В. К. Цечоев, С. В. Ротко, В. Н. Цыганаш. – М. : Проспект, 2015. – С. 160–207.

685. Цивільне право України [Текст] : підруч. : у 2 т. – Т. 1 ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.

686. Цивільне процесуальне право України [Текст] : підруч. / В. В. Комаров, В. І. Тертишніков, Є. Г. Пушкар та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 1999. – 592 с.

687. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути [Текст] : моногр. / В. В. Комаров, К. В. Гусаров, Н. Ю. Сакара та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – 848 с.

688. Цивільний процес [Текст] : навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. ; за ред. Ю. В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2005. – 293 с.

689. Цивільний процес України [Текст] : академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. ; за ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець «Фурса С. Я.» ; КНТ, 2009. – 848 с.

690. Циганок Ю. В. «Належна правова процедура» як системна правова категорія вітчизняного кримінального процесу / Ю. В. Циганок // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 3. – С. 217–219.

691. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам [Текст] / А. В. Цихоцкий. – Новосибирск : Наука ; Сиб. предприятие РАН, 1997. – 392 с.

692. Цихоцкий А. В. Характеристика судебной власти [Текст] / А. В. Цихоцкий // Тенденции развития цивилистического процессуального законодательства и судопроизводства в современной России : матер. межд. науч.-практ. конф., посвященной памяти д-ра юрид. наук, проф., заслуженного деятеля науки РФ И. М. Зайцева (29 октября 2009 г.) ; отв. ред. А. И. Зайцев. – Саратов : Изд. центр «Наука», 2009 – С. 486–491.

693. Цувіна Т. А. Криза цивільного судочинства другої половини ХХ століття як фактор інтернаціоналізації цивільного судочинства [Текст] / Т. А. Цувіна // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 5. – С. 107–111.

694. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. А. Цувіна ; Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Б. в., 2013. – 21 с.

695. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві [Текст]: моногр. / Т. А. Цувіна. – Х. : Слово, 2015. – 281 с.

696. Цуркан М. Проблеми визначення юрисдикції справ за участю органів Антимонопольного комітету [Текст] / М. Цуркан // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2012. – Вип. 93. – С. 10–13. – (Серія «Юридичні науки»).

697. Цуркан М. Щодо питання забезпечення Верховним Судом України однакового правозастосування [Текст] / М. Цуркан // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 422–429.

698. Цуркан М. І. Позапроцесуальні повноваження вищих судових органів щодо забезпечення єдності судової практики [Текст] / М. І. Цуркан // Забезпечення єдності судової практики – основне завдання вищих судових органів держави : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2012 р.). – К. : АДЕФ, 2012. – С. 71–72.

699. Цыганаш В. Н. Судебная власть: понятие, технология, институт. (Концептуальный теоретико-правовой анализ) [Текст] : моногр. / В. Н. Цыганаш. – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2009. – 307 с.

700. Цыганенко С. С. Общий и дифференцированный порядки уголовного судопроизводства [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / С. С. Цыганенко. – СПб., 2004. – 46 с.

701. Черленяк М. І. Деякі питання підвідомчості справ господарським судам з участю фізичних осіб [Текст] / М. І. Черленяк // Экономика и право. – 2005. – № 3. – С. 68–72.

702. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения [Текст] / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та; Изд-во юрид. ф-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 9–94.

703. Чечина Н. А. Норма права и судебное решение [Текст] / Н. А. Чечина // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та; Изд-во юрид. ф-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 656–721.

704. Чечина Н. А. Судебная защита и конституционные принципы гражданского процессуального права [Текст] / Н. А. Чечина // Труды ВЮЗИ. Проблемы соотношения материального и процессуального права. – М., 1980. – С. 38–50.

705. Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы) [Текст] / Д. М. Чечот. – Л., 1973. – 133 с.

706. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты [Текст] / Д. М. Чечот // Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та ; Изд-во юрид. ф-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – С. 7–84.

707. Чудиновская Н. А. Установление юридических фактов в гражданском и арбитражном процессе [Текст] / Н. А. Чудиновская ; науч. ред. В. В. Ярков. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 179 с.

708. Чудиновских К. А. Подведомственность в системе гражданского и арбитражного процессуального права [Текст] / К. А. Чудиновских. – М. : Юридический центр Пресс, 2004. – 306 с.

709. Чумак О. Місце інституту виконавчого провадження в системі права і законодавства [Текст] / О. Чумак // Публічне право. – 2012. – № 2 (6). – С. 55–62.

710. Шабалін А. В. Стадії наказного провадження: поняття, класифікація та характеристика / А. В. Шабалін // Держава і право. – 2008. – Вип. 42. – С. 391–395.

711. Шадура Д. Поняття і зміст судової юрисдикції. Сучасне бачення [Текст] / Д. Шадура // Вісник прокуратури. – 2007. – № 1. – С. 198–228.

712. Шадура Д. М. Проблема оптимізації правового регулювання судової юрисдикції [Текст] / Д. М. Шадура // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : моногр. / за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2016. – С. 218–233.

713. Шадура Д. М. Цивільна юрисдикція [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / Д. М. Шадура. – Х. : Б. в., 2008. – 20 с.

714. Шакарян М. С. Защита прав человека и гражданина в порядке гражданского судопроизводства [Текст] / М. С. Шакарян // Общая теория прав человека. – М. : Норма, 1996. – С. 236–237.

715. Шакарян М. С. К вопросу о теории т.н. «юридической процессуальной форме» [Текст] / М. С. Шакарян, А. К. Сергун // Труды ВЮЗИ. Проблемы соотношения материального и процессуального права. – М., 1980. – С. 61–86.

716. Шакарян М. С. Соотношение судебной формы с иными формами защиты субъективных прав граждан [Текст] / М. С. Шакарян // Актуальные проблемы защиты субъективных прав граждан и организаций. – М., 1985. – С. 7–16.

717. Шварц О. Медиация в Бельгии. Обзор [Текст] / О. Шварц [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mediators.ru/rus/about_mediation/foreign_law/belgium/text1

718. Шевчук С. В. Процесуальні основи конституційної демократії: концепція «належної правової процедури» [Текст] / С. В. Шевчук // Українське право. 1999. – Число 2 (12). – С. 32–42.

719. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні [Текст] / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

720. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контексті західноправової традиції [Текст] / С. Шевчук. – [3-є вид.]. – К. : Реферат, 2010. – 848 с.

721. Шевчук С. В. Забезпечення єдності судової практики в умовах існування спеціалізованої юрисдикції [Текст] / С. В. Шевчук // Правова доктрина України : у 5 т. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2013. – С. 561–574.

722. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції [Текст] / С. Шевчук. – К. : Укр. центр правнич. студій, 2001. – 302 с.

723. Шевчук С. В. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 180–181.

724. Шевчук С. В. Стаття 8 Конституції України [Текст] : (науковий коментар) / С. В. Шевчук // Наукові записки НаУКМА ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – К. : ВДЦ НаУКМА, 2011. – Т. 116 : Юридичні науки. – С. 15–18.

725. Шейфер С. А. Понятие и взаимоотношения судебной, прокурорской и следственной властей [Текст] / С. А. Шейфер // Уголовная ответственность: основания и порядок реализации : межвуз. сб. науч. статей. – Самара: Изд-во «Самарский ун-т» 1991. – С. 45–47.

726. Шерстюк В. М. Исполнение судебных и иных актов [Текст] / В. М. Шерстюк // Гражданский процесс : учеб. ; под. ред. М. К. Треушникова. – М. : Городец, 2000. – С. 491–542.

727. Шерстюк В. М. О концепции нового единого гражданского процессуального кодекса Российской Федерации [Текст] / В. М. Шерстюк // Современные проблемы гражданского и арбитражного судопроизводства : сб. ст. – М. : Статут, 2015. – С. 14–27.

728. Шерстюк В. М. О месте норм исполнительного производства в системе права РФ [Текст] / В. М. Шерстюк // Вестник Московского университета. – 1995. – № 1. – С. 12–18. – (Серия «Право»).

729. Шерстюк В. М. Система советского гражданского процессуального права. Вопросы теории. [Текст] / Шерстюк В.М. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 133 с.

730. Шишкін В. І. Судові системи країн світу [Текст] : навч. посіб. : у 3 кн. / В. І. Шишкін. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – Кн. 2. – 336 с.

731. Штанкова Н. А. Применение обеспечительных мер и процессуальное равноправие сторон [Текст] / Н. А. Штанкова // Тенденции развития гражданского процессуального права России : сб. науч. статей. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2008. – С. 470–485.

732. Штелик С. П. Організаційно-правові аспекти інстанційної побудови системи судів загальної юрисдикції України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Судоустрій ; прокуратура та адвокатура» / С. П. Штелик. – К., 2012. – 19 с.

733. Штефан М. Й. Виконання судових рішень [Текст] : навч. посіб. / Штефан М. Й., Омельченко М. П., Штефан С. М. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 451 с.

734. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України [Текст] : Академічний курс : підручн. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Й. Штефан. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 624 с.

735. Штефан М. Й. Цивільний процес [Текст] : підруч. – [2-е вид., переробл. та допов.] / М. Й. Штефан – К.: Ін Юре, 2001. – 243 с.

736. Штефан О. Наказне провадження у цивільному судочинстві України [Текст] / О. Штефан // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 1. – С. 46–48.

737. Штогун С. Функції та повноваження судової влади [Текст] / С. Штогун // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 88–92.

738. Штокалов Є Процесуальні зловживання [Текст] : практичні аспекти санкціонування та притягнення до відповідальності осіб, що зловживають своїми процесуальними правами / Є. Штокалов // Судовий випуск. Юридична практика. – 2011. – № 11 (25 листопада). – С. 23.

739. Щербак С. В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес ; фінансове право ; інформаційне право» / С. В. Щербак. – К., 2002. – 16 с.

740. Щербак С. В. Судові та виконавчі процедури в цивілістичному процесі [Текст] / С. В. Щербак // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 187–191.

741. Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии: судебное разбирательство, медиация и арбитра [Текст] / Нил Эндрюс ; пер. с англ. ; под ред. Р. М. Ходыкина ; Кембриджский ун-т. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 544 с.

742. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза [Текст] / М. Энтин // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 3 (44). – С. 85–97.

743. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека: опыт Совета Европы [Текст] / М. Л. Энтин. – М. : Изд-во МНИМП, 1997. – 296 с.

744. Юдельсон К. С. Исковое производство в составе гражданской юрисдикции [Текст] / К. С. Юдельсон // Вопросы теории и практики гражданского процесса. – Вып. 1. – Саратов, 1976. – С. 3–18.

745. Юдельсон К. С. Предварительная подготовка дела в советском гражданском процессе [Текст] / К. С. Юдельсон. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 32 с.

746. Юдин А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве [Текст] / А. В. Юдин. – СПб. : Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та ; Изд-во юрид. фак-та С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 360 с.

747. Юков М. К. Самостоятельность норм, регулирующих исполнительное производство / М. К. Юков // Проблемы совершенствования Гражданского процессуального кодекса РСФСР. – Вып. 40. – Свердловск, 1975. – С. 91–97.

748. Юревич І. Судове право як гарантія єдності судової влади [Текст] / І. Юревич // Право України. – 2015. – № 5. – С. 194–201.

749. Юревич І. В. Єдність судової влади [Текст] : моногр. / І. В. Юревич. – Х. : Право, 2014. – С. 52–56.

750. Юридическая процессуальная форма: теория и практика [Текст] ; под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. – М. : Юрид. лит., 1976. – 280 с.

751. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія. – Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.

752. Юрков Б. Н. Судебное обеспечение законности в деятельности административных органов [Текст] / Б. Н. Юрков. – Х. : Вища школа, 1987. – 168 с.

753. Ющик О. Про юридичну техніку конституційного визначення судоустрою України [Текст] / О. Ющик // Право України. – 2001. – № 3. – С. 88–91.

754. Якимчук С. О. Виконання судових рішень у цивільних справах як стадія судового розгляду [Текст] / С.О. Якимчук // Університетські наукові записки. – 2009. – № 4 (32). – С. 81–84.

755. Якимчук С.О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук :

спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право» / С. О. Якимчук. – Х., 2015. – 20 с.

756. Якимчук С. О. Виконання судових рішень як частина судового розгляду [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.О. Якимчук. – Х., 2015. – 240 с.

757. Яковлев В. Ф. Россия: экономика, гражданское право (вопросы теории и практики). – М., 2000. – 224 с.

758. Ярков В. В. Исполнительное производство в государствах – членах Международного союза судебных исполнителей (отдельные тенденции) [Текст] / Ярков В. В. // Арбитражный и гражданский процесс. – 2011. – № 7. – С. 25–29.

759. Ярков В. В. Основные мировые системы принудительного исполнения [Текст] / Ярков В. В. // Проблемные вопросы гражданского и арбитражного процессов ; под ред. Л. Ф. Лесницкой, М. А. Рожковой. – М. : Статут, 2008. – С. 465–504.

760. Ярков В. В. Развитие гражданского исполнительного права России : краткий очерк [Текст] / В. В. Ярков // Університетські наукові записки. – 2006. – № 1(17). – С. 51–70.

761. Ярков В. В. Цели судопроизводства и доступ к правосудию [Текст] / В. В. Ярков // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства ; отв. ред. И. А. Приходько. – М. : Изд-во ООО «Юрид. фирма «Лиджист», 2001. – С. 70–88.

762. Ященко К. Уніфікація правових норм та гармонізація національних законодавств як способи наближення правового регулювання в державах – членах європейського співтовариства [Текст] / К. Ященко // Український часопис міжнародного права. – 2002. – № 3. – С. 95–103.

763. Airey v. Ireland, 9 October 1979, 6289/73, § 24, Series A no. 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57420>

764. Al Adsani v. The United Kingdom, 21 November 2011, Reports of Judgments and Decisions 2001-XI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59885>

765. Alaverdyan v. Armenia (dec.), 24 August 2010, § 35 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100411>

766. Albu and Others v. Romania, nos. 34796/09, § 38–42, 10 May 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110805>

767. Allan Jacobsson v. Sweden (no. 2), 19 February 1998, § 46, Reports 1998-I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58133>

768. Andrews N. English Civil Procedure [Text] / N. Andrews. – Oxford University Press, 2003. – 1182 p.

769. Andrews N. English Civil Procedure: a Sinopsis. – P. 58 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ritsumeai.ac.jp/acd/cg/law/lex/rlr25/neil%20andrews.pdf>

770. Andrews N. The modern Civil Process: Judicial and Alternative Forms of Dispute Resolution in England [Text] / Neil Andrews. – Mohr Siebek, 2008. – P. 98–99.

771. Arras and Others v. Italy, no. 17972/07, §§ 46-50, 14 February 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109070>

772. Ashingdane v. United Kingdom, no. 8275/78, § 57, Series A no. 93 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57425>

773. Atanasovski the Former Yugoslav Republic of Macedonia, no. 36815/03, § 38, 14 January 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96673>

774. Augusto v. France, no. 71665/01, 11 January 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78943>

775. Axen v. Germany, 8 December 1983, § 32, Series A no. 72 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57426>

776. B. and P. v. The United Kingdom, no 36337/97, 35974/97, ECHR 2001-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59422>

777. Barbieri G. L. Alternative dispute resolution center manual : guide for practitioners on establishing and managing ADR centers. Investment Climate Advisory Services. – Washington DC; World Bank, 2011. – P. 6–11.

778. Bardsen A. Reflections on «Fair Trial» in Civil Proceedings According to Article 6 § 1 of the European Convention on Human Rights [Text] / A. Bardsen // Scandinavian Studies in law, 2007. – P. 119.

779. Batsaninav. Russia, no. 3932/02, § 27, 26 May 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92667>

780. Beaumartin v. France, 24 November 1994, Series A296-B [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57898>

781. Beer v. Austria, no. 30428/96, 06 February 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59204>

782. Benthem v. the Netherland, 23 October 1985, § 32, Series A no. 97 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57436>

783. Bertuzzi v. France, no. 36378/97, Reports of Judgments and Decisions 2003-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60939>

784. Bingham T. The Rule of Law [Text] / T. Bingham. – Penguin books, 2010. – 213 p.

785. Bochan v. Ukraine (no. 2), 5 February 2015, § 44-47, Reports of Judgments and Decisions 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-152331>

786. Brezovec v. Croatia, no. 13488/07, 29 March 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-104155>

787. Brumarescu v. Romania, no. 28342/95, ECHR 1999-VII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337>

788. Buchberger v. Austria, no. 32899/96, 20 December 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59998>

789. Burdovv. Russia (no. 2), no. 33509/04, § 70 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90671>

790. Burdovv. Russia, no. 59498/00, § 38-40, ECHR 2002-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60449>

791. Buscemiv. Italy, no. 29569/95, § 67–68, ECHR 1999–VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58304>

792. Canea Catholic Church v. Greece, 16 December 1997, Reports 1997-VIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58124>

793. Cappelletti M. Access to Justice as a Theoretical Approach to Law and a Practical Programme for Reform // South Africa Law Journal. – Vol. 109. – Issue 1 (February 1993). – 1993. – P. 22–39.

794. Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report [Text] / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice: A World Survey. – Milan, 1979. – Vol. 1. – P. 21–54.

795. Cappelletti M. Alternative Dispute Resolution Processes within the Framework of the World-Wide Access-to-Justice Movement [Text] / M. Cappelletti // The Modern Law Review. – 1993. – May. – P. 282–296.

796. CEPEI Report on «European judicial systems – Edition 2014 (2012 data): efficiency and quality of justice» [Text]. – P. 142 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2014/Rapport_2014_en.pdf

797. Chahal v. United Kingdom, no. 22414/9, 15 November 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58004>

798. Chevrolv. France, no. 49639/99, §§ 62-85, ECHR 2003-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60941>

799. Clarke v. the United Kingdom (dec.), no. 23695/02, ECHR 2005–X (extracts) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70188>

800. Coeme and Others v. Belgium, no. 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96, 33210/96, § 98, ECHR 2000-VII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59194>

801. Commission Recommendation on Common Principles for Injunctive and Compensatory Collective Redress Mechanisms in the Member States Concerning Violation of Rights Granted under Union Law [Text] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/justice/civil/files/c_2013_3539_en.pdf

802. Conference European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) on “The Rule of Law as a Practical Concept”. – 2012. – P. 7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL\(2013\)016-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL(2013)016-e)

803. Cvijetic v. Croatia, no. 71549/01, 26 February 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61647>

804. Dacia S.R.L. v. Moldova, no. 3052/04, 24 February 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91479>

805. De Moor v. Belgium, 23 June 1994, Series A292-A [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57877>

806. Deumeland v Germany, 29 May 2006, §§ 28-29, Series A100 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57468>

807. Deweer v. Belgium, 27 February 1980, § 49, Series A35 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469>

808. Directive 2008/52/EC of The European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on Certain Aspects on Mediation in Civil and Commercial Matters [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0052>

809. Diya 97 v. Ukraine, no. 19164/04, 21 October 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101189>

810. Dodson S. Presuit Discovery in a Comparative Context [Text] Scott Dodson. – 6J. Comp L. – 2011. – № 51. – P. 55–59.

811. Dovguchits v. Russia, no. 2999/03, § 26, 07 June 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80929>

812. Dworkin R. Judicial Discretion [Text] / R. Dworkin // Journal of Philosophy. – 1963. – № 6. – P. 624–638.

813. Enforcement of Court Decisions in Europe, CEPEJ Studies № 8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/series/Etudes8Execution_en.pdf

814. Erkner and Hofauer v. Austria, 24 March 1987, § 64, Series A 117 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57483>

815. Ernst and Others v. Belgium, no. 33400/96, 15 July 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61214>

816. Erol Uçar v. Turkey (dec.), no. 12960/05, 29 September 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95220>

817. Estima Jorge v. Portugal, no. 24550/94, §§ 36-38, Reports 1998-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58155>

818. European Judicial Systems. Edition 2010 (data 2008) : Efficiency and Quality of Justice. – Council of Europe, 2010. - P. 254–255 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2010/JAReport2010_GB.pdf

819. European Judicial Systems. Edition 2012 (data 2010) : Efficiency and Quality of Justice. – Council of Europe, 2012. – P. 330 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2012/Rapport_en.pdf

820. European Judicial Systems. Edition 2014 (data 2012): Efficiency and Quality of Justice. – Council of Europe, 2014. – P. 406 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/evaluation/2014/Rapport_2014_en.pdf

821. European order for payment procedure. Regulation (EC) No 1896/2006 // OJL 399, 30.12.2006, pp. 1–32 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32006R1896>

822. European Union (EU) small claims procedure. Regulation (EC) No 861/2007 // OJ L 199 of 31.7.2007, pp. 1-22 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2007.199.01.0001.01.ENG

823. Ferrazzini v. Italy, no. 44759/98, Reports of Judgments and Decisions 2001-VII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59589>

824. Findlay v. United Kingdom, no. 22107/93, § 73, ECHR 1997-I, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016>

825. Firma Veritas TOV v. Ukraine, no. 2217/07, §§ 26-30, 15 May 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110888>

826. Frazer N. Reassessing the Doctrine of Judicial Estoppel: The Implication of the Judicial Integrity Rationale [Text] / N. Frazer // Virginia Law Review Association. – 2015. – Vol 101. – P. 1501–1543.

827. Fredin v. Sweden (no. 2), 23 February 1994, § 21-22, Series A 283-A [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57867>

828. Ganciv. Italy, no. 41576/98, §31, ECHR 2003-XI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61423>

829. Garden Ch. Meta Rights [Text] / Ch. Garden // Fordham Law Review. – Vol. 83. – Issue 2. – P. 855–906.

830. Gautrin and Others v. France, no. 21257/93, 21258/93, 21259/93, 21260/93, § 59, ECHR 1998-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58166>.

831. Georgiadis v. Greece, no. 21522/03, Reports 1997-III [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58037>

832. Gidi A. Brazilian Civil Procedure in the «Age of Austerity»? [Text] / A. Gidi, H. Zaneti // Erasmus Law Review. – 2015. – № 4. – P. 245–257.

833. Golder v. The United Kingdom, no. 4451/70, 21 February 1975, Series A no. 18 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>

834. Good practice Guide on Enforcement of Judicial Decisions, CEPEJ(2015)10 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=CEPEJ\(2015\)10&Language=lanEnglish&V](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=CEPEJ(2015)10&Language=lanEnglish&V)

er=original&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864&direct=true

835. Gorokhov and Rusyayev v. Russia, no. 38305/02, § 35, 17 March 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68562>

836. Green Paper on a European order for payment procedure and on measures to simplify and speed up small claims litigation (COM/2002/0746 final) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX:52002DC0746>

837. Green Paper on Alternative Dispute Resolution in Civil and Commercial Law /COM/2002/0196final/ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52002DC0196>

838. Grossi S. A Comparative Analyses Between Italian Civil Proceedings and American Civil Proceedings before Federal Courts [Text] / S. Grossi // Ind. Int'l. & Comp. Law Review. – 2010. – Vol. 20. – Issue 2. – P. 213–279.

839. Guenoun v. France, no. 13562/88, 02 July 1990 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82943>

840. Guide to good practice in respect of domestic remedies. – Directorate General Human Rights and Rule of Law Council of Europe, 2013. – P. 40 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cddh/CDDH-DOCUMENTS/GuideBonnesPratiques-FINAL-EN.pdf>

841. Gurov v. Moldova, no. 36455/02, 11 July 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76297>

842. Hazard G. Abuse of Procedural Rights: A Summary View of Common Law Systems [Text] / G. Hazard // Abuse of Procedural Rights: Comparative Standards of Procedural Fairness / Edit. by M. Taruffo. – The Hague-London-Boston: Kluwer Law International, 1998. – P. 33-52.

843. Helmers v. Sweden, 29 October 1991, §§ 31, 36, Series A 212-A [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57701>

844. Higgins and Others v. France, 19 February 1998, § 42, Reports of Judgments and Decisions 1998-I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58129>

845. Hirvisaari v. Finland, no. 49684/99, 27 September 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59682>

846. Hornsby v. Greece, 19 March 1997, § 40, Reports of Judgments and Decisions 1997-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020>.

847. Ignaccolo-Zenide v. Romania, no. 31679/96, §§ 93-96, 25 January 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58448>

848. Immobiliare Saffi v. Italy [GC], no. 22774/93, § 66, ECHR 1999-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58292>

849. Indra v. Slovakia, no. 46845/99, § 51–53, 1 February 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68114>

850. Iribarren Pinillos v. Spain, no. 36777/03, 08 January 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90442>

851. Jenita Mocanu v. Romania, no. 11770/08, 17 December 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-139274>

852. K.H. and Others v. Slovakia, no. 32881/04, Reports of Judgments and Decisions 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92418>

853. Karakasis v. Greece, no. 38194/97, 17 October 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58876>

854. Khrabrova v. Russia, no. 18498/04, §§ 50-53, 02 October 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113632>

855. Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark, 7 December 1976, Series A no. 23, p. 27, § 53 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509>

856. Kniatv. Poland, no. 71731/01, § 46, 26 July 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69901>

857. Koller C. Civil Justice in Austrian-German Tradition [Text] / C. Koller // Goals of Civil Justice and Civil Procedure in Contemporary Judicial Systems / ed. By A. Uzelac. – Springer, 2014. – P. 50.

858. König v. Germany, 28 June 1978, §§ 88-896 Series A27 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57512>

859. Kramer X. Austerity in civil Procedure and the Role of Simplified Procedures [Text] / X. Kramer, Sh. Kakiuchi // Erasmus Law Review. – 2015. – № 4. – P. 139–146.

860. Kramer X. Harmonization of Civil procedure and the Interaction with Private International Law [Text] / Civil Procedure in a Globalizing World / Edited by X.E. Kramer, C.H. van Rhee. – Springer, 2012. – P. 121–139.

861. Kress v. France [GC], no. 39594/98, § 72, ECHR 2001-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59511>

862. Krone v. Austria, 21 May 1997, no. 28977/95, unreported [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3689>

863. Kruslin v. France, no. 11801/85, 24 April 1990 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57626>

864. Kudla v. Poland, no. 30210/96, 26 October 2000 [Электронный ресурс] // HUDOC. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920>

865. Kukies N. Civil Due Process, Criminal Due Process [Text] / N. Kukies // Yale Law and Policy Review. – 2006. – Vol. 25. – Issue 1. – P. 1–60.

866. Lamannav. Austria, no. 28923/95, §§ 33-34, 10 July 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59564>

867. Lautenbach G. The Concept of the Rule of Law and the European Court of Human Rights [Text] / G. Lautenbach. – Oxford University Press, 2013. – 235 p.

868. Lawyer Partners, A.S. v. Slovakia, 16 June 2009, Reports of Judgments and Decisions 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-92959>

869. *Le Compte, Van Leuven and De Meyer v. Belgium*, no. 6878/75; 7238/75, 18 October 1982, § 45, Series A no. 43 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57521>

870. *Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium*, no. 6878/75; 7238/75 23 June 1981 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522>

871. *Lithgow and Others v. United Kingdom*, 08 July 1986, Series A102 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57526>

872. *Lukav. Romania*, no 34197/02, § 44, 21 July 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93648>

873. *Luordo v. Italy*, no. 32190/96, § 85, Reports of Judgments and Decisions 2003-IX [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61231>

874. *M.D. and Others v. Malta*, no. 64791/10, 17 July 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-112206>

875. *Magnier V. Class Actions, Group Litigation & Other Forms of Collective Litigation Protocol for National Reporters: France / Véronique Magnier* [Елетронный ресурс]. – Режим доступа: http://globalclassactions.stanford.edu/sites/default/files/documents/France_National_Report.pdf

876. *Malone v. United Kingdom*, no. 8691/79, 02 August 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57533>

877. *Markovski v The former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 22928/03, § 39, 02 November 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-158229>

878. *Martinie v. France*, no. 58675/0, ECHR 2006-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73196>

879. *May L. Global Justice and Due Process [Text] / Larry May*. – Cambridge University Press. – 270 p.

880. McMichael v. the United Kingdom, no. 16424/90, 24 February 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57923>

881. Menkel-Meadow C. Regulation of Dispute Resolution in the USA: From the Formal to the Informal to the «Semi-formal» [Text] / C. Menkel-Meadow // Regulating Dispute Resolution: ADR and Access to Justice at the Crossroads. – Oxford, 2013. – P. 423.

882. Meyer-Ladewig J. The Rule of Law in the Case-Law of the Strasbourg Court [Text] / J. Meyer-Ladewig // The European Union after Lisbon/ edit. by Blanke H.-J. and Mangiameli S. – Berlin: Springer, 2012. – P. 233–249.

883. Micallef v. Malta, no. 17056/06, 15 October 2009, ECHR 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031>

884. Miracle Europe KFT v. Hungary, no. 57774/13, 12 January 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159926>

885. Moiseyev v. Russia, no. 62936/00, 09 October 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88780>

886. Mosendz v. Ukraine, no. 52013/08, 17 January 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115887>

887. Moser v. Austria, no. 12643/02, 21 September 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76956>

888. Mullane v. Cent. Bank and Hanover Trust Co., 339 U. S. 306, 313 (1950) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/339/306>

889. Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine, no. 49069/11, ECHR 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119975>

890. Neigel v. France, no. 18725/91, §§ 40-44, Reports 1997-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58026>

891. Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey [GC], no. 13279/05, § 55, 20 October 2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98876>

892. Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey, 13279/05, § 91–93, 25 May 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107156>

893. Neshev v. Bulgaria, no. 40897/98, 28 October 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67238>

894. Non-enforcement of domestic judicial decisions in Ukraine: general measures to comply with the European Court's judgments: Memorandum prepared by the Department for the Execution of the judgments of the European Court (Application of Article 46 of the ECHR) CM/Inf/DH(2007)30-rev [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805ad2b9

895. Oberschlick v. Austria, 16 May 1995, no. 23727/94, § 51 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-2176>

896. Ocalan v. Turkey, no. 46221/99, 12 May 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69022>

897. OfertaPlus SRL v. Moldova, no. 14385/04, 19 December 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78585>

898. Oleksandr Volkov v. Ukraine, no. 21722/11, Reports of Judgments and Decisions 2013 [Электронный ресурс]. – – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>

899. Olsson v. Sweden, no. 10465/83, 24 March 1988 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57548>

900. Osinger v. Austria, no. 54645/00, § 44, 24 March 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68605>

901. Ourdin T. Civil dispute resolution obligations: what is reasonable [Text] / Tania Sourdin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unswlawjournal.unsw.edu.au/sites/all/themes/unsw/images/Tania-Sourdin.pdf>

902. Oxford dictionary of Law. Seventh Edition [Text] / Edited by Jonatan Law, Elizabeth A. Martin – Oxford University Press, 2009. – 624 p.

903. Păduraru v. Romania, no. 63252/00, § 98, Reports of Judgments and Decisions 2005–XII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71444>

904. Parlov–Tkalčić v. Croatia, no. 24810/06, § 86–95, 22 December 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96426>

905. Perić v. Croatia, no. 34499/06, 17 March 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85583>

906. Pescador Valero v. Spain, no. 62435/00, § 23, ECHR 2003–VII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61149>

907. Philis v. Greece, no. 12750/87; 13780/88; 14003/88, 27 August 1991, § 59, Series A no.209 V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57681>

908. Pieniazek v. Poland, no. 62179/01, 28 September 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66723>

909. Plakhteyev and Plakhteva v. Ukraine, no. 20347/03, ECHR 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91730>

910. Platakou v. Greece, no. 38460/97, 11 January 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59125>

911. Ponomarev v. Ukraine, no. 3236/03, §§ 41–42, 03 April 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85683>

912. Porov v. Moldova (no. 2), no. 19960/04, 06 December 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71507>

913. Practice Direction Pre-action Conduct [Text] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.leasehold-outrage.com/docs/legislation/pd_pre-action_conduct.pdf

914. Pretto and Others v. Italy, 08 December 1983, § 26, Series A71 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57561>

915. Procola v. Luxemburg, 28 September 1995, §§ 38–39, Series A326 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57944>

916. Raz J. The Rule of Law and its Virtue [Text] / J. Raz // The Authority of Law: Essays on Law and Morality. – 1979. – P. 214–219.

917. Recommendation of the Committee of Ministers to member states on effective remedies for excessive length of proceedings (adopted by the Committee of Ministers on 24 February 2010 at its 1077th Session) CM/Rec(2010)3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cf8e9

918. Regent Company v. Ukraine, no. 773/03, 03 April 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85681>

919. Republic of Aus. v. Altmann, 541 U. S. 677, 717 (2004) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.law.cornell.edu/supct/html/03-13.ZO.html>

920. Rhee C. Harmonization of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective [Text] / C.H. van Rhee // Civil Procedure in a Globalizing World / Edited by X.E. Kramer, C.H. van Rhee. – Springer, 2012. – P. 39–63.

921. Riskin L. Understanding mediator orientation, strategies, and techniques: a grid for the perplexed [Text] / Leonard L. Riskin [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mtweb.mtsu.edu/cewillis/Rifkin%20Article.pdf>

922. Romashov v. Ukraine, no. 67534/01, 27 July 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61946>

923. Roșca v. Moldova, no. 6267/02, § 25, 22 March 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68580>

924. Rosenthal L.H. Federal Civil Procedure Manual [Text] / Lee H. Rosenthal, David F. Levi, Join K. Rabiej. – Juris Publishing Ink, 2015. – P. 640–679.

925. Rubin A. B. Deprived without Due Process: The Fourteenth Amendment and Abuse of Power [Text] / A. B. Rubin // New Mexico Law Review. – 1986. – Spring. – Vol. 16. – P. 199–219.

926. Ryabykh v. Russia, no. 52854/99, ECHR 2003-IX [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261>

927. Ryakib Biryukov v. Russia, no. 14810/02, §40-46, ECHR 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84452>

928. Rychetský v. laSuisse, 11 July 1989, no. 12759/87 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-24753>
929. Sacilor Lormines v. France, no. 65411/01, § 67, ECHR 2006–XIII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-77947>
930. Santos Pinto v. Portugal, no. 39005/04, § 41, 20 May 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-86329>
931. Scordino v. Italy (No. 1) [GC], no. 36813/97, § 183, 29 March 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925>
932. Sherry S. Civil Procedure: Essentials [Text] / Suzanna Sherry, Jay Tidmarsh. – Wolters Kluwer, 2007. – P. 76–135.
933. Shulepova v. Russia, no. 34449/03, 11 December 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90093>
934. Silva Pontes v. Portugal, no. 14940/89, 23 March 1994 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57873>
935. Silver J. Canadian Civil Justice: Relief in Small and Simple Matters in an Age of Efficiency [Text] / J. Silver, C.W. Farrow // Erasmus Law Review. – 2015. – № 4. – P. 232–244.
936. Slezak and Others v. Czech Republic, no. 27911/02, 11 October 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70563>
937. Sokur v. Ukraine, no. 29439/02, §§ 34-37, 26 April 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68886>
938. Sokurenko and Strygun v. Ukraine, no. 29458/04, 29465/04, § 24, 20 July 2006 [Электронный ресурс] // HUDOC. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76467>
939. Sorabji J. Austerity's Effect on English Civil Justice [Text] / J. Sorabji // Erasmus Law Review. – 2015. – № 4. – P. 159–173.
940. Spencer D. Mediation law and practice [Text] / David Spencer, Michael Brogan. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 544 p.
941. Sramek v. Austria, 22 October 1984, § 36, Series A no. 84 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57581>

942. Stankiewicz v. Poland, no. 46917/99, Reports of Judgments and Decisions 2006-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73083>

943. Stankov v. Bulgaria, no. 68490/01, 12 July 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81606>

944. Statistics data ECHR: Violations by Article and respondent State 1959-2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2015_ENG.pdf

945. Steel and Morris v. The United Kingdom, no. 68416/01, ECHR 2005-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224>

946. Ștefănică and Others v. Romania, no. 38155/02, § 34–36, 2 November 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101491>

947. Stoilkovska v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia, no. 29784/07, § 49, 18 July 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-122427>

948. Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece, 09 December 1994, § 47, Series A301-B [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57913>

949. Subrin St. N. Reflections on the Twin Dreams of Simplified Procedure and Useful Empiricism [Text] / St. N. Subrin // Western State University Law Review. – 2007. – Vol. 35. – № 1. – P. 173–192.

950. Sugiyama E. Simplified Civil Procedure in Japan [Text] / E. Sugiyama // Erasmus Law Review. – 2015. – № 4. – P. 201–209.

951. Suominen v. Finland, no. 37801/97, 01 July 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61178>

952. Sutyazhnik v. Russia, no. 8269/02, 23 July 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93775>

953. Sylvesterv. Austria, no. 36812/97, 40104/98, § 76-77 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61054>

954. Tamanaha B. A Concise Guide to the Rule of Law [Text] / B. Tamanaha // Florence Workshop on The Rule of Law / edited by Neil Walker and Gianluigi Palombella – Hart Publishing Co., 2008. – P. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://content.csbs.utah.edu/~dlevin/conlaw/tamanaha-rule-of-law.pdf>

955. Taruffo M. Abuse of Procedural Rights: Comparative Standards of Procedural Fairness [Text] / M. Taruffo // Abuse of Procedural Rights: Comparative Standards of Procedural Fairness / Edit. by M. Taruffo. – The Hague-London-Boston: Kluwer Law International, 1998. – P. 15-19.

956. The Civil Procedure Rules 1998 № 3132 (L. 17). Part 31. [Text] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/3132/part/31/made>

957. The former King of Greece et al. v. Greece, no. 25701/94, 23 November 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59051>

958. Tserkva Sela Sosulivka v. Ukraine, no. 37878/02, 28 February 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85246>

959. Tudor Tudor v. Romania, no. 21911/03, § 31, 24 March 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91885>

960. Unger R. M. The Critical Legal studies Movement [Text] / R. M. Unger // Harvard Law Review. – 1983. - № 96. – P. 561.

961. Unión Alimentaria Sanders S.A. v. Spain, 07 July 1989, § 35, Series A157 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57618>

962. Vacher v. France, 17 December 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996-VI [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58083>

963. Valenzuela Conteras v. Spain, no. 27671/95, 30 July 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58208>

964. Vasilyev v. Russia, no. 66543/01, 13 October 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70579>

965. Verlagsgruppe News GmbH v. Austria (dec.), 16 January 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78571>
966. Vermeulen v. Belgium, no. 19075/91, § 29–34, ECHR 1996–I [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57985>
967. Vinčić and Others v. Serbia, no. 44698/06, § 56, 1 December 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95959>
968. Voet S. Relief in Small and Simple Matters in Belgium [Text] / S. Voet // *Erasmus Law Review*. – 2015. – № 4. – P. 147–158.
969. Volosyuk v. Ukraine, no. 60712/00, 29 June 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76092>
970. Waldron J. The Concept and the Rule of Law [Text] / J. Waldron // *Georgia Law Review*. – 2008. – Vol. 43. – № 1. – P. 3–61.
971. Wettstein v. Switzerland, no. 33958/96, § 44, ECHR 2000–XII [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59102>
972. White Paper on Damages actions for breach of the EC antitrust rules 02.04.08 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/competition/antitrust/actionsdamages/files_white_paper/whitepaper_en.pdf
973. Williams J. Small claims and Procedural Justice [Text] / J. Williams // *British Journal of Law and Society*. – Vol. 7. – No. 1. – (Summer, 1980). – P. 111–141.
974. X. and Y. v. Netherlands, 26 March 1985, Series A, № 91 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603>
975. Yakovlev v. Russia, no. 72701/01, § 19, 15 March 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68516>
976. Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine, no. 40450/04 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95032>
977. Yvonv. France, no. 44962/98, § 37, ECHR 2003–V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61053>

978. Zagorodnikovv. Russia, no. 66941/01, § 30, 07 June 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-80947>

979. Zandv. Austria, no. 7360/76, 12 October 1978 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87873>

980. Zhovnerv. Ukraine, 56848/00, 29 June 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-66417>

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРОЕКТ

Закон України

**«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»
(щодо удосконалення інституту судової юрисдикції)**

Зметою удосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, яку врегульовують інститут судової юрисдикції, Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

I. Внести до Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (Відомості Верховної Ради, 2004, № 40-41, 42, ст. 492) такі зміни:

1. Назву статті 15 викласти в такій редакції:

«Стаття 15. Юрисдикція судів щодо розгляду цивільних справ».

II. Внести до Господарського процесуального кодексу України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII (Відомості Верховної Ради, 1992, № 6, ст. 56) такі зміни:

1. Назву розділу III викласти в такій редакції:

« Розділ III. Господарська юрисдикція».

2. У статті 12:

1) Назву статті викласти в такій редакції:

«Стаття 12. Юрисдикція судів щодо розгляду господарських справ»;

2) Частину першу викласти в такій редакції:

«Суди розглядають у порядку господарського судочинства справи щодо:».

3. По тексту Господарського процесуального кодексу України слово «підвідомчість» замінити на слово «юрисдикція».

III. Внести до Кодексу адміністративного судочинства України від 17 березня 2005 року № 2492-IV (Відомості Верховної Ради, 2005, № 35-36, № 37, ст. 446) такі зміни:

1. Назву глави 1 розділу I викласти в такій редакції:

« Глава 1. Адміністративна юрисдикція».

2. У статті 20:

1) Статтю викласти в наступній редакції:

«Стаття 20. Інстанційна юрисдикція адміністративних справ

1. Місцеві адміністративні суди (місцеві загальні суди як адміністративні суди та окружні адміністративні суди), апеляційні адміністративні суди, а також Верховний Суд у випадках, встановлених цим Кодексом, вирішують адміністративні справи як суди першої інстанції.

2. Апеляційні адміністративні суди переглядають судові рішення місцевих адміністративних судів (місцевих загальних судів як адміністративних судів та окружних адміністративних судів), які знаходяться у межах їхньої територіальної юрисдикції, в апеляційному порядку як суди апеляційної інстанції.

3. Верховний суд переглядає судові рішення місцевих та апеляційних адміністративних судів у касаційному порядку як суд касаційної інстанції. У випадку, визначеному частиною шостою статті 177 цього Кодексу, Верховний Суд переглядає в апеляційному порядку як суд апеляційної інстанції судові рішення Київського апеляційного адміністративного суду.

4. Велика Палата Верховного Суду у випадках, установлених цим Кодексом, переглядає судові рішення адміністративних судів після їх перегляду в касаційному порядку.

5. Місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні:

1) адміністративні справи, у яких однією зі сторін є орган чи посадова особа місцевого самоврядування, посадова чи службова особа органу місцевого самоврядування, крім тих, які підсудні окружним адміністративним судам;

2) усі адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень у справах про притягнення до адміністративної відповідальності;

3) усі адміністративні справи щодо спорів фізичних осіб з суб'єктами владних повноважень з приводу обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг;

4) адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби щодо виконання ними рішень судів у справах, передбачених пунктами 1-4 частини першої цієї статті;

5) адміністративні справи щодо:

примусового повернення в країну походження або третю країну іноземців та осіб без громадянства;

примусового видворення іноземців та осіб без громадянства за межі України;

затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення іноземців та осіб без громадянства, які підлягають примусовому видворенню за межі України;

продовження строку затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення іноземців та осіб без громадянства, які підлягають примусовому видворенню за межі України;

затримання іноземців та осіб без громадянства до вирішення питання про визнання їх біженцями або особами, які потребують додаткового захисту в Україні;

б) адміністративні справи з приводу рішень, дій або бездіяльності приватного виконавця щодо виконання рішень органів (посадових осіб), крім судових рішень.

6. Окружним адміністративним судам підсудні адміністративні справи:

1) однією зі сторін в яких є орган державної влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, обласна рада, Київська, Севастопольська міська рада, їх посадова чи службова особа, крім випадків, передбачених цим Кодексом, та крім справ щодо їх рішень, дій чи бездіяльності у справах про адміністративні проступки та справ, які підсудні місцевим загальним судам як адміністративним судам;

2) про застосування у випадках, передбачених законом, заходів реагування щодо державного нагляду (контролю), дозвільної системи у сфері господарської діяльності, якщо вони можуть бути застосовані виключно за судовим рішенням;

3) щодо підтвердження обґрунтованості вжиття суб'єктами владних повноважень заходів реагування під час здійснення державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності.

7. Справи щодо оскарження дій або бездіяльності посадових чи службових осіб місцевих органів виконавчої влади розглядаються і вирішуються місцевим загальним судом як адміністративним судом або окружним адміністративним судом за вибором позивача.

8. Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

9. У разі невизначеності цим Кодексом предметної підсудності адміністративної справи така справа розглядається місцевим адміністративним судом за вибором позивача».

II. Прикінцеві положення:

1) Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України

Додаток Б

ПРОЕКТ

Закон України
«Про внесення змін до Цивільного процесуального
кодексу України»
(щодо досудового врегулювання спору (медіації))

З метою удосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України щодо досудового врегулювання спору (медіації) як правового інституту, направлено на вирішення конфлікту (спору) шляхом досягнення його сторонами взаємоприйнятної для них рішення та усунення завданої конфліктом (спором) шкоди, Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

I. Внести до Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (Відомості Верховної Ради, 2004, № 40-41, 42, ст. 492) такі зміни:

1. Доповнити розділ III Кодексу главою 3-1 такого змісту:

«Глава 3-1. Досудове врегулювання спору (медіація)»

Стаття 126-1. Завдання досудового врегулювання спору (медіації)

Досудове врегулювання спору (медіація) може бути проведене у разі виникнення конфлікту (спору) під час судового провадження.

Завданнями досудового врегулювання спору (медіації) є:

- 1) вирішення конфлікту (спору) шляхом досягнення його сторонами взаємоприйнятної для них рішення;**
- 2) усунення завданого конфліктом (спором) шкоди;**
- 3) запобігання поновленню конфлікту (спору);**
- 4) відновлення правопорядку та гармонізації суспільних взаємостосунків.**

Стаття 126-2. Добровільність врегулювання спору (медіації)

Досудове врегулювання спору (медіація) здійснюється за ініціативою сторін спору або з ініціативи суду на будь-якій стадії процесу.

У такому випадку про передачу справи на досудове врегулювання (медіацію) та зупинення судового провадження на час проведення відповідних процедур суд постановляє ухвалу.

Процедура досудового врегулювання спору (медіація) не може застосовуватися для врегулювання конфліктів (спорів), якщо вони стосуються чи можуть зачіпати права або законні інтереси інших осіб, які не беруть участі у справі.

Сторони досудового врегулювання спору (медіації) мають право відмовитися від участі у такому врегулюванні спору на будь-якій стадії її

проведення.

Забороняється будь-який тиск на сторони конфлікту (спору) щодо ініціювання, проведення або припинення досудового врегулювання спору (медіації).

Стаття 126-3. Самовизначення сторін досудового врегулювання (медіації)

Сторони спору самостійно визначають коло обговорюваних ними питань, варіанти вирішення конфлікту між ними, зміст медіаційної угоди, строки та способи її виконання.

Представники та/або законні представники сторін спору можуть надавати поради сторонам спору щодо їхньої позиції у досудовому врегулюванні (медіації) та змісту медіаційної угоди, але остаточне рішення приймається виключно сторонами спору.

Стаття 126-4. Угода про досудове врегулювання спору (медіацію)

Угода про досудове врегулювання спору (медіацію) укладається у письмовій формі між сторонами конфлікту (спору) або між медіатором (медіаторами) і сторонами конфлікту (спору). Процедура досудового врегулювання (медіації) розпочинається з дня підписання відповідної угоди та постановлення судом ухвали.

В угоді про досудове врегулювання (медіацію) зазначаються:

- 1) медіатор (медіатори), сторони конфлікту (спору), їхні представники та/або законні представники (за їхньою наявністю);**
- 2) порядок проведення досудового врегулювання (медіації), розмір та форма оплати послуг медіатора (медіаторів) і відшкодування витрат на підготовку та проведення медіації;**
- 3) залучення перекладача, фахівця, консультанта (у разі потреби);**
- 4) строки та місце проведення медіації;**
- 5) інші умови.**

Стаття 126-5. Призначення медіатора

Суд, що розглядає справу, зі згоди сторін спору (конфлікту) має право призначити медіатора з числа осіб, визначених законом, перед яким ставиться завдання, передбачене статтею 126-1 цього Кодексу.

Стаття 126-6. Строк проведення досудового врегулювання (медіації)

Досудове врегулювання (медіація) повинне бути проведене протягом трьох місяців.

За клопотанням сторін спору (конфлікту) та з урахуванням особливостей угоди про врегулювання спору та обставин справи суд ухвалою може продовжити досудове врегулювання спору (медіацію), але не більше як на один місяць.

На час проведення досудового врегулювання спору (медіації)

провадження у справі зупиняється ухвалою суду і строк здійснення таких

процедур не є строком розгляду справи.

Стаття 126-7. Конфіденційність досудового врегулювання спору (медіації)

Інформація щодо підготовки та проведення досудового врегулювання спору (медіації) є конфіденційною, якщо сторони не домовилися про інше.

До інформації, що стала відома під час проведення медіації зокрема належить інформація про:

- 1) пропозиції однієї зі сторін щодо застосування медіації та щодо готовності до участі в її проведенні;
- 2) пропозиції, висловлені однією зі сторін щодо можливості врегулювання конфлікту (спору) шляхом медіації;
- 3) заяви, зроблені будь-якою зі сторін під час проведення медіації.

Правило конфіденційності не поширюється на звіт про досудове врегулювання спору (медіацію), який долучається до матеріалів справи.

На процедуру досудового врегулювання спору (медіація), що здійснюються судом, не поширюються положення цього Кодексу про фіксування цивільного процесу.

Стаття 126-8. Дії суду при досудовому врегулюванні спору

Для врегулювання спору до судового розгляду суд має право:

- 1) викликати сторони справи та їх представників для роз'яснення їм процесуальних прав і обов'язків, можливостей врегулювання спору до судового розгляду;
- 2) уточнювати у позивача суть заявлених позовних вимог та з'ясовувати факти, докази, які необхідні для врегулювання спору, а у відповідача – заперечення проти позову з тією ж метою;
- 3) для врегулювання спору до судового розгляду надавати сторонам допомогу у встановленні фактичних обставин спору; досягнення розуміння реальності та юридичної обґрунтованості їх позицій; пошуку та рекомендацій щодо вирішення спору, який би влаштовував обидві сторони справи.

Стаття 126-9. Завершення досудового врегулювання спору (медіації)

Процедура досудового врегулювання спору (медіація) може бути припинена в будь-який час за клопотанням сторін у спорі (конфлікті) або з ініціативи суду у разі наявності доказів безпідставного затягування цих процедур.

Стаття 126-10. Оформлення досудового врегулювання спору (медіації)

Суд за клопотанням сторін затверджує угоду (медіаційну угоду), досягнуту між ними, про що постановляє відповідну ухвалу.

Судове рішення про початок, продовження чи припинення досудового врегулювання спору (медіації) оскарженню не підлягає»;

2. У статті 51:

1) частину першу після пункту 4 доповнити пунктом наступного змісту:

«5) медіатори – про інформацію, що стала їм відома під час проведення досудового врегулювання спору (медіації)»;

3. У статті 128:

1) частину першу викласти в такій редакції:

«1. Після одержання копії ухвали про відкриття провадження у справі і позовної заяви з копіями доданих до неї документів відповідач зобов'язаний подати суду письмове заперечення проти позову із запереченням доказів, що підтверджують його заперечення або пояснення. В іншому разі зі згоди позивача суд має право у попередньому судовому засіданні ухвалити заочне рішення по суті спору»;

4. У статті 129:

1) доповнити статтю частиною другою такого змісту:

«4. У разі застосування процедури досудового врегулювання спору (медіації) строк проведення попереднього судового засідання визначається судом відповідно до поданих йому документів»;

5. У статті 130:

1) частину третю після слова «сторони» перед словами «укласти мирову угоду» доповнити словами:

«провести досудове врегулювання спору (медіацію)»;

2) частину четверту викласти у такій редакції:

«5) ухвалення у попередньому судовому засіданні судового рішення (заочного рішення) у разі відмови від позову, визнання позову, укладення мирової угоди чи неподання відповідачем письмових заперечень проти позову (пояснень) проводиться в порядку, встановленому статтями 174, 175 та глави 8 розділу III цього Кодексу»;

6. У статті 201:

1) частину першу після пункту 7 доповнити пунктом 8 такого змісту:

«8) проведення досудового врегулювання спору (медіації)».

II. Прикінцеві положення:

1) Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України

Додаток В

ПРОЕКТ

Закон України

**«Про внесення змін до Цивільного процесуального
кодексу України»
(щодо удосконалення наказного провадження)**

З метою удосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ у порядку наказного провадження, яке направлене на розумне спрощення, ефективність та диференціацію цивільного процесу, Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

І. Внести до Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (Відомості Верховної Ради, 2004, № 40-41, 42, ст. 492) такі зміни:

1. У статті 96:

- 1) абзац 5 частини першої статті виключити;
- 2) доповнити частину першу статті абзацом 5 такого змісту:

«5) заявлено вимогу, яка ґрунтується на правочині, вчиненому у письмовій формі».

2. У статті 100:

- 1) пункт 3 частини третьої статті викласти в такій редакції:

«3) наявні обставини, зазначені у пунктах 1-5 частини другої статті 122 цього Кодексу»;

- 2) частину шосту статті виключити;
- 3) частину сьому статті вважати частиною шостою.

3. У статті 103:

- 1) частину першу доповнити пунктом 5-1 у такій редакції:

«5-1) розмір неустойки, якщо її стягнення передбачено законом або договором»;

- 2) пункт 6 частини першої статті викласти у такій редакції:

б) сума судових витрат, що підлягає стягненню з боржника на користь заявника або на користь держави».

4. У статті 104:

- 1) частину третю виключити;

2) частину четверту вважати частиною третьою.

II. Прикінцеві положення:

1) Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України

Додаток Д

ПРОЕКТ

Закон України
«Про внесення змін до Цивільного процесуального
кодексу України»
(щодо удосконалення заочного розгляду справи)

Зметою удосконалення норм Цивільного процесуального кодексу України щодо заочного розгляду справи як правового інституту, направлено на розумне спрощення, ефективність та диференціацію цивільного процесу, Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є**:

I. Внести до Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (Відомості Верховної Ради, 2004, № 40-41, 42, ст. 492) такі зміни:

1. У статті 2:

1) доповнити статтю частиною п'ятою такого змісту:

«5. У разі відсутності в процесуальному праві норми, яка регулює відносини, що виникли в ході провадження у цивільній справі, суд застосовує норму, яка регулює подібні відносини, а за відсутності такої норми – суд виходить із загальних засад здійснення судочинства в Україні».

2. У статті 123:

1) доповнити статтю частиною четвертою такого змісту:

«4. У випадку неявки у судове засідання відповідача, який пред'явив зустрічний позов, застосовуються положення статті 225-1 цього Кодексу».

3. У статті 169:

1) частину першу доповнити пунктом 5 такого змісту:

«5) першої неявки в судове засідання належним чином повідомленого відповідача і від якого не надійшло заяви про розгляд справи за його відсутності або якщо повідомлені ним причини визнані неповажними, якщо позивач заперечує проти заочного розгляду справи»;

2) частину третю статті доповнити реченнями такого змісту:

«Якщо у справі пред'явлено зустрічний позов, суд роз'яснює відповідачеві його право звернутися до суду в загальному порядку.

Якщо у справі бере участь третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, суд роз'яснює їй право звернутися до суду з позовом на загальних підставах»;

3) у ч. 5 статті слова «частинами другою-четвертою цієї статті» замінити словами «частинами другою та третьою цієї статті».

4. У статті 224:

1) доповнити статтю частиною другого такого змісту:

«2. Якщо позивач не погоджується на заочний розгляд справи, суд відкладає її розгляд і повідомляє відповідача про час і місце нового судового засідання. У разі повторної неявки належним чином повідомленого відповідача суд здійснює заочний розгляд справи»;

2) частини другу і третю вважати частинами третьою і четвертою;

3) частину четверту викласти в такій редакції:

«3. У разі зміни позивачем предмета або підстави позову, збільшення розміру позовних вимог суд відкладає судовий розгляд для повідомлення про це відповідача».

5. У статті 225:

1) доповнити статтю частиною третьою такого змісту:

«3. У разі, якщо до ухвалення рішення в судове засідання з'явився відповідач, суд допускає його до участі у розгляді справи та постановляє ухвалу про завершення заочного розгляду справи, після чого справа розглядається спочатку».

6. Доповнити Кодекс статтями 225-1, 225-2 такого змісту:

1) **«Стаття 225-1. Заочний розгляд справи при пред'явленні зустрічного позову**

1. Якщо у справі пред'явлено зустрічний позов, неявка відповідача, яким пред'явлено такий позов, є підставою для заочного розгляду справи відповідно до умов частини 1 статті 224 цього Кодексу. Ухвалене при цьому рішення вважається заочним у повному обсязі.

2. Неявка позивача, який виступає відповідачем за зустрічним позовом, не може бути підставою для заочного розгляду справи. При цьому повинні застосовуватися наслідки, передбачені статтею 169 цього Кодексу щодо неявки позивача».

«Стаття 225-2. Заочний розгляд справи при участі у справі третіх осіб

1. Якщо у справі бере участь третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, а відповідачами за таким позовом є як первісний позивач, так і первісний відповідач і обидва вони або лише позивач не з'явилися до суду без поважних причин, суд не має права ухвалити заочне рішення за позовом третьої особи. У такому разі суд застосовує положення пункту 3 частини першої статті 207 цього Кодексу щодо наслідків неявки в судове засідання позивача.

2. Якщо позов третьої особи пред'явлений до обох сторін спору і в судове засідання не з'явився відповідач, а позивач не заперечує проти заочного розгляду справи, суд ухвалює заочне рішення щодо первісного позову та позову третьої особи. При цьому згода третьої особи на заочний розгляд справи не потрібна.

3. Якщо в судове засідання без поважних причин не з'явилися як

відповідач, так і третя особа, що заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, суд проводить заочний розгляд справи, якщо позивач не заперечує проти цього.

4. Якщо у справі бере участь третя особа, яка заявляє не самостійних вимог щодо предмета спору, її неявка не впливає на можливість заочного розгляду справи при дотриманні умов, визначених частиною 1 статті 224 цього Кодексу».

7. У статті 228:

1) Статтю викласти в наступній редакції:

«Стаття 228. Перегляд та оскарження заочного рішення

1. Відповідач має право подати до суду, що ухвалив заочне рішення, заяву про перегляд такого рішення протягом семи днів з дня отримання його копії.

У разі пропуску встановленого строку з причин визнаних поважними, суд за заявою особи, яка подала заяву, може поновити цей строк або відмовити в його поновленні і повернути їй заяву, про що постановляється ухвала.

2. Заочне рішення також може бути оскаржене сторонами в загальному порядку, встановленому цим Кодексом, після спливу строку на подання заяви про його перегляд, а в разі, якщо така заява подана, – протягом десяти днів зі дня постановлення ухвали про відмову в задоволенні заяви про перегляд заочного рішення».

8. У статті 231:

1) частину четверту цієї статті виключити.

9. Доповнити Кодексу статтею 231-1 такого змісту:

«Стаття 231-1. Розгляд справи після скасування заочного рішення

1. При розгляді справи після скасування заочного рішення, якщо сторони не наполягають на повторенні пояснень осіб, які беруть участь у справі, наданих раніше, знайомі з матеріалами справи і склад суду не змінився, суд має право надати особам, які беруть участь у справі, можливість підтвердити раніше надані пояснення без їх повторення, доповнити їх і поставити додаткові питання».

10. У статті 232:

1) частину першу статті доповнити реченням такого змісту:

«Заочне рішення також підлягає скасуванню, якщо судом буде встановлено, що справу розглянуто за відсутності відповідача, належним чином не повідомленого про час і місце судового розгляду, а також якщо під час заочного розгляду справи порушені встановлені цим Кодексом умови його проведення».

2) частину другу цієї статті виключити;

3) частину третю цієї статті вважати частиною другою.

11. Статтю 233 викласти в такій редакції:

«Стаття 233. Законна сила заочного рішення

1. Заочне рішення набирає законної сили відповідно до загального порядку, встановленого цим Кодексом. При цьому строки апеляційного оскарження заочного рішення обчислюються відповідно до вимог статті 228 цього Кодексу».

12. У статті 294:

1) доповнити статтю частиною четвертою такого змісту:

«4. Строк апеляційного оскарження заочного рішення обчислюється після спливу строку на подання заяви про його перегляд, якщо така заява не була подана в строки, встановлені цим Кодексом. Якщо відповідачем подана заява про перегляд заочного рішення до суду, що його ухвалив, строк апеляційного оскарження такого рішення обчислюється з дня проголошення ухвали про відмову у задоволенні заяви про перегляд заочного рішення».

13. У статті 296:

1) доповнити частиною другою такого змісту:

«2. Суд першої інстанції, з'ясувавши, що відповідачем подано заяву про перегляд заочного рішення, постановляє ухвалу про повернення відповідачеві поданої ним апеляційної скарги на заочне рішення, яка не підлягає оскарженню»;

2) частину другу статті вважати частиною третьою.

II. Прикінцеві положення:

1) Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України

Додаток Е

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-дослідної роботи

Національної школи суддів України

Н. Г. Шукліна

8 вересня 2016 року

АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження

Ткачука Олега Степановича

на тему:

«Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект»

на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Комісія у складі:

Проректора по забезпеченню організаційної діяльності Національної школи суддів України, судді Верховного Суду України у відставці – Мазурка В. А.,

Проректора з підготовки кадрів для судових органів Національної школи суддів України, судді Верховного Суду України у відставці – Костенка А. В.,

Начальник відділу науково-методичного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції та бібліотечно-видавничої діяльності Національної школи суддів України, кандидата юридичних наук – Шамрай О.В.

склала цей акт про те, що положення, висновки, пропозиції й рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні Ткачука Олега Степановича, є системним та комплексним науковим внеском у розвиток юридичної науки, що

вирішує ряд науково-практичних завдань та сприяє підвищенню кваліфікації суддівських кадрів.

Сформульовані у дисертації положення й висновки є науково-обґрунтованими і впроваджуються Національною школою суддів України при викладанні відповідних навчальних курсів з програм навчання суддів, спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, а також у науково-дослідній роботі.

З науковим доробком, що має дисертаційна робота, ознайомлені викладачі Національної школи суддів України, а також співробітники відділів науково-методичного забезпечення підготовки суддівського корпусу, науково-методичного забезпечення діяльності судів загальної юрисдикції та бібліотечно-видавничої діяльності, науково-методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради юстиції, спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів, підготовки суддів та працівників апаратів судів.

У навчальному процесі Національної школи суддів України враховуються результати дослідження Ткачука О.С., викладені в наступних роботах:

1. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві. [Текст] : монографія / Ткачук О.С. - Х: Право. – 2016. – 600 с.
2. Ткачук О.С. Предмет і тактика доказування кримінального насильства [Текст] : монографія / Фесенко Л.І., Ткачук О.С. - К. : Скіф, 2012. - 319 с.
3. Ткачук О.С. Правосуддя як окремий вид діяльності державної влади в Україні: цивільно-процесуальний аспект /О.С. Ткачук// Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. – 2015. – Вип. 5. – С. 143-147.
4. Ткачук О.С. Логічна і правова природа та роль презумпцій у цивільному процесі України «Юридичний науковий електронний журнал».
5. Ткачук О.С. Фікції у правових позиціях судів України /О.С. Ткачук// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право. – 2015. Вип. 35, Ч. II, Том 1. - С. 200-203.
6. Ткачук О.С. Роль судді у цивільному судочинстві як складова права на справедливий суд. «Слово Національної школи суддів України». – 2015. – № 4. – С. 6–17.
7. Ткачук О.С. Фікції у цивільному процесі України: питання теорії та практики. /О.С. Ткачук// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2015. – Вип.17, Том 2. – С. 16-20.

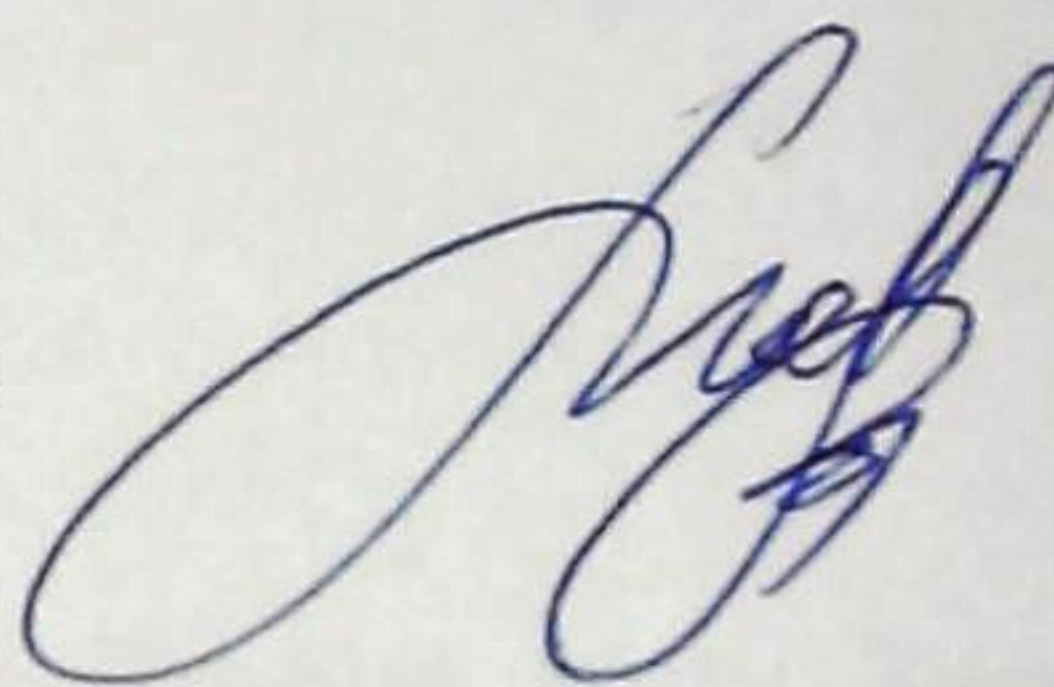
8. Ткачук О.С. Судові і альтернативні способи вирішення приватних юридичних конфліктів: міжнародний досвід та українські перспективи /О.С. Ткачук// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2015. – Вип.18, Том 2. – С. 22-25.
9. Ткачук О. С. Аксіологічні константи цивільного судочинства / О. С. Ткачук // Часопис Київського університету права, 2015, № 3.- С. 193-196.
10. Oleh Tkachuk. Urgent tasks for judicial power in civil judicial proceedings of Ukraine // European Journal of Law and Political Sciences, «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. №1, 2016. – P. 27-30.
11. Олег Ткачук. Проблемные вопросы упрощения судебных процедур в гражданском судопроизводстве Украины // Журнал «Legea si Viata» № 4 /2016.
12. Олег Ткачук. Сучасні проблеми здійснення правосуддя у цивільному судочинстві України// Jurnalul juridic national: teorie și practică № 2 (18), 2016.
13. Олег Ткачук. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд // «Visegrad journal on human rights», - 2016.
14. Олег Ткачук. Законные основания невыполнения решений судов и ограничения прав личности при их исполнении // Журнал «Legea si Viata» № 6/ 2016.
15. Олег Ткачук. Концепт глобализации гражданского процесса: генезис и современные практики // Журнал «Legea si Viata» № 3 (19), 2016.
16. Ткачук О.С. Правосуддя у справах про контрабанду і порушення митних правил [Текст] /О. С. Ткачук // Проблеми розвитку прикордонних територій та їх участі в інтеграційних процесах: V Міжнародна наук.-практ. конф., 16-17 жовт. 2008 р. – Луцьк, 2008. – С. 89-91.
17. Ткачук О.С. Дотримання військовими судами України розумних строків при розгляді кримінальних справ [Текст] /О. С. Ткачук // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть: VI Міжнародна наук.-теорет. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених, 16 квітня 2008 р. – Тернопіль, 2008. – С. 163-164.
18. Ткачук О.С. Кримінально-правовий захист правосуддя в Україні [Текст] /О. С. Ткачук // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах. Ч. 2 : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. - Запоріжжя: Юрид. ін-т ДДУВС, 2009. - С.226-230.
19. Ткачук О. С. Процесуальна аналогія в цивільному судочинстві: теорія та судова практика [Текст] /О. С. Ткачук // Європейські стандарти захисту прав у цивільному судочинстві: випробування часом: матеріали міжнародної наук.-практ. конф., 26 вер. 2014 р. – Київ: ВД «Дакор», 2014. - С.335-347.
20. Ткачук О. С. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ як суд касаційної інстанції у цивільному процесі [Текст] / О. С. Ткачук // Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності:

- Міжнародна наук.-практ. конф., 11-12 вер. 2015 р.— Одеса : Причорноморська фундація права, 2015. – С. 39-42.
21. Ткачук О. С. Окремі питання поруки як забезпечення виконання кредитних зобов'язань [Текст] / О. С. Ткачук // Юридична наука та практика: виклики сучасності: зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. : тези наук. доп. (17 верес. 2015 р.)/ Міжнар. юрид. наук.-практ. Інтернет-конф. "Актуальна юриспруденція". - Київ: Центр учб. літ., 2015. - С. 118-122.
 22. Ткачук О. С. Питання онтології методу та форми в цивільному процесі [Текст] /О. С. Ткачук // Актуальні питання взаємодії інститутів громадянського суспільства та органів публічного адміністрування у напрямку розвитку правової системи України: Міжнародна наук.-практ. конф., 11-12 вер. 2015 р. – Київ : Центр правових наукових досліджень, 2015. – С. 54-58.
 23. Ткачук О.С. Одне з питань щодо обов'язковості неоднакових правових позицій Верховного Суду України [Текст] /О. С. Ткачук // Пріоритетні напрямки розвитку сучасної юридичної науки: Міжнародна наук.-практ. конф., 18-19 вересня 2015 р. – Харків: Асоціація аспірантів-юристів, 2015. – С. 62-66.
 24. Ткачук О.С. Актуальні питання обґрунтування судових рішень щодо «подвійного» стягнення кредиту /О. С. Ткачук // Пріоритетні напрямки наукових досліджень: Міжнародна наук.-практ. конф. - 22-23 вересня 2015 р. – Київ. - [Електронний ресурс] – С. 37-41. Режим доступу: <http://www.mcnd.ltd.ua/material/22-23.09.pdf>
 25. Tkachuk O. Task of cassation in civil judicial proceedings of Ukraine // Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles. - Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom. 2015. - P. 240-243.
 26. Ткачук О.С. Мотивування судових рішень у цивільних справах пов'язаних із виконанням рішень [Текст] / О. С. Ткачук // Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 вересня 2015 р. – Дніпропетровськ : Українська асоціація правових досліджень, 2015. – С. 52-56.
 27. Ткачук О.С. Правова сутність та зміст сучасного цивільного судочинства [Текст] / О. С. Ткачук // Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. - 25-26 вересня 2015 р. – Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2015. – С. 40 -43.
 28. Ткачук О. С. Реалізація повноважень суду при визнанні виконавчих листів такими, що не підлягають виконанню [Текст] / О. С. Ткачук // «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 02-03 жовтня 2015 р.). — Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2015.

29. Ткачук О.С. Напрями вдосконалення цивільного судочинства України [Текст] /О. С. Ткачук // Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні: Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовт. 2015 р. - Запоріжжя: ЗНУ, 2015. - С. 71 -74.

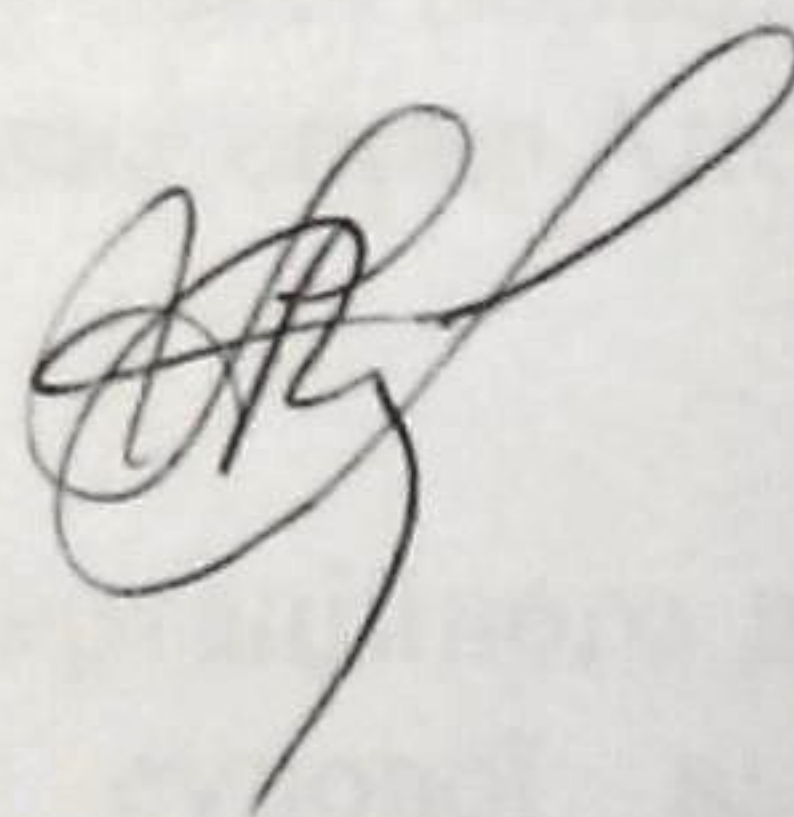
Крім того, наукові дослідження Ткачука О. С. використовувалися Національною школою суддів України, при підготовці спільно з Координатором проектів ОБСЄ в Україні в рамках проекту «Зміцнення спроможності суддів щодо написання судових рішень» навчального курсу «Написання судових рішень у кримінальному та цивільному судочинстві» та навчально-методичного посібника для підготовки кандидатів на посаду судді та суддів, призначених на посаду судді вперше. Також вказані вище наукові здобутки дозволяють Ткачуку О.С. успішно поєднувати судову роботу та викладацьку роботу у Національній школі суддів України.

Проректор по забезпеченню
організаційної діяльності
Національної школи суддів України,
заслужений юрист України,
суддя Верховного Суду України у відставці

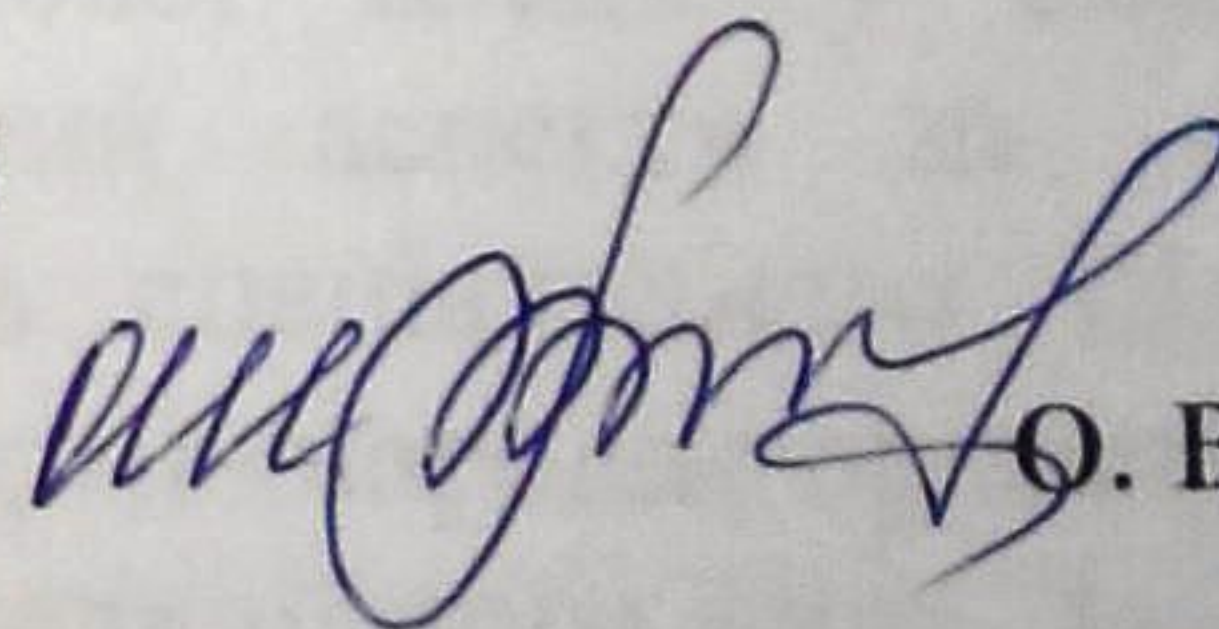
В. А. Мазурок

Проректор з підготовки
кадрів для судових органів
Національної школи суддів України
заслужений юрист України,
суддя Верховного Суду України у відставці

А. В. Костенко

Начальник відділу науково-методичного
забезпечення діяльності судів загальної
юрисдикції та бібліотечно-видавничої діяльності
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук

О. В. Шамрай

Додаток Ж

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Апеляційного суду
Запорізької області
В. В. Городовенко

вересня 2016 року

АКТ

**впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження**

Ткачука Олега Степановича

на тему:

«Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект»

на здобуття наукового ступеня

доктора юридичних наук за

спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Комісія у складі:

**Голови комісії – Заступника голови Апеляційного суду Запорізької області
Гриценка С.І.,**

Членів комісії:

заступника голови Апеляційного суду Запорізької області Кримської О.М.;
судді судової палати з розгляду цивільних справ Апеляційного суду
Запорізької області Спас О.В.,

цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Ткачука Олега Степановича на тему: «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право використовуються суддями і співробітниками Апеляційного суду Запорізької області, а також суддями місцевих судів Запорізької області при вирішенні практичних проблем, пов'язаних із реалізацією судової влади. Зокрема, особливо важливий практичний інтерес мають запропоновані у дисертаційному дослідженні способи вирішення питань, пов'язаних із підвищенням якості правосуддя при вирішенні цивільних справ, зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві та способами їх протидії, забезпечення єдності судової практики шляхом правильного тлумачення норм права,

вирішення спірних юрисдикційних питань, виконання судових рішень, а також та інстанційних повноважень судів. Особливе значення при відправленні правосуддя мають висновки дисертаційного дослідження, що стосуються права на справедливий судовий розгляд та верховенства права як стандарту судового право тлумачення та правозастосування.

Попередні підсумки використання наукових розробок та пропозицій автора підтвердили їх ефективність при використанні у практичній діяльності.

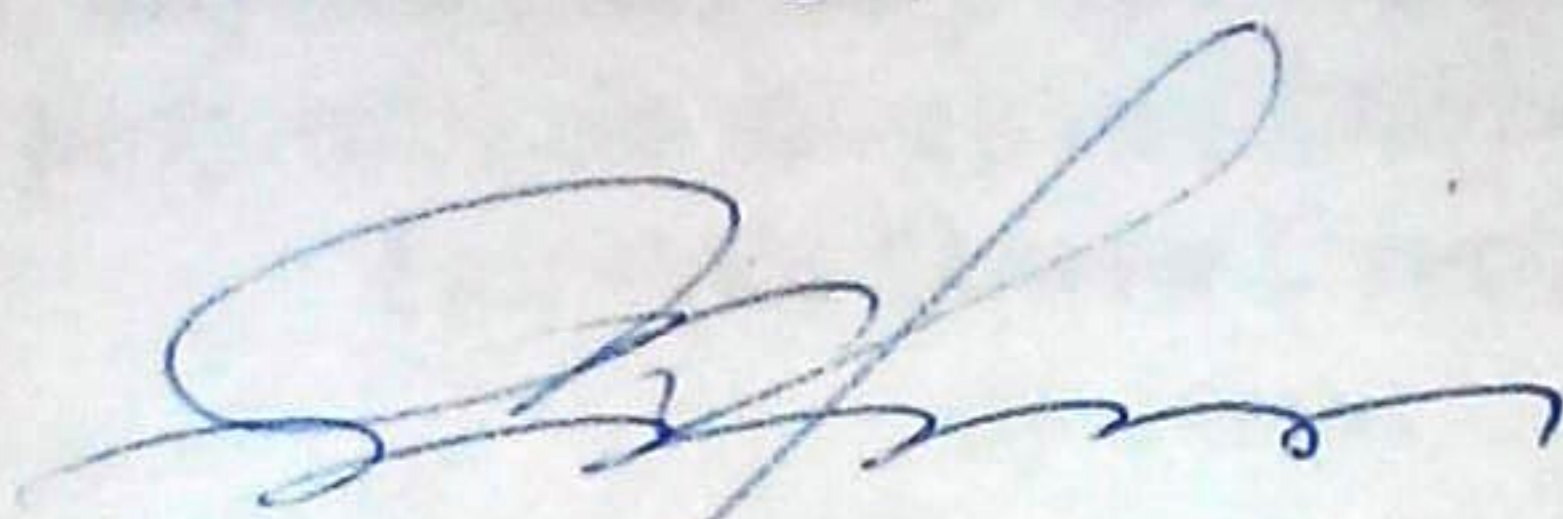
Матеріали дисертаційного дослідження в сучасних умовах реформування судової системи є актуальними, а їх використання в практичній діяльності доцільним.

Голова

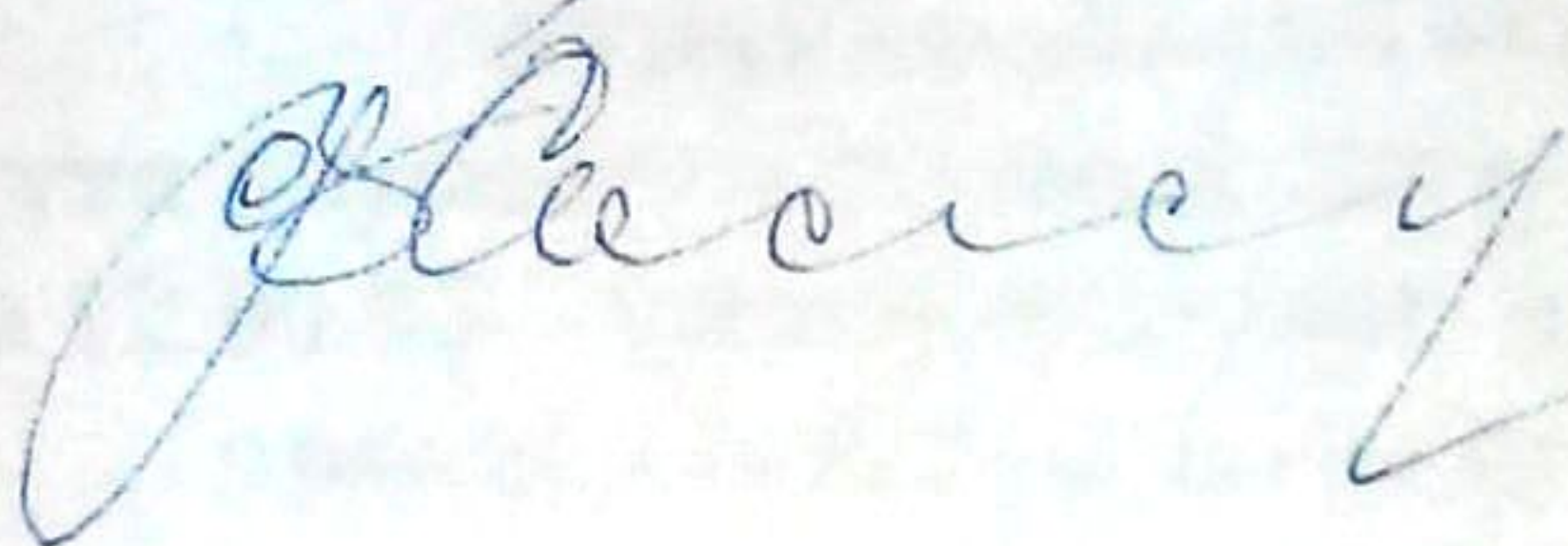

С. І. Гриценко

Члени комісії:

О. М. Кримська

О. В. Спас

07 вересня 2016 року

Голова Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ
Б. І. Гулько

АКТ

впровадження у практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження

Ткачука Олега Степановича

на тему:

«Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект»

на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за
спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне
право; міжнародне приватне право

Комісія у складі:

Голови – Секретаря Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, кандидата юридичних наук, доцента, Заслуженого юриста України **Луспеника Дмитра Дмитровича**,

Членів комісії: Червинської Марини Євгеніївни – заступника Голови Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ,

Євграфової Єлизавети Павлівни – доктора юридичних наук, судді Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ,

Сердюка Валентина Васильовича – доктора юридичних наук, професора, заступника керівника апарату Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ,

цим актом засвідчують, що результати дисертаційного дослідження **Ткачука Олега Степановича** використані у практичній діяльності Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ при

відправленні правосуддя, виконанні функцій суду касаційної інстанції, визначених Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальним законодавством України, а також для подальшого ефективного вдосконалення функціонування судової влади України.

При цьому напрямки наукового дослідження Ткачука О.С., як судді і вченого секретаря Науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, узгоджувалися і відповідали напрямку діяльності як самої Ради, так і Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ загалом. Зокрема, п. 4.1. Розділу IV Плану роботи суду на 2014 – 2016 роки передбачав завдання Ткачука О.С. проводити дослідження та вивчення «питань ефективності судочинства та судоустрою з метою забезпечення справедливості та гармонізації відповідно до європейських стандартів; напрацювання шляхів та механізму реалізації процесуальних повноважень вищих судів; їх участь, як суб'єктів державної влади, у розбудові громадянського суспільства у межах визначених законом функцій». Вказані завдання були виконані і знайшли своє висвітлення, у тому числі, у результатах дисертаційного дослідження.

Наукові результати дисертаційного дослідження спрямовані на: вирішення важливих практичних проблем, пов'язаних із підвищенням якості правосуддя при розгляді та вирішенні цивільних справ; усунення негативних факторів, які на це впливають; забезпечення права на справедливий судовий розгляд; забезпечення єдності судової практики шляхом правильного тлумачення норм права тощо.

Наукова та практична цінність основних положень дисертаційної роботи була підтверджена при наданні методичної допомоги суддям апеляційних судів України, а також суддям місцевих судів, працівникам апаратів усіх судів держави, помічникам суддів, консультантам.

Окремі положення дисертаційного дослідження використано при розробці постанов Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, інформаційних листів, роз'яснень, інструкцій,

пропозицій щодо вдосконалення реалізації функцій судової влади в Україні. Це стосується, зокрема :

- 1) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.09.2011 року № 10 «Про судову практику в цивільних справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб»;
- 2) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.09.2011 року № 9 «Про звернення до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України та статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в контексті положень статті 55 Конституції України (щодо судової юрисдикції справ про оскарження бездіяльності органів дізнання, слідства та прокуратури, яке полягає у неприйнятті належного процесуального рішення за заявами та повідомленнями про злочини)»;
- 3) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.07.2011 року № 5 «Про стан здійснення правосуддя Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у першому півріччі 2011 року та завдання на поточний рік»;
- 4) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 року № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин»;
- 5) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 року №3 «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ»;

- 6) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 року № 10 «Про застосування судами законодавства про судові витрати у цивільних справах»;
- 7) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 15 «Про роботу Науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у 2013–2014 роках»;
- 8) постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 25 вересня 2015 року №8 «Про узагальнення практики розгляду судами процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень у цивільних справах»;
- 9) проекту постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах», прийнятого у першому читанні 03.06.2016 р.,

в яких Ткачук О.С. був одним із авторів, а також офіційно опублікованих інформаційних листів, узагальнень судової практики, у підготовці яких він брав безпосередню участь :

- ✓ «Щодо обов'язкових для усіх судів України правових позицій» від 5 грудня 2011 року;
- ✓ «Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства» від 16 січня 2012 року;
- ✓ «Про особливості розгляду в порядку цивільного судочинства вимоги фізичної чи юридичної особи до Держави Україна в особі Державного казначейства України про відшкодування шкоди, завданої судами (суддями) при здійсненні правосуддя» від 13 лютого 2012 року;

- ✓ «Щодо деяких спірних питань застосування норм цивільного процесуального права» від 10 липня 2012 року;
- ✓ «Про практику застосування судами при розгляді справ окремих норм матеріального права» від 27 вересня 2012 року;
- ✓ «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» від 27 вересня 2012 року;
- ✓ «Про деякі питання практики застосування Закону України «Про судовий збір» від 27 вересня 2012 року;
- ✓ «Про окремі питання застосування статті 370 ЦПК» від 16 січня 2013 року;
- ✓ «Про окремі питання застосування строків позовної давності» від 16 січня 2013 року;
- ✓ «Про практику розгляду судами скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судового рішення у цивільній справі» від 28 січня 2013 року;
- ✓ «Про залишення заяви без розгляду на підставі пункт 8 частини першої статті 207 Цивільного процесуального кодексу України» від 19 березня 2013 року;
- ✓ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» від 16 травня 2013 року;
- ✓ «Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні» від 07 лютого 2014 року та багатьох інших.

Результати наукового дослідження Ткачука Олега Степановича також були використані при написанні монографії «Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві» (Х. : Право, 2016. – 600 с.), трьох збірників постанов Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і

кримінальних справ, інформаційних листів, правових позицій щодо розгляду судами окремих категорій цивільних справ, які видавалися у 2012 – 2014 роках.

Наукові здобутки, що містяться у дисертаційному дослідженні Ткачука Олега Степановича, можуть використовуватись і у подальшій правозастосовній діяльності – для підвищення наукового рівня організації та функціонування усіх інстанцій судової системи України з метою підвищення ефективності відправлення правосуддя та належної реалізації функцій судової влади у цивільному судочинстві України.

Голова комісії

Члени комісії:

Д. Д. Луспеник

М. Є. Червинська

Є. П. Євграфова

В. В. Сердюк

Спеціалізованій вченій раді Д 64.051.28
у Харківському національному університеті
імені В.Н. Каразіна

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ
результатів дисертаційного дослідження
Ткачука Олега Степановича
на тему:

«Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України:
структурно-функціональний аспект»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес;
сімейне право, міжнародне приватне право

Цей Акт дано на підтвердження практичного використання у законодавчому процесі результатів науково-дослідної роботи Ткачука Олега Степановича, що одержані в рамках дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект».

Результати проведеного дисертаційного дослідження та внесені дисертантом пропозиції, що відображені у низці фахових наукових публікацій та індивідуальній монографії: Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: Монографія / О.С. Ткачук. – Харків: Право, 2016. – 600 с., – мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість, є науково обґрунтованими та використовуються Апаратом Верховної Ради України, народними депутатами України у процесі удосконалення законодавства України з питань судочинства, а саме – під час підготовки та опрацювання проектів законів України про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя), про судоустрій і статус суддів, про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, про виконавче провадження, що прийняті Верховною Радою України як закони.

Заступник Керівника
Апарату Верховної Ради України –
керівник Головного юридичного управління

М. Теплюк

